

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ : เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม

วิทยานิพนธ์
ของ
สมปอง มุลมณี

เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
สิงหาคม 2560
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

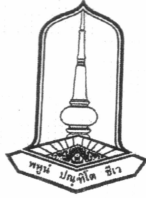

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ : เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม

วิทยานิพนธ์
ของ
สมปอง มุลมณี

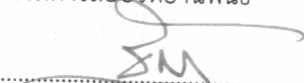
เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
สิงหาคม 2560
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

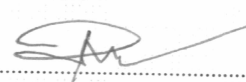

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้พิจารณาวิทยานิพนธ์ของนายสมปอง มูลมณี
แล้วเห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

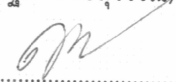
คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....
(รศ.ดร.ธัญญา สังขพันธานนท์)

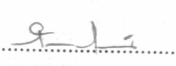
ประธานกรรมการ
(อาจารย์บัณฑิตศึกษาประจำคณะ)

.....
(รศ.ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณ)

กรรมการ
(อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก)

.....
(อาจารย์ ดร.ตนิดา ดวงวิไล)

กรรมการ
(อาจารย์บัณฑิตศึกษาประจำคณะ)

.....
(ผศ.ดร.กัลยา กุลสุวรรณ)

กรรมการ
(ผู้ทรงคุณวุฒิ)

มหาวิทยาลัยยอนูมดีได้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

.....
(ผศ.ดร.กนกพร รัตนสุธีระกุล)

คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

.....
(ศ.ดร.ประดิษฐ์ เทอดทูล)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ 17 เดือน 5 พ.ศ. 2560

ประกาศคุณูปการ

หากแม้ว่ากุศลที่เกิดจากการศึกษานี้มีจริงขอให้ กุศลนี้สำเร็จแก่พ่อแม่ ครูอาจารย์ กัลยาณมิตร และศัตรูของข้าพเจ้าทุกท่าน และขอให้กุศลนี้จงเกิดมีแก่ข้าพเจ้าในการเป็นแรงผลักดันที่จะสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามในการต่อไป ด้วยความวิริยะในการศึกษาและสร้างผลงานวิจัยเล่มนี้อย่างสุดความสามารถ วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดีก็ด้วยความเมตตาจากท่านอาจารย์ที่ปรึกษา วิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณ ที่ท่านได้ให้ความกรุณาเอาใจใส่ดูแลให้คำแนะนำ แก้ไข จนเป็นที่สำเร็จทางวิชาการ ตลอดจนเป็นผู้คอยให้กำลังใจและแรงบันดาลใจแก่ผู้วิจัยเป็นอันดีเสมอมา แม้ว่าลูกศิษย์ผู้นี้อาจจะไม่สามารถเดินตามรอยวิชาการของท่านได้ดีเท่าที่ควรนัก แต่ด้วยความเมตตาของท่านทำให้สำเร็จได้ในวันนี้ ในฐานะศิษย์ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ด้วยความรัก ความเคารพมา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคามทุกท่าน รองศาสตราจารย์วิภา วิสเพ็ญ ที่ช่วยบ่มเพาะ ชัดเกล้า อบรมและสั่งสอนวิชาความรู้ให้แก่ศิษย์ผู้นี้ คอยเป็นห่วงและเป็นกำลังใจแก่ศิษย์มาโดยตลอด

ขอกราบขอบพระคุณท่านรองศาสตราจารย์ ดร.ธัญญา สังขพันธานนท์ (ศิลปินแห่งชาติ) ประธานคณะกรรมการสอบ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นิตยา วรรณกิตร์ อาจารย์ ดร.ดนิตา ดวงวิไล คณะกรรมการสอบ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กัลยา กุลสุวรรณ ผู้ทรงคุณวุฒิ และท่านอาจารย์ ดร. แก้วตา จันทรานุสรณ์ ที่ช่วยชัดเกล้าวิทยานิพนธ์เล่มนี้จนสำเร็จลุล่วง

ขอขอบพระคุณคณาจารย์สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณีทุกท่าน ที่เป็นกำลังใจ เป็นแรงผลักดัน และกัลยาณมิตรที่ดี คอยไต่ถามทุกข์สุขอย่างสม่ำเสมอ

ขอขอบคุณเพื่อนร่วมรุ่น 55 ทุกท่าน อาจารย์ปรเมศวร์ อุตรระนิทย์ ที่เป็นทั้งน้องและผู้ร่วมงานวิจัยที่น่ารักคอยเกื้อหนุนด้วยดีตลอด คุณครูอาทิตย์ มะสูงเนิน ผู้คอยเป็นแรงใจและให้ความผ่อนคลาย ขอขอบคุณอาจารย์กนกเนตร จันทะนิทย์ คุณครูกนกทิณี โคตรพัฒน์ คุณพรณิ แก้วบุญเรือง ตลอดจนขอกราบบนมัสการขอบพระคุณพระอาทิตย์ อธิโกโม (แวงโส) และน้องๆ ทุกท่านที่เป็นกัลยาณมิตรที่ดี คอยให้กำลังใจ อำนวยความสะดวก และไต่ถามความคืบหน้างานวิจัยอย่างสม่ำเสมอ

ขอขอบคุณครอบครัว และคนที่รัก ที่เป็นแรงบันดาลใจ แรงผลักดันที่มีค่าอย่างมหาศาลในการเรียนและเป็นผู้สนับสนุนทุนการศึกษาในครั้งนี้

หากแม้บุญใดที่เกิดขึ้นจากอานิสงค์แห่งวิจัยฉบับนี้ ข้าพเจ้าขออุทิศแด่พ่อแม่ ครูบาอาจารย์ เจ้ากรรมนายเวร ญาติมิตร ทั้งที่ได้กล่าวนามถึงและมิได้กล่าวนามถึง ให้ได้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา บารมี ตรีภวนิรันดร์ด้วยเทอญ

สมปอง มุลมณี

ชื่อเรื่อง ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ : เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม
ผู้วิจัย นายสมปอง มุลมณี
อาจารย์ที่ปรึกษา รองศาสตราจารย์ ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณ
ปริญญา ศศ.ม. สาขาวิชา ภาษาไทย
มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ปีที่พิมพ์ 2560

บทคัดย่อ

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ คือหลักฐานสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการบอกเล่าประวัติศาสตร์ของชุมชน รวมทั้งการสร้างสรรค์คุณค่าทางสังคมให้แก่สิ่งของ พื้นที่ และสภาพแวดล้อมประจำทุ่งกว้างของภาคอีสานตอนกลาง โดยการศึกษาบทบาทหน้าที่ของตำนานประจำถิ่นที่เป็นสื่อในการปฏิบัติการสร้างพื้นที่ทางสังคม ซึ่งการศึกษาวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ประเภทของเนื้อหาตำนานประจำถิ่นในชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ตลอดจนปฏิบัติการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานประจำถิ่นของตนเอง ด้วยการเก็บรวบรวมข้อมูลตำนานภาคสนาม และเอกสารจำนวนทั้งสิ้น 114 สำนวน โดยการใช้แนวคิดทฤษฎีทางด้านคติชนวิทยา ร่วมกับแนวคิดทางด้านสังคมวิทยาเพื่อการวิเคราะห์ข้อมูล อันได้แก่ แนวคิดการศึกษาแบบเรื่องตำนานประจำถิ่น แนวคิดการศึกษาเรื่องเล่าเชิงนิเวศ และแนวคิดการสร้างพื้นที่ทางสังคม

ผลการวิจัยพบว่า ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ มีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิต ความเชื่อและวัฒนธรรมของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นอย่างมาก ตำนานทำหน้าที่อธิบายความสำคัญของพื้นที่และเป็นที่สื่อกลางในการนำเสนอเรื่องราวประวัติศาสตร์ของชุมชน และมูลเหตุของการจัดพิธีกรรมของสังคม อันส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ที่ตึงเครียดระหว่างผู้คนในชุมชนและภายนอกชุมชน สามารถสร้างเอกลักษณ์อันเป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นให้แก่วัฒนธรรมประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ การรวบรวมตำนานประจำถิ่นยังสามารถเป็นเสมือนสื่อกลางนำไปสู่การเรียนรู้ วิถีชีวิตและความต้องการที่แท้จริงของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ อาทิ กูย เขมร ลาว ทั้งสามกลุ่มชาติพันธุ์อาศัยอยู่ร่วมกันภายใต้แนวความเชื่อเดียวกัน คือ ตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางวิถีชีวิตและพิธีกรรมร่วมกัน จากการวิจัยยังสามารถจำแนกประเภทของตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ จนนำไปสู่การตีความหมายของตำนานที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่พิเศษในทุ่งกุลาร้องไห้ได้เป็นอย่างดี

การจำแนกประเภทตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ในการวิจัยครั้งนี้ สามารถแบ่งกลุ่มตำนานออกเป็น 5 กลุ่ม ได้แก่ 1) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ 2) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพชุมชนและชาติพันธุ์ 3) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถาน 4) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์ และ 5) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ กลุ่มตำนานประจำถิ่นดังกล่าวเป็นการอธิบายมูลเหตุแห่งประเพณีวัฒนธรรม และความเชื่อต่อสิ่งต่างๆ ในท้องทุ่ง เพื่อการแสดงออกที่เคารพต่อธรรมชาติและทรัพยากรที่มีของพื้นที่ ทั้ง ท้องทุ่งเพื่อการเกษตร แหล่งน้ำซึ่งถือเป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญ รวมทั้งทรัพยากรป่าไม้ แร่ธาตุสำคัญอย่างเช่นเกลือที่มีการจัดสรรพื้นที่และใช้สอยทรัพยากรร่วมกัน

บทบาทของตำนานประจำถิ่นที่มีผลต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมภายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จากการวิจัยพบว่า ตำนานมีความหมายต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคม 4 ประการ ได้แก่ 1) ตำนานกับการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ พบว่า ตำนานมีส่วนสำคัญต่อการเล่าประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว เขมร และกวย ที่อาศัยในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ 2) ตำนานกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมพบว่า การสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ จำนวน 6 กลุ่ม ได้แก่ อัตลักษณ์วัฒนธรรมการนับถือผี อัตลักษณ์ของวัฒนธรรมพุทธ อัตลักษณ์วัฒนธรรมข้าว อัตลักษณ์วัฒนธรรมเกลือ อัตลักษณ์วัฒนธรรมป่าโคก และอัตลักษณ์วัฒนธรรมลุ่มน้ำ ทั้งหมดถูกนำเสนออัตลักษณ์ผ่านตำนานประจำถิ่น 3) ตำนานกับการสร้างเครือข่ายทางสังคม พบว่า ตำนานมีบทบาทการสร้างเครือข่ายทางสังคม ใน 2 รูปแบบ ได้แก่ การสร้างเครือข่ายภายในชุมชนของตนเอง และการสร้างเครือข่ายภายนอกระหว่างชุมชนหรือกลุ่มชาติพันธุ์ และ 4) ตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรม พบว่า ตำนานมีบทบาทเป็นสื่อกลางในการสร้างอัตลักษณ์เพื่อต่อรองกับศาสนา ระบบทุนนิยมการท่องเที่ยว และการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ มีบทบาทสำคัญในการนำเสนออัตลักษณ์วัฒนธรรมของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งด้านการเป็นสื่อบอกเล่าประวัติศาสตร์ชุมชน ประวัติบุคคลคนสำคัญ เป็นเครื่องมือในการต่อรองเชิงอำนาจในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ตลอดจนสามารถสื่อความหมายเชิงนิเวศวัฒนธรรมที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ การนิยามความหมายที่สะท้อนให้เห็นคุณค่าของแหล่งทรัพยากรที่เป็นมรดกทางธรรมชาติและวัฒนธรรมของผู้คน การแสดงออกด้วยความเคารพต่อธรรมชาติ และบรรพบุรุษผ่านตำนานศักดิ์สิทธิ์ถือเป็นการปฏิบัติทางวัฒนธรรมที่มีความหมายทั้งต่อวิถีชีวิตการเกษตรไปจนถึงการรวมกลุ่มเป็นพหุวัฒนธรรมเพื่อแสดงออกให้สังคมภายนอกได้รับรู้ ดังนั้นการศึกษาตำนานประจำถิ่นที่มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จึงเป็นการช่วยสร้างความมั่นคงทางสังคม จรรโลงวัฒนธรรมอันดีงาม และยืนยันความเข้มแข็งและตัวตนของคนทุ่งกุลาร้องไห้ในอีกแนวทางหนึ่ง

TITLE The Mythical Legends of Thung Ku La Ronghai : Ecological Narrative and Construction of Social Spaces

AUTHOR Mr.Sompong Mulmanee

ADVISOR Assoc. Prof. Dr. Prathom Hongsuwan

DEGREE M.A. **MAJOR** THAI

UNIVERSITY Mahasarakham University **DATE** 2017

ABSTRACT

As a significant evidence of mythical legend, Thung Kula Ronghai had been influential in a community's historical narration. It also formulated the social values with entities, areas, and environments of the widen pasture in the central Isan. The legend could be learned through its roles as the local tale which had conveyed the social space actions. This study aimed to analyze the category of the contents in the mythical legends apparent in Thung Kula Ronghai community as well as its social space actions through its own tales. The data collection was conducted towards the fieldwork study and 114-tale documentation. There were 3 approaches of the theoretical frameworks in folklore and sociology: the conceptions of mythical legend, ecological narrative, and social space construction.

The findings revealed that the mythical legend in Thugn Kula Ronghai significantly took part in its people as the roles of livelihood, beliefs, and cultures in the area. Apart from its regional explication, the legend conveyed the historical accounts of the community as well as the rationale of social rituals. Those affected the admirable relation among people either inside or outside the community. Moreover, the legend formed its outstanding identity as the local culture of Thung Kula Ronghai. Accordingly, a collection of mythical legend had become a learning tool of livelihood and the real needs of those people in ethnic diversity: Kui, Kmer, and Lao. These three ethnic group has collectively lived in the common belief –a sacred legend with the interconnection of living and rituals. Considering the study outcome, the categorization of Thung Kula Ronghai legend properly contributed to the account interpretation in relation to a specific space in Thung Kula Ronghai.

The mythical legend of Thung Kula Ronghai in this study was categorized by 5 groups of explication: 1) natural environment, 2) community and ethnicity, 3) places and religious sites, 4) leaders and holy man, and 5) sacred items and animals. All of those explained the rationales of cultural traditions and beliefs in things in the pasture area. They represented the respect for natures and resources in the region; those

were, agricultural pasture, water –a significant resource, wood, primary mineral –salt as a common resource in the area.

Concerning the effect of social space construction towards the role of mythical legend, the study found that there were 4 meanings apparent in the account; those were, 1) the myth of appreciation in ethnical origin –the essence of Lao, Khmer, and Kui ethnic group in Thung Kula Ronghai area, 2) the myth of cultural identity foundation –6 groups of each cultural identity along Thung Kula Ronghai: spiritual worship, Buddhism culture, rice culture, salt culture, hillock wood culture (Pa-Khog), and basin culture, 3) the myth of social network –2 form of social construction: inner self-constructed social network and outer social network construction among communities or ethnic groups, and 4) the myth of socio-cultural struggle and negotiation –a role of identity conveyance mediated among religions, capitalism, tourism, and social change.

In conclusion, the mythical legend of Thung Kula Ronghai significantly represented the cultural identity of people in Thung Kula Ronghai area as the means of the community's historical accounts, biography of important people, tools of authority negotiation, ecological meaning, and cultures apparent in the area. In addition, the definition given in the legend indicated value of natural and cultural heritage resources among people. Those could be seen by the expression of natural and predecessor respect towards the sacred accounts. They also were regarded as the meaningful cultures from the agricultural livelihood to the multi-cultural assimilation for being recognition among the outer societies. Eventually, the essence of mythical legend study in relation to social space construction in the Thung Kula Ronghai region contributed to establish social security, prolong righteous cultures, and sustain efficacy and self-identity of people in Thung Kula Ronghai.

สารบัญ

บทที่		หน้า
1	บทนำ	1
	ภูมิหลัง	1
	ความมุ่งหมายของการวิจัย	4
	คำถามหลักในการวิจัย	4
	ความสำคัญของการวิจัย	5
	ขอบเขตของการวิจัย	5
	วิธีดำเนินการวิจัย	6
	กรอบแนวคิดหลักในการวิจัย	6
	นิยามศัพท์เฉพาะ	14
	ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	15
2	พื้นที่ศึกษา	27
	ที่ตั้งพื้นที่ศึกษาทุ่งกุลาร้องไห้	27
	ประวัติความเป็นมาทุ่งกุลาร้องไห้	33
	สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ	40
	สภาพชุมชนบ้านเมือง	42
	สภาพวิถีชีวิตประเพณีวัฒนธรรม	49
	สภาพการเปลี่ยนแปลงสังคมปัจจุบัน	53
	สรุปท้ายบท	62
3	ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับความหลากหลายของเรื่องเล่าเชิงนิเวศ	64
	ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ	66
	ทุ่งกว้าง	69
	แหล่งน้ำ	73
	ผืนป่า	78
	พื้นที่แห้งแล้ง	81
	แหล่งเกลือ	83
	เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพชุมชนและชาติพันธุ์	85
	ตำนานหมู่บ้าน	87
	ตำนานเมือง	93
	ตำนานชาติพันธุ์กลุ่มมอญ-เขมร	98
	ตำนานชาติพันธุ์กลุ่มไท-ลาว	100

เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถาน	103
กลุ่มตำนานเกี่ยวกับวัดวาอาราม	106
ตำนานเกี่ยวกับพระธาตุ	109
กลุ่มตำนานหอผี/ศาลผี	113
ตำนานเกี่ยวกับปรางค์/ปราสาทหิน	119
เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์	125
ตำนานเจ้าพ่อเจ้าแม่	127
ตำนานมหศักดิ์หลักเมือง	139
ตำนานพระสาวก/พระพุทธเจ้า	141
เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์	143
ตำนานข้าวของเครื่องใช้ และยารักษาโรค	145
ตำนานเทวรูปและพระพุทธรูป	146
ตำนานสัตว์	150
แมลง	150
สัตว์เลื้อยคลาน	151
สัตว์สี่เท้า	152
สัตว์ปีก	154
สรุปท้ายบท	156
 4 ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคม	158
ตำนานกับการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์	158
ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวลาว	159
ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวเขมร	163
ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวกูย	165
ตำนานกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม	166
อัตลักษณ์วัฒนธรรมผี	167
อัตลักษณ์วัฒนธรรมพุทธ	172
อัตลักษณ์วัฒนธรรมข้าว	175
อัตลักษณ์วัฒนธรรมเกลือ	179
อัตลักษณ์วัฒนธรรมป่าโคกป่าดอน	181
อัตลักษณ์วัฒนธรรมลุ่มน้ำ	183
ตำนานกับการสร้างเครือข่ายทางสังคม	186
การสร้างเครือข่ายภายในชุมชน	199
การสร้างเครือข่ายภายนอกชุมชน	199

บทที่	หน้า
ตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรม	206
การต่อสู้และต่อรองกับพุทธศาสนา	207
การต่อสู้และต่อรองกับระบบทุนนิยม	214
การต่อสู้และต่อรองกับการท่องเที่ยว	219
การต่อสู้และต่อรองกับกระแสการพัฒนา	222
สรุปท้ายบท	225
5 สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	229
สรุปผลการวิจัย	229
อภิปรายผลการวิจัย	235
ข้อเสนอแนะ	240
บรรณานุกรม	241
ภาคผนวก	252
ภาคผนวก ก รายนามผู้ให้สัมภาษณ์	253
ภาคผนวก ข กลอนลำตำนานทุ่งกุลาร้องไห้	256
ภาคผนวก ค ประมวลภาพ	262
ประวัติย่อผู้วิจัย	267

บัญชีตาราง

ตาราง		หน้า
1	พื้นที่ทำการเกษตรทุ่งกุลาร้องไห้ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 9	55
2	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ	68
3	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชุมชนและชาติพันธุ์	86
4	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับสถานที่และศาสนสถาน	104
5	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์	126
6	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์	144
7	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์ลาว	161
8	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์มอญเขมร	164
9	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์กูย	166
10	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับผีอารักษ์	168
11	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับผีบรรพบุรุษ	170
12	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ป่าธรรมชาติ	183
13	กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำ	185

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 แผนผังสรุปแนวคิดทฤษฎีการศึกษา	7
2 แผนที่ทุ่งกุลาร้องไห้	29
3 ฟอสซิลหอย “โพนขึ้นนก” บ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด	31
4 ปรากฏุแสดงหลักฐานเมืองโบราณในทุ่งกุลาร้องไห้	35
5 อนุสาวรีย์ท้าวเซียง เจ้าเมืองทุ่งศรีภูมิองค์ที่ 4 ผู้ก่อตั้งเมืองสุวรรณภูมิ ณ คุ่มเมืองสุวรรณภูมิเดิม	37
6 ลักษณะตupaหรือหอปูตาเจ้าพ่อผ่าน ขานคำ ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ	44
7 วัดบ่อพันขันโสภณ ลักษณะการสร้างวัด หรือพื้นที่ทางราชการของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ มักสร้างในพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน	45
8 สภาพบ้านชาวอีสานในทุ่งกุลาร้องไห้ปัจจุบัน มีการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย	46
9 การสร้างตupa มักจะไม่สร้างให้ถาวร เนื่องจากจะไม่ใช้อยู่ชยูนาน และจะไม่สร้างสูงเทียบกับยุงข้าว ต้องลดลงต่ำกว่าเท่านั้น	47
10 ยุงข้าวของชาวบ้านทุ่งกุลาร้องไห้ ยกไถ่สูง และห้ามหันหน้าไปทางทิศอุดร (ทิศเหนือ) เป็นอันขาดตามความเชื่อชาวบ้าน	48
11 การเลี้ยงเจ้าพ่ออุปฮาด ได้รับความสนใจของลูกหลานชาวทุกกุลาร้องไห้ เป็นอย่างดีในฐานะลูกฝั่งขุนเทียน	51
12 ผลิตภัณฑ์ผ้าไหม บ้านตาหยวก บ้านกู่กาสิงห์ อำเภอสุวรรณภูมิ	58
13 ปัญหาปลาตายจากการเลี้ยงปลาในกระชัง แม่น้ำมูล	59
14 การต้มเกลือภูมิปัญญาชาวบ้าน บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้	61
15 ศาลเจ้าพ่อตงภูดินญาพ่อใหญ่ที่ชาวลุ่มน้ำมูลและชาวทุ่งกุลาร้องไห้เคารพ ในฐานะเจ้าพ่อผู้ปกครองดูแลปภูดินและลำน้ำมูล	65
16 ทุ่งโล่งกว้างของแอ่งโคราชทุ่งกุลาร้องไห้	73
17 ศาลปู่ย่าตาไฟที่ดอนขุมเงิน เจ้าพ่อผู้ดูแลบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์	116
18 ศาลเจ้าพ่อเสื่อหาญสระสี่เหลี่ยม อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด	118
19 รูปเคารพเจ้าพ่อเสื่อหาญ ตั้งอยู่ที่ริมสะแก ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด	132
20 รูปเคารพเจ้าพ่อผ่าน ขานคำ ตั้งอยู่บ่อพันขัน ตำบลตาเฒ่า อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด	135
21 ชื่นกอินทรีย์ จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์ วันบ่อพันขันรัตนโสภณ ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด	146

22	เทวรูปหินทราย ย่าหม่อม และย่าหม่อมจำลองหน้าพระธาตุพนัน บ้านตาเณร ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด	147
23	พระเจ้าใหญ่พระธาตุพนัน ลักษณะพระพุทธรูปศิลปะลาวในสฤปขอม	149
24	ศิลปะปูนปั้นรูปทหาร ธงชาติ ช้างสามเศียร และเรื่องรามเกียรติ์ อุโบสถวัดบ้านไพรขลา	193
25	พระธาตุบ่อพนัน บ้านตาเณร ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด	195
26	พระธาตุพระโมคคัลลา อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และพระธาตุศรีทศพลญาณ (วัดทุ่งกุลาเฉลิมราษฎร์) อำเภอปทุมรัตน์ จังหวัดร้อยเอ็ด	197
27	ภาพที่ตั้งและรูปแบบเมืองโบราณจำปาขัน	204
28	วัดกู่คันธาราม การยอมรับวัฒนธรรมระหว่างพราหมณ์กับพุทธ	211
29	ย่าหม่อมหินแกะสลักวัดพระธาตุจำปาขัน และย่าหม่อมหน้าพระธาตุจำปาขัน	214
30	ผ้าไหมลายเสือ ผ้าสาเกตุ ผ้าลายอัตลักษณ์กลุ่มชาติพันธุ์	218
31	ป้ายประชาสัมพันธ์งานบวงสรวงเจ้าพ่อศรีนครเตาหัวเรือ	222

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

ตำนาน (Myth) เป็นเรื่องราวที่สังคมสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นเรื่องเล่าที่สำคัญของชุมชน ในฐานะประวัติศาสตร์แบบท้องถิ่น แม้นักวิชาการอาจมองว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีมูลแห่งความจริงหรือเป็นเรื่องเล่าที่มีแต่จินตนาการเชื่อถือไม่ได้โดยปราศจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เพื่อยืนยันความเป็นจริงแต่ทว่าเรื่องเล่าขานในลักษณะตำนานประจำถิ่นนี้มีได้เลื่อนหายไปจากสังคมหากแต่กลับมีปริมาณและเนื้อหาที่หลากหลายเพิ่มขึ้นอีกทั้งเพิ่มบทบาทที่มีต่อสังคมปัจจุบันทั้งด้านการบอกเล่าเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์และอิทธิพลต่ออารมณ์ความรู้สึกนึกคิดเพราะเป็นเรื่องที่ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของผู้คนแทบทุกสังคมสืบต่อกันมาในหลายยุคหลายสมัยดังที่มาร์ตินสจ๊วต-ฟอกซ์ (ม.ป.ป. อ้างถึงใน ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2554: 1) กล่าวว่าบทบาทของตำนานในแง่ของการเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์อาจจะดูเป็นเรื่องไร้ประโยชน์และถูกมองข้ามเสมอแต่เช่นกลุ่มตำนานบรรพบุรุษของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ ที่เล่าประวัติการเดินทางเข้ามาอาศัยยังพื้นที่ทุ่งกว้างแห่งนี้ของพ่อศรีนครเตา พร้อมด้วยเหล่าบรรพชนทั้ง 5 คน ก่อนที่จะมีการก่อตั้งหมู่บ้านชุมชนอาศัยอยู่ทั่วทั้งทุ่งกุลาร้องไห้ในเวลาต่อมา อีกทั้งตำนานยังมีบทบาทการรักษาเรื่องราวเก่าแก่ที่เล่าถ่ายทอดผ่านความทรงจำจากปากสู่ปากแม้แต่ผู้อพยพหรือผู้พลัดถิ่นตำนานนี้ก็ยังคงก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมในอัตลักษณ์เดียวกัน

การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานประจำถิ่น ซึ่งเป็นการอยู่ร่วมกันของผู้คนหลายกลุ่มชาติพันธุ์ด้วยการใช้ตำนานบอกเล่าประวัติศาสตร์ร่วมกัน เช่น การนับถือผีเจ้าพ่อร่วมกัน เช่น เจ้าพ่อศรีนครเตาของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ส่วนกลุ่มชาติพันธุ์เขมร นับถือในฐานะเจ้าพ่อทุ่งกุลา ที่มีเรื่องเล่าว่าเจ้าพ่อเป็นผู้มีกำลังมาก ปกครองทุ่งแห่งนี้ในฐานะเจ้าเมือง หลังจากตายแล้วก็เป็นผีเจ้าพ่อคอยดูแลปกป้องท้องทุ่งแห่งนี้ให้มีความสุข การเล่าประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ร่วมกันของผู้คนที่อาศัยอยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ สอดคล้องกันกับแนวคิดของอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2543: 24) ซึ่งได้กล่าวถึงตำนานว่าตำนานมีลักษณะเป็นผลผลิตของจินตนาการที่เกิดจากความคิดและความเชื่อที่ต้องการความเข้าใจแบบหนึ่งโดยเฉพาะแตกต่างจากปัจจุบันเพราะการแสดงออกของตำนานมักจะเป็นไปในรูปของสัญลักษณ์ซึ่งสร้างขึ้นมาจากลักษณะความคิดในสังคมดั่งนั้นการที่จะเข้าใจ หรือแปลความหมายจากเนื้อหาตำนานในเชิงสัญลักษณ์นั้นๆ ได้จำเป็นต้องสนใจลักษณะความคิดและระบบคุณค่าของสังคม ซึ่งเปรียบเหมือนเป็น “ไวยากรณ์” หรือโครงสร้างของประวัติศาสตร์เพื่อให้เข้าใจภาษาของสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนที่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานผู้คนต่างบอกเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของตนผ่านรุ่นสู่รุ่นในฐานะประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไป โดยเฉพาะพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ อันมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ยืนยันว่ามีการอาศัยอยู่ของผู้คนสืบต่อกันเนิ่นนานมาแล้ว ประวัติศาสตร์ ภูมิปัญญา และพื้นที่ธรรมชาติในบริเวณท้องทุ่งนี้ ได้ถูกบอกเล่าประวัติความเป็นมาและความสำคัญในรูปแบบของตำนาน เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ จากรุ่นสู่รุ่น จนกลายเป็นประวัติศาสตร์ของชุมชน โดยกำหนดให้บุคคลในตำนานนั้นกลายเป็นเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ อาทิ เจ้าพ่อทุ่งกุลา เจ้าพ่อผ่านเจ้าพ่ออุปฮาด เจ้าพ่อเหล่านี้นี้ล้วนแล้วแต่เป็นเสมือนบรรพชนในอดีต ก่อนที่จะกลายเป็นผีศักดิ์สิทธิ์

ประจำชุมชน และเครือข่ายของชุมชนที่เป็นเสมือนเครือข่ายทางวัฒนธรรมความเชื่อเดียวกันโดยสิ่งของหรือสถานที่เกี่ยวข้องกับตำนานบรรพบุรุษเหล่านี้กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ผู้คนได้เคารพบูชาและประกอบพิธีกรรมเพื่อเป็นการบูชาและระลึกถึงความสำคัญในทางวัฒนธรรม อันเป็นการสืบทอดเรื่องเล่าตำนานในฐานะผู้เล่าความเป็นมาของประเพณีพิธีกรรมนั้นๆ

ตำนานที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้คือหลักฐานสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการบอกเล่าประวัติศาสตร์ของชุมชน รวมทั้งการสร้างสรรค์คุณค่าทางสังคมให้แก่สิ่งของ พื้นที่ และสภาพแวดล้อมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเป็นพื้นที่ราบของภาคอีสานตอนกลางมีพื้นที่กว้างขวางที่สุดของภาคอีสาน เนื้อที่ประมาณ 2,107,691 ไร่ (ประสพสุข ฤทธิเดช, 2550: 110) ครอบคลุมพื้นที่ 6 จังหวัด 12 อำเภอ คือ จังหวัดร้อยเอ็ด 5 อำเภอ จังหวัดสุรินทร์ 2 อำเภอ จังหวัดมหาสารคาม 1 อำเภอ จังหวัดศรีสะเกษ 1 อำเภอ จังหวัดยโสธร 2 อำเภอ และจังหวัดบุรีรัมย์ 1 อำเภอ ถึงแม้ผู้คนมักจะรู้จักทุ่งกุลาร้องไห้ในวาทกรรม “พื้นที่แห่งแล้ง” แต่หากมองทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านผลงานทางวิชาการทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่นักวิชาการศึกษาไว้จะเห็นว่าทุ่งแห่งนี้ในอดีตเป็นพื้นที่แห่งอารยธรรมเก่าแก่ มีการขุดพบแหล่งโบราณวัตถุอันเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีอายุยาวนานกว่า 3,500 ปี มีความหลากหลายของกลุ่มวัฒนธรรมหรือกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นศูนย์กลางของอารยธรรมสำคัญที่มีความเจริญรุ่งเรืองโดยมีหลักฐานชุมชนโบราณประมาณ 408 แห่ง บางแห่งมีพัฒนาการตั้งแต่เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ชุมชนเหล่านี้มีวิถีชีวิตแบบสังคมเกษตรกรรมระดับหมู่บ้านมีการเพาะปลูกข้าว ทอผ้า ทำเครื่องปั้นดินเผา เลี้ยงสัตว์ ทำเกลือสินเธาว์ และถลุงโลหะ อีกทั้ง มีแบบแผนประเพณีการฝังศพในภาชนะดินเผา อารยธรรมเหล่านี้มีพัฒนาการต่อเนื่องมาถึงสมัยประวัติศาสตร์ ปรากฏในวัฒนธรรมกลุ่มชาวขอมโบราณ (สุกัญญา เบาเนิด, 2546: 220) โดยเฉพาะการเป็นแหล่งผลิตเกลือตั้งแต่สมัยโบราณและเป็นแหล่งเกลือหลักที่มีความสำคัญระดับภูมิภาคมีโบราณสถานคูดิน แหล่งน้ำถ่านโบราณที่แสดงให้เห็นศักยภาพการพัฒนาเชื่อมโยงกันและกระจายทั่วไป รวมทั้งเป็นพื้นที่อันมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งกลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้นั้นสามารถแบ่งออกได้ 3 กลุ่มวัฒนธรรมหลัก คือ 1) กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว 2) กลุ่มวัฒนธรรมมอญ-เขมร และ 3) กลุ่มวัฒนธรรมไทยโคราช (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, 2542: 1846) รวมทั้งกลุ่มวัฒนธรรมอื่นๆ ที่มีอยู่ประปรายเล็กน้อยผสมผสานกันในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ ทั้งนี้แต่ละกลุ่มวัฒนธรรมมีความพยายามสร้างอัตลักษณ์ของตนเองขึ้นผ่านเรื่องราว ตำนาน และพิธีกรรมเพื่อแสดงตัวตนของแต่ละกลุ่ม ซึ่งการแสดงออกดังกล่าวนี้นปรากฏอย่างหลากหลายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบที่มีบริเวณกว้าง และทับซ้อนกันทางกลุ่มชาติพันธุ์ มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานถ่ายทอดจากบรรพบุรุษสู่คนยุคใหม่ ทั้งพื้นที่ทางวัฒนธรรมพื้นที่ทางเศรษฐกิจ การเมือง และพื้นที่ทางนิเวศของชุมชน

ความน่าสนใจในการศึกษาตำนานประจำถิ่น ที่มีความสำคัญต่อการสร้างพื้นที่เชิงนิเวศของทุ่งกุลาร้องไห้อันมีอาณาบริเวณที่กว้างขวางและหลากหลายทางชาติพันธุ์ และวัฒนธรรม จึงทำให้วิถีชีวิตของผู้คนมีความหลากหลายและผสมผสานกันตามถิ่นที่อยู่อาศัยจากอดีตจนถึงปัจจุบันที่มีความเจริญรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก ด้วยการติดต่อกันทางด้านพื้นที่ทำมาหากินและระบบวัฒนธรรมที่ต้องการครอบครองพื้นที่ต่างๆ ของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มชาวไทย-ลาว ซึ่งเป็นประชากรกลุ่มหลักและมีจำนวนมากในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ และชาวไทย-เขมร ซึ่งเป็นกลุ่มย่อยลงมาแต่ถือเป็นผู้ที่สร้างวัฒนธรรมให้กับบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นอย่างมาก (เนียม จันทรสระคู และสุทัศน์ กองทรัพย์, 2546: 32) อย่างไรก็ตามกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ถือเป็นผู้มี

ความสำคัญอย่างมากต่อความหลากหลายทางวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นผู้ครอบครองพื้นที่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ร่วมกัน นอกจากนี้ตำนานประจำถิ่นยังทำหน้าที่บอกเล่าเรื่องราวและอธิบายประวัติความเป็นมาของสถานที่ทางธรรมชาติและสถานที่ทางโบราณสถาน โบราณวัตถุ รวมทั้งปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งตำนานต่างๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีความหมายทางวัฒนธรรมและสัญลักษณ์ที่สื่อผ่านเรื่องเล่าทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและมุขปาฐะเล่าสืบทอดกันมา ดังที่ปรมินทร์ จารุวรรณ (2549: 2) ได้กล่าวไว้ว่า ตำนานเต็มไปด้วยรหัส (Code) ที่ต้องอาศัยการตีความเพื่อนำไปสู่การเข้าใจสาร (Message) ที่คนโบราณถ่ายทอดมาสู่คนในยุคปัจจุบัน เป็นการสื่อ “สาร” ผ่านระบบสัญลักษณ์และมีความซับซ้อนทางความคิด ความเชื่อด้วยการค้นหาความหมายที่ซ่อนเร้นอยู่ในตำนานของชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ตำนานเจ้าพ่อของทุ่งกุลาร้องไห้ ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลความอุดมสมบูรณ์ของท้องทุ่ง รวมทั้งเป็นผู้ที่สามารถดลบันดาลความสุขความทุกข์แก่ผู้คนทีล่วงละเมิดต่อทรัพยากรทางธรรมชาติ โดยเฉพาะป่า น้ำ เกลือ ซึ่งเป็นทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดของทุ่งกว้างเหล่านี้ ดังนั้น เจ้าพ่อต่างๆ อาทิเจ้าพ่อศรีนครเตา เจ้าปู่ผ่าน เจ้าพ่ออุปฮาด เจ้าพ่อทุ่งกุลา และเจ้าพ่ออื่นๆ จึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์ของการปกป้องดูแลธรรมชาติ พื้นที่ทางธรรมชาติของชุมชน ตลอดจนการให้อำนาจแก่ผู้ที่ได้รับคัดเลือกให้เป็นผู้สื่อสารกับผีเจ้าพ่อ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้นั้น เป็นการสื่อสารที่แสดงให้เห็นถึงอำนาจของผี คน พื้นที่ธรรมชาติผ่านตำนานประจำถิ่นอย่างน่าสนใจ

การนำเอาตำนานมาใช้ในกระบวนการทางสังคมเพื่อสร้างฐานอำนาจในการกำหนดขอบเขตของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ (Physical Space) ให้กลายเป็นพื้นที่ทางจิตวิญญาณ (Spiritual Space) เพราะความต้องการให้ตำนานนั้นเป็นเครื่องมือในการสร้างอำนาจหรือกลไกทางสังคมเพื่อจุดประสงค์บางประการ ทั้งอำนาจทางการเมือง การใช้ทรัพยากร และต่อรองกับอำนาจกลุ่มต่างๆ ที่ขยายเข้ามาสู่พื้นที่ชุมชนอันส่งผลให้ชุมชนท้องถิ่นมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่และการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นเปลี่ยนแปลงไป ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยต้องการศึกษาวิเคราะห์ให้เห็นถึงการใช้เรื่องเล่าเชิงนิเวศ ตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคม (Social Space) ซึ่งหมายถึงการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ (ethnic identity) การสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม (Cultural Space) การใช้ตำนานเพื่อสร้างเครือข่ายทางสังคม (Social Network) และรวมกลุ่มเพื่อต่อรองทางอำนาจกับชุมชน ตลอดจนอำนาจการปกครองที่พยายามเปลี่ยนแปลงสังคมทุ่งกุลาร้องไห้ ตำนานต่างๆ ที่ปรากฏเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนพยายามรักษาพื้นที่ทางธรรมชาติเพื่อต่อรองเชิงอำนาจกับกลุ่มต่างๆ ที่พยายามรุกล้ำพื้นที่ทรัพยากรของชุมชนและการทับซ้อนทางวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายของชุมชน ภายใต้นโยบายการพัฒนาพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ที่รัฐบาลมีแผนการพัฒนามาตั้งแต่ ปี 2524 อันเป็นผลให้ทุ่งกุลาร้องไห้มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การสร้างอ่างเก็บน้ำเพื่อการเกษตร ทำให้ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและอาชีพ มาทำการเกษตรเพื่อเศรษฐกิจมากขึ้น (ขาว สมอาสา, 2552: 2) ซึ่งผลของการพัฒนาทำให้พื้นที่ทางธรรมชาติ ป่า แหล่งน้ำ ถูกปรับให้เป็นพื้นที่ทางการเกษตร จนได้รับการขนานนามว่า “แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิที่ดีที่สุดในโลก” วากรรมการพัฒนานี้ทำให้พื้นที่ทางธรรมชาติถูกปรับเปลี่ยนเพื่อทำการเกษตรมากกว่าการสงวนไว้เพื่อเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน ดังนั้นบทบาทหน้าที่ของตำนานจึงทำหน้าที่เป็นสื่อที่บอกเล่าถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนที่มีอำนาจแฝงในการดูแลทรัพยากรน้ำ ป่า และดิน ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ได้แสดงความเคารพต่อพื้นที่ เจ้าพ่อเจ้าแม่และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณทุ่งแห่งนี้ด้วยการประกอบพิธีกรรมเพื่อขอให้ปกป้องรักษา คน สัตว์ พืชผล รวมทั้ง

การบำบัดรักษาการเจ็บป่วย ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นเรื่องเล่าที่ให้ ความสำคัญต่อการดูแลพื้นที่ทางธรรมชาติ พื้นที่ทางสังคม หรือ “ภูมินิเวศ” ของทุ่งกุลาร้องไห้

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้มีบทบาทในการเล่าประวัติศาสตร์ชุมชน การสร้างความสำคัญ ให้แก่พื้นที่ บุคคล ป่า แหล่งน้ำ วัตถุสิ่งของ ให้เป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อทำหน้าที่ปกป้องดูแลชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อกำหนดพื้นที่เชิงนิเวศ และพื้นที่ทางสังคมถือเป็นกลวิธีที่มีความแยบยลและหลีกเลี่ยงจากการเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงโดยตรงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในทุ่งกุลาร้องไห้ มีความสัมพันธ์ กับความเชื่อความศรัทธาของคนในชุมชน และวิถีชีวิตชุมชนของชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ จากเดิมวิถีชุมชน เป็นแบบการทำมาหากิน พึ่งพิงทรัพยากรของชุมชนเป็นหลักและพิธีกรรมความเชื่อที่ตอบสนองเชื่อม สัมพันธ์กับวิถีดังกล่าว แต่หลังจากมีการบุกเบิกทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อการผลิตข้าวสู่การค้าขาย มีการอพยพ แรงงานไปนอกชุมชนมากขึ้นกระแสการพัฒนาแบบบริโภคนิยมเข้ามาสู่ชุมชนอย่างรวดเร็ว (หาเงิน, ขายข้าว, ซื้อกิน) ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน สัมพันธ์ด้วยเงินตราแทนความเป็นพี่น้อง เครือญาติ การควบคุมดูแลสังคม ทรัพยากรด้วยฮีดคองประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ถูกแทนที่ด้วยอำนาจปกครอง กฎหมาย ราชการ ส่งผลให้ชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ขาดอัตลักษณ์ที่ชัดเจน ดังนั้นการพยายามสร้างพื้นที่ ทางสังคมให้แก่ชุมชนตามแนวทางของวาทสนา ละอองปลิว (2546: 7) ได้กำหนดว่าพื้นที่ในชุมชนนั้น ประกอบด้วยพื้นที่ด้านกายภาพทั่วไปและพื้นที่ทางความหมายคือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ พื้นที่พิเศษให้เกิดขึ้นใน ชุมชน เป็นภูมิปัญญาของชุมชนที่กำหนดพื้นที่เชิงนิเวศ ผ่านการนำเสนอประเพณีพิธีกรรม ตำนาน ศักดิ์สิทธิ์ประจำถิ่น เพื่อปฏิเสธการถูกนิยามอัตลักษณ์ใหม่ให้ตนเองของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ รวมทั้ง การให้ความหมายแก่พื้นที่ทางสิ่งแวดล้อม นิเวศวัฒนธรรมของชุมชน ดังนั้นแล้วเพื่อเป็นการทำความเข้าใจ บทบาทหน้าที่ของตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ทั้งในเรื่องรูปแบบเนื้อหาของตัวบทตำนาน ประจำถิ่น และศึกษาบทบาทหน้าที่ในการเป็นสัญลักษณ์กำหนดพื้นที่ทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จึงได้ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลทางวัฒนธรรม ตำนานประจำถิ่น เพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างตำนานกับการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ว่า มีความสัมพันธ์กันอย่างไร ตลอดจนการวิเคราะห์การสร้างพื้นที่เชิงนิเวศของชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ด้วย การอาศัยตำนาน สู่การประกอบพิธีกรรมตามประเพณี ความเชื่อของชุมชน อิทธิพลของตำนานที่นำไปสู่ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ให้เกิดความยั่งยืนอย่างไร

ความมุ่งหมายของการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยเรื่องบทบาทตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ในฐานะเรื่องเล่าเชิงนิเวศกับ การสร้างพื้นที่ทางสังคม ผู้วิจัยมีความมุ่งหมาย ดังนี้

1. เพื่อวิเคราะห์ประเภทของเนื้อหาตำนานประจำถิ่นในชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้
2. เพื่อวิเคราะห์การสร้างพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานประจำถิ่น

คำถามหลักในการวิจัย

1. ลักษณะของตำนานที่ปรากฏอยู่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มีรูปแบบเนื้อหาอย่างไร
2. ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้มีบทบาทในการสร้างพื้นที่ทางสังคมอย่างไร

ความสำคัญของการวิจัย

การศึกษาเรื่องตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม ทำให้ทราบถึงลักษณะของตำนานประจำถิ่นและบทบาทของตำนานประจำถิ่นที่มีอิทธิพลต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมของชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ว่ามีลักษณะอย่างไรบ้าง

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกศึกษาตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีความหมายในการอธิบายปรากฏการณ์ เหตุการณ์ และเกี่ยวข้องกับสถานที่ต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งที่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร (Literary source) และข้อมูลมุขปาฐะ (Oral source) โดยการจำแนกขอบเขตการวิจัยออกเป็น 2 ส่วน คือ ขอบเขตด้านตัวบทที่ใช้ในการวิเคราะห์เนื้อหาตำนาน และขอบเขตด้านพื้นที่การศึกษา คือ ทุ่งกุลาร้องไห้ มีรายละเอียด ดังนี้

1. ตัวบท (Text) ผู้วิจัยได้รวบรวมตัวบทตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อใช้ในการศึกษาได้จากการเก็บรวบรวมเอกสาร ตำนานเรื่องเล่า ประวัติสถานที่สำคัญที่ได้มีผู้รวบรวม วิจัย และเผยแพร่ในรูปแบบต่างๆ ทั้ง หนังสือ เอกสาร กลอนลำ และข้อมูลเรื่องเล่าแบบมุขปาฐะของผู้นในพื้นที จำนวนทั้งสิ้น 114 ส่วนวน ดังนี้

1.1 ข้อมูลเอกสารตำนานเรื่องเล่าที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในรูปแบบหนังสือ และเอกสารงานวิจัย จำนวน 59 ส่วนวน

1.2 ข้อมูลเก็บข้อมูลภาคสนามโดยการสัมภาษณ์ จากกลุ่มวิทยากรชุมชนโดยแยกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

- 1.2.1 กลุ่มปราชญ์ชาวบ้าน
- 1.2.2 กลุ่มนักวิจัยท้องถิ่นและนักวิชาการ
- 1.2.3 กลุ่มผู้นำทางวัฒนธรรม

ซึ่งรวบรวมได้ทั้งสิ้น 55 ส่วนวน

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้รวบรวมรายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์ไว้ในส่วนของภาคผนวกท้ายเล่มวิจัยนี้

2. พื้นที่ศึกษา ผู้วิจัยได้กำหนดการศึกษาลักษณะเนื้อหาของตำนานทั้งในรูปแบบของวรรณกรรมลายลักษณ์อักษรและวรรณกรรมมุขปาฐะที่มีบทบาทต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมทั้งในเชิงการครอบครอง และการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งประกอบด้วยพื้นที่ 6 จังหวัด 12 อำเภอ ได้แก่

- 1) จังหวัดร้อยเอ็ด จำนวน 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอประทุมรัตน์ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอหนองฮี อำเภอโพทราย
- 2) จังหวัดสุรินทร์ จำนวน 2 อำเภอ ได้แก่ อำเภอรัตนบุรี อำเภอชุมพลบุรี
- 3) จังหวัดมหาสารคาม จำนวน 1 อำเภอ ได้แก่ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย
- 4) จังหวัดศรีสะเกษ จำนวน 1 อำเภอ ได้แก่ อำเภอราชไศล
- 5) จังหวัดยโสธร จำนวน 2 อำเภอ ได้แก่ อำเภอมหาชนะชัย อำเภอค้อวัง
- 6) จังหวัดบุรีรัมย์ จำนวน 1 อำเภอ ได้แก่ อำเภอสตึก

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีขั้นตอนการดำเนินการวิจัย 4 ขั้นตอน ดังนี้

1. ขั้นรวบรวมข้อมูล

1.1 รวบรวมแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม

1.2 รวบรวมเอกสารและงานวิจัยเกี่ยวข้องกับตำนาน เรื่องเล่าประจำถิ่น

1.3 รวบรวมข้อมูลตำนานประจำท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีความหมายในการอธิบายปรากฏการณ์ เหตุการณ์ และเกี่ยวข้องกับสถานที่ต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งที่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร (Literary source) และข้อมูลมุขปาฐะ (Oral source) ทั้งนี้ได้จำแนกตำนานออกเป็น 5 กลุ่ม ดังนี้

1.3.1 ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

1.3.2 ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพชุมชนและชาติพันธุ์

1.3.3 ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถาน

1.3.4 ตำนานอธิบายเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์

1.3.5 ตำนานอธิบายเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์

2. ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล

ในการศึกษาบทบาทตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคม ผู้วิจัยให้ความสนใจศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

2.1 วิเคราะห์ประเภทของเนื้อหาตำนาน ที่ปรากฏบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

2.2 วิเคราะห์การสร้างพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้โดยผ่านตำนานประจำถิ่น

3. ขั้นนำเสนอผลการวิจัย การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอผลการวิจัย แบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

4. สรุปผล อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

กรอบแนวคิดหลักในการวิจัย

การศึกษาวิจัยตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม ครั้งนี้ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบแนวคิดในการศึกษาวิจัยโดยสังเขปใน 3 ประเด็นหลักได้แก่

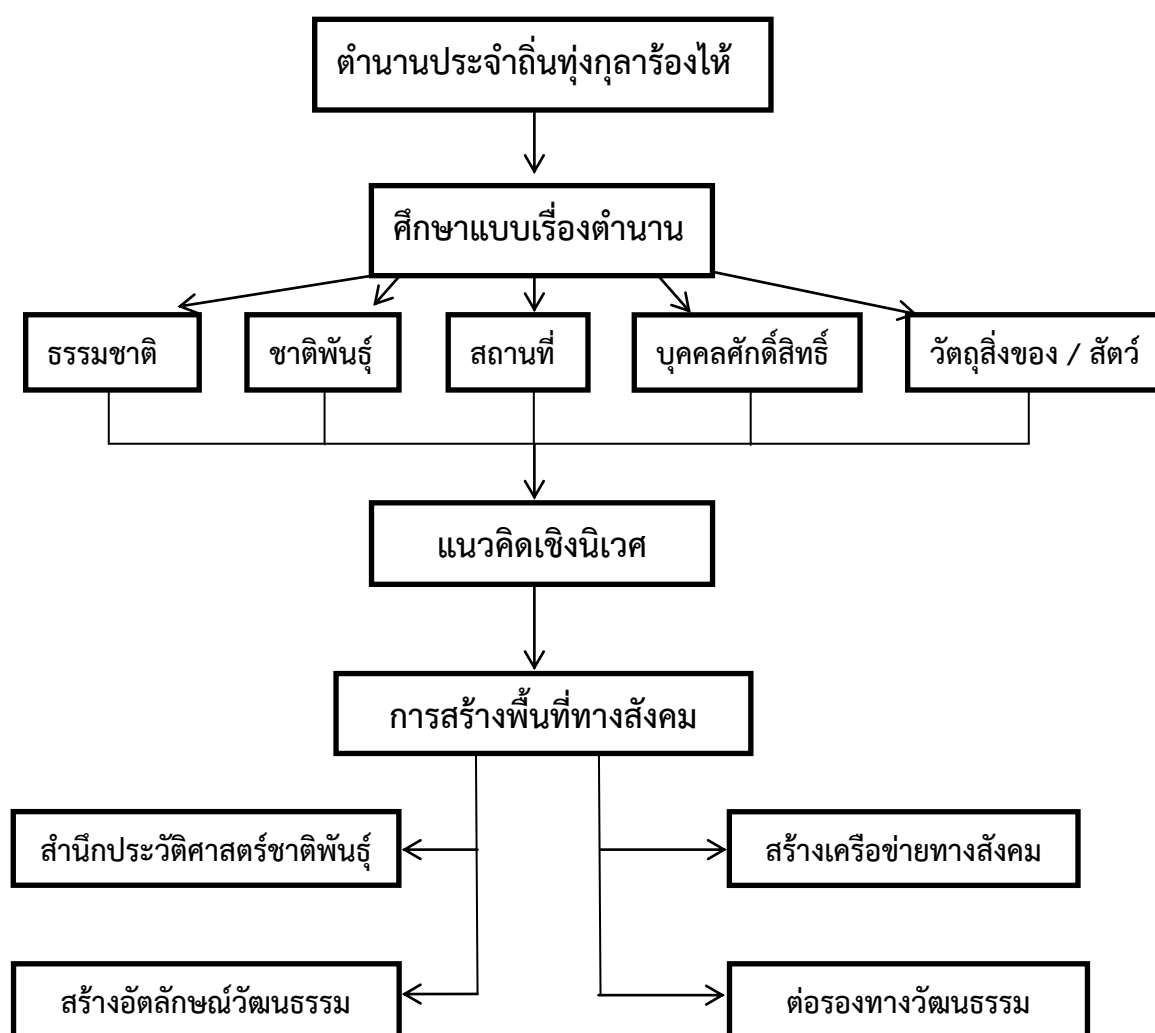
1. กรอบแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการศึกษาแบบเรื่องตำนานประจำถิ่น

2. กรอบแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการศึกษาเรื่องเล่าเชิงนิเวศ

3. กรอบแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม

เพื่อใช้ในการศึกษาวเคราะห์ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีบทบาทต่อการสร้างพื้นที่เชิงนิเวศและพื้นที่ทางสังคมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตลอดจนเพื่อวิเคราะห์ตำนานประจำถิ่นที่มีบทบาทต่อการอนุรักษ์พื้นที่ทางธรรมชาติ นิเวศวัฒนธรรม ซึ่งสรุปกรอบแนวคิดเป็นแผนผังดังนี้

ภาพประกอบ 1 แผนผังสรุปแนวคิดทฤษฎีการศึกษา

การนำแนวคิดทฤษฎีเพื่อศึกษาวิเคราะห์ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการสร้างพื้นที่ทางสังคมในครั้งนี้ มีรายละเอียดของแต่ละกรอบแนวคิดทฤษฎี ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดทฤษฎีการศึกษาตำนาน เรื่องเล่าประจำถิ่น

ในการศึกษาบทบาทตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้นั้น ผู้ศึกษาเลือกใช้กรอบแนวคิดการศึกษาแบบเรื่อง (Tale Type) เพื่อใช้ในการศึกษาข้อมูลประเภทตำนานประจำถิ่น ซึ่งเป็นข้อมูลดิชนประเภทถ้อยคำ (Verbal folklore) ซึ่งการศึกษานี้มีความสืบเนื่องมาจากการศึกษาของนักภาษาและนักวรรณคดี จนกลายเป็นนักคติชนเชิงวรรณคดี (literary folklorist) ซึ่งสนใจการศึกษาบทบาทของคติชน (text) ทั้งในเชิงถ้อยคำภาษาอนุภาค อนุภาค ตัวละคร องค์ประกอบของเรื่อง การดำเนินเรื่อง ตลอดจนการศึกษาเปรียบเทียบตัวบท ตามแนวทางของ Thompson (1977: 415) ที่ได้ศึกษาแบบเรื่องของนิทาน และสามารถสรุปได้ว่า นิทานเรื่องหนึ่งนั้น ประกอบด้วยอนุภาค ซึ่งอาจจะมีเพียงอนุภาคเดียว หรือหลายอนุภาคก็ได้ เพราะนิทานสามารถดำรงอยู่ได้อย่างอิสระ เล่าได้โดยไม่ต้องอาศัยการอ้างอิงจากเรื่องอื่นๆ แม้ว่าบางครั้งนิทานเรื่องหนึ่งอาจจะถูกเล่าควบคู่กับอีกเรื่องก็ตาม แต่นั่น

ไม่ได้หมายความว่านิทานจะต้องถูกโยงให้เชื่อมต่อกันเสมอไป โดยที่ Thompson แบ่งแบบเรื่องของนิทานพื้นบ้าน ไว้ 5 ประเภท ได้แก่ นิทานเรื่องสัตว์ นิทานพื้นบ้านทั่วไป นิทานตลก เรื่องเล่าขนาดสั้น และนิทานเข้าแบบ ซึ่งการศึกษาแบบเรื่องของนิทานนี้ ศิราพร ณ ถลาง (2552: 74) ได้นำแนวคิดการศึกษาแบบเรื่องของนิทานพื้นบ้านในยุโรปมาศึกษานิทานพื้นบ้านของไทยและให้การสรุปว่า แบบเรื่อง (Tale Type) หมายถึง โครงเรื่องของนิทานที่ทำให้นิทานแต่ละเรื่องมีจุดเด่นที่แตกต่างกันออกไป โดยการจำแนกแบบเรื่องของนิทานนั้นเมื่อพิจารณาตามชนิดของนิทาน (Type Index) ซึ่งเป็นการศึกษาให้ละเอียดมากขึ้นนั้นสามารถ แบ่งได้ 3 แบบ เรื่อง ตามแนวทางของ ชนิษฐา จิตชินะกุล (2545: 145) ได้แก่

1. นิทานเกี่ยวกับสัตว์ อาทิ แบบเรื่องเกี่ยวกับสัตว์ป่า แบบเรื่องเกี่ยวกับสัตว์ป่ากับสัตว์บ้าน และแบบเรื่องของคนกับสัตว์
2. แบบเรื่องนิทานชาวบ้านทั่วไป เป็นแบบเรื่องเกี่ยวเวทมนต์คาถา แบบเรื่องของผู้มีอำนาจวิเศษ หรือแบบเรื่องของอาวูธและของวิเศษ
3. นิทานมุขตลก เป็นแบบเรื่องเกี่ยวกับ คนโกงคนฉลาด

แนวคิดของการแยกประเภทตำนานประจำถิ่นของ สายป่าน ปุริวรรณชนะ (2552: 2) กำหนดแบบเรื่องของนิทานโดยพิจารณาถึงลักษณะเนื้อหาตำนานเป็นหลักเกณฑ์การพิจารณาความศักดิ์สิทธิ์และเป็นเรื่องเกี่ยวกับเทพเจ้า คน สัตว์ และสิ่งอื่นๆ ที่เชื่อว่ามีพลังศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์ พิเศษกว่าสิ่งธรรมดาที่ปรากฏอยู่ทั่วไป โดยตำนานจะกล่าวถึงกำเนิดประวัติความเป็นมาของสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นๆ และตำนานที่กล่าวถึงความศักดิ์สิทธิ์ อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ หรือเหตุการณ์ที่เชื่อกันว่าเกิดจากอิทธิฤทธิ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อศึกษาวิเคราะห์แบบเรื่องของตำนานเรื่องเล่า (Myth and Narrative) จะเห็นว่าตำนานนั้นมีความแตกต่างจากนิทานพื้นบ้าน (Folk tale) เนื่องจากตำนานเป็นเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสังคม เมื่อให้ความหมายตามศาสตร์ทางมานุษยวิทยา ตำนานประกอบด้วยภาษาที่มีโครงเรื่อง มีรูปแบบ มีความงดงามทางสุนทรียศาสตร์ มีทั้งใกล้ความเป็นจริง อ้างถึงสถานที่จริงเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ หรืออาจเป็นเรื่องแปลกประหลาดผิดธรรมดา แต่ชาวบ้านก็ยอมรับว่าเป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้น ดังที่ พยุงพร นนทวิศรุต (2555: 9 อ้างอิงจาก Malefist, 1968: 175) ได้สรุปแนวคิดการศึกษาตำนานพื้นบ้านว่า ตำนานพื้นบ้านทำให้เห็นการแพร่กระจายของวัฒนธรรมหนึ่งสู่วัฒนธรรมหนึ่ง การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมเช่นนี้ จึงทำให้มองเห็นว่าตำนานของวัฒนธรรมหนึ่งอาจจะกลายเป็นนิทานพื้นบ้านของอีกวัฒนธรรมหนึ่งได้

ตำนาน หรือ Myth เป็นเรื่องเล่าที่คนในชุมชนมีความเชื่อว่าเป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อใช้อธิบายประวัติความเป็นมาของสิ่งสำคัญๆ ในชุมชนนั้นๆ ตามแนวทางของ ศิราพร ณ ถลาง (2539 ข: 1) ได้แบ่งตำนานออกเป็น 4 ประเภท คือ ตำนานอธิบายเหตุ เป็นตำนานที่เล่าถึงการก่อกำเนิดเกิดขึ้นของสิ่งต่างๆ เช่นการกำเนิดโลก กำเนิดสิ่งของ หรือสถานที่ต่างๆ ที่ผิดแปลกไปจากสถานที่ทั่วไป ตลอดจนตำนานยังเป็นเสมือนผู้ทำหน้าที่อธิบายปมทางสังคมบางประเด็นที่ไม่สามารถอธิบายได้อย่างชัดเจน จากการศึกษาการศึกษาตำนานเชิงหน้าที่นิยม (Functionalism) เป็นแนวคิดหลักของนักคิดสำนักหน้าที่นิยมเชื่อว่าชนบทรรมนิยมสถาบันหรือลักษณะทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชนในสังคมล้วนแต่มีความหมายและหน้าที่ทั้งสิ้น เพราะไม่มีลักษณะทางวัฒนธรรมใดที่ไม่มีหน้าที่ ยศ สันตสมบัติ (2540: 32) กล่าวถึงทัศนะของ Malinowski ว่า “พฤติกรรมของมนุษย์เป็นการตอบสนองความต้องการทางด้านร่างกายและจิตใจ และวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือที่

ช่วยมนุษย์ให้สามารถตอบสนองความต้องการของตนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ระบบต่างๆ ของวัฒนธรรม
หน้าที่ในการตอบสนองความต้องการของมนุษย์” ฉะนั้นข้อมูลทางคติชนวิทยาที่เป็นตำนานล้วนมี
ความหมายที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับบริบททางสังคมวัฒนธรรมทั้งสิ้น (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2550: 17)
ซึ่งสอดคล้องกับศิริพร ณ ถลาง (2548: 317-372) สรุปหน้าที่ของข้อมูลทางคติชนวิทยาที่สำคัญ 4
ประการ คือ

ประการแรก คติชนใช้ในการอธิบายที่มาและเหตุผลในการทำพิธีกรรม

ประการที่สอง คติชนทำหน้าที่ในการศึกษาในสังคมที่ใช้ประเพณีบอกเล่า

ประการที่สาม คติชนรักษามาตรฐานทางพฤติกรรมที่เป็นแบบแผนทางพฤติกรรม
ที่เป็นแบบแผนทางสังคม

ประการที่สี่ คติชนให้ความเพลิดเพลินและเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจ
ของบุคคล

การทำความเข้าใจคติความเชื่อหรือ myth คือการทำความเข้าใจความคิด (idea)
ของมนุษย์อันจะทำให้รู้ถึงพลังที่ซ่อนเร้น (Hidden force) เรื่องราวเกี่ยวกับ myth นั้นจะเป็นเรื่อง
ความเชื่อต่างๆ การจะเข้าใจความหมายของ myth นั้นมีรูปแบบเชิงสัญลักษณ์ (symbolic form)
ที่ต้องมีการตีความ (มานิตย์ นวลละออง, 2540: 36) โดยที่วัฒนธรรมเป็นระบบสัญลักษณ์และการให้
ความหมายร่วมกันของคนในชุมชนหรือสังคมนั้นๆ จนก่อให้เกิดรูปแบบเฉพาะของตำนานประจำถิ่นที่
ปรากฏในชุมชนและได้รับการสืบทอดกันจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

จากแนวคิดดังกล่าวข้างต้นนั้นผู้วิจัยได้ใช้เพื่อเป็นแนวทางในการจำแนกรูปแบบ
ตำนาน เรื่องเล่าประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ โดยการพิจารณาถึงลักษณะของเนื้อหาที่กล่าวถึงการกำเนิด
ความศักดิ์สิทธิ์ ความพิเศษของตำนานต่างๆ อาทิ พื้นที่สภาพแวดล้อม บุคคล ศาสนา สัตว์สิ่งของที่มี
ความพิเศษและเกี่ยวข้องกับพื้นที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตลอดจนการวิเคราะห์ความหมายและ
ความสำคัญของตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

2. แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม (Social Space)

การศึกษาวิจัยเรื่อง ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคม
ผู้วิจัยได้ปรับใช้แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม โดยกำหนดเป็นพื้นที่ทางภูมิวัฒนธรรม พื้นที่
ศักดิ์สิทธิ์และพื้นที่ทางสังคมอื่นๆ ตามแนวทฤษฎีการแบ่งพื้นที่ที่แตกต่างกัน ดังความเห็นของไพโรจน์
ไชยเมืองชื่น (2543: 36-36) ที่ได้อธิบายลักษณะของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ สรุปได้โดยทั่วไปว่า “พื้นที่”
(Space) หมายถึงสถานที่ทางกายภาพอันเป็นพื้นผิวของโลกทุกแห่งซึ่งเป็นที่ตั้ง ที่อยู่อาศัย และเป็นพื้นที่
ในการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เช่น สถานที่ทางภูมิศาสตร์ ได้แก่ ภูเขา แม่น้ำ
บ้านเรือน ถนน และทุกสถานที่ซึ่งมีรูปร่างปรากฏให้เห็นได้เราเรียกว่า พื้นที่ทางกายภาพ (Physical
Space) ฉะนั้นพื้นที่จึงไม่ได้เป็นฉากที่ว่างเปล่าและหยุดนิ่งเพื่อรองรับปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น
แต่กลับเป็นตัวกำหนดและมีปฏิสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางสังคม ทำให้พื้นที่กายภาพมีชีวิตและจิตวิ
ญาณเกิดขึ้นอันทำให้พื้นที่ซึ่งอยู่ในกระบวนการกลายเป็นพื้นที่สังคม (Social Space) เพราะความหมาย
ของพื้นที่ขึ้นอยู่กับสังคมเป็นผู้กำหนด นอกจากนี้พื้นที่ทางสังคมยังเป็นตัวกำหนดให้มนุษย์ได้เกิดการ
แสดงพฤติกรรมและปฏิบัติการต่างๆ ที่สอดคล้องกับพื้นที่ทางสังคมนั้น เช่น การสร้างอัตลักษณ์ของคน
ที่อยู่ในพื้นที่การสร้างวาทกรรมจินตนาการตามแนวทางของ Durkheim (1917) ที่ได้เสนอความคิดว่า
พิธีกรรมและสัญลักษณ์ต่างๆ ของโลกความศักดิ์สิทธิ์คือตัวแทนที่เป็นรูปธรรมของความเป็นไปของสังคม

ในชีวิตประจำวันของมนุษย์เราอาจจะมีชีวิตอยู่โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยความเป็นกลุ่มเป็นก้อน พิธีกรรม บรรยายากและสัญลักษณ์ในพิธีทำให้ความเป็นพวกเดียวกันตกลึกเกิดความสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โลกศักดิ์สิทธิ์จึงเป็นเสมือนสองด้านของเหรียญเดียวกันที่สำคัญยิ่งของการดำรงชีวิตของกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในสังคมเดียวกันหรือข้างเคียง คำว่า พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ (Social Space) นั้นนักมานุษยวิทยา อย่างเช่น Tresidder (1999: 141-145) มองพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ว่า พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จะทำหน้าที่ประดุจแหล่งอ้างอิงที่สัมพันธ์กับความเป็นชุมชน และความโหยหาอดีตอันเรืองรอง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538: 136-147) ที่ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับพื้นที่ทางสังคมหรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ไว้ว่า พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามคติไทย แบ่งได้ 2 ประเภทคือ 1) พื้นที่ในแนวระนาบ เป็นพื้นที่ในแนวระนาบเดียวกันซึ่งมีเส้นแบ่งเป็นส่วนๆ อย่างชัดเจน แต่ละส่วนมีลักษณะพิเศษแตกต่างกัน ในพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ ขอบเขตของเสื้อหรือพรมคือการวางเขตแนวทางพิธีกรรม คนธรรมดาไม่ได้ถือเพศภิกษุจะล่วงล้ำเข้าไปในเขตพื้นที่ภิกษุไม่ได้ หรือสายสิญจน์ ก็นิยมใช้เป็นแนวเขตแยกมณฑลพิธี และพื้นที่นอกมณฑลพิธี และ 2) พื้นที่ในแนวตั้ง คือพื้นที่ในระดับต่างๆ เช่น พื้นที่ระดับต่ำ พื้นที่ระดับกลาง และพื้นที่ระดับสูง เช่น เจ้าและนาย เป็นบุคคลที่อยู่ในระดับสูง เมื่อคนธรรมดาได้พบปะจึงต้องย่อตัวลงอยู่ในพื้นที่ระดับต่ำ เป็นต้น

การกล่าวถึงคำว่าพื้นที่ทางสังคม ตามแนวทางของนักสังคมวิทยา ธนุพงษ์ ลมอ่อน (2544: 14 อ้างอิงจาก Malki, 1999) สรุปได้ว่าพื้นที่ในอดีตเป็นเสมือนสิ่งที่สร้างรากเหง้าทางสังคม วัฒนธรรม และลุ่มผู้คนไว้ให้ผูกติดอยู่ ณ ตำแหน่งที่นั้นๆ ไปตลอดกาลนอกจากนี้พื้นที่ยังเป็นเสมือนเครื่องมืออย่างหนึ่งของรัฐในการกักขังวัฒนธรรม สังคม ไว้กับอาณาเขตหรือดินแดนใดดินแดนหนึ่งๆ จนทำให้เกิด อัตลักษณ์เฉพาะ และสร้างหรือนิยามบทบาทหน้าที่ฐานะต่างๆ ขึ้นให้กับผู้คนในพื้นที่ของสังคมนั้นๆ (Gupta and Ferguson) ซึ่งให้เห็นถึงการมองพื้นที่ในลักษณะเชิงกายภาพที่หยุดนิ่ง แนนอนตายตัวและติดตรึงกับพื้นที่หรือดินแดนนั้น กลายเป็นสิ่งที่ไม่สามารถนำมาใช้ได้อีกต่อไป เพราะพื้นที่ไม่ได้เป็นสิ่งหยุดนิ่งต่อเนื่อง หรือมีความหมายที่ตายตัวและแนนอนเสมอไป พื้นที่สามารถเปลี่ยนแปลงไปได้ตามบริบทและเงื่อนไขต่างๆ ในเชิงที่เป็นนามธรรมซึ่งยังแฝงฝังไว้ด้วยอำนาจ และความหมายที่หลากหลาย การมองพื้นที่ในแบบอดีตกาลนั้น จึงเป็นการมองพื้นที่ในมิติทางกายภาพ และเป็นคู่ตรงข้ามอยู่เสมอ จึงมีสมรรถภาพที่จะนำไปมองพื้นที่ในโลกปัจจุบัน ซึ่งพื้นที่ที่มีความหลากหลายสลับซับซ้อนได้ โดย Appadurai (1990) ได้ทำทฤษฎีการนิยามสิ่งที่เกิดขึ้นเหล่านี้ว่าสิ่งที่เรียกว่า “โลกาภิวัตน์” (Globalizations) ซึ่งเกิดขึ้นจากการไหลเวียนข้ามพื้นที่ 5 สิ่ง (Scapes) ได้แก่ การเคลื่อนที่ย้ายของผู้คนกับความคิดเรื่องชาติพันธุ์ (Ethnoscape) เทคโนโลยี (Technoscape) สื่อข้อมูล (Mediascape) เงินตรา ธุรกิจ (Financescape) และอุดมการณ์ (Ideoscape)

“พื้นที่” ในการศึกษาของวาสนา ละอองปลิว (2546) จึงไม่ใช่เพียงแค่เรื่องของความเป็นศูนย์กลางหรือ ความเป็นชายขอบเท่านั้น หากยังไม่สามารถที่จะมองเห็นพื้นที่ได้อย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้อีกต่อไปด้วยเช่นกัน แสดงให้เห็นถึงสิ่งที่เต็มไปด้วยความไร้ระเบียบและโกลาหล และความเป็นชาติพันธุ์ของคนก็มีได้ทั้งตายตัวหรือมีพื้นที่แนนอนอีกต่อไป หากแต่มีการต่อสู้ต่อรองและปรับเปลี่ยนตัวเองโดยผ่านการสร้างกระบวนการความเหมือนและความแตกต่างไปพร้อมๆ กัน จนท้ายที่สุดได้ก่อให้เกิด “การสร้างพื้นที่” ทางวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ชาติพันธุ์ในรูปแบบที่ผสมผสาน (Hybrid Cultures and Identities) ซึ่งมีการศึกษาถึงกระบวนการทัศน์ทางนิเวศวิทยาในทางวิทยาศาสตร์ ทำให้เห็นว่าความพยายามที่จะแยกสิ่งมีชีวิตออกจากสิ่งแวดล้อมที่ตนอาศัยอยู่ของสิ่งมีชีวิตนั้นไม่

สามารถเป็นจริงได้ อันเป็นแนวคิดพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้คนในชุมชนสามารถใช้สติปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมในพื้นที่ที่อาศัยอยู่ ดังนั้นเมื่อนำสองแนวคิดดังกล่าวมาประกอบกันเพื่อทำความเข้าใจสภาพความสัมพันธ์ของคน ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม โดยผสานมุมมองในทางข้อเท็จจริงที่ปรากฏแก่สายตา และในเชิงคุณค่าของสังคมที่ร่วมใช้ประโยชน์ อาจทำให้มีส่วนช่วยในการอนุรักษ์ฟื้นฟู และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับสภาวะที่สมดุลและยั่งยืน

ฉะนั้นความหมายของพื้นที่จึงมักเกิดขึ้นโดยการผสมผสานระหว่างกระบวนการสร้างขึ้น ในแง่ทางกายภาพและกระบวนการทางสังคมที่แฝงไปด้วยนัยยะของความหมาย (Coded Space) ที่หลากหลายซับซ้อนตรงกันกับแนวคิดของ Mitchell (1994) ได้สรุปความหมายของคำว่าพื้นที่นั้นว่ามีความหมายมากกว่าการเป็นพื้นที่ทางกายภาพ เพราะพื้นที่ยังมีความหมายในฐานะที่เป็น “คำกริยา” มากกว่าในฐานะที่เป็น “คำนาม” ซึ่งอาจหมายความว่า พื้นที่อาจอยู่ในฐานะที่เป็นผู้กระทำ เป็นตัวสร้างเอกลักษณ์หรือความหมายให้กับคนในสังคม พื้นที่จึงเป็นวิทยาการในการบรรจุ บันทึก ใส่รหัส หรือตอกย้ำ หรือตอกย้ำความหมาย ความทรงจำ คุณค่าชุดหนึ่งลงบนพื้นที่นั้นๆ (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2543: 172-174) พื้นที่ไม่ใช่เพียงพื้นที่ทางกายภาพ แต่พื้นที่ยังเป็นสิ่งที่ถูกสร้างและให้ความหมายจากประสบการณ์แห่งชีวิตในความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้คนภายในสังคมผ่านเทคนิควิทยาการในการตอกย้ำหรือผลิตซ้ำลงบนพื้นที่ พื้นที่มีใช้สิ่งที่แน่นอนตายตัว แต่เป็นสิ่งที่ผลิตสร้างจากความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งมีชื่อเรียกว่า “ปฏิบัติการเชิงพื้นที่” (Spatial Practice) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ Sorensen (1997) ที่ได้ศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีในการสร้างพื้นที่อัตลักษณ์ วัฒนธรรมผ่านเรื่องเล่า ของเกษตรกรชาวสิงหลหมู่บ้านปูรานา (Purana Village) และคนพลัดถิ่นที่อพยพเข้ามาตั้งรกรากใหม่ทั้งสองหมู่บ้านทางตอนเหนือของศรีลังกา ซึ่ง Sorensen พบว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับประสบการณ์การพลัดถิ่นของชาวปูรานา ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในพื้นที่ทางตอนเหนือของประเทศศรีลังกายาวนานกับผู้ที่ย้ายเข้ามาภายหลังนั้น มีความแตกต่างโดยสิ้นเชิงทั้งในแง่ของวิธีการคิดและการให้ความหมายเกี่ยวกับพื้นที่ เวลา ตลอดจนอัตลักษณ์ของกลุ่มคนทั้งสองกลุ่มนี้

Moore, Leonard และ Sorensen ต่างก็แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างการสร้างความเป็นชุมชนท้องถิ่น และอัตลักษณ์ของผู้คนผ่านเรื่องเล่า ประวัติศาสตร์ และความทรงจำนั้น เป็นเสมือนการแสดงให้เห็นว่าอัตลักษณ์ได้มีลักษณะที่ตายตัวแต่มีการต่อรอง เปลี่ยนแปลง และสร้างใหม่ภายใต้เงื่อนไขบริบททางสังคมต่างๆ ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการสร้างพื้นที่ในอีกด้านหนึ่งของ สุริยา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิตติอาษา (2547) ซึ่งได้กล่าวถึงมโนทัศน์เกี่ยวกับพื้นที่ ว่าเป็นมโนทัศน์ทางมานุษยวิทยาที่สำคัญ นักมานุษยวิทยาโดยทั่วไปพิจารณาพื้นที่ควบคู่กันไปกับความหมาย ความคิด จินตนาการ และความรู้สึกนึกคิดเกี่ยวกับสถานที่ของแต่ละบุคคล เมื่อเข้าไปอยู่ในสถานที่ หรือพื้นที่หนึ่งๆ นักมานุษยวิทยาเรียกความหมายทางวัฒนธรรมหรือวาทกรรมของพื้นที่หรือสถานที่โดยรวมว่า “เทศะ” (senses of place) สรุปว่าแบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ คือ พื้นที่ทางธรรมชาติ หรือพื้นที่ทางกายภาพ (natural or physical space) พื้นที่ทางจิตใจ (mental space) พื้นที่ทางสังคม (social space) (Lefebvre, 2004) เขาได้วิเคราะห์การผลิต “พื้นที่จริง” (real space) “พื้นที่มีชีวิต” (live space) และแบ่งพื้นที่ทางสังคมออกเป็น 3 ประเภท (A triad concept) ได้แก่ ปฏิบัติการเกี่ยวกับแหล่งที่ว่าง (spatial practice) การแสดงพื้นที่ (representation of space) และภาพแสดงพื้นที่ (representational space) มิเชล ฟูกูโก (Michel Foucault, 1986) มีแนวคิดว่า “พื้นที่” (space)

ทำหน้าที่เชื่อมโยงพื้นที่ชนิดอื่น จำแนกออกได้ 2 ชนิด คือ พื้นที่ในอุดมคติ (the utopias) พื้นที่ชนิดพิเศษ (heterotopias) เป็นพื้นที่ซึ่งมีรูปแบบพบเห็นได้ในสังคม มีสถานที่จริงเชื่อมโยงสะท้อนอยู่ระหว่างพื้นที่ในอุดมคติกับพื้นที่จริง

3. กรอบแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการศึกษาภูมินิเวศ (Ecological Landscape)

การศึกษาถึงสภาพทางภูมินิเวศหรือถิ่นที่อยู่อาศัย (Habitat) ที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบวิถีชีวิต และเป็นแหล่งกำเนิดของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากพืชพรรณที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่ จะทำให้เข้าใจถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์กับระบบนิเวศ ในฐานะที่เป็นผู้มีบทบาทหน้าที่ในส่วนหนึ่งของกระบวนการในระบบนิเวศ และเป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการรักษาความสมดุลและความยั่งยืนของธรรมชาติ ในขณะที่ผลจากการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ สังคมวัฒนธรรม และเศรษฐกิจนับจากอดีต จะช่วยให้เข้าใจถึงสภาพเงื่อนไขสำคัญที่ส่งผลต่อการปรับตัวภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อความดำรงอยู่ของวัฒนธรรมของกลุ่ม ทั้งนี้ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม (2551) ได้กล่าวถึง พื้นที่พิเศษทางวัฒนธรรม หรือการศึกษาภูมินิเวศวัฒนธรรม (Cultural Landscape) ว่าต้องเข้าใจเรื่องมุมมองและจุดยืนทางวิชาการที่จะต้องทำความเข้าใจร่วมกันก่อนที่จะก้าวไปด้วยกัน ซึ่งการศึกษาโดยทั่วไปเป็นการมองจากข้างบน (หรือมองแบบนก) เน้นการสร้างสิ่งที่เป็นอย่างประกอบของการเรียนรู้ กำหนดเป็นแหล่ง (resources) ต่างๆ จึงมองคนเป็นทรัพยากรมนุษย์ ไม่ได้มองเห็นเป็นคน การศึกษาจากอีกมุมมองคือการมองจากด้านล่าง (มองแบบหนอน) เมื่อเรากล่าวถึง “วัฒนธรรม” จะต้องมองให้เห็น “คน” อันเป็นการมองทะลุถึงสัญลักษณ์หรือความหมายที่แท้จริงของสิ่งที่ปรากฏ ทั้งธรรมชาติ วัฒนธรรมหรือการแสดงออกทางประเพณี สิ่งเหล่านี้คือการศึกษาเชิงนิเวศ

การศึกษาเชิงนิเวศเป็นการให้ความหมายหรือนิยามธรรมชาติที่แตกต่างกัน การเรียกชื่อปรากฏการณ์ธรรมชาติของคนในแต่ละวัฒนธรรมนั้น มีความแตกต่างกัน ธัญญา สังขพันธ์านนท์ (2559: 341-350) กล่าวว่าการศึกษาวัฒนธรรมคติเชิงนิเวศคือการศึกษาเกี่ยวข้องกับการติดต่อระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ผ่านความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญลักษณ์ (signifier) กับความหมายสัญลักษณ์ (signified) ต้องการที่จะสื่อสารกับธรรมชาติ ตรวจสอบและแบ่งปันความหมายของธรรมชาติผ่านสัญลักษณ์ของระบบธรรมชาติเป็นสิ่งที่สังคมประกอบสร้างขึ้น ธรรมชาติเป็นสื่อภายใต้สิ่งซึ่งเราใช้กับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์เพื่อการยอมรับมนุษย์ซึ่งสรุปแนวทางการศึกษาวรรณกรรมเชิงนิเวศได้ดังนี้

1. ทฤษฎีและภาคปฏิบัติของการวิจารณ์เชิงนิเวศมีความเป็นการเมือง ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านจิตสำนึกของผู้อ่านเกี่ยวกับบทบาทของ การวิจารณ์เชิงนิเวศก็มีจุดมุ่งหมายสำคัญที่จะเปลี่ยนจิตสำนึกของผู้อ่านและความสัมพันธ์กับสิ่งที่เขาอ่านมัน สร้างจิตสำนึกผ่านองค์ความรู้เกี่ยวกับสถานที่ซึ่งพวกเขาอาศัยอยู่

2. ทฤษฎีการวิจารณ์เชิงนิเวศอาจเป็นประโยชน์ต่อการบูรณาการกับทฤษฎีอื่นๆ ธรรมชาติคือการสร้างความหมายทางสังคมและทางกายภาพ

3. มีลักษณะเป็นสหวิทยาการเหมาะสมที่จะประยุกต์ใช้กับงานที่มีลักษณะเด่นเกี่ยวข้องกันภูมิประเทศเป็นสำคัญ องค์ประกอบของสถานที่ที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น หิน ดิน ทราย ต้นไม้ พืชพรรณ แม่น้ำ สัตว์ อากาศ

4. การฝึกวิจัยในภาคสนามเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของการวิจารณ์เชิงนิเวศ

วรรณคดีควรจะมีปฏิกิริยาตอบสนองต่อวิกฤติของระบบนิเวศ เพราะวรรณคดีโดยตัวมันเองมีความลึกซึ้งต่อการนำเสนอปัญหาของระบบนิเวศ นักเขียนได้พรรณนาถึงผู้ที่ได้รับประโยชน์อย่างมหาศาลจากธรรมชาติ ซึ่งเป็นแรงบันดาลใจที่นำมาสู่ความใส่ใจต่อทรัพยากรธรรมชาติ ต้องก่อร่างความคิดที่จะหยุดยั้งการก่ออาชญากรรมต่อสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศที่เกิดขึ้นโดยน้ำมือของมนุษย์แนวคิดการศึกษาวิจารณ์แวนนิเวศวิทยานี้เป็นไปตามแนวคิดของ ดารินทร์ ประดิษฐ์ทัศนีย์ (2559) ที่ได้นำเสนอแนวคิดการวิจารณ์เชิงนิเวศไว้ว่า การวิจารณ์เชิงนิเวศคือ การศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ การศึกษาแวนนิเวศน่าจะเอามุมมองที่ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพมาศึกษาวรรณกรรม ซึ่งเชื่อว่าวัฒนธรรมของมนุษย์นั้นสัมพันธ์กับธรรมชาติด้วยการเชื่อมโยงทางกายภาพกับวิถีชีวิต โดยเฉพาะด้านภาษาและวรรณกรรมเน้นความสัมพันธ์ของมนุษย์และโลกธรรมชาติ โดยยึดหลักมนุษย์เป็นศูนย์กลางของทุกสิ่ง ซึ่งนำมาซึ่งการกำหนดพื้นที่ทางวัฒนธรรมหรือภูมินิเวศวัฒนธรรม

ภูมินิเวศวัฒนธรรม เป็นศาสตร์ที่มีเป้าหมายสำคัญในตนเอง ถ้าเราใช้มุมมองโลกาภิวัตน์จะเห็นศาสตร์นี้เป็นแค่ความรู้ของ “โลกภูมิ” ประเทศต่างๆ แต่ในมุมมองด้านวัฒนธรรมนั้น “มาตุภูมิ” สำคัญกว่าโลกภูมิ โดยแนวคิดของศรีศักดิ์ ได้จำแนกการศึกษาพื้นที่ชุมชนตามแนวทางภูมินิเวศเป็น 3 มิติ คือ ประเด็นแรก “ชุมชน” เป็นอันดับแรกเพราะมนุษย์เมื่อเกิดมา ไม่มีความสามารถในการอยู่รอดด้วยตนเอง มนุษย์จึงเป็นสัตว์สังคม และประเด็นที่สองคือสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ และความพยายามทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของมนุษย์ ซึ่งโดยทั่วไปคนตะวันตกเน้นมิตินี้เป็นหลัก และประเด็นที่สามคือสิ่งเหนือธรรมชาติที่ใช้เป็นคำอธิบายความเชื่อต่างๆ ทั้งด้านศาสนาที่เป็นสถาบันสำคัญ และด้านไสยศาสตร์ ซึ่งโดยรวมมิตินี้ใช้เพื่อคุมพฤติกรรมและความสัมพันธ์ทางสังคม จากนั้นจึงใส่ “ภูมิ” หรือ “พื้นที่” เข้าไปเป็นแนวทางการศึกษา

การให้ความหมายทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นจำเป็นต้องมีคณะกรรมการทางวิชาการขึ้นมาทำการศึกษา ประวัติศาสตร์โบราณคดีประวัติศาสตร์สังคม และนิเวศวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องโบราณสถานนั้นๆ ดังนี้

1. การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดี เพื่อนำเอาข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นและการสำรวจทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับโบราณสถานมาวิเคราะห์ความให้เห็นประวัติศาสตร์วัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นว่าโบราณสถานแห่งนั้นสร้างขึ้นเมื่อใด เป็นของใคร เพื่ออะไร และสะท้อนให้เห็นภาวะทางสังคม วัฒนธรรมในอดีตอย่างไร

2. การศึกษาประวัติศาสตร์สังคม คือเรื่องเกี่ยวกับความเป็นมาของคนในท้องถิ่นในบริเวณที่โบราณสถานตั้งอยู่ เป็นข้อมูลทางสังคมที่ทำให้รู้จักว่า ผู้คนในท้องถิ่นนั้นๆ มาจากไหน ตั้งแต่เมื่อใด อยู่กันอย่างไร และคนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับโบราณสถานอย่างไร จะทำให้รู้ว่าโบราณสถานมีความหมาย ความสำคัญในวิถีวัฒนธรรมของพวกเขาอย่างไรส่วนการจัดการโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยวจึงจำเป็นต้องนำความหมายดังกล่าวมาบูรณาการให้มีความสำคัญด้วย เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้คนท้องถิ่นเกิดความภูมิใจและแรงบันดาลใจที่จะมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและอธิบายความหมายแก่คนภายนอก รวมทั้งจะเป็นสิ่งนำไปสู่การสร้างมรดกเทศก์ท้องถิ่น เป็นการกระจายรายได้ให้คนในท้องถิ่น

3. เรื่องของนิเวศวัฒนธรรม โดยทั่วไปโบราณสถานมีความสัมพันธ์กับบริบทของนิเวศวัฒนธรรมของสังคมท้องถิ่นในปัจจุบัน นั่นคือกระบวนการปรับตัวของคนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ท้องถิ่นเดียวกันเข้ากับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ด้วยการเรียนรู้ว่าภายในพื้นที่ธรรมชาติที่ตั้งหลักแหล่งนั้นมีความหลากหลายทางชีวภาพอย่างไร เช่นมีพืชพันธุ์หรือสัตว์ชนิดใด ที่ให้คุณให้โทษ พื้นที่ตรงไหนเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น ป่า เขา ลำน้ำอย่างไร ที่จะมีการตั้งชื่อให้เป็นที่รู้จักร่วมกัน รวมทั้งการกำหนดแหล่งศักดิ์สิทธิ์ แหล่งทางวัฒนธรรมที่มีการอธิบายความเป็นมาและความหมายในทางตำนาน เป็นต้น แต่สิ่งที่ขาดไม่ได้คือ การรวบรวมข้อมูลและการศึกษาเกี่ยวกับประเพณีพิธีกรรมผู้นำทางวัฒนธรรม (Culture Heroes) ของท้องถิ่นเพราะสิ่งเหล่านี้มีความหมายในกิจกรรมทางสังคมที่ทำให้เกิดการสำนึกของผู้คนในท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้เป็นที่มาของพฤติกรรมและสิ่งสัญลักษณ์อันเป็นอัตลักษณ์ของผู้คนในท้องถิ่น

จากแนวคิดและทฤษฎีการสร้างพื้นที่ และภูมิวัฒนธรรมนั้น ผู้วิจัยได้นำเอาแนวคิดดังกล่าวมาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์บทบาทของตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีความสำคัญต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมของชุมชนว่ามีรูปแบบลักษณะการสร้างพื้นที่อย่างไร บทบาทของตำนานที่เป็นเสมือนสื่อกลางทางวัฒนธรรมที่พยายามบ่งบอกความสำคัญของพื้นที่ทางธรรมชาติ แหล่งน้ำ ป่าไม้ ทุ่งนา ตลอดจนแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ อาทิ เกล็ดสินธุ์เฒ่าซึ่งในยุคประวัติศาสตร์ขอมโบราณนั้นเกล็ดในแอ่งทุ่งกุลเป็นสินค้าที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่ออุตสาหกรรมถลุงเหล็ก การผลิตอาวุธ และอื่นๆ จนทำให้บ้านเมืองในบริเวณทุ่งกุลแห่งนี้เคยรุ่งเรืองและเป็นที่หมายปองที่จะครอบครองของผู้คนเสมอมา ตำนานบุคคลศักดิ์สิทธิ์ และตำนานเกี่ยวกับพื้นที่เชิงนิเวศสามารถสะท้อนถึงอัตลักษณ์ และการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นอย่างดี ตำนานเหล่านี้คือเครื่องมืออย่างหนึ่งที่สามารถมุ่งไปสู่การพัฒนาการเติบโตทางจิตวิญญาณ การเข้าใจบริบท เป้าหมาย และหลักการพื้นฐานตามธรรมชาติที่แท้ของภูมินิเวศวัฒนธรรม อีกทั้งตำนานยังสำคัญต่อการกำหนดทิศทางและผลักดันการใช้ภูมินิเวศวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือทางการศึกษาที่นำไปสู่เป้าหมายในมุมมองที่เราอยากให้เป็น ตลอดจนการปฏิบัติการต่อพื้นที่ดังกล่าวผ่านพิธีกรรมศักดิ์ และการให้ความเคารพต่อพื้นที่ในฐานะที่อยู่ของผู้วิเศษของชุมชน

นิยามศัพท์เฉพาะ

ผู้วิจัยได้นิยามศัพท์เฉพาะ ที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ดังต่อไปนี้

1. ตำนานประจำถิ่น หมายถึง เรื่องเล่าที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีรูปแบบสะท้อนความเชื่อประจำถิ่น ประเพณี พิธีกรรม และอธิบายความสำคัญ ความเป็นมาของพื้นที่ในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ในรูปแบบต่างๆ อาทิเรื่องเล่าบุคคลสำคัญ เรื่องเหนือธรรมชาติ เรื่องเล่าผู้วิเศษ เรื่องเล่าประวัติศาสตร์สถานที่ และเรื่องพระคู่บ้านคู่เมือง
2. พื้นที่ทางสังคม หมายถึง พื้นที่ทางวัฒนธรรม การแสดงพฤติกรรม การปฏิบัติของบุคคลในพื้นที่ต่อพื้นที่นั้นๆ ในฐานะพื้นที่พิเศษโดยยึดเอาเรื่องเล่าตำนานเป็นเครื่องมืออธิบายความสำคัญและการปฏิบัติต่อพื้นที่นั้นๆ ทั้งอำนาจการครอบครองและการใช้ประโยชน์ร่วมกัน
3. เรื่องเล่าเชิงนิเวศ หมายถึง ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีเนื้อหาอธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติ พิธีกรรมของมนุษย์ที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

4. พุ่กุลาร้องไห้ หมายถึง พื้นที่ราบของภาคอีสานตอนกลางมีเนื้อที่ประมาณ 2,107,691 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ 5 จังหวัด 12 อำเภอ คือ จังหวัดร้อยเอ็ด 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอประทุมรัตน์ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอหนองฮี อำเภอโพนทราย จังหวัดสุรินทร์ 2 อำเภอ ได้แก่ อำเภอรัตนบุรี อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดมหาสารคาม 1 อำเภอ คือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ 1 อำเภอ คือ อำเภอรามันไพร่ จังหวัดยโสธร 2 อำเภอ คือ อำเภอมหาชนะชัยและอำเภอดำรงวิทยารัตนบุรี 1 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเสก

บททวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

1. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาดำเนิน

จากการสำรวจและรวบรวมเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาดำเนินการพบว่า เป็นการศึกษาที่มีการผสมผสานทางศาสตร์ด้านคติชนวิทยาและศาสตร์ทางมานุษยวิทยาซึ่งมีแง่ของความสำคัญในแง่ของความหมายเชิงวัฒนธรรมและการศึกษาดำเนินการในเชิงโครงสร้างซึ่งได้เริ่มต้นขึ้นในแวดวงการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาดังในงานของ ศิริพร ณ ถลาง (2539) ได้ศึกษา “ตำนานข้าวในความเชื่อของชนชาติไท” เป็นบทความที่นำเสนอในการประชุมเชิงวิชาการเรื่อง ชนชาติไทกับวัฒนธรรมข้าว ซึ่งมีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาดำเนินการเกี่ยวกับข้าว ทั้งนี้เป็นเรื่องที่ชนชาติไททั้งหลายเล่าขานต่อกันมา โดยพิจารณาในเชิงโครงเรื่อง ซึ่งนำไปสู่การชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนไทแต่ละกลุ่ม หรือการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงสัญลักษณ์ อันจะทำให้เข้าใจลักษณะทางความเชื่อและวัฒนธรรมของชนชาติไทบางประการ ผลการศึกษาพบว่า ทั้งโครงเรื่องและเนื้อหาของตำนานข้าวเป็นสิ่งที่บันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ของคนไทในอดีตที่มีต่อข้าวและขวัญข้าวและถ่ายทอดต่อกันมาแบบปากต่อปากยังอยู่ในการรับรู้ของคนไทยปัจจุบัน ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบสำนวนต่างๆ จะพบจุดร่วมทางความคิดความเชื่อของคนไทต่อเรื่องขวัญข้าว ในส่วนของเนื้อหาหลักๆ จะมุ่งเน้นในเรื่องของบุญคุณของข้าว อันนำไปสู่แนวปฏิบัติทางพิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าวที่มีอยู่คล้ายๆ กันในวัฒนธรรมของชนชาติไทกลุ่มต่างๆ

การศึกษาดำเนินการยังสะท้อนให้เห็นระบบความคิดความเชื่อของผู้คนซึ่งพบได้จากผลงานการนำเอาแนวคิดทางคติชนวิทยาไปศึกษาดำเนินการต่างๆ ของชุมชนท้องถิ่น ดังเช่น ศิริพร ณ ถลาง (2542) ได้เขียนบทความเรื่อง “ตำนานการสร้างโลกของชนชาติไทย : ตัวอย่างการศึกษาวัฒนธรรมจากตำนาน” ในหนังสือคติชนของชนชาติไทย-ไทย รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม บทความนี้ผู้เขียนได้เปรียบเทียบการสร้างโลกสำนวนต่างๆ โดยเริ่มจากการวิเคราะห์เชิงโครงสร้างโดยการเปรียบเทียบอนุภาค เหตุการณ์สำคัญ และแบบเรื่องเพื่อจะนำไปสู่การอธิบายการแพร่กระจายและการจัดกลุ่มของตำนาน จากการศึกษาสรุปได้ว่า ตำนานการสร้างโลกเป็นแม่บททางความเชื่อและเป็นสิ่งที่บันทึก ความคิด ความเชื่อ และแบบแผน ความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ

เรื่องเล่าตำนานที่ปรากฏในชุมชนท้องถิ่นมักมีรูปแบบและแบบแผนอันเป็นอัตลักษณ์ของชุมชน มีการปรับโครงสร้างของตำนานเพื่อให้สอดคล้องกับค่านิยมและความเชื่อของชุมชน การศึกษาวิเคราะห์ในเรื่องโครงสร้างของตำนานสร้างโลกของคนไท ศิริพร ได้จำแนกประเภทของตำนานออกเป็น 3 แบบเรื่อง คือ แบบเรื่องประเภท “ปู่สังกะสา-ย่าสังกะสี” แบบเรื่องประเภท “มนุษย์ออกมาจากน้ำเต้า” และแบบเรื่องประเภท “เทวดาลงมากินวันดิน” ศิริพร พบว่าแบบเรื่องปู่สังกะสาสร้างโลกมักจะอยู่ในกลุ่มตำนานไทลื้อ ไทจีน ไทยยวน และอีสาน แบบเรื่องประเภทมนุษย์ออกมาจากน้ำเต้าพบ

มากในกลุ่มตำนานลาว ไทดำ ไทขาว และแบบเรื่องเทวดาลงมากินจวนดิน พบในตำนานทางล้านนาและตำนานไทใหญ่ในประเทศไทย ซึ่งแบบเรื่องประเภทหลังนี้ได้รับอิทธิพลทางความเชื่อทางพระพุทธศาสนาไปพอสมควร ศิราพร ยังอธิบายถึงตำนานการสร้างโลกว่าเป็นชุมชนทางวัฒนธรรมที่สำคัญของคนไทที่สามารถศึกษาถึงประวัติศาสตร์ ร่องรอยทางวัฒนธรรมดั้งเดิม ตลอดจนพัฒนาการทางความคิดความเชื่อของคนไท

การศึกษาตำนานที่มีบทบาทต่อความเชื่อ ประเพณี และวิถีชีวิตในสังคมนั้น อภิรักษ์เกียรติ เกษมผลกุล (2552) ได้ทำการศึกษา เรื่อง ตำนานพระศรีอารียในสังคมไทย : การสร้างสรรค์และบทบาท ซึ่งได้รวบรวมตำนานที่เกี่ยวข้องกับพระศรีอารียในสังคมไทยในบทบาทต่างๆ ทั้งหมดและจำแนกรูปแบบตำนานนั้นออกเป็น 8 กลุ่ม ได้แก่ 1) กลุ่มเรื่องประวัติพระพุทธเจ้า 2) กลุ่มเรื่องพระมาลัย 3) กลุ่มเรื่องพญากาเหิร 4) กลุ่มเรื่องบุพกรรมของพระศรีอารีย 5) กลุ่มเรื่องพระศรีอารียเป็นพระเกจิชื่อดัง 6) กลุ่มเรื่องพระโคตมพระศรีอารียเสด็จหายดอกบัว 7) กลุ่มเรื่องพระยาธรรมิกราช 8) กลุ่มเรื่องคำพยากรณ์ ซึ่งสามารถวิเคราะห์วิธีการสร้างตำนานพระศรีอารีย เป็น 2 ลักษณะ คือ การสร้างจากการดัดแปลงจากเค้าโครงเรื่องในพระพุทธศาสนา ที่ให้เห็นว่าพระศรีอารียนั้นมีความสัมพันธ์กับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตชาติเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ผ่านแนวคิดเรื่องกรรม ตลอดจนอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับพระศรีอารีย และในลักษณะที่ 2 คือสร้างสรรค์ตำนานขึ้นใหม่ในสังคมไทยโดยที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา ด้วยการสร้างเรื่องใหม่โดยการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างพระโคตมพุทธเจ้ากับพระศรีอารีย สร้างอดีตชาติเพิ่มผนวกเข้ากับโครงสร้างชีวิตเดิมของผู้คน หรือการสร้างเรื่องใหม่โดยการจินตนาการสภาพสังคมในยุครอยต่อระหว่างศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ รวมถึงการสร้างเรื่องใหม่โดยการเชื่อมโยงกับท้องถิ่น ซึ่งการศึกษาดังกล่าวนั้นเป็นการศึกษาบทบาทของตำนาน โดยเฉพาะเมื่อนำตำนานพระศรีอารียทั้งหมด มาจัดเรียงตามลำดับระยะเวลาตั้งแต่ชาติก่อนพุทธกาล จนถึงเกิดเป็นพระพุทธเจ้าศรีอารีย ทำให้ได้โครงสร้างชีวิตของพระศรีอารียที่สมบูรณ์ ซึ่งช่วงชีวิตที่ปรากฏในโครงสร้างถูกนำมาใช้ประโยชน์ในแง่มุมต่างๆ โดยกลุ่มคนหลากหลายสถานภาพ

บทบาทของตำนานพระศรีอารียในสังคมไทย บทบาทสำคัญในฐานะตำนานศาสนาในการสร้างระบบความเชื่อเรื่องพระอนาคตพุทธเจ้าและโลกอุดมคติ เป็นกลไกตอบสนองความปรารถนาทางใจแก่พุทธศาสนิกชน สร้างมาตรฐานทางศีลธรรม และสร้างคำอธิบายเรื่องที่มาของพิธีกรรมทางศาสนา มีบทบาทในทางการเมืองในการการสร้างคำอธิบายสถานภาพ และความชอบธรรมทางการเมือง และสร้างกฎเกณฑ์และแนวทางปฏิบัติให้แก่สมาชิกในสังคม รวมถึงบทบาทในการสร้างสรรค์งานศิลปกรรม ทั้งทางด้านประติมากรรม จิตรกรรม และคีตกรรม สะท้อนให้เห็นความแพร่หลาย และบทบาทของตำนานพระศรีอารียในหลากหลายมิติในสังคมไทย

บทบาทของตำนานและการจำแนกรูปแบบของตำนานยังพบในการศึกษาของสายป่าน ปุริวรรณชนะ (2552) ที่ได้ทำการศึกษา เรื่อง ตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำชายฝั่งทะเลภาคกลาง: ความสมานฉันท์ในความหลากหลายที่สายป่านรวบรวมตำนานต่างๆ ในบริเวณริมฝั่งทะเลภาคกลาง เพื่อจำแนกแบบเรื่องของตำนานประจำถิ่น ตลอดจนศึกษาลักษณะเด่นของตำนานประจำถิ่นเหล่านั้นที่ส่งผลถึงวิถีชีวิต ความเชื่อของผู้คนต่อมา ทั้งเรื่องเกี่ยวกับเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับสายน้ำ โดยการศึกษาได้รวบรวมตำนานประจำถิ่นของจังหวัดในภาคกลาง 35 จังหวัด โดยกำหนดพื้นที่รอบชายฝั่งทะเลอ่าวไทย กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กลุ่มแม่น้ำยม กลุ่มแม่น้ำน่าน กลุ่มแม่น้ำปิง กลุ่มแม่น้ำป่าสัก กลุ่มแม่น้ำแม่กลอง กลุ่มแม่น้ำท่าจีน กลุ่มแม่น้ำแควใหญ่ กลุ่มแม่น้ำแควน้อย และกลุ่มแม่น้ำสะแกกรัง ผลการศึกษา

ปรากฏว่าตำนานประจำถิ่นเหล่านี้มีแบบเรื่องที่คล้ายคลึงกัน โดยแบบเรื่องต่างๆ ตลอดจนอนุภาคสำคัญในตำนานประจำถิ่นแต่ละแบบเรื่องไม่เพียงแต่จะสะท้อน “วิถีคิด” ของแต่ละกลุ่มชน ทั้งวิธีการมองความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนกับท้องถิ่น และวิธีการนิยามความสัมพันธ์ระหว่าง “พวกตน” กับ “คนอื่น” เท่านั้น แต่ยังได้แสดงถึงความคิดความเชื่อและวัฒนธรรมอันหลากหลายในสังคมไทย ซึ่งบ้างก็ปรากฏอยู่อย่างโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ บ้างก็ผสมผสานกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับความคิดความเชื่อและวัฒนธรรมของกลุ่มคนอื่น

ตำนานเรื่องเล่าที่สำคัญของชุมชนสังคมไทยโดยส่วนมากแล้วเป็นการใช้อธิบายความสำคัญของ ประเพณี วัฒนธรรม ที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน ดังนั้นบทความของ ประคอง นิมมานเหมินท์ (2542) เรื่อง “ย่ำขวัญข้าว : ความสัมพันธ์ทางด้านวรรณกรรมและภาพสะท้อนการประนีประนอมของพระพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิมในล้านนา เชียงตุง และสิบสองปันนา” ซึ่งลงในวารสารภาษาและวรรณคดีไทย จึงเป็นบทความที่อธิบายความสัมพันธ์ทางวรรณกรรมของดินแดนทั้งสามแห่ง ได้แก่ ล้านนา เชียงตุง และสิบสองปันนา ซึ่งไม่ได้อยู่ในขอบเขตประเทศเดียวกัน หากแต่ยังคงสัมพันธ์กันด้วยวัฒนธรรมและประเพณีโดยเฉพาะวัฒนธรรม “ข้าว” ความเชื่อและประเพณีตลอดจนการศึกษาการปรับตัวของพุทธศาสนาเมื่ออยู่ในสังคมที่มีความเชื่อดั้งเดิมอย่างแน่นแฟ้น การศึกษาพบว่า วรรณกรรมฉบับต่างๆ มีความคล้ายคลึงกันมากจนกล่าวได้ว่ามีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดและพบว่าพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในพิธีกรรมเพราะเป็นผู้ที่มีบทบาทในการแต่งและเทศน์ขวัญข้าว จึงมีบทบาทในการทำให้พิธีกรรมที่มีการผสมกลมกลืนของความเชื่อทางพระพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิมนี้ ประกอบพิธีได้เป็นผลสำเร็จ

ความเชื่อที่สำคัญของชุมชน ที่ได้รับการศึกษาวิเคราะห์แล้วออกมาในรูปแบบที่คล้ายคลึงกันคือ การถ่ายทอดความเชื่อ และเรื่องราวเหล่านั้นผ่านตำนานเรื่องเล่า อันเป็นเรื่องราวศักดิ์สิทธิ์ การประกอบสร้างที่ทำให้เรื่องราวเหล่านั้นเกิดความศักดิ์สิทธิ์ได้เป็นความแยบยลของภูมิปัญญาและอาศัยธรรมชาติเป็นเครื่องมือ ดังนั้นทุกเรื่องราวจึงมีความสำคัญที่อนุภาคของเรื่อง ดังเช่นการศึกษาของ ประคอง นิมมานเหมินท์ (2542) เขียนบทความเรื่อง “พระพุทธเจ้าในตำนานและนิทานพื้นบ้านไทย-ไท” ที่วิเคราะห์เรื่องเล่าเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าไว้ 3 ประเภท คือ นิทานอธิบายเหตุตำนานอธิบายความเป็นมาของบ้านเมืองหรือศาสนสถาน และตำนานอธิบายความเป็นมาของพิธีกรรม พบว่าพระพุทธเจ้าในสายตาหรือความคิดของชาวบ้านไทย-ไท มีหลายลักษณะที่คล้ายคลึงกันคือ เป็นผู้มีฤทธิ์อำนาจไม่น้อยกว่าเทพผู้ยิ่งใหญ่ที่เคยนับถือกันมาก่อน ตำนานต่างๆ สร้างเรื่องความประทับใจในพระคุณลักษณะที่มีอภิญญาของพระพุทธเจ้า เรื่องราวของพระพุทธเจ้าที่เสด็จมายังพื้นที่ต่างๆ เป็นการสร้างความรู้สึกที่ว่าพระพุทธเจ้ามิได้เป็นบุคคลอื่น ขณะเดียวกันก็สร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้สถานที่ ส่วนการกล่าวถึงพระพุทธเจ้าในตำนานเกี่ยวกับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อดั้งเดิมว่าให้สามารถปฏิบัติต่อไปอย่างสบายใจ ไม่รู้สึกเกิดความขัดแย้งหรือคับข้องใจเมื่อนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักนั่นเอง

การศึกษาตำนานในเชิงโครงสร้าง และเนื้อหายังพบได้ในงานของสุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร (2542) ซึ่งเขียนบทความเรื่อง “พุ้ย-เขี้ยหมุย : ตำนานกำเนิดมนุษย์ของชาวเข่า” ในหนังสือคติชนกับคนไทย-ไท รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม บทความนี้ผู้เขียนได้นำตำนานของนิทานตำนานเรื่อง พุ้ย-เขี้ยหมุย ซึ่งป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับการสร้างโลก กำเนิดมนุษย์ หรือมนุษย์คู่แรกของโลกของชาวเข่า มาวิเคราะห์เพื่อหาความแตกต่าง และเปรียบเทียบอนุภาคหลักในแต่ละสำนวนอันได้แก่ อนุภาคการต่อสู้ระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้า อนุภาคการแต่งงานของพี่น้อง อนุภาคน้ำเต้า และ

กำเนิดเผ่าพันธุ์มนุษย์ โดยวิเคราะห์ในบริบทสังคมและวัฒนธรรม ผลการศึกษาพบว่า ตำนานเรื่องฟูเฮ-เซี่ยหมุย มีความแตกต่างและเหมือนคล้ายกับ ตำนานการสร้างโลกของชาติพันธุ์อื่นๆ เช่น การถือกำเนิดจากน้ำเต้า ซึ่งแสดงให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ระหว่างสถานภาพและวิถีชีวิตของเข้ากับกลุ่มชนอื่นๆ ด้วย

อนึ่งตำนานเรื่อง ฟูเฮ-เซี่ยหมุย ยังมีเนื้อหาและแง่มุมที่น่าสนใจอีกหลายอย่าง เช่น เหตุการณ์ในตอนสร้างโลก สร้างแผ่นดินแผ่นฟ้า เป็นต้น

นอกจากงานดังกล่าวแล้วยังพบว่า มีงานศึกษานิทานปรัมปราที่ศึกษานิทานปรัมปราที่โครงเรื่องและเนื้อหาของตำนานในลักษณะที่ใกล้เคียงกันของ พิเชฐ สายพันธุ์ (2542) ได้เขียนบทความเรื่อง “น้ำเต้าปุง: วรรณกรรมปรัมปราการศึกษาเชิงโครงสร้าง” ไว้ในหนังสือสังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย บทความชิ้นนี้ผู้เขียนได้ตำนานเรื่อง “น้ำเต้าปุง” ซึ่งเป็นเรื่องราวที่แพร่หลายในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไม่ว่าจะเป็นตอนใต้ของจีน ตอนเหนือของเวียดนาม ลาว และบริเวณชุมชนของคนไทในอุษาคเนย์มาทำการวิเคราะห์ โดยอาศัยเค้าโครงความคิดของนักคิดสำนักโครงสร้างนิยม (Struralism) คือ Claude Levi-strauss ทั้งนี้ผู้เขียนต้องทำความเข้าใจถึงตำนานสำนวนต่างๆ ที่มีโครงเรื่องวางอยู่บนพื้นฐานเดียวกันอันสะท้อนให้เห็นโครงสร้างของความคิดเกี่ยวกับตำนานเรื่องนี้

การศึกษาตำนานและพิธีกรรมได้ขยายขอบเขตเพิ่มมากขึ้นซึ่งจะเห็นได้จากผลงานของ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2547) ได้เขียนบทความเรื่อง “ตำนานและพิธีกรรมการบูชาผีเมือง : การสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ของไทพวนและผู้ไทในประเทศไทย” เป็นบทความจากหนังสือความเป็นไทย/ความเป็นไท บทความนี้ผู้วิจัยกล่าวถึงผู้ไทที่เรณูนคร ไทพวนที่หนองผือ ตำนานผีเมืองของชาวผู้ไท (ปู่เจ้าถลา) และไทพวน (อ้ายท้าวหล้า) พิธีกรรมการเช่นผีเมือง การทรงเจ้าเข้าผี บทบาทของผีเมือง ในการสร้างสำนึกข้ามพรมแดนไทย – ลาว จากการวิจัยสรุปได้ว่า ความผิดแผกของผีคนไททั้งสองกลุ่มล้วนวางอยู่บนฐานร่วมกัน คือ ลัทธิในความเชื่อของอำนาจเหนือธรรมชาติ และลัทธิของการบูชาผีบรรพบุรุษ อันเป็นลักษณะสากลของลัทธิความเชื่อดั้งเดิมซึ่งปรากฏอยู่ในความเชื่อของคนไทกลุ่มอื่นๆ ด้วย

พิธีกรรมการบูชาผีเมืองจึงเป็นทางออกให้กับชนกลุ่มน้อยได้แสดงจิตสำนึกเพื่อเป็นการยึดมั่นในเผ่าพันธุ์ในอดีตของตน ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคม

ปฐม หงษ์สุวรรณ (2542) ยังได้ศึกษา “ตำนานพระสุริยคราสและจันทรคราสของชนชาติไทย” โดยศึกษาการเกิดพระอาทิตย์และพระจันทร์ของชนชาติไทย กลุ่มต่างๆ ได้แก่ ไทพากะ ไทใต้คง ไทใหญ่ ไทลื้อ ไทจีน ไทวน ไทอีสาน ไทลาว ไทดำ ไทขาว ไทภาคกลาง และไทภาคใต้ ทั้งสำนวนลายลักษณ์ และมุขปาฐะ โดยใช้ทฤษฎีโครงสร้างนิยม จากการศึกษาพบว่าตำนานสุริยคราสและจันทรคราสของชนชาติไทยสามารถจำแนกได้ 4 แบบเรื่อง ตามความเชื่อและศาสนาที่ต่างกัน คือ แบบเรื่องกบกินเดือนและตะวัน แบบเรื่องที่พี่น้องทะเลาะกันหรือโกรธกัน แบบเรื่องที่พี่น้องไปเยี่ยมเยียนกัน และแบบเรื่องราหูอมจันทร์และพระอาทิตย์ รวมทั้งได้ศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับการเกิดสุริยคราสและจันทรคราส ซึ่งยังคงปรากฏในวิถีชีวิตของชนชาติไทยบางกลุ่ม

การศึกษาด้านานนอกจากการศึกษางานดังกล่าวแล้ว พบว่า มีการศึกษาด้านานที่บ่งบอกให้เห็นความหลากหลายและครอบคลุมกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มากขึ้น โดยเฉพาะในงานของจรรูวรรณ ธรรมวัตร (2542) ได้เขียนบทความเรื่อง “ตำนานในกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาว: ความสัมพันธ์ระหว่างตำนานกับบริบททางสังคม” จากหนังสือรวมบทความเรื่อง คติชนกับคนไทย-ไทรวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม โดยศึกษาจากตำนานกลุ่มชาติพันธุ์ ความขัดแย้ง การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมและลักษณะร่วมของตำนานกลุ่มชนเผ่าลาว – ไท จากการศึกษาพบว่า

ตำนานและพงศาวดารเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ คือ ผู้ไท เวียดนาม จีน เขมร ไทยทั้งในด้านเชื้อชาติ ภาษา ศาสนาและ วัฒนธรรม ความเชื่อ ซึ่งมีการถ่ายทอดเป็นมรดกร่วมกันสืบมาจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาตำนานพบว่าตำนานหรือนิทานมีความแพร่หลายมากขึ้น จึงมีผู้วิจัยตำนานในแง่ของการแพร่กระจาย ซึ่งจะเห็นได้จากงานประคอง นิมมานเหมินท์ (2542) ได้เขียนบทความเรื่อง “พญาเงือก: วีรบุรุษในตำนานของชนชาติไท” จากหนังสือรวมบทความเรื่องคติชนกับคนไทย-ไท รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม โดยศึกษาเปรียบเทียบตำนานพญาเงือกจากวรรณกรรมต่างๆ ได้แก่ วรรณกรรมล้านนาวรรณกรรมสิบสองปันนา วรรณกรรมจากเชียงใหม่ วรรณกรรมจากล้านช้าง วรรณกรรมจากกลุ่มไทยดำในเวียดนามทั้งสำนวนลายลักษณ์และมุขปาฐะจากการศึกษาพบว่า ตำนานพญาเงือกมีลักษณะที่คล้ายกันเพราะได้รับอิทธิพลการแพร่กระจายของการเล่าเรื่อง และมีการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมประเพณีระหว่างชนเผ่าไท และเผ่าอื่นๆ อีกทั้งหากศึกษาตำนานพญาเงือกหลายๆ สำนวนกว่านี้จะสามารถเปรียบเทียบเพื่อหาเค้าโครงเรื่องเดิมว่ามีแหล่งกำเนิดมาจากแหล่งใด

ตำนานประจำถิ่นถือเป็นส่วนสำคัญในการสร้างความสัมพันธ์ให้กับคนในชุมชน การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชน และสำนึกร่วมของกลุ่มชนเดียวกัน โดยผ่านการศึกษาตำนานดังจะเห็นได้จากงานของ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ (2544) ได้ศึกษา “ตำนานและพิธีกรรมคุณปู่ศรีราชา : ภาพสะท้อนบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรมที่บ้านยี่สาร” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขา มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยศึกษาตำนานและพิธีกรรมคุณปู่ศรีราชาที่สะท้อนให้เห็นพัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมที่บ้านยี่สารและการปรับเปลี่ยนวิถีคิดในความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนบ้านยี่สารว่ามีความเปลี่ยนแปลงอย่างไร จากการศึกษาพบว่า ชาวบ้านมีความเปลี่ยนแปลงทั้งวิถีชีวิต วัฒนธรรม ความเชื่อและพิธีกรรมซึ่งเกิดจากการผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระพุทธศาสนาและความทันสมัยที่เกิดจากการเปิดโลกทัศน์และการติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอกมากขึ้น

วิเชียร มีบุญ (2544) ศึกษา พิธีกรรมจับปลาบึกในลุ่มน้ำโขง บ้านหาดไคร้ ตำบลเวียง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาวิธีการการจับปลาบึกและคติความเชื่อในพิธีกรรมจับปลาบึกของชาวบ้านหาดไคร้มีความซับซ้อนในด้านองค์ประกอบอันได้แก่ ถ้อยคำ คนเวลา สถานที่ ขั้นตอนและสิ่งของเครื่องใช้ในพิธีกรรม ส่วนคติความเชื่อพบว่าชาวบ้านมีความเชื่อทั้งพราหมณ์ ผี และพุทธ อันเป็นเหตุผลที่ทำให้ชาวบ้านยังประกอบพิธีกรรมต่างๆ เพื่อความโชคดีของตน และชุมชนบ้านหาดไคร้ การศึกษาดังกล่าวเป็นการศึกษาเชิงตำนานแต่จะเน้นการศึกษาผู้คนผ่านพิธีกรรมของชาวบ้านหาดไคร้ ทำให้ทราบความหมายในเชิงพิธีกรรมและคติ ความเชื่อที่มีต่อพิธีกรรมและตำนาน

นอกจากนี้ยังมีงานศึกษาที่น่าสนใจในการศึกษาด้านงานของ สุวิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2523: 103.105) ได้นำเสนอผลงานวิจัยเรื่อง “รายงานการวิจัยพุทธศาสนาแถบลุ่มแม่น้ำทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออก สมัยกรุงศรีอยุธยา” โดยได้กล่าวถึงเรื่องของพระเจ้าห้าพระองค์ เรื่องพระเจ้าห้าพระองค์คงได้มาจากคัมภีร์ภาษาบาลี ดังจะเห็นได้จากการนำคำบาลีเป็นจุนณียบท บาลีเล็กน้อยที่ยกขึ้นมาแสดงก่อนเนื้อความ เช่น “อุกาสะ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายนมัสการพุทธศักราชศาสนาสมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์เสด็จโปรดสัตว์” และมีความนิยมแพร่หลายพอสมควร จึงมีการแต่งใหม่และ

คัดลอกกันอยู่เรื่อยๆและเห็นว่าเรื่องพระพุทธเจ้าห้าพระองค์คล้ายกับเรื่อง “กาชาวกำกาศ” ซึ่งเนื้อเรื่องกล่าวถึงกาชาสองตัวเมียออกไปหากินทั้งไข่ไว้ในรัง 5 ฟอง เกิดพายุพัด ไข่ตกน้ำล่อยไป มีแม่ไก่ แม่ นาค แม่เต่า แม่โค และแม่ราชสีห์ ต่างเก็บไปเลี้ยงไว้ตามลำดับ ภายหลังไข่แตกออกมาเป็นมนุษย์ จึงได้ นามตามวงศ์แม่ที่นำมาเลี้ยง

สุริวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2546) ศึกษาเรื่อง “เปิดปกบุดชาวสาวคูผู้หลวกภาคใต้ มองผ่านวรรณกรรมเรื่อง พระปรมัตถ์คำกาพย์” จากงานวิจัยนี้พบว่า พระปรมัตถ์คำกาพย์บางสำนวนมีการ บรรจุเรื่องราวหลายเรื่อง ทั้งพระพุทธศักราชศาสนา เรื่องพระปรมัตถ์ธรรมคำกาพย์ และเรื่องสวดิตติงสาการกาพย์ มารวมเป็นชุด บางครั้งก็เรียก พระพุทธเจ้าห้าพระองค์พระเจ้าทั้งห้า หรือพระทั้งห้า จากวรรณกรรมพุทธศาสนาเหล่านี้สะท้อนความเป็นผู้หลวก ซึ่งแปลว่าฉลาดหลักแหลม หรือนักปราชญ์ของชาวภาคใต้สะท้อนจากการสร้างวรรณกรรมศาสนา โดยภูมิปัญญาท้องถิ่นการถ่ายทอดวรรณกรรมศาสนาและค่านิยมการปฏิบัติตนลงในวรรณกรรมคำสอนเหล่านี้ก็ยังคงสะท้อนว่า ผู้แต่งเป็นปราชญ์ทางศาสนา มีความแตกฉานด้านพุทธธรรม ทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ รอบรู้หลักธรรมระดับอภิธรรม เป็นผู้คงแก่เรียน และมีความรอบรู้ทางด้านอักษรศาสตร์อย่างสูง

พิชญานิ เชิงศิริ (2542) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวรรณกรรมนิทานไทยตามทฤษฎีโครงสร้างนิทานของ วลาดิมีร์พรอพพ์” วิทยานิพนธ์เล่มนี้นำหลักการทางคติชนมาใช้ในการศึกษานิทาน จักรๆ วงศ์ๆ ของไทยผลการศึกษาพบว่านิทานเหล่านี้มีโครงสร้างหลักของนิทานแต่ละภาคก็จะมี ลักษณะเฉพาะของตัวเองระดับหนึ่ง คือดำเนินเรื่องไปในโครงสร้างเดียวกันแต่มีบางส่วนที่แตกต่างกัน บ้าง ซึ่งคล้ายกับโครงสร้างของนิทานไทยก็จะมีลักษณะที่เฉพาะ ที่ไม่เหมือนกับรัสเซียวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ได้ทำให้เห็นลักษณะของวิธีการศึกษาวรรณกรรมโดยการวิเคราะห์โครงสร้างหรือลักษณะการดำเนิน เรื่องของนิทาน

ภรินัย โชติกันตะ (2531) ศึกษาเรื่อง “นิยายปรัมปราเรื่องแถน : วิเคราะห์ความเชื่อตามพงศาวดารล้านช้าง” วิทยานิพนธ์เล่มนี้ได้ใช้วิธีการศึกษาทางมานุษยวิทยา มุ่งศึกษาความเชื่อเรื่องแถน ในด้านเนื้อหาและบทบาทของความเชื่อตามโลกทัศน์ ของชาวอีสานในอดีต โดยนิทานมีบทบาทในการ กำหนดรูปแบบการดำเนินชีวิต กำหนดความคิดทางการเมือง ทางด้านเศรษฐกิจ ทางการศึกษา ทางด้าน สาธารณสุข รวมทั้งด้านสันติภาพ ซึ่งล้วนแต่มีอิทธิพลสืบเนื่องมาจก “แถน” ทั้งสิ้น

ต่อมาเป็นงานที่มีความสมบูรณ์และนับว่าเป็นการศึกษาแบบบูรณาการศาสตร์ทาง มนุษยวิทยาและคติชนวิทยา รวมไปถึงภาษาศาสตร์ จึงนับว่ามีความสำคัญอย่างมาก ต่อการศึกษาคือ งานของ ประมินทร์ จารูวร (2547) ได้ศึกษาเรื่อง “ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปรา ไทย” วิทยานิพนธ์เล่มนี้ศึกษาตำนานปรัมปราไทยโดยประยุกต์วิธีการศึกษาแบบโครงสร้างนิยายของโคลด เลวี-สเตราส์ เพื่อตีความสัญลักษณ์และวิเคราะห์สาระสำคัญที่สะท้อนจาก ตำนานปรัมปราไทย ผลการวิจัยพบว่าตำนานปรัมปราไทยได้สะท้อนให้เห็นถึงปมขัดแย้งในใจของบรรพชนไทยในเรื่องการ เลือกรับนับถือศาสนาระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนาประการหนึ่งและเรื่องของการสร้างความสัมพันธ์ของคนภายในกลุ่มและคนต่างกลุ่มอีกประการหนึ่ง การวิเคราะห์ตำนานปรัมปราไทยเชิงโครงสร้างนี้ยังทำให้เข้าใจถึงมูลเหตุที่ทำให้คนไทยหันมายอมรับนับถือพระพุทธศาสนา ทั้งยังสามารถนำมาอธิบาย สังคมไทยที่มีลักษณะแห่งสังคมประนีประนอมได้อีกด้วย การวิจัยนี้ จึงชี้ให้เห็นถึงคุณค่า ของตำนานปรัมปราไทยทั้งในแง่ของการเป็นข้อมูลที่บันทึก ร่องรอยความขัดแย้งเกี่ยวกับ

ความคิดความเชื่อทางศาสนา และความสัมพันธ์ระหว่างชนกลุ่มต่างๆ และเป็นข้อมูลที่สามารถนำมาอธิบายลักษณะที่เป็นจริงของสังคมไทยได้ แม้ตำนานปรัมปราไทยจะถูกมองว่าเป็นเรื่องเหนือจริง

กล่าวโดยสรุปคือการศึกษาตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ คือการศึกษาเรื่องเล่าตำนาน ในด้านรูปแบบของตำนานเรื่องเล่าที่ปรากฏในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ อันส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นตำนานมีบทบาทหน้าที่เพื่ออธิบายเหตุผลของประเพณี พิธีกรรม เชื่อมโยงไปสู่วิถีชีวิต ความคิดของผู้คนในท้องถิ่น สร้างเครือญาติกับชุมชนอื่นๆ ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้มีความสำคัญต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมของชุมชนท้องถิ่น ทั้งรูปแบบการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม และการสร้างพื้นที่ทางอำนาจ การเมือง ตลอดจนการรับรู้แสดงตนเป็นเจ้าของพื้นที่โดยอาศัยเรื่องเล่าตำนานเพื่อจัดการพื้นที่ หรือการร่วมสังสรรค์ทางวัฒนธรรมในพื้นที่ การศึกษาตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคม จึงมุ่งศึกษาถึงรูปแบบของตำนาน ตลอดจนบทบาทหน้าที่ของตำนานในการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม และพื้นที่เชิงอำนาจในท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ในลักษณะที่แตกต่างกัน

2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสร้างพื้นที่เชิงนิเวศและพื้นที่ทางสังคม

การสร้างพื้นที่ทางสังคมคือพื้นที่ทางกายภาพ และการกำหนดให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งโดยทั่วไป “พื้นที่” (Space) คือ สถานที่ทางกายภาพอันเป็นพื้นผิวของโลกทุกแห่งซึ่งเป็นที่ตั้ง ที่อยู่อาศัย และเป็นพื้นที่ในการประกอบกิจกรรมทางการเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เช่น สถานที่ทางภูมิศาสตร์ ได้แก่ ภูเขา แม่น้ำ บ้านเรือน ถนน และทุกสถานที่ซึ่งมีรูปร่างปรากฏให้เห็นได้เราเรียกว่าพื้นที่ทางกายภาพ (Physical Space) ตามแนวทางของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538) ได้กล่าวไว้ว่า พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามคติไทย แบ่งได้ 2 ประเภทคือ 1) พื้นที่ในแนวระนาบ เป็นพื้นที่ในแนวระนาบเดียวกันซึ่งมีเส้นแบ่งเป็นส่วนๆอย่างชัดเจน แต่ละส่วนมีลักษณะพิเศษแตกต่างกัน เช่น ในพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ขอบเขตของเสื้อหรือพรมคือการวางเขตแนวทางพิธีกรรม คนธรรมดาไม่ได้ถือเพศภิกษุจะล่วงล้ำเข้าไปในเขตพื้นที่ภิกษุไม่ได้ หรือสายสิญจน์ ก็นิยมใช้เป็นแนวเขตแยกมณฑลพิธี และพื้นที่นอกมณฑลพิธีและ 2) พื้นที่ในแนวตั้ง คือพื้นที่ในระดับต่างๆ เช่น พื้นที่ระดับต่ำ พื้นที่ระดับกลาง และพื้นที่ระดับสูง เช่น เจ้าและนาย เป็นบุคคลที่อยู่ในระดับสูง เมื่อคนธรรมดาได้พบปะจึงต้องยอตัวลงอยู่ในพื้นที่ระดับต่ำ เป็นต้น พื้นที่ซึ่งไม่ได้เป็นฉากที่ว่างเปล่าและหยุดนิ่งเพื่อรองรับปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น แต่กลับเป็นตัวกำหนดและมีปฏิสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางสังคม ทำให้พื้นที่กายภาพมีชีวิตและจิตวิญญาณเกิดขึ้น ทำให้พื้นที่ซึ่งอยู่ในกระบวนการกลายเป็นพื้นที่สังคม (Social Space) เพราะความหมายของพื้นที่ขึ้นอยู่กับสังคมเป็นผู้กำหนด นอกจากนี้พื้นที่ทางสังคมยังเป็นตัวกำหนดให้มนุษย์ได้เกิดการแสดงพฤติกรรมและปฏิบัติการต่างๆ ที่สอดคล้องกับพื้นที่ทางสังคมนั้น เช่น การสร้างอัตลักษณ์ของคนที่อยู่ในพื้นที่การสร้างวาทกรรมจินตนาการ

การสร้างอัตลักษณ์ให้แก่ตนเองของชุมชนต่างๆ ได้อาศัยกระบวนการทางสังคมที่หลากหลาย แต่ส่วนที่สำคัญที่สุดคือการนิยามความหมายของตนเองในแต่ละชุมชน ผ่านทางประเพณี พิธีกรรมต่างๆ อันหมายถึง การสร้าง นิเวศวัฒนธรรม ของชุมชนหรือเรียกว่า การสร้างพื้นที่เชิงนิเวศ การศึกษาเกี่ยวกับการสร้างพื้นที่เชิงนิเวศในชุมชนต่างๆ นั้น อมฤต หมวดทอง (2548) ได้ทำการศึกษาเรื่อง นิเวศวัฒนธรรมซึ่งสัมพันธ์กับภูมิทัศน์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในชุมชนริมคลองรางจระเข้ อำเภอสโนนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นการศึกษาภูมิทัศน์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่สอดคล้องกับสภาพภูมิทัศน์ของชุมชนและการปรับสภาพของชุมชน พบว่าสภาพแวดล้อมแบบคูคลองนั้นสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนและสัตว์ในพื้นที่ ด้วยการทำการผสมผสานความเชื่อ ศาสนา และการเปลี่ยนแปลงสังคมเข้ากับ

สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมของทุ่งกุลาร้องไห้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

การศึกษาเกี่ยวกับภูมินิเวศวัฒนธรรมเป็นการศึกษาวิจัยทางมานุษยวิทยา ซึ่ง นิภาวดี ทะไกรราช (2544) ได้ทำการศึกษาเรื่อง การศึกษานิเวศวัฒนธรรม: ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านโคกกลาง หมู่ที่ 5 ตำบลแคน อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดมหาสารคาม ด้วยการศึกษาความสัมพันธ์ของชาวบ้านโคกกลางกับระบบนิเวศป่าชุมชนโคกใหญ่ ศึกษาถึงพัฒนาการ และผลกระทบของการทำเกษตรกรรมที่มีต่อระบบนิเวศป่าชุมชนโคกใหญ่ ศึกษาการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชาวบ้านโคกกลางที่มีในระบบนิเวศป่าชุมชน โคกใหญ่ อันเป็นการศึกษาที่ชี้ให้เห็นว่าหมู่บ้านโคกกลางเป็นหนึ่งใน 20 หมู่บ้าน ที่ใช้ประโยชน์ จากป่าชุมชนโคกใหญ่ มีการดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ระบบ นิเวศที่ตั้งถิ่นฐาน มีการจำแนกพื้นที่ในการใช้ประโยชน์ และมีการปรับตัว มีการใช้ภูมิปัญญา ความคิด ความเชื่อ เป็นเครื่องมือในการดำรงอยู่อย่างสัมพันธ์ภายใต้อิทธิพลของสภาพแวดล้อม วิถีชีวิตของคนในชุมชนเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนที่เป็นประโยชน์ร่วมกันของชุมชน มีการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนทั้งด้านอาหาร แรงงาน และความคิดภายในชุมชน มีการประสาน ทรัพยากรจากภายนอกชุมชนผ่านทางผู้นำในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐาน ชาวบ้านได้พึ่งพา ทรัพยากรป่าชุมชนโคกใหญ่สูงมากทั้งในด้านอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยาสมุนไพร และที่ทำกินจากระบบนิเวศที่อุดมสมบูรณ์

การสร้างพื้นที่นิเวศวัฒนธรรมเป็นการสร้างพื้นที่พิเศษของชุมชน โดยการกำหนดให้เป็นพื้นที่ทางกายภาพของชุมชน ดังที่ สมศรี ศิริขวัญชัย (2541) ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับการวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาวัฒนธรรมเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์: กรณีศึกษาชุมชนมอญเกาะเกร็ด จังหวัดนนทบุรี เห็นว่าการตั้งถิ่นฐานของชุมชนมอญเกาะเกร็ดมี 3 ประการ คือ ประเพณี เทคโนโลยีและความเชื่อ องค์ประกอบต่างๆ เหล่านี้มีความสัมพันธ์พึ่งพาซึ่งกันและกันและกันและกันเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตของชุมชนมอญเกาะเกร็ด อย่างไรก็ตาม องค์ประกอบต่างๆ ดังกล่าวได้รับผลกระทบจากปัจจัยทางด้านนโยบายของรัฐ ปัจจัยทางนิเวศวิทยาและการแพร่กระจายของวัฒนธรรมไทย ในกรณีชุมชนมอญเกาะเกร็ด อิทธิพลจากการแพร่กระจายของวัฒนธรรมไทย ทำให้วัฒนธรรมด้านประเพณีลดความเข้มข้นลง อิทธิพลจากเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทำให้ระบบการผลิตแบบยังชีพในอดีตซึ่งใช้แรงงานคน สัตว์และทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลักกลายเป็นการผลิตเพื่อการค้าในปัจจุบัน

การสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมของชุมชนแต่ละชุมชนนั้นเป็นการสร้างอัตลักษณ์ของตนเอง ตลอดจนเป็นการสร้างพื้นที่พิเศษให้แก่ชุมชนของตนเอง ซึ่งการศึกษาเกี่ยวกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม นั้น เอกศักดิ์ เนตรวิเชียร (2549) ศึกษาเรื่อง การศึกษากระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของกกลุ่มชาติพันธุ์ (ไทใหญ่ ปกาเกอญอ, ม้ง) : กรณีศึกษาทางสถานีวิจัยชุมชน เอฟเอ็ม 99 เมกะเฮิร์ตซ์ ซึ่งผลการศึกษาพบว่า การสร้างอัตลักษณ์ของชาวไทยใหญ่ ปกาเกอญอและม้ง ผ่านมิติของการเล่าเรื่อง มีการนำเสนอเนื้อหาหมั่นเน้นสาระบันเทิง ข้าวสาร เพื่อให้กลุ่มเข้าใจวัฒนธรรมประเพณี รวมทั้งกระตุ้นให้มีส่วนร่วมแก้ปัญหาของกลุ่ม อีกทั้งกระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของทั้งสามกลุ่มชาติพันธุ์มีนัยทางการเมืองอยู่เบื้องหลัง เพื่อสร้างความยั่งยืนในกลุ่มชาติพันธุ์ การสร้างพื้นที่ทางสังคมเป็นกระบวนการสร้างความเป็นชุมชน ความเป็นท้องถิ่นที่ศึกษาควบคู่ไปกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม ในขณะที่ วุฒินันท์ แท่นนิล (2551) ซึ่งศึกษา การสร้างพื้นที่ทางสังคมเพื่อหลีกเลี่ยงการเป็นชายขอบของคนพลัดถิ่นชุมชนกะเหรี่ยงพลัดถิ่น ตำบลบ้านคา กิ่งอำเภอบ้านคา จังหวัดราชบุรี ได้สร้างพื้นที่ทางสังคมขึ้นมา

โดยเสนอภาพลักษณ์ที่ดึงดูดของชาวกะเหรี่ยงในฐานะที่เป็นชุมชนดั้งเดิมของพื้นที่ทาง การสร้างพื้นที่ทางสังคมด้วยการแสดงถึงวิถีชีวิต มิติของประเพณีวัฒนธรรม การนำเสนอตัวตนในฐานะชาวพุทธเพื่อเทียบเคียงความเป็นไทย

ประเพณีพิธีกรรมพื้นบ้านคือการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ชุมชนโดยการแทรกประวัติศาสตร์และความสำคัญเพื่อให้เกิดพิธีกรรม ดังเช่นงานการศึกษาของ สุทัศน์พงษ์ กุลบุตร (2537: 81-90) เรื่อง “ประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับพระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย” ได้ชี้ให้เห็นว่าตำนานคติความเชื่อเป็นบ่อเกิดพิธีกรรมและพิธีกรรมส่งผลให้เกิดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ พระธาตุศรีสองรักคือหลักบ้านใจเมืองของชาวด่านซ้าย มีคติในการสร้างเพื่อให้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ปรับปรนคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเรื่องการสร้างเจดีย์เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าผสมผสานกับบันทึกเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ ผสมผสานกับตำนานท้องถิ่นการสละชีวิตเพื่อเป็นพุทธบูชาของวิญญูณเสื้อบ้านทรงเมือง อันเป็นการสร้างคติความเชื่อเกี่ยวกับเจดีย์ประเภทอุเททิกะเจดีย์และต้องการให้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Place) และความเชื่อดังกล่าวทำให้เกิดประเพณีศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Tradition)

การประกอบพิธีกรรม หรือการให้ความหมายแก่พื้นที่ อันทำให้พื้นที่นั้นผลัดเปลี่ยนจากพื้นที่ทางกายภาพทั่วไปให้มีความหมาย ผ่านตำนานความเชื่อที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อรองรับอำนาจของชุมชนและอำนาจรัฐ ตามที่วิจิตร ว่องวาริทิพย์ (2550 : 84-126) ได้เสนอบทความเรื่อง “การจาริกความทรงจำของท้องถิ่น: สิ่งปรากฏในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” สารสำคัญของบทความสรุปได้ว่า พื้นที่ในแอ่งเชิงใหม่ลำพูนนั้นเป็นหน่วยทางการเมืองที่มีอำนาจนาของรัฐบาล ชุมชนได้พยายามสร้างความทรงจำของพื้นที่แอ่งด้วยการกอบกู้สถานะผู้สร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการพื้นที่ในแอ่ง และเสริมอำนาจให้ตนเองผ่านการบริหารจัดการพื้นที่และเวลาใหม่ด้วยการสร้าง “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ภายในโลกสามัญในช่วง พ.ศ. 2530 เราจึงได้เห็นชุมชนหรือท้องถิ่นสร้างที่ยืนที่สังคมให้แก่ตนเองผ่านการสถาปนาพื้นที่ และเวลาชุดใหม่ที่ได้ออกการแบ่งเส้นการปกครอง เช่น

- 1) การให้ชีวิตกับความทรงจำหรือเรื่องเล่าขานเกี่ยวกับบุคคลสำคัญของท้องถิ่น
- 2) การพลิกพื้นที่เล็กๆ ที่ดูเหมือนไม่สำคัญหรือไม่มีความหมายในแผนที่ประวัติศาสตร์
- 3) การกอบกู้สถานะการณเป็นเจ้าของพื้นที่ผ่านเรื่องเล่าปาฏิหาริย์ต่างๆ

พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของแต่ละพื้นที่นั้นไม่ได้เกิดขึ้นได้โดยการกำหนดของภาครัฐ หรือแม้แต่กฎหมายบ้านเมือง แต่การให้ความสำคัญของพื้นที่นั้นเกิดจากการประกอบสร้างด้วยเรื่องราวที่ศักดิ์สิทธิ์ ตำนาน พิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง ดังเช่นงานการศึกษาของไพโรจน์ ไชยเมืองชื่น (2543: 35-59) เรื่อง “ความหมายของพื้นที่ในลัทธิพิธีทรงเจ้าเข้าผีเมืองลำปาง” ลัทธิพิธีทรงเจ้าเข้าผีเป็นการสะท้อนว่าพวกเขาสามารถสื่อสารและเข้าถึงผู้มีอำนาจได้จริง โดยผู้มีอำนาจเหล่านั้นล้วนเป็นเทพที่เป็นกษัตริย์ของรัชชาติหรือเทพเจ้าจากต่างชาติที่มีอำนาจบาปมีช่วยเหลือพวกเขาได้ เจ้าหรือเทพได้พยายามสร้างการยอมรับและความชอบธรรมให้แก่สถานะของตน ผ่านการแสดงเคารพต่อพระพุทธศาสนาและยอมรับหลักปฏิบัติทางศาสนาเป็นส่วนหนึ่งในลัทธิพิธีของตน การบูชารูปเคารพในศาสนาหรือทางการเมือง เช่น รูปพระสงฆ์สำคัญ รูปพระมหากษัตริย์หรือสัญลักษณ์ เจ้าหรือเทพ จึงเป็นสถานที่พิเศษของการช่วงชิง แสดงถึงความสัมพันธ์ของคนทรงกับผู้มารับบริการ ในอดีตคนมักเป็นเพศหญิง เป็นพื้นที่ของผู้หญิงจะแสดงอำนาจเหนือกว่าผู้ชายโดยการนำเสนอการสร้างพื้นที่ทางสังคมอีสานนั้นได้อาศัยทั้งเรื่องเล่า ตำนาน พิธีกรรมต่างๆเป็นสื่อการให้ความหมายในพื้นที่ ดังเช่น ปฐม หงษ์สุวรรณ (2553)

ได้ศึกษาเรื่อง อาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงกับกระบวนการสร้างความหมายในบริบทของสังคมสมัยใหม่: กรณีศึกษาเรื่องหนองคาย – เวียงจันทน์ ซึ่งการศึกษาได้วิเคราะห์การสร้างสังคมจากวัฒนธรรมดั้งเดิมให้เป็นเขตเศรษฐกิจในสังคมปัจจุบัน โดยอาศัยกรอบแนวคิดในการศึกษา คือ 1) อาณาบริเวณชายแดน กำหนดพื้นที่ ระหว่างจังหวัดหนองคายและเวียงจันทน์ 2) การสร้างพื้นที่ทางสังคม และ 3) การต่อรองเชิงความหมาย ซึ่งผลการศึกษาพบว่า การพัฒนาเขตเศรษฐกิจในภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขงให้เป็นระบบทุนนิยมในสังคมโลกปัจจุบันไม่ใส่ใจการพัฒนาชุมชนเล็กๆ ที่อยู่รายรอบอาณาบริเวณจนถูกมองข้ามให้กลายเป็นชุมชนชายขอบ อันทำให้คนในชุมชนในฐานะคนในชุมชนชายขอบมีการปฏิบัติการ เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของพวกตนเพื่อยินยอมความหมายให้กับพื้นที่ที่อยู่อาศัยของตนภายใต้การปะทะกับกลุ่มอำนาจที่เหลื่อมล้ำของรัฐ ผ่านการสร้างใหม่และผลิตซ้ำเกี่ยวกับสังคมชายแดนของตนเพื่อต่อรองทางอำนาจ ทั้งนี้อาณาบริเวณชายแดนแห่งนี้ไม่ได้หยุดนิ่ง แต่มีความเคลื่อนไหว หลากหลาย ซับซ้อน เป็นพลวัต เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขที่สังคมได้เผชิญอยู่

ในแง่ของการสร้างพื้นที่ทางสังคมเพื่อปรับตัวชุมชนให้คงอยู่ได้กับระบบสังคมสมัยใหม่หรือแบบทุนนิยมนั้นศุภชัย สิงห์ยะบุศย์ (2551) ได้ทำการศึกษาเรื่องพิธีกรรมกับการสะท้อนอัตลักษณ์ที่หลากหลายในงานวิจัยเรื่อง หลวงพระบางเมืองมรดกโลก: พื้นที่พิธีกรรมและการต่อรองเชิงอัตลักษณ์ ในกระแสโลกาภิวัตน์ พบว่า เมืองหลวงพระบางเป็นพื้นที่ที่มีลักษณะเฉพาะตัว รองรับที่ทางสังคมและพื้นที่พิธีกรรมของหลายกลุ่มชนชาติพันธุ์ที่สืบทอดจากบุพกาล ภายใต้บริบทใหม่เมืองหลวงพระบางตกอยู่ภายใต้ 3 อำนาจ คือ รัฐบาลลาว สำนักงานมรดกโลก และอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเพื่อบริโภคอดีต ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ สังคม พิธีกรรม นำไปสู่การรื้อฟื้นและประดิษฐ์สร้างประเพณีและพิธีกรรมที่ทำให้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นที่สามัญ

ความสำคัญของพื้นที่ต่างๆคือการให้ความหมายของเรื่องเล่าตำนาน รวมทั้งความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจ ให้ความหมายของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์นอกเหนือจากจะเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมแล้วการสร้างมูลค่าจากพื้นที่ก็มีส่วนสำคัญที่เรื่องเล่าตำนานจะต้องแสดงบทบาทในการให้ความหมายดังเช่นงานการศึกษาของพรพิไล เลิศวิชา (2550) เรื่อง “เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน” ซึ่งนำเสนอว่าเมืองต่างๆ อยู่ในเมืองต่างๆ ในรูปแบบพระธาตุหรือพระบาท ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่องตำนานพระเจ้าเลียบโลก การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมล้านนา ภูมินาม ตำนาน ผู้คนของเจียรชาย อักษรดิษฐ์ (2550) พบว่าตำนานพระเจ้าเลียบโลกเป็นวรรณกรรมทางศาสนาที่มีการแพร่กระจายอยู่บริเวณชายแดนล้านนา สิบสองปันนา รัฐฉาน และล้านช้าง พุทธพยากรณ์ว่าพื้นที่อันเป็นภูมิสถานศักดิ์สิทธิ์ โดยมีสิ่งสำคัญทางความศรัทธาประดิษฐานเอาไว้ นั่น สะท้อนถึงความสัมพันธ์ของเรื่องราว และชนบในการประพันธ์ตำนานพระบาทและพระธาตุในท้องถิ่น อีกทั้งยังเป็นการยึดโยงความสัมพันธ์ภายใต้คติความเชื่อเดียวกันของพุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะกลุ่มชนเผ่าไทในภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง

ความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ผ่านตำนานเรื่องเล่ายังสามารถสร้างเครือข่ายทางสังคมและการประนีประนอมให้สังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ ดังเช่นการศึกษาของพิรัช ลิขิตสมบุรณ์ (2552:101-115) เรื่อง “สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ : ภาพสลักสัตว์มงคลขอบสระแก้ว เพื่อให้เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของพราหมณ์และพุทธ” สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ทั้งคฤพุทธและพราหมณ์ ได้แก่ ด้วยสัญลักษณ์ภาพสลักช้างในอิริยาบถต่างๆ ภาพสลักสิงโต ภาพสลักมังกร ภาพสลักกนิริและงู โดยสรุปแล้วสัญลักษณ์ที่ปรากฏในสระแก้วล้วนเป็นสัตว์สิริมงคล และเป็นภาพของเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ สะท้อนให้เห็นว่าสังคมเมืองโบราณ

ศรีมโหสถเลื่อมใสศรัทธาทั้งคติพุทธและพราหมณ์ สระแก้วจึงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับเจ้านายชั้นปกครองใช้ประกอบพิธีกรรมทั้งศาสนาต่างกรรมต่างวาระแต่มีเป้าหมายเดียวกันคือสักการบูชาเทพเจ้าแห่งสายน้ำอันสะท้อนถึงความเชื่อเกี่ยวเนื่องกับโชคลาภและความอุดมสมบูรณ์ในสังคมเกษตรกรรมซึ่งผลการศึกษาทำให้ยืนยันได้ว่า เรื่องราว ตำนาน พื้นที่ เป็นสิ่งสำคัญและเื้ออานวยต่อกันให้พื้นที่ต่างๆ มีความหมายในตนเอง โดยรวมไปถึงบทบาททางการสร้างตัวตนเพื่อต่อรองกับอำนาจของรัฐ หรือการสร้างตัวตนของผู้คนในชุมชน

การต่อรองทางพื้นที่ระหว่างชุมชนกับอำนาจรัฐพบในงานการศึกษาของ วาสนา ละอองปลิว (2546: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง ความเป็นชายขอบ และการสร้างเรื่องพื้นที่ทางสังคมของคนพลัดถิ่น : กรณีศึกษาของชาวดาระอั้งในอำเภอเชียงดาว ผลการผลิตพบว่าความเป็นชายขอบขอบชาวดาระอั้งถูกสร้างขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่หลากหลาย เช่น รัฐ กลุ่มชาติพันธุ์อื่น และระบบทุน โดยนิยามอัตลักษณ์ของชาวดาระอั้งว่าเป็นชาวเขาต่างด้าว ไม่ใช่คนไทยทำการต่อรองเพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคมของตน แต่สถานะภาพที่เปราะบางทำให้กระบวนการสร้างพื้นที่ในสังคมของชาวดาระอั้งไม่ได้ปรากฏผ่านการต่อต้าน การเผชิญหน้ากับอำนาจโดยตรง แต่พื้นที่ทางสังคมถูกสร้างขึ้นผ่านการนำเสนออัตลักษณ์ ของชาวดาระอั้งต่อกลุ่มอำนาจต่างๆ เป็นการปฏิเสธอัตลักษณ์ที่ถูกนิยามอย่างตายตัวจากกลุ่มอำนาจที่แวดล้อม ความเลื่อนไหลของอัตลักษณ์ทำให้ชาวดาระอั้งสามารถดำรงอยู่ได้ในภาวะชายขอบที่ตนเองเผชิญ พื้นที่ทางสังคมและอัตลักษณ์ของชาวดาระอั้งจึงไม่ได้มีลักษณะเป็นหนึ่งเดียวที่หยุดนิ่งแต่มีความซับซ้อนเช่นเดียวกับงานวิจัยของภูริทัต ไชยยศเรษฐ (2547) เรื่อง ชุมชนป้อมพระกาฬ : การสร้างและต่อรองความหมายในพื้นที่ทางสังคม ที่พบว่า พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬนั้น ไม่ได้เพียงความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับรัฐเท่านั้น หากยังมีความขัดแย้ง/แตกต่างกันในภายในชุมชนดำรงอยู่พร้อมๆ กัน การผลิต/การสร้างความหมายของพื้นที่โดยรัฐนั้น เป็นความหมายที่เกิดขึ้นภายใต้แบบแผนทางอำนาจในการดำเนินการสร้างพื้นที่ โดยไม่เปิดโอกาสให้ชุมชนที่เป็นสลัมเข้าร่วมในการกำหนดเพื่อให้มีการสร้างพื้นที่ที่สามารถต่อรองกันได้แต่อย่างใด ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านเป็นความขัดแย้งที่มีเวทีในการหาข้อตกลงร่วมกันและเป็นการผลิต การสร้างพื้นที่ที่มีการแสดงออกถึงทั้งการดิ้นรนขัดขึ้นกับอำนาจรัฐ

ผลการศึกษาดังกล่าวสอดคล้องกับผลการศึกษาของวุฒินันท์ แพนนิล (2551: บทคัดย่อ) เรื่อง การสร้างพื้นที่ทางสังคมเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นชายขอบของคนพลัดถิ่นชุมชนกะเหรี่ยงพลัดถิ่นตำบลบ้านคา กิ่งอำเภอบ้านคา จังหวัดราชบุรี ที่พบว่า ชาวกะเหรี่ยงบ้านคาไม่ได้สยบยอมจำนนต่อสถานะการเป็นชายขอบที่ทั้งรัฐและกลุ่มชาติพันธุ์เหยียดให้ แต่ได้สร้างพื้นที่ทางสังคมของตนเองขึ้นมาโดยการนำเสนอภาพลักษณ์ที่ดีงามของชาวกะเหรี่ยงในฐานะเป็นชนชั้นดั้งเดิมของพื้นที่ การสร้างพื้นที่ทางสังคมด้วยการยื่นถวายฎีกา การสร้างพื้นที่ทางสังคมด้วยการนำเสนอตัวตนในฐานะชาวพุทธเพื่อเทียบเคียงความเป็นไทย ซึ่งได้แสดงให้เห็นให้รัฐและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นเห็นว่าตนมีวิถีชีวิต ประเพณี วัฒนธรรม ที่ผูกพันและสอดคล้องกับธรรมชาติ พื้นที่ทางสังคม และอัตลักษณ์ของชาวกะเหรี่ยงจึงไม่ได้หยุดนิ่งตายตัวแต่ปรับเปลี่ยน เลื่อนไหล เป็นไปตามความสัมพันธ์ที่ชาวกะเหรี่ยงเผชิญ

จากเอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และเป็นพื้นที่ทางสังคมดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่าพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และพื้นที่ทางสังคมมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์สามารถผลิตหรือสร้างได้ตามความมุ่งหมายของชุมชนหรือผู้มีอำนาจโดยผ่านเรื่องเล่า สถาปัตยกรรม พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ สร้างจิตสำนึกร่วมกับชุมชน และสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน และต้องยอมรับว่าความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพื้นที่ทางสาธารณะของไทยอย่างแท้จริงและเป็นระบบนั้นมีอยู่น้อยมากเนื่องจากส่วนมากนั้นจะถูกทำลายลงด้วยการพัฒนาให้เป็นพื้นที่ทำกิน ดังนั้นการกำหนดพื้นที่พิเศษของแต่ละชุมชนให้กลายเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมจึงเป็นกลวิธีที่สำคัญต่อการรักษาพื้นที่เชิงนิเวศให้คงอยู่คู่กับชุมชนสืบไป จากแนวทางการศึกษาข้างต้นที่ได้รวบรวมมาเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยสรุปว่า การศึกษาการสร้างพื้นที่เชิงนิเวศและพื้นที่ทางสังคมที่สรุปมานั้นสามารถนำมาเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์การสร้างพื้นที่พิเศษในทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการกำหนดพื้นที่เชิงนิเวศ ให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ การสร้างพื้นที่พิเศษของชุมชนอาทิ ป่าไม้ ที่ลุ่มน้ำ ที่ราบ พื้นที่ทำกิน ล้วนแต่เป็นพื้นที่แห่งการเข้าถึงสัญญาในฐานะพื้นที่พิเศษทั้งสิ้น

การสร้างพื้นที่พิเศษของชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยอาศัยตำนานประจำถิ่นเป็นสิ่งอธิบายความหมายและความสำคัญของพื้นที่ ซึ่งเป็นการสนับสนุนแนวคิดการสร้างพื้นที่สาธารณะให้สื่อสารความหมาย ความผูกพัน ความประทับใจและเป็น “สถานที่” (place) มากกว่าเป็น “พื้นที่” (space) ธรรมดา ด้วยเหตุนี้ทำให้ความรู้ความเข้าใจเชิงพฤติกรรมในการ “สร้าง” พื้นที่ทางสาธารณะให้เป็นพื้นที่ทางสังคมที่มีความเป็นเอกประโยชน์มีอยู่ไม่มาก อีกทั้งพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามจกवालคติของไทยยังสามารถสะท้อนอำนาจทางการปกครอง และพื้นที่ทางสังคมนั้นสร้างโดยผ่านกระบวนการสร้างอัตลักษณ์โดยการนำเสนอภาพการนับถือพุทธศาสนา หรือความเชื่อของชุมชน การนับถือผีเจ้าพ่อของกลุ่มชาวทุ่งกุลาร้องไห้ อันถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุด เป็นการศึกษาและทำความเข้าใจบริบท เป้าหมายและหลักการพื้นฐานตามธรรมชาติ เรียกว่า “ภูมินิเวศน์” ซึ่งเป็นการศึกษาพื้นที่ทางสังคม รวมทั้งการกำเนิดของแนวคิด “ภูมินิเวศวัฒนธรรม” จึงสำคัญต่อการกำหนดทิศทางและการใช้ภูมินิเวศวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือทางการศึกษาที่นำไปสู่อำนาจจัดการพื้นที่ของชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำมาวิเคราะห์ลักษณะตำนานที่ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างพื้นที่ทางสังคมในบทต่อไป

บทที่ 2

พื้นที่ศึกษาทุ่งกุลาร้องไห้

พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นแอ่งขนาดใหญ่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างหรือแอ่งโคราช (Khorat Basin) เป็นพื้นที่แหล่งเกลือสินเธาว์ที่สำคัญของภูมิภาค รวมทั้งเป็นแหล่งทางอารยธรรมโบราณที่มีการขุดพบฟอสซิลซากพืชซากสัตว์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ และการขุดพบแหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุที่ยืนยันได้ว่าบริเวณแห่งนี้เคยรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมและเป็นศูนย์กลางทางการผลิตสินค้ามากกว่า 4,000 ปี และถ่ายทอดจนถึงปัจจุบัน การศึกษาประวัติความเป็นมาของทุ่งกุลาร้องไห้ทำให้เกิดความน่าสนใจทั้งด้านประวัติศาสตร์ การเมืองและสังคมวัฒนธรรม ก่อนที่จะทำการศึกษาในแต่ละประเด็นผู้ศึกษามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องศึกษาข้อมูลพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้โดยภาพรวม ได้แก่ 1) ที่ตั้งพื้นที่ 2) ประวัติความเป็นมา 3) สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ 4) สภาพพื้นที่ชุมชนบ้านเมือง 5) สภาพวิถีชีวิตประเพณีวัฒนธรรม และ 6) สภาพการเปลี่ยนแปลงในสังคมปัจจุบัน

การศึกษาข้อมูลพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ในประเด็นต่างๆ นั้น เป็นการศึกษาเพื่อให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่ อีกทั้งเชื่อมโยงพื้นที่สู่การศึกษาความหมายเชิงรหัสในบทต่อไปและเกี่ยวเนื่องด้วยการศึกษาวิเคราะห์ที่ชี้ให้เห็นความสำคัญของพื้นที่ต่อการสร้างความหมายต่อพื้นที่ และสอดคล้องกับการปฏิบัติตัวตามวิถีความเชื่อความเชื่ออยู่ของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งในบทนี้เป็นการศึกษาข้อมูลทั่วไปของบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีการเปลี่ยนแปลงตามแนวนโยบายของภาครัฐและการบริหารจัดการพื้นที่อันส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เพื่อนำไปสู่การศึกษาเชิงวิเคราะห์ในบทต่อไป

ที่ตั้งพื้นที่ศึกษาทุ่งกุลาร้องไห้

ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่ราบสูงโคราช มีลักษณะทั่วไปคล้ายกับกระทะหงาย กล่าวคือพื้นที่รอบๆ ข้างทุ่งจะเป็นดอนแล้วลาดลงสู่กลางของพื้นที่ มีแม่น้ำมูลเป็นขอบเขตทางด้านใต้ การสำรวจแหล่งชุมชนโบราณด้วยภาพถ่ายทางอากาศ ได้พบชุมชนโบราณทั้งหมด 92 แห่ง โดยมีหลักฐานสำคัญระบุว่าพื้นที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น มีความเชื่อมโยงเกี่ยวพันกับบ้านเชียง จากการขุดค้นทางโบราณคดียืนยันว่าชุมชนโบราณหลายแห่งในแถบบริเวณลุ่มแม่น้ำชี มูล โดยเฉพาะลักษณะการตั้งถิ่นฐานใกล้แหล่งน้ำ มีการทำเครื่องปั้นดินเผา ทำนาข้าว ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ และการผลิตเกลือ เช่น บ้านเชียงเหียน บ้านตาเฒ่า มีหลักฐานทางโบราณคดีคือเครื่องปั้นดินเผาในนามเครื่องปั้นดินเผาร้อยเอ็ดให้สันนิษฐานได้ว่าน่าจะจะมีอายุประมาณพุทธศักราชได้ 43 ปี อีกทั้งยังค้นพบหลักฐานที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างทุ่งกุลาร้องไห้กับทุ่งสำริด ในแอ่งโคราช (สุจิตต์ วงศ์เทศ, 2530: 39-43)

พื้นที่ของทุ่งกุลาร้องไห้ สามารถวัดความยาวของพื้นที่ในแนวตะวันออก-ตะวันตกได้ 150 กิโลเมตร ความกว้างจากทิศเหนือ-ใต้ 50 กิโลเมตร ลาดเทในแนวทิศตะวันตก-ตะวันออกสภาพภูมิประเทศเป็นแบบ Broad depression คือรอบข้างทุ่งจะเป็นที่สูงและค่อยๆ ลาดลงมาจดพื้นที่ตอนล่างพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบ ยกเว้นทางด้านทิศเหนือในเขต อำเภอกษัตริย์ศึก และอำเภอบุพมหารัตต์ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งมีลักษณะค่อนข้างเรียบ ถึงลูกคลื่นลอนลาด ซึ่งเป็นจุดสูงสุดมีระดับความสูงประมาณ

144 เมตรจากระดับน้ำ ทะเลปานกลาง และระดับต่ำจะอยู่ที่ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ประมาณ 122 เมตรจากระดับน้ำ ทะเลปานกลาง

1. อาณาเขตและพื้นที่ติดต่อ

จากการศึกษาแผนที่ทุ่งกุลาร้องไห้ของปรเมศวร์ พรหมบุตร (2534: 22) ได้กำหนดอาณาเขตพื้นที่ไว้ดังนี้

ทิศเหนือ บริเวณอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม อำเภอปทุมรัตน์ อำเภอกะเทวี อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด

ทิศใต้ บริเวณแม่น้ำมูลเขตอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดสุรินทร์ไปจนถึงอำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

ทิศตะวันตก เขตอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดบุรีรัมย์ มีลำพังซเป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างจังหวัดบุรีรัมย์กับจังหวัดสุรินทร์

ทิศตะวันออก บริเวณอำเภอศีขรภูมิ อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร

ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นที่ราบที่มีอาณาเขตกว้างขวางใหญ่ที่สุดในภาคอีสาน ส่วนพื้นที่ที่ต่อเนื่องกันมากที่สุด กว้างยาวที่สุดนั้น เริ่มตั้งแต่อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคามเรื่อยขึ้นไปทางตะวันออก ส่วนกว้างที่สุดอยู่ในท้องที่อำเภอปทุมรัตน์ อำเภอกะเทวี อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอโพนทราย มีเนื้อที่ประมาณ 847,000 ไร่ สาเหตุที่ทุ่งกว้างแห่งนี้ได้ชื่อว่าทุ่งกุลาร้องไห้นั้นก็ด้วยมีเรื่องเล่ากันว่า พวกกุลาชึ่งเป็นพวกที่เดินทางค้าขาย ระหว่างเมืองต่าง ๆ ในสมัยโบราณได้ชื่อว่าเป็นนักต่อสู้ คือมีความเข้มแข็ง อดทนเป็นเยี่ยม แต่เมื่อพวกกุลาดำเนินทางมาถึงทุ่งนี้ได้รับความทุกข์ยากเป็นอันมากจนถึงกับร้องไห้เพราะ ตลอดทุ่งนี้ไม่มีน้ำหรือต้นไม้ใหญ่เลยฤดูแล้งแผ่นดินก็แห้งแตกเป็นระแหงเนื่องจากในอดีต ทุ่งกุลาร้องไห้ในฤดูแล้ง พื้นที่ส่วนใหญ่จะแห้งแล้งมาก ส่วนในฤดูฝนน้ำจะท่วมทุกปี ใต้พื้นดินลงไปเป็นน้ำเค็ม ไม่สามารถทำการเกษตรได้ หลังจากที่ได้มีการพัฒนาที่ดินแล้ว ทุ่งกุลาร้องไห้ได้กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิที่สำคัญของประเทศ และกลายเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่มีชื่อเสียงของไทยลักษณะของพื้นที่มีลักษณะทอดยาวไปตามลำน้ำมูลโดยความยาวสุดของพื้นที่วัดได้ประมาณ 150 กิโลเมตรและส่วนกว้างสุดประมาณ 50 กิโลเมตร

ทุ่งกุลาร้องไห้หรือชาวบ้านเรียกกันว่า ทุ่งหลวง ทุ่งแสนตอ ทุ่งป่าหลาน ตามแต่ละพื้นที่ จะขนานนาม ตั้งอยู่บริเวณตอนกลางของภาคอีสานตอนกลางเป็นที่ราบเนื้อที่ประมาณ 2,107,691 ไร่ หรือประมาณ 3,372 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ 6 จังหวัด โดยรวมแล้วมี 12 อำเภอ คือ จังหวัดร้อยเอ็ด 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอประทุมรัตน์ อำเภอกะเทวี อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอหนองฮี อำเภอโพนทราย จังหวัดสุรินทร์ 2 อำเภอ ได้แก่ อำเภอรัตนบุรี อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดมหาสารคาม 1 อำเภอ ได้แก่ อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ 1 อำเภอ ได้แก่ อำเภอราศีไศล จังหวัดยโสธร 2 อำเภอ ได้แก่ อำเภอมหาชนะชัย อำเภอศีขรภูมิ และจังหวัดบุรีรัมย์ 1 อำเภอ ได้แก่ อำเภอสตึก นอกเหนือจากความกว้างใหญ่ทางพื้นที่แล้วบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่แห่งอารยธรรมเก่าแก่มีการขุดพบแหล่งโบราณวัตถุอันเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีอายุยาวนานกว่า 3,500 ปี (ประสพสุข ฤทธิเดช, 2550: 110) อันทำให้ประวัติของทุ่งกุลาร้องไห้มีความสำคัญต่อการศึกษาอย่างยิ่ง

แผนที่ทุ่งกุลาร้องไห้

ภาพประกอบ 2 แผนที่ทุ่งกุลาร้องไห้

2. ภูมิศาสตร์ทุ่งกุลาร้องไห้

จากการศึกษาสภาพภูมิศาสตร์ทุ่งกุลาร้องไห้เริ่มปรากฏตั้งแต่ยุค Jurassic ตอนปลายถึงต้นยุค Cretaceous ราว 135 ล้านปีมาแล้ว เกิดยุคน้ำแข็งและแผ่นดินไหว เกิดการสูญเสียมวลครั้งใหญ่ของสัตว์เลื้อยคลาน และมีผลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิประเทศของประเทศไทย โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย กล่าวคือน้ำทะเลได้ทะลักเข้ามาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในส่วนของแอ่งโคราชเริ่มจมลงทำให้เกิดชั้นเกลือและยิปซัมในชุดหินโคราชที่อยู่ต่ำลงไปประมาณ 500–600 ฟุต

ต่อมาปลายยุค Cretaceous ต่อกับยุค Tertiary ราว 68–70 ล้านปีมาแล้ว เปลือกโลกเริ่มหมุนตัวแทรกขึ้นมาของหินแกรนิต ทำให้แอ่งโคราชเริ่มยกตัวขึ้นในระยนี้และแรงดันภายในโลกทำให้เกิดรอยเลื่อน (Fault) ขึ้นทางด้านตะวันตก และด้านใต้ของภาคเกิดเป็นเทือกเขาทางด้านตะวันตกของภูมิภาคคือ แนวเทือกเขาตะนาวศรี และเทือกเขาเพชรบูรณ์ สำหรับเทือกเขาด้านใต้คือ เทือกเขาดงรักและเทือกเขาสันกำแพงขึ้นพร้อมๆ กันนั้น ได้เกิดแรงบีบอัดตัวภายในโลก ทำให้เปลือกโลกงอตัว (Fold) เป็นเทือกเขาภูพาน และเทือกเขาภูพานก็ได้แบ่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นสองแอ่ง คือ แอ่งโคราช (Korat basin) และแอ่งสกลนคร (Sakolnakhon basin) แนวของชั้นหินทำมุม 5–10 องศาสู่กลางแอ่ง สำหรับทุ่งกุลาร้องไห้ตั้งอยู่ในแอ่งโคราช

ในยุค Quaternary หรือประมาณ 2–3 ล้านปีมาแล้ว ลักษณะของทุ่งกุลาร้องไห้นั้นน่าจะเป็นแอ่งน้ำเก่าซึ่งไม่ต่างจากหนองหาน จังหวัดสกลนครในปัจจุบันนัก เนื่องจากการสลายตัวของชุดหินโคราช โดยเฉพาะหินทรายได้ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและรวดเร็ว ทำให้แอ่งน้ำใหญ่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดการตื้นเขินซึ่งเข้าใจว่าต่อเนื่องกับทุ่งกุลาร้องไห้ แต่การตื้นเขินเกิดขึ้นมานานแล้ว ทำให้เกิดปฏิกิริยาเปลี่ยนแปลงทางชีววิทยา ลักษณะที่เห็นซึ่งต่างจากทุ่งกุลาร้องไห้บ้าง แอ่งน้ำทุ่งกุลาร้องไห้อาจเป็นทะเลน้ำจืดขนาดใหญ่ ซึ่งปรากฏหลักฐานการทับถมของซากดึกดำบรรพ์ ได้แก่ ซากหอยที่จับตัวกันแน่นเป็นแผ่นหนาตั้งแต่ 10-30 เซนติเมตรซึ่งเป็นที่มาของ “โพนขึ้นก” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2558: 181)

สำหรับอำเภอสวรรณภูมิมีโพนขึ้นกอยู่หลายแห่ง รวมไปถึงอำเภอกษัตริย์ศึกด้วย บริเวณที่พบซากหอยโบราณที่กล่าวถึงนี้ ชาวบ้านเรียกว่า โพนขึ้นกน้อย อยู่ในเขตบ้านดอนพิมาน ตำบลสระคู อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ตามผิวดินปรากฏซากหอยที่จับตัวกันแน่น หรือ ฟอสซิลนี้แบ่งออกหลายประเภทตามลักษณะการเกิดนักโบราณชีววิทยาได้จัดประเภทฟอสซิลหอยที่โพนขึ้นกอยู่ประเภทซากแร่แทรก (Mineralization หรือ Per mineralization) เกิดจากสารละลายแทรกเข้าไปตกตะกอนบรรจุอยู่ตามรูพรุนของซากหิน ซึ่งทำให้ซากไม่เปลี่ยนรูปร่าง หรือสารของซากไม่เปลี่ยนแปลงเหตุนี้เองทำให้ซากดูหนักขึ้นเหมือนหิน ซากหอยเหล่านี้มีอายุประมาณ 2 ล้านปี ตรงกับยุค Quaternary น่าจะเป็นหอยน้ำจืดประเภทที่มีฝาเดียว (Gastropod) จำพวกหอยขม (genus viviparous) และประเภทสองฝา (bivalve) จำพวกหอยกาบ (family cardida)

เนื่องจากภูมิศาสตร์ของทุ่งกุลาร้องไห้ที่พบฟอสซิลหอยอันเป็นการทับถมของสัตว์น้ำต่างๆ ซึ่งเป็นการศึกษาระดับของชั้นหินและการทับถมพบว่าแอ่งโคราชนั้นเป็นชั้นหินที่ประกอบด้วยหินทราย และชั้นหินดินดานของมหายุค พาลีโอโซอิก (Palaeozoic) ส่วนบริเวณตามขอบตะวันตกและตะวันตกเฉียงใต้ของที่ราบสูงโคราช และทิวเขา ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีชั้นหินที่มีโครงสร้างโค้งงอ

มหายุคพาลีโอโซอิก (Palaeozoic) จึงมีการสันนิษฐานว่า เดิมทีทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ น่าจะเป็นทะเลสาบขนาดใหญ่มาก่อน ดังหลักฐานที่ปรากฏชัดเจนคือ แหล่งน้ำในบริเวณบ่อพันขันจะมี รสเค็มคล้ายกับทะเล แต่ทฤษฎีดังกล่าวก็ไม่ได้รับการยืนยันอย่างแน่ชัด มีเพียงตำนานพื้นบ้านที่เล่าสืบ ต่อกันมาถึงประวัติความเป็นมาของทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ ว่าเดิมเคยเป็นทะเลอันกว้างใหญ่สุดลูกหูลูกตา แต่ก็เหือดแห้งลงไปทำให้สัตว์น้ำต่างๆ ต้องตายกองกันกลายเป็นฟอสซิลทับถมกันอยู่จนถึงปัจจุบันนี้

ภาพประกอบ 3 ฟอสซิลหอย “โพนขึ้นก” บ่อพันขัน อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

3. การแบ่งเขตการปกครองพื้นที่

ทุ่งกุลาร้องไห้ในปัจจุบันได้มีการแบ่งเขตการปกครองตามลักษณะภูมิประเทศ และ อาณาเขตของแต่ละจังหวัดตามระเบียบของการปกครองปัจจุบันโดยยึดหลักการแบ่งเขตจังหวัดและ อำเภอต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จากศูนย์ข้อมูลประเทศไทย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และงานวิจัย ของสะอาด ชันอาสา (2531: 33–35) ที่ได้แบ่งพื้นที่ของบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ หรือแอ่งโคราช (Khorat Basin) ทางตอนใต้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ครอบคลุมพื้นที่ 6 จังหวัดดังนี้

1. จังหวัดร้อยเอ็ดที่มีพื้นที่เกี่ยวข้องกับทุ่งกุลาร้องไห้มี 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอ ประทุมรัตน์ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสวรรณภูมิ อำเภอหนองฮี อำเภอโพนทราย ประกอบด้วย

อำเภอสวรรณภูมิ มี 15 ตำบล จำนวน 197 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลสระคู ตำบล หัวช้าง ตำบลดอกไม้ ตำบลน้ำคำ ตำบลนาใหญ่ ตำบลห้วยหินลาด ตำบลหินกอง ตำบลช้างเผือก ตำบลเมืองทุ่ง ตำบลทุ่งกุลาทำบลหัวโตน ตำบลทุ่งศรีเมือง ตำบลบ่อพันขัน ตำบลจำปาขัน และตำบล ทุ่งหลวง

อำเภอเกษตรวิสัย มี 13 ตำบล จำนวน 175 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลเกษตรวิสัย ตำบลกำแพง ตำบลเมืองบัว ตำบลกู่กาสิงห์ ตำบลเหล่าหลวง ตำบลน้ำอ้อม ตำบลสิงห์โคก ตำบลโนนสว่าง ตำบลดงครึ่งใหญ่ ตำบลดงครึ่งน้อย ตำบลบ้านฝาง ตำบลทุ่งทอง และตำบลหนองแวง

อำเภอประทุมรัตน์ มี 8 ตำบล จำนวน 83 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลบัวแดง ตำบลโนนสวรรค์ตำบลดอกกล้า ตำบลสระบัว ตำบลหนองแคน ตำบลโนนสง่า ตำบลโพหนองสูง และตำบลชีเหล็ก

อำเภอหนองฮี มี 4 ตำบล จำนวน 54 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลหนองฮี ตำบลสาวแห ตำบลดุกอิ่ง และตำบลเด่นราษฎร์

อำเภอโพนทราย มี 5 ตำบล 58 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลโพนทราย ตำบลสามขา ตำบลศรีสว่าง ตำบลยางคำ และตำบลท่าหาดยาว

2. จังหวัดสุรินทร์มีพื้นที่เกี่ยวข้องกับบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ 2 อำเภอ ได้แก่ อำเภอรัตนบุรี และอำเภอชุมพลบุรี ดังนี้

อำเภอรัตนบุรี มี 12 ตำบล 163 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลรัตนบุรี ตำบลไผ่ ตำบลธาตุ ตำบลเปิด ตำบลแก ตำบลน้ำเขียว ตำบลดอนแรด ตำบลกุดขาคิม ตำบลหนองบัวทอง ตำบลยางสว่าง ตำบลหนองบัวบาน และตำบลทับใหญ่

อำเภอชุมพลบุรี มี 9 ตำบล 122 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลชุมพลบุรี ตำบลเมืองบัว ตำบลนาหนองไผ่ ตำบลสระซุด ตำบลไพรขลา ตำบลกระเบื้อง ตำบลศรีณรงค์ ตำบลหนองเรือ ตำบลยะวีก

3. จังหวัดมหาสารคามมีอำเภอที่อยู่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ 1 อำเภอ คือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัยมีพื้นที่ทั้งสิ้น 14 ตำบล 227 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลปะหลาน ตำบลเมืองเตา ตำบลก้ามปู ตำบลลานสะแก ตำบลเวียงสะอาด ตำบลเวียงชัย ตำบลเม็กดำ ตำบลหนองบัว ตำบลนาสีนวล ตำบลราษฎร์พัฒนา ตำบลเมืองเสือ ตำบลหนองบัวแก้ว ตำบลถาวรแอนด์

4. จังหวัดศรีสะเกษ มีพื้นที่เกี่ยวข้องกับบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ 1 อำเภอ คือ อำเภอราษีไศล มีพื้นที่ทั้งสิ้น 13 ตำบล 190 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลเมืองคง ตำบลบัวทุ่ง ตำบลเมืองแคน ตำบลไผ่ ตำบลหนองแคน ตำบลส้มป่อย ตำบลจิกสังข์ทอง ตำบลหนองหมี่ ตำบลด่าน ตำบลห้วยคำ ตำบลตู ตำบลสร้างปี และตำบลหนองอิ่ง

5. จังหวัดยโสธร มีพื้นที่เกี่ยวข้องกับบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จำนวน 2 อำเภอ คือ อำเภอมหาชนะชัย และอำเภอค้อวัง

อำเภอมหาชนะชัยมีพื้นที่ทั้งสิ้น 10 ตำบล จำนวน 96 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลฟ้าหยาด ตำบลม่วง ตำบลหัวเมือง ตำบลโนนทราย ตำบลคูเมือง ตำบลบึงแก ตำบลผือฮี ตำบลพระเสาร์ ตำบลปากเรือ และตำบลสงยาง

อำเภอค้อวังมีพื้นที่ ทั้งสิ้น 4 ตำบล 42 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลฟ้าห่วน ตำบลกุดน้ำใส ตำบลน้ำอ้อม และตำบลค้อวัง

6. จังหวัดบุรีรัมย์ มีพื้นที่เกี่ยวข้องกับบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จำนวน 1 อำเภอ คือ อำเภอสตึก มีพื้นที่ทั้งหมด 12 ตำบล 179 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลสตึก ตำบลดอนมนต์ ตำบลนิคม ตำบลชุมแสง ตำบลทุ่งวัง ตำบลท่าม่วง ตำบลเมืองแก ตำบลสะแก ตำบลหนองใหญ่ ตำบลสนามชัย ตำบลร้อนทอง และตำบลกระสัง

การแบ่งเขตการปกครองของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ นอกเหนือจากการแบ่งตามระเบียบการปกครองตามอำนาจรัฐ ประการหนึ่งที่เกิดในการแบ่งพื้นที่หมู่บ้าน ชุมชนของประชากรในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ คือการแบ่งตามกลุ่มชาติพันธุ์ และความเชื่อตำนาน เช่น บ้านตาเณร ที่เพี้ยนเสียงมาจาก ตาเต็น (ตากระเต็น) ในตำนาน บ้านภารแอ่น บ้านดงครึ่งใหญ่ ดงครึ่งน้อย ตามตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ หรือการตั้งชื่อตามภูมิประเทศ เช่น ตำบลทุ่งหลวง ตามลักษณะของท้องทุ่งขนาดใหญ่ หรือบ้านโพนทราย ตามลักษณะเด่นของภูมิประเทศ การตั้งชื่อหมู่บ้านตามลักษณะของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร เช่น บ้านตาหยวก พยัคภูมิพิสัย เป็นต้น อันเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นอกเหนือจากการแบ่งเขตการปกครองตามภาครัฐแล้ว การแบ่งการปกครองเพื่อครอบครองพื้นที่อีกรูปแบบหนึ่งคือการแบ่งตามลักษณะชาติพันธุ์และเครือญาติ รวมทั้งตามตำนานประวัติความเป็นมาของแต่ละชุมชนเป็นหลัก

ประวัติความเป็นมาทุ่งกุลาร้องไห้

การศึกษาประวัติความเป็นมาของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งมีความเป็นมาที่ยาวนานเป็น การศึกษาประวัติศาสตร์ 2 รูปแบบคือ ศึกษาประวัติศาสตร์ในแนววิชาการ คือมีการศึกษาหลักฐานอ้างอิงการเคลื่อนย้ายเข้าสู่พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ของกลุ่มคนจนสามารถปักหลักสร้างอารยธรรมที่มั่นคง และการศึกษาประวัติศาสตร์อีกแนวหนึ่ง คือ การศึกษาประวัติศาสตร์แนวจิตวิญญาณผ่านวาทกรรมและตำนานมุขปาฐะ รวมทั้งการสร้างประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น เนื่องจากความซับซ้อนทางความสัมพันธ์ของผู้คน ความเชื่อ และการครอบครองพื้นที่

1. ทุ่งกุลาร้องไห้ในประวัติศาสตร์

การสำรวจทางโบราณคดีของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ได้พบบริเวณที่เป็นชุมชนหรือบ้านเมืองที่มีขนาดแตกต่างกัน ซึ่งมีอายุระหว่าง 2,000-1,000 ปีมาแล้ว ซึ่งแหล่งโบราณคดีในภาคอีสานมี 3 ลักษณะ กล่าวคือจะพบแหล่งโบราณคดีที่มีแม่น้ำล้อมรอบขนาดเล็กในแถบแม่น้ำมูล ชี และแอ่งสกลนคร ส่วนแหล่งโบราณคดีที่ไม่มีแม่น้ำล้อมรอบนั้น ได้พบจำนวนมากในแถบลุ่มแม่น้ำชีและแอ่งสกลนคร ซึ่งมีขนาดชุมชนเท่าเทียมกันกับแหล่งโบราณคดีในแถบลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง (สะอาด ชันอาสา, 2531: 25)

การสร้างชุมชนของกลุ่มชนโบราณในแถบลุ่มน้ำชี และลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างนี้โดยมากมีการสร้างคูเมือง แหล่งน้ำเพื่อทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์โดยการขุดแม่น้ำล้อมรอบ ปรากฏแหล่งโบราณคดีสำคัญ อาทิ บ้านเมืองที่ ตัวเมืองสุรินทร์ บ้านเชียงเหียน จังหวัดมหาสารคาม บ้านตาเณร จังหวัดร้อยเอ็ด โดยบริเวณที่มีแหล่งโบราณคดีในบริเวณนี้ คือ จังหวัดบุรีรัมย์ 30 แห่ง ร้อยเอ็ด 28 แห่ง สุรินทร์ 24 แห่ง ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่โบราณที่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน และเป็นแหล่งอารยธรรมที่มีการสั่งสมมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรเจนละเรื่อยมาจนถึงสมัยทวารวดี ตลอดจนการเข้ายึดครองพื้นที่ของกลุ่มลาวล้านช้างในลำดับต่อมา

ชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ในฐานะชุมชนที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน ปรากฏหลักฐานแหล่งชุมชนโบราณต่างๆ กระจายอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำ อาทิลำน้ำมูล ลำน้ำชี ลำน้ำพลับลา ตลอดจนถึงพื้นที่ดอน จากการศึกษาลักษณะชุมชนโบราณของสะอาด ชันอาสา (2531: 29) พบว่าแหล่งชุมชนโบราณของทุ่งกุลาร้องไห้นั้น มักอยู่ใกล้แหล่งน้ำเป็นที่เนินสูงมีคูน้ำล้อมรอบ โดยไม่ปรากฏชัดเจนว่ากลุ่มคนเริ่มแรกที่เข้ามาอยู่ในดินแดนแถบนี้คือกลุ่มใด แต่ในสมัยเจนละมีอำนาจครอบครองพื้นที่บริเวณนี้และสร้างหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไว้สืบเนื่องเรื่อยมาตั้งแต่ระยะศตวรรษที่ 11 จนกระทั่งถึงสมัยขอมพระนคร เป็นศาสนสถานที่สำคัญเช่น ปราสาทหินกูพระโกนา ปราสาทพระธาตุพันขัน ปราสาทกูกาสิงห์ ปราสาทกูคันธนาม และปราสาทเล็กๆ น้อยๆ อีกจำนวนมากกระจายอยู่ในบริเวณพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้และบริเวณโดยรอบทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิลำน้ำมูล ปราสาทภูมิโปน ปราสาทพระแง จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทคูจังหวัดศรีสะเกษ

หลังจากเขมรเริ่มเสื่อมอำนาจลงในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ชาวลาวเริ่มเข้ามาสู่ดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้พุทธศตวรรษที่ 23 เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ผู้ครองนครจำปาศักดิ์ได้ส่งผู้คนเข้ามาอยู่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ เช่นบ้านอิดกระปือ บ้านทุ่ง (อำเภอสุวรรณภูมิ) บ้านกุดหวาย (อำเภอรัตนบุรี) บ้านโพธิ์ บ้านดอนโขง บ้านทางโขง (กรมศิลปากร, 2552: 33-49) ต่อมาเมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้นทุ่งกุลาร้องไห้จึงมีสภาพเป็นเมืองเล็กๆ และมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน พ.ศ. 2435 แล้วหัวเมืองในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ทั้งเมืองสุวรรณภูมิ เกษตรวิสัย ชุมพลบุรี พยัคฆภูมิพิสัย ได้มีลักษณะเป็นเมืองเล็กๆ ขึ้นกับเมืองใหญ่ และต่อมาได้มีการจัดตั้งเป็นจังหวัดพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้จึงแบ่งตามภูมิภาคให้ขึ้นต่อจังหวัดต่างๆ ทำให้เมืองในเขตทุ่งกุลาร้องไห้มีสถานะเป็นอำเภอ

ประวัติศาสตร์เมืองร้อยเอ็ด กล่าวถึงการตั้งเมืองศรีภูมิ หรือเมืองสุวรรณภูมิ เมืองหลักในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ถึงการเข้ามาครอบครองดินแดนเขมรป่าดง ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทลาว แท่นกลุ่มอารยธรรมขอมโบราณ ตามประวัติศาสตร์เมืองศรีภูมิและจัดทำเป็นเอกสารตำราเรียนของโรงเรียนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้และอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จากการรวบรวมของสมักร จันทะเรือง (ม.ป.ป.) เล่าประวัติความเป็นมาของสุวรรณภูมิว่าสมเด็จพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช พระเจ้ามหาชีวิตแห่งพระนครจันทบุรีศรีสัตนาคนหุตเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2231 พระองค์มีพระราชโอรสที่ยังทรงพระเยาว์มากองค์หนึ่งพระนามว่า เจ้าองค์หล่อ พระชนม 3 พรรษา พระยาแสนสุรินทรลือชัยไกรเสนาบดีศรีสรราชสงคราม (ท้าวผละ) ตำแหน่งพระยาเมืองแสนหรืออัครมหาเสนาบดีฝ่ายขวา จึงถือโอกาสแย่งเอาราชสมบัติจากพระราชกุมารที่ยังทรงพระเยาว์ เพื่อความชอบธรรมในการครองอำนาจพระยาเมืองแสนจึงหมายจะบังคับเอาเจ้านางสุมังคลราชเทวีพระมเหสีของสมเด็จพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช พระมารดาของเจ้าองค์หล่อและขณะนั้นพระนางก็ทรงพระครรภ์อยู่ด้วย มาเป็นมเหสีของตนเพื่อความชอบธรรมในราชบัลลังก์แต่พระนางไม่ยอม พระนางจึงขอความช่วยเหลือไปยังเจ้าราชครูหลวง วัดโพนเสม็ด (ญาคูขี้หอม)

เจ้าราชครูหลวง วัดโพนเสม็ดจึงวางอุบายให้ให้ศิษย์นำเสด็จพระนางเสด็จหนีไปหลบซ่อนที่ภูชะง้อหอคำ (อยู่ในแขวงบอลิคำไซ) และต่อมาพระนางได้ประสูติการพระราชโอรส เจ้าราชครูหลวงถวายพระนามว่า เจ้าหน่อกษัตริย์ ส่วนเจ้าองค์หล่อนั้นขุนนางที่จงรักภักดีพาหนีไปยังเมืองพานุก ขนพระยาเมืองแสน เห็นว่าเจ้าราชครูหลวงวัดโพนเสม็ดเป็นผู้ให้ความช่วยเหลือวางอุบายให้เจ้านางสุมังคลราชเทวีหลบหนีเป็นแน่ จึงวางอุบายจะกำจัดเจ้าราชครูหลวงวัดโพนเสม็ดจึงวางอุบายหนีด้วยการไป

บุรณพระธาตุพนม ให้เจ้าแก้วมงคลแล้วและลูกศิษย์รวบรวมกำลังคนนัดแนะกันหนีออกจากพระนคร จันทบุรีไปยังนครพนม ให้เจ้าจันทรสूरียวงศ์ไปอารักขาเจ้านางสุมังคลาราชเทวีและเจ้าหน่อกระษัตริย์มายัง บ้านจิวพันลำสมสนุกเจ้าราชครูจึงได้พาคณะเดินทางกลับขึ้นมาตามลำน้ำโขง

ภาพประกอบ 4 ปรังกู่แสดงหลักฐานเมืองโบราณในทุ่งกุลาร้องไห้

จนถึงเมืองหนึ่งนามว่า นครกาละจำปากนาคนบุรีศรี ซึ่งมีเจ้าผู้ครองนครเป็นผู้หญิงที่ทรง พระชราภาพมากแล้ว เจ้าราชครูหลวงจึงขอเข้าพักในเขตนครกาละจำปากนาคนบุรีศรี พุทธศักราชที่ 2252 เจ้าราชครูหลวงจึงให้เจ้าแก้วมงคลนำกำลังขึ้นไปบ้านจิวพันลำสมสนุก เพื่อช่วย เจ้าจันทรสूरียวงศ์ เชิญเสด็จเจ้าหน่อกระษัตริย์และพระมารดามายังนครกาละจำปากนาคนบุรีศรี ต่อมาเกิดความวุ่นวายขึ้น ในพระนครกาละจำปากนาคนบุรีศรี แต่สามารถปราบได้อย่างรวดเร็วจนถึง พ.ศ. 2256 เจ้าราชครูหลวง จึงจัดพระราชพิธีราชาภิเษกเจ้าหน่อกระษัตริย์ ขึ้นเป็นพระเจ้ามหาชีวิต ถวายพระนามว่า สมเด็จพระเจ้า สร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ครองราชย์สมบัติเป็นเอกราช เปลี่ยนนามนครใหม่ ว่า นครจำปาแสนคนบุรีศรี (อาณาจักรล้านช้างจำปาศักดิ์) จัดการบ้านเมืองตามโบราณราชประเพณีล้านช้างทุกประการและมีพระ ราชโองการให้ เจ้าแก้วมงคล โอรสของเจ้าองค์ศรีวิชัย, พระนัดดาของเจ้ามหาอุปราชศรีวรมงคล, พระราชปนัดดาของสมเด็จพระเจ้าศรีวรวงษาธิราช (เจ้ามหาอุปราชศรีวรวงษา หรือสยามออกพระนาม ว่า พระมหาอุปราชวรังโส) นำกำลังในสังกัดข้ามแม่น้ำโขงมาตั้งเมืองขึ้นบนบริเวณที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ (แม่น้ำเสียว) ซึ่งเป็นแหล่งเกลือและนาข้าวที่อุดมสมบูรณ์ ให้ชื่อว่า เมืองทุ่งศรีภูมิ มีพระราชโองการให้ เจ้าแก้วมงคล เป็นเจ้าผู้ครองเมืองทุ่งศรีภูมิ (องค์ที่ 1) ให้เจ้ามิดคำโดนเป็นอุปราช มีการจัดการบริหาร บ้านเมืองเช่นเดียวกับนครจำปาแสนคนบุรีศรี

พ.ศ. 2268 เจ้าแก้วมงคล สิ้นพระชนม์ เมื่อ 84 พรรษา มีโอรส 2 องค์ คือ เจ้ามิดำโดน โดน, เจ้าสุทนต์มณี สมเด็จพระเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรจึงมีพระราชโองการให้ เจ้ามิดำโดนอุปราช ขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองเมืองทุ่งศรีภูมิ (องค์ที่ 2) ให้เจ้าสุทนต์มณีเป็นอุปฮาดเมืองทุ่งศรีภูมิ เจ้ามิดำโดนได้ตั้ง แต่งตำแหน่งเมืองแสน เมืองจันทร์ ท้าว เพี้ย เต็มอัตรากำลังเช่นเมืองหลวงทุกประการต่อมาสมเด็จพระ เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรทรงพระประชวร จึงมีพระราชโองการให้เจ้ามหาอุปราชไชยกุมารเป็นผู้สำเร็จ ราชการ

พ.ศ. 2280 สมเด็จพระเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรเสด็จสวรรคต พระชนม์ได้ 50 พรรษา ครองราชย์สมบัติได้ 25 ปี เจ้ามหาอุปราชไชยกุมาร จึงขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าองค์หลวง และมีพระราชโองการให้เจ้าธรรมเทโวผู้เป็นพระราชอนุชาเป็นเจ้ามหา อุปราช พ.ศ. 2306 เจ้าผู้ครองเมืองทุ่งศรีภูมิ (เจ้ามิดำโดน) สิ้นพระชนม์ มีโอรส 2 องค์ คือ เจ้าเชียง เจ้าสุน สมเด็จพระพุทธเจ้าองค์หลวง พระเจ้ามหาชีวิตจึงมีพระราชโองการให้เจ้าสุทนต์มณีอุปราชขึ้น เป็นเจ้าผู้ครองเมืองทุ่งศรีภูมิ (องค์ที่ 3) เจ้าเชียงและเจ้าสุนโอรสเจ้ามิดำโดนเจ้าผู้ครองเมืององค์ก่อน ไม่พอใจ จึงสมคบกับขุนนางส่วนหนึ่งหนีไปพึ่งขุนหลวงเอกทัศแห่งกรุงศรีอยุธยา

พ.ศ. 2308 เจ้าเชียงและเจ้าสุนเมื่อไปถึงอยุธยาแล้วจึงของกองทัพเพื่อจะขึ้นมาตีเมือง ทุ่งศรีภูมิ หากตีเมืองได้ เจ้าเชียงจะขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองเมืองและจะขอเป็นเมืองประเทศราชส่งเครื่อง บรรณาการแก่อยุธยา แต่ระหว่างนั้นอยุธยา กำลังถูกกองทัพพระเจ้ามังระรุกรานไม่สามารถส่งกองทัพ ขึ้นมาได้ ทางอยุธยาจึงส่งรวบรวมกำลังหัวเมืองขึ้นของอยุธยาที่อยู่ใกล้เข้าตีเมืองทุ่งศรีภูมิจนแตก ประกอบกับช่วงนั้นทางนครจำปาศักดิ์บุรีศรีเกิดความวุ่นวายสมเด็จพระเจ้ามหาชีวิตพระพุทธเจ้าองค์ หลวงทรงอ่อนแอไม่สามารถส่งกองทัพมาช่วยเจ้าทนต์ได้จึงทิ้งเมืองหนี (ตามตำนานว่าไปตั้งเมือง ร้อยเอ็ด) เจ้าเชียงจึงขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองเมือง (องค์ที่ 4) และให้เจ้าสุนเป็นอุปราช เมืองทุ่งศรีภูมิจึงตก เป็นเมืองประเทศราชของกรุงศรีอยุธยา

ครั้นเมื่อปี 2310 เจ้ามังคละได้ตีกรุงศรีอยุธยาแตก พระเจ้าตากสินมหาราชจึงได้ย้าย เมืองหลวงมาตั้งที่กรุงธนบุรี พระองค์จึงส่งกองทัพขึ้นมารวบรวมหัวเมืองประเทศราชทั้งหลาย รวมทั้ง เมืองทุ่งศรีภูมิ ซึ่งเจ้าผู้ครองเมืองคือเจ้าเชียง ได้ออกไปอ่อนน้อมขอส่งเครื่องบรรณาการให้กรุงธนบุรี และได้หารือการย้ายเมืองไปยังดงช้างสาร ซึ่งห่างจากตัวเมืองเดิมประมาณ 100 เส้น พระเจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดให้ย้ายเมืองตามที่ขอ และพระราชทานนามเมืองใหม่ว่า เมืองสุวรรณภูมิประเทศราชเจ้าผู้ครอง เมืองทุ่งศรีภูมิ (เจ้าเชียง) ได้สร้างวัดขึ้นสองวัด คือ วัดกลางและวัดใต้ สร้างสิมหลวง (พระอุโบสถ) กว้าง ห้าวา ยาวแปดวา สูงหกวา สร้างพระประธานด้วยอิฐแลปูนลงรักปิดทอง หน้าตักกว้างสี่ศอกคืบ สูงแปด ศอกคืบ เหมือนกันทั้งสองวัด

เดิมที่เมืองสุวรรณภูมิเป็นเมืองที่มีศักดิ์เท่าเทียมกันกับเมืองร้อยเอ็ดและจำปาศักดิ์ แต่เมื่อถึงพ.ศ. 2451 เมืองสุวรรณภูมิถูกลดฐานะเป็นอำเภอ ตามกฎหมายลักษณะปกครองท้องที่ ชื่อว่า "อำเภอสุวรรณภูมิ" ซึ่งเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดร้อยเอ็ด ที่ว่าการอำเภอเดิมตั้งอยู่ที่ ดงท้าวสารหรือดง ช้างสาร อันเป็นที่ตั้งดงเมืองเก่าสมัยขอมและบ้านเมืองชุมชนต่างๆที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของเมืองทุ่งศรีภูมิ ก็ยกฐานะขึ้นเป็นอำเภอ แบ่งส่วนการปกครองไปขึ้นต่อจังหวัดสุรินทร์ มหาสารคามบางส่วน

ปัจจุบันประชาชนได้ให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ดั้งเดิมเมืองทุ่งศรีภูมิ ผู้ก่อตั้งจึงได้กำหนดเป็นแบบเรียนท้องถิ่นโดยยกย่องท้าวเซียงผู้รวบรวมบ้านเมืองทุ่งศรีภูมิ จึงได้สร้างอนุสาวรีย์ไว้ที่คุ้มเจ้าเมืองเดิม ให้ผู้คนได้กราบไหว้ในฐานะลูกหลานเมืองศรีภูมิเดิม

ภาพประกอบ 5 อนุสาวรีย์ท้าวเซียง เจ้าเมืองทุ่งศรีภูมิองค์ที่ 4 ผู้ก่อตั้งเมืองสุวรรณภูมิ ณ คุ้มเมืองสุวรรณภูมิเดิม

2. ทุ่งกุลาร้องไห้ในตำนานมุขปาฐะ

ทุ่งกุลาร้องไห้ จากการรับรู้ของคนทั่วไป กุลา หมายถึง ไทยใหญ่ กลุ่มคนที่อาศัยอยู่เมืองเชียงตุง ทางเหนือของพม่า บริเวณลุ่มน้ำสาละวิน พูดภาษาตระกูลภาษาทิเบต-พม่า เช่นเดียวกับกะเหรี่ยงกลุ่มคนเหล่านี้เดินทางมาค้าขายในแถบลุ่มน้ำโขงเป็นพ่อค้าแร่เช่นเดียวกับชาวจีนในความรู้ของคนอีสานสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ขายสินค้าหลายอย่างไปตามหมู่บ้าน เช่นง้าว (ดาบปลายกุศ), เครื่องเงิน, เครื่องเงิน, ขันทองเหลือง, เขียนหมาก, ผ้าแพร, ฯลฯ ที่สำคัญมากคือ ฮ่องซึ่งปัจจุบันยังมีเชื้อสายกลุ่มชาติพันธุ์นี้สืบตระกูลจนถึงปัจจุบัน แล้วเรียกตัวเองเป็นชาวกุลา มีบรรพบุรุษเป็นไทยใหญ่มาจากพม่า มีประเพณีพิธีกรรมอย่างไทยใหญ่ ตั้งหลักแหล่งอยู่ อำเภอลือโขงใน จังหวัดอุบลราชธานี (สุจิตต์วงศ์เทศ, 2558: 5) ตามตำนานมุขปาฐะเล่าเรื่องของเผ่ากุลา ที่ได้มาร้องไห้ในบริเวณทุ่งกว้างแห่งนี้ วจนกลายเป็นเรื่องเล่าที่สืบเนื่องกันมาจนกลายเป็นชื่อทุ่งกว้างแห่งนี้

ประวัติความเป็นมาของชื่อทุ่งกุลาร้องไห้ตามประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคนเฒ่าคนแก่ได้เล่าสืบต่อกันมา ว่าเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว ได้มีการไปมาค้าขายติดต่อกับพ่อค้าต่างบ้านต่างเมือง ทั้งที่ใกล้เคียงและห่างไกลกัน มีพ่อค้าหาบสินค้าเที่ยวขายไปตามหมู่บ้านแถบทุ่งกว้างนี้เป็นประจำโดยเฉพาะในฤดูแล้งบรรดาพ่อค้าที่มาค้าขายในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ได้มีพ่อค้าพม่าเผ่าหนึ่งมีชื่อว่า เผ่ากุลา ได้นำสินค้ามาเร่ขาย และมากันเป็นหมู่หมู่ละ 20-30 คนสินค้าที่นำมาขายได้แก่ สีย้อมผ้า เข็ม แพรพรรณยาสมุนไพร เครื่องถมซึ่งสานด้วยไม้ไผ่ทาร์กลองสีลวดลายสวยงาม เป็นกล่องคล้ายกระติบข้าวเหนียว ชาวบ้านนิยมซื้อไว้ใส่บุหรีและหมากพลูเวลาเดินทางไปไหนมาไหนพ่อค้าชาวเผ่ากุลาในตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ ได้ถูกเล่าขานสืบต่อกันเป็นนิทานปรัมปราประกอบชื่อ “ทุ่งกุลาร้องไห้” พื้นที่กว้างใหญ่แห่งนี้ไว้ว่า

“เมื่อครั้งที่พ่อค้าชาวเผ่ากุลาเดินทางหาบสินค้าเร่ขายโดยไปขายทางจังหวัดอุบลราชธานี เมื่อขายของหมดก็ปรึกษากันเพื่อเดินทางกลับประเทศพม่า พอเดินทางมาถึงเขตอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ เห็นชาวบ้านพากันเก็บครึ่ง พวกกุลานั่นอยากได้เพื่อเอาไปย้อมผ้ากลับมาขาย แต่ด้วยความที่เป็นพ่อค้าก็พากันอยากได้ปริมาณมากๆ ก็ซื้อเอาจนเกินกำลัง พอเดินทางข้ามแม่น้ำมูล ซึ่งปกติจะเดินทางตามสายน้ำมูลไป แต่พอเห็นว่าทุ่งตรงนี้เป็นทุ่งโล่งน่าจะเดินทางสะดวก และใกล้กว่าก็พากันจะเดินลัดทุ่ง แต่เพราะทุ่งแห่งนี้กว้างใหญ่จึงทำให้ชาวกุลาร้องไห้ ชาวทุ่งบริเวณนี้จึงรู้จักทุ่งแห่งนี้ว่า “ทุ่งกุลา” เมื่อเริ่มเหนื่อยก็พากันเอาครึ่งเที้ง ครึ่งแรกเหน็ดเหนื่อยด้วยความยังตระหนี่อยู่ ที่ตรงนั้นก็เรียก “ดงครึ่งน้อย” เดินต่อมาอีกก็ไม่มีวิ้วแววจะได้เห็นหมู่บ้าน หรือร่มเงาให้หยุดพักก็พากันเทศ์นั้นทั้งกองกัน ชาวบ้านจึงเรียกบริเวณนั้นว่า “ดงครึ่งใหญ่” และมีพื้นที่ต่างๆที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าชาวกุลาขึ้นมาตลอดทั้งทุ่งแห่งนี้ จนสุดท้ายชาวกุลาทั้งปวงนั้นก็หาที่พักไม่ได้ ด้วยความกลัวตายกุลาทั้งหมดจึงนั่งร้องไห้ ชื่อเรียกทุ่งแห่งนี้จึงเป็นทุ่งกุลาร้องไห้สืบมา”

ทุ่งกว้างแห่งนี้ นอกเหนือจากขาม ทุ่งกุลาร้องไห้แล้ว ในบริเวณอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย เกษตรวิสัย รวมทั้งพื้นที่ใกล้เคียงยังเรียกนามทุ่งแห่งนี้ว่าดงแสนตอ หรือดงสตา ตามตำนานเรื่องศรีนครเตาข้าวเธอ ดังที่จะได้นำมาวิเคราะห์ในบทต่อไป ซึ่งที่มาของชื่อดงแสนตอนี้ปรากฏแทรกอยู่ในตำนานศรีนครเตา ในตอนที่ข้าวศรีนครเตา หรือข้าวเต่า ความว่า“เมื่อท่านศรีนครเตา ข้าวเต่านั้น ได้รับบัญชาจากท่านพระยาจักรีให้ใช้เหล็กกล้าถึง เจ็ดเล่มเกวียนมีดาบ ท่านก็ถืออยู่เจ็ดเดือน โดยให้น้ำขี้เป็ดขี้ไก่เป็นน้ำชุบเหล็กนั้นได้ดาบมาเล่มหนึ่ง จึงนำดาบไปลองฤทธิ์ที่ดงสะตาว อันเป็นดงไม้ใหญ่ ฟันไปครั้งเดียวขาดล้มไปแสนต้น กลายเป็นทุ่งโล่งมาจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านจึงได้ขนานนามทุ่งแห่งนี้ว่า ดงแสนตอสืบต่อมา”

ตำนานมุขปาฐะที่เรียกขานทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ยังมีตำนานสำนวนหนึ่งที่เรียกทุ่งแห่งนี้ว่า เมืองป่าหลาน (ปะหลาน) ซึ่งแปลว่า ทุ่งหลาน ในนิทานพื้นบ้านของชาวพยัคฆภูมิพิสัยที่เล่าตำนานพื้นเมืองของเขาว่า

“แต่เดิมเมื่อท้าวเตาศรีนครเตาท่านทำให้ทุ่งแห่งนี้กลายเป็นทุ่งโล่งกว้างใหญ่นั้นแล้ว ตากับหลานชาวบ้านคนหนึ่งได้เดินทางแบกจอบจะไปทุ่งนาของตนที่สระแก (ภูากสิงห์) เพื่อจะไปปลูกบดักปลา เนื่องจากออกจากบ้านตั้งแต่ตอนเช้าปุ้กับหลานได้เดินทางไกลผ่านมายังทุ่งกุลาร้องไห้ เดินข้ามอย่างไรก็ไม่พ้นสักที ปุ้ก็จวนเจียนจะหมดแรงอยู่รอมร่อ จึงได้ลากจอบที่แบกมานั้นกลายเป็นคลองน้ำเรียกว่า “ลำน้ำเสียว” ในปัจจุบัน และเรียกบริเวณแห่งนั้นว่า “บ้านคองจอบ” ส่วนหลานนั้นก็ได้อาแต่ร้องไห้จ้วเจียวด้วยความเหนื่อยล้า ทั้งยังกระหายน้ำจนดูท่าว่าจะเดินทางไปต่อไม่ไหว จนกระทั่งกลับไปด้วยความอ่อนเพลีย ปุ้จึงได้ใช้ผ้าขาวม้าห่อหุ้มหลานเอาไว้ แล้วนำไปไว้ยังโคนของพุ่มไม้แห่งหนึ่ง เพื่อบังแดดให้แก่หลานน้อยนั้นไว้ ปุ้จึงได้รับเดินทางต่อไปหาหมู่บ้าน และรีบเข้าไปขอน้ำดื่มจากชาวบ้านในหมู่บ้านพร้อมกับได้รับน้ำใส่บั้งติง (บั้งไม้สำหรับใส่น้ำ) เพื่อที่จะนำไปให้หลานดื่ม เมื่อหลานตื่นขึ้นมาแล้วก็ไม่พบปุ้ ก็ร้องไห้ด้วยความเสียใจ และด้วยความกลัวตามประสาของเด็กและจึงได้ออกวิ่ง ทั้งเดินเพื่อตามหาปุ้ของตนว่าอยู่ไหน ทั้งยังพร่ำบ่นว่า ปุ้นั้นได้ทิ้งตนเองไปแล้ว ด้วยความน้อยเนื้อต่ำใจว่าปุ้นั้นไม่รักตนเอง ปล่อยทิ้งให้หลานนั้นอยู่เพียงลำพังคนเดียวด้วยความไม่ยุติ ซึ่งมีปรากฏเป็นบทกลอนของการล่ายอยู่ในวรรณกรรมพื้นบ้าน จนกระทั่งหลานนั้นทนหิวน้ำไม่ไหวสิ้นใจตายไปก่อน

ปุ้นั้นเมื่อได้น้ำมาแล้ว ก็ได้รับน้ำกลับมาให้หลานด้วยความเป็นห่วง แต่เมื่อมาถึงพุ่มไม้ที่ได้วางหลานเอาไว้ ก็กลับไม่พบหลาน ปุ้จึงได้รับบอกค้นหาหลานไปทั่วบริเวณ จนกระทั่งปุ้ก็ได้มาพบหลานนอนตายอยู่กลางแดดจ้าของท้องทุ่งอันแสนกันดารแห่งนี้ มีทั้งมด แมลง ไต่ซอนโซ้ยตามรูจุมูกไบหูและปากไปทั่ว เมื่อปุ้เห็นสภาพหลานดังนั้นแล้วก็แทบใจขาด น้ำตาร่วงหล่นด้วยความสงสารในชะตากรรมของหลานที่ต้องมาตายอย่างทุกข์ทรมาน ทั้งยังโทษตัวเองว่าทำไมจึงได้ทิ้งหลานไว้ให้อยู่คนเดียว ปุ้ได้ค่อยๆ อุ้มศพของหลานขึ้นแล้วเดินพาหลานกลับไปยังดินบ้านแห่งนั้น ด้วยความเศร้าโศกเสียใจ ต่อมาเมื่อมีความเจริญขึ้นตรงบริเวณนั้น พื้นที่แห่งนี้ก็ถูกเรียกว่า “บ้านปะหลาน” สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

นิทานเรื่องทุ่งปะหลานนี้มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมพื้นบ้าน ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ รวมทั้งการนำไปปรับเป็นท่วงทำนองดนตรี เรียกว่า ลายปู่ป้าหลาน ใช้บรรเลงในวงดนตรีพื้นบ้านทั่วไป จนเป็นที่รู้จักกันทั่วทั้งภาคอีสานและได้รับความนิยมสืบทอด ประวัตินี้ความเป็นมาของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรและบางส่วนของไทยในบริเวณจังหวัดสุรินทร์ เล่าประวัติความเป็นมาของตนในตำนานเรื่อง ยายกุลา ตากูลี ความว่า “ยายกุลา กับตากูลี นั้นเป็นชาวเมืองพิมาย ได้อพยพลูกหลานมาที่บริเวณป่าดงแห่งนี้ และมาผูกสัมพันธ์กับตาสี (ศรีนครเตา) ในขณะที่ตาสีนั้นล่องดาบที่ตนตีนั้นป่าได้กลายเป็นทุ่งกว้างและมอบให้ยายกุลาเป็นเจ้าของทุ่งนาแห่งนี้ ชาวอำเภอชุมพลบุรี และใกล้เคียงจึงเรียกนามทุ่งนาแห่งนี้ตามนามเจ้าของว่า ‘ทุ่งกุลา’ สืบต่อมา”

ประวัติความเป็นมาของทุ่งกุลาร้องไห้ในตำนานมุขปาฐะพื้นบ้านนั้นปรากฏการเล่าตามท้องถิ่นต่างๆ โดยทั่วไปของบริเวณพื้นที่ โดยส่วนมากมักเป็นตำนานที่เล่าประวัติความเป็นมาของกลุ่มชน หรือกลุ่มชาติพันธุ์ของตนซึ่งถือเป็นการเล่าประวัติศาสตร์ในแบบฉบับของชาวบ้านด้วยการอิงเอาความเป็นกลุ่มของตนเป็นหลัก ในทางการศึกษานั้นผู้ศึกษาเองถือว่านี่คือประวัติศาสตร์ที่เกิดจากการรับรู้โดยตรงของผู้คนในพื้นที่ ซึ่งอาจจะแปลกแยกจากประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นจริงทางการเมือง และการเล่าตำนานเพื่อต่อสู้กับประวัติศาสตร์แนวชนบด้วยการบอกเล่าแบบปากต่อปากบางครั้งก็มีเพียงพื้นที่ปัจจุบันเท่านั้นที่ยืนยันได้ ไม่ได้มีเอกสารหลักฐานอื่นเพื่อยืนยัน แต่ผู้คนจะยังคงยึดมั่นใน

ประวัติศาสตร์แนวนี้ต่อไปด้วยพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง หรือขนบธรรมเนียมที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อมของพื้นที่

สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

สภาพภูมิประเทศทุ่งกุลาร้องไห้ มีลักษณะเป็นที่ราบเป็นแบบแอ่งกระทะกว้างรอบๆ ชายทุ่งเป็นขอบสูงลาดเทรอบตอนกลางเป็นที่ราบ บางช่วงเป็นที่ราบลูกคลื่น ระดับความสูงของพื้นที่ของทุ่งประมาณ 130 เมตร จากระดับน้ำทะเล จุดสูงสุดอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของอำเภอปทุมรัตน์ สูงประมาณ 144 เมตร จุดต่ำสุดอยู่ที่อำเภอสุวรรณภูมิสูงประมาณ 122 เมตร ลักษณะของความลาดเทเป็นไปตามแนวระบายน้ำของแม่น้ำมูลไปทางตะวันออก เนื่องจากความราบเรียบทางตอนใต้ของทุ่งแม่น้ำมูลมีการแตกตัวเป็นลักษณะเกลียวเชือก (Braided Stream) สังเกตได้ชัดบริเวณท่าตูม และบริเวณอื่นๆ ที่ราบริมฝั่งแม่น้ำมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมแก่การเพาะปลูก บางแห่งตามลำน้ำจะมีทรายและสันทรายเป็นลูกคลื่นขนานกันไป ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปตามการสำรวจของ Chulalongkorn University, Social Research Institute (1981: 26-28 อ้างถึงใน ประเมศวรพรหมบุตร, 2534) สรุปได้ ดังนี้

1. ที่ราบลุ่มแม่น้ำ (The Flood Flains) เป็นที่ราบบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำจะมีน้ำท่วมพื้นที่ถึงร้อยละ 15 ของทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะแม่น้ำสามารถไหลบ่าเข้าท่วมเป็นบริเวณกว้าง 5 กิโลเมตรจากฝั่งแม่น้ำ ลักษณะของแม่น้ำมูลจะไหลวกไปเวียนมาและในบริเวณรอบๆ แม่น้ำมีกุด (Ox-bow Lake) บางแห่งเป็นดอน และสันทรายทำให้ปรากฏอยู่ทั่วไปตามลำแม่น้ำ โดยทั่วไปไม่ว่าจะเป็นลำเสียใหญ่ ลำเสียวน้อย ลำเตาและลำพับปลา แต่จะมีความกว้างเพียง 1-2 กิโลเมตร ในบริเวณฝั่งแม่น้ำจะมีดินเหนียวและดินทรายมากที่สุด ซึ่งจะพบตามแม่น้ำมูล เสียวน้อย และลำเตา

2. ที่ราบ (The Alluvial Plain) เป็นที่ราบที่ปรากฏอยู่ทั่วไปปกคลุมพื้นที่กว่าร้อยละ 65 ของทุ่งกุลาร้องไห้ ลักษณะในบริเวณที่ราบจะมีความลาดเอียงไปทางตะวันออก บริเวณทางตะวันตกของทุ่งสูง 135 เมตร ทางตะวันออกสูง 120 เมตร ลักษณะของความลาดเทของพื้นที่ประมาณ 1/8,000 ลักษณะเช่นนี้มีความเชื่อว่าเป็นลักษณะการวางตัวของชั้นหินกลุ่มโคราช ในพื้นที่ราบประกอบไปด้วยดินตะกอน และดินทราย

3. บริเวณที่เป็นสันทรายหรือลูกคลื่น (Undulating Sandy Areas) ลักษณะของพื้นที่จะเป็นลูกคลื่นสันทราย อยู่ในพื้นที่อำเภอเกษตรวิสัย สุวรรณภูมิ กิ่งอำเภอโพธิ์ทราย บ้านเมืองเตา และบ้านหัวดงกำแพง เนินทรายจะสูงประมาณ 5-10 เมตร จากระดับพื้นดิน การเกิดของทรายมีความเชื่อว่าส่วนหนึ่งเป็นแนวของลำน้ำเก่าที่เกิดการเปลี่ยนทางเดินและเกิดจากการพัดพามาของน้ำเมื่อเกิดน้ำท่วมทรายที่เกิดในลักษณะนี้ที่ท้องที่อำเภอราษีไศล และอำเภอชุมพลบุรี

1. ลักษณะดินและการใช้ประโยชน์ที่ดิน

ดินในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ที่อยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด ประกอบด้วยกลุ่มชุดดินที่เป็นดินทรายเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งจะเป็นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติต่ำ เป็นดินทรายจัด ไม่สามารถอุ้มน้ำ และเป็นดินเค็ม เนื่องจากน้ำใต้ดินเค็มซึ่งเป็นผลจากชั้นเกลือหินในหมวดหินมหาสารคามที่รองรับอยู่ข้างใต้ การใช้ประโยชน์ที่ดิน ส่วนใหญ่ทำนาข้าว โดยเฉพาะการปลูกข้าวหอมมะลิ 105 รองลงมาเป็นที่ลุ่ม พื้นที่เสื่อมโทรม พื้นที่แหล่งน้ำ และชุมชน

พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้โดยส่วนมากเป็นพื้นดินร่วนปนทราย จึงไม่ค่อยมีความอุดมสมบูรณ์ทางแร่ธาตุและไม่เหมาะแก่การเพาะปลูกมากนัก แต่ทั้งนี้จากโครงการแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ พยายามพัฒนาพืชผลทางการเกษตรที่สอดคล้องกับพื้นที่เพื่อทำการเพาะปลูกและส่งเสริมอาชีพของเกษตรกร จึงเกิดการพัฒนาดิน รวมทั้งพันธุ์พืชให้เหมาะสม อาทิ ข้าวหอมมะลิทุ่งกุลาร้องไห้ พันธุ์ กข 105 ที่ได้รับการส่งเสริมอย่างดีในการพัฒนาดิน

2. ลักษณะอุณหภูมิและปริมาณฝน

ลักษณะภูมิอากาศของบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แบ่งเป็น 3 ฤดู เช่นเดียวกับพื้นที่อื่นๆของประเทศไทย แต่ลักษณะเด่นชัดทางภูมิอากาศทุ่งกุลาร้องไห้คือ ทุ่งแห่งนี้มีฤดูแล้งสลับกับฤดูฝนหรือที่เรียกว่าภูมิอากาศแบบ Tropical savannah climate เนื่องจากทุ่งแห่งนี้ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำชีและแม่น้ำมูลตอนกลาง จึงได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ จึงมีฝนตกชุกในช่วงเดือนพฤษภาคม – กรกฎาคม ของทุกๆ ปี และรับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงเดือนพฤศจิกายน-มีนาคม ของทุกปี อันทำให้พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้เหมาะที่จะปลูกข้าวหอมมะลิอย่างยิ่งเนื่องจากส่งผลต่อความชื้นสัมพัทธ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้และพื้นที่ใกล้เคียง

จากการศึกษาข้อมูลปริมาณฝนและภูมิอากาศของบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ของ ประเมศวร์ พรหมบุตร (2534) พบว่าฝนที่ตกอยู่ในช่วงเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนตุลาคมของทุกๆ ปีรวมแล้วราวๆ 6 เดือนนั้น เป็นปริมาณที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกพืช โดยปริมาณฝนโดยเฉลี่ยประมาณ 70-100 วันในหนึ่งปี โดยเฉพาะบริเวณ อำเภอนาคู จังหวัดนครราชสีมา เฉลี่ย 110-120 วันต่อปี บริเวณที่มีฝนน้อยที่สุดคือ บริเวณอำเภอบัวชุม หรือที่เป็นพื้นที่ของจังหวัดร้อยเอ็ดส่วนใหญ่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ตอนกลางของแอ่งทุ่งกุลาร้องไห้ โดยมีปริมาณฝนเฉลี่ยเพียง 1,051.7 มิลลิเมตรต่อปี (ข้อมูลจากกรมอุตุนิยมวิทยา ปี 2546-2548) ซึ่งกรมอุตุนิยมวิทยา ได้ก่อตั้งสถานีตรวจวัดอากาศในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เพียง 2 จุดเท่านั้น คือที่จังหวัดสุรินทร์และจังหวัดร้อยเอ็ด จึงวัดปริมาณน้ำฝนและสภาพอากาศที่ได้ไม่ค่อยแตกต่างกันเท่าใดนัก เนื่องจากเป็นจุดที่อยู่ใกล้เคียงกัน

3. แหล่งน้ำสำคัญของทุ่งกุลาร้องไห้

แหล่งน้ำในทุ่งกุลาร้องไห้ตามธรรมชาติจะมีลำน้ำ แม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง อยู่เป็นจำนวนมาก และยังมีการขุดสระน้ำให้เป็นแหล่งน้ำเก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง เช่น สระสี่เหลี่ยม สระแกลบ ปริมาณน้ำของทุ่งกุลาร้องไห้จะมีมากในฤดูฝน ระหว่างเดือน สิงหาคม-ตุลาคม น้ำจะไหลเอ่อท่วมฝั่งเข้าสู่ทุ่ง ทำให้ทุ่งมีน้ำท่วมโดยทั่วไป ระดับน้ำสูง 0.5-1.00 เมตร น้ำจะขังอยู่เป็นเวลานาน (เผด็จ กาญจนกุล, 2528: 63) ลำน้ำที่สำคัญในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ คือ

1. แม่น้ำมูล เป็นเส้นขอบเขตทางด้านทิศใต้ตลอดจนความยาวของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ต้นน้ำเกิดจากเขาละมั่งในจังหวัดนครราชสีมา

2. ลำพังชู เป็นเส้นขอบเขตทางด้านทิศตะวันตก ต้นน้ำเกิดจากสันปันน้ำในจังหวัดขอนแก่น

3. ลำพลับพลา ต้นน้ำเกิดจากทุ่งหญ้าในท้องที่อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ไหลผ่านตอนกลางของทุ่งกุลาร้องไห้ไปถึงแม่น้ำมูล ในเขตอำเภอนาคู จังหวัดสุรินทร์

4. ลำเสียวใหญ่ ต้นน้ำเกิดจากอ่างเก็บน้ำหนองบ่อ อำเภอบรบือ ไหลผ่านอำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ ถึงอำเภอโพนทราย ไปลงแม่น้ำมูลที่อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

5. ลำเสียวน้อย ไหลจากอำเภอเกษตรวิสัย มาลงลำเสียวใหญ่ที่บ้านเปลือย อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

6. ลำเตา ไหลมาจากอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม มาลงสู่ลำเสียวใหญ่ที่อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

7. ห้วยหว่า ไหลลงมาสู่ลำปลับปลาที่อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ยังมีลำน้ำสาขาที่แยกย่อยออกไปอีกหลายสายเพื่อให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากลำน้ำหลัก โดยส่วนใหญ่จะเป็นลำห้วยเล็กๆ ที่ไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ได้ตลอดช่วงฤดูแล้ง จึงทำให้ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้แห้งแล้งหนักในช่วงเดือน มีนาคม-เมษายนของแต่ละปี และเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำหลาก น้ำจากแม่น้ำสายหลักจะไหลเข้ามาตามลำน้ำสาขาเหล่านี้ทำให้น้ำท่วมบริเวณทุ่งกว่าแห่งนี้ทั้งหมด ปัจจุบันโครงการต่างๆ ของภาครัฐได้พยายามขุดลอกคลองหรือลำห้วยสาขาที่อยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อให้สามารถผันน้ำใช้ได้ทั่วถึง ทำให้บางส่วนนั้นสามารถทำการปลูกข้าวนาปรังได้ อาทิ บริเวณอำเภอยักษ์ภูมิ อำเภอรัตนบุรี อำเภอสุวรรณภูมิบางส่วน แต่อย่างไรก็ดีปัญหาแหล่งน้ำในทุ่งกุลาร้องไห้ก็ยังคงเป็นปัญหาหลักที่ยังคงแก้ไขไม่แล้วเสร็จอยู่

ลักษณะของแม่น้ำและลำน้ำในทุ่งกุลาร้องไห้เป็นแหล่งระบายน้ำตามธรรมชาติที่สำคัญและสภาพตอนกลางของทุ่งจะมีคลองน้ำธรรมชาติระบายสู่น้ำใหญ่ ปัญหาการระบายน้ำในปีใดที่มีปริมาณน้ำฝนมาก น้ำจะเอ่อท่วมทุ่งเป็นเวลานาน ทำให้เกิดความเสียหายแก่พื้นที่ทำการเพาะปลูก 5 แห่ง คือบริเวณที่ราบน้ำท่วมจากแม่น้ำมูล - ลำพังชู ที่ราบน้ำท่วมแม่น้ำมูลตอนล่างที่อำเภอท่าตูมที่ราบน้ำท่วมจากลำเสียวใหญ่ตอนบนท้องที่อำเภอสุวรรณภูมิ ที่ราบน้ำท่วมจากลำเสียวใหญ่ตอนล่างท้องที่อำเภอสุวรรณภูมิและกิ่งอำเภอโพธิ์ทราย และที่ราบน้ำท่วมจากลำปลับปลาท้องที่อำเภอยักษ์ภูมิ จากสภาพดังกล่าวเป็นผลทำให้การทำการนาได้ผลผลิตข้าวไม่สม่ำเสมอเป็นประจำเกือบทุกปี (สำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2546: 150) ซึ่งในปัจจุบันนี้ทั้งองค์กรของภาครัฐและการพัฒนาตนเองของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ได้พยายามรวมกลุ่มกันเพื่อใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำที่หลากหลายวิธีเพื่อแก้ปัญหา น้ำ ทั้งน้ำท่วมในฤดูฝน และปัญหาการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง ด้วยการขุดบ่อน้ำหน้าดิน เพื่อกักเก็บน้ำที่มีมากในหน้าฝน เพื่อใช้ในฤดูแล้ง และโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ให้เป็นทุ่งอีสานเขียว ก็ได้พยายามขุดลอกแหล่งน้ำธรรมชาติที่ตื้นเขินให้สามารถใช้เพื่อการเกษตรและแหล่งท่องเที่ยวได้ ตัวอย่างเช่น ทะเลสาบทุ่งกุลาร้องไห้ ที่พัฒนาจากแหล่งน้ำธรรมชาติให้กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวในฤดูแล้งของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ และอีกหลากหลายโครงการเพื่อพัฒนาลุ่มน้ำ อาทิโครงการพัฒนาลุ่มน้ำเสียว กลุ่มอนุรักษ์ลำน้ำมูล เป็นต้น กลุ่มเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มุ่งพัฒนาและจัดการทรัพยากรน้ำในทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากน้ำเป็นปัจจัยหลักที่สำคัญสำหรับชาวทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อลบล้างคำกล่าวของผู้คนที่ว่า “ทุ่งแล้งกันดาร” ให้กลับฟื้นกลายเป็น “ทุ่งอีสานเขียว”

สภาพชุมชนบ้านเมือง

ลักษณะการกระจายตัวของชุมชนโบราณในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ การเลือกสถานที่อยู่อาศัยจะเลือกอยู่บนที่เนิน หรือลานตะพักแม่น้ำ (river terrace) สูงจากระดับน้ำท่วม และส่วนใหญ่จะอยู่ไม่ห่างไกลจากลำน้ำธรรมชาติ ที่ไหลผ่านบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ได้แก่ ลำปลับปลา และลำเสียวใหญ่ โดยลำน้ำธรรมชาติดังกล่าว ทำหน้าที่ระบายน้ำได้อย่างดีในบริเวณชุมชนโบราณเหล่านี้ เราได้พบร่องรอย

ของการขุดคูต่อเชื่อมกันโดยตลอด มีลักษณะการระบายน้ำ ให้ไหลไปตามระดับที่ลาดต่ำลงตามธรรมชาติ จากทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออก คูคลองที่สำรวจพบด้วยภาพถ่ายทางอากาศทั้งหมด ยังไม่ได้ศึกษาในรายละเอียดทั้งบริเวณ แต่จากข้อมูลที่ได้ศึกษาได้ในขั้นต้นจากภาพถ่ายทางอากาศ แสดงให้เห็นลักษณะการกระจายตัว และการเชื่อมโยงของทางน้ำ กับชุมชนโบราณ แสดงให้เห็นถึงการใช้อย่างมีประสิทธิภาพในลักษณะของการชลประทาน โดยนำน้ำจืดจากทางด้านทิศตะวันตกมาเก็บไว้ตามบริเวณ ซึ่งเป็นที่ตั้งชุมชนโบราณ และระบายออกสู่คูคลองธรรมชาติ ซึ่งจะไหลไปทางทิศตะวันออกลงสู่แม่น้ำมูลต่อไป

การสำรวจพบแหล่งชุมชนโบราณ ตลอดจนคูคลองดังกล่าว ทำให้เข้าใจได้ว่า คนในอดีตที่อาศัยอยู่ในบริเวณชุมชนโบราณบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มีความรู้ความสามารถเป็นอย่างดีแล้ว ในการที่จะเลือกหาแหล่งที่อยู่อาศัย ตั้งเป็นชุมชน สามารถกักเก็บน้ำจืดได้ตามธรรมชาติ และรู้จักการเอาชนะธรรมชาติ ด้วยการขุดคลองจำนวนมาก เชื่อมโยงชุมชนต่างๆ เพื่อแก้ไขการขาดแคลนน้ำ และอาจใช้เพื่อการคมนาคมได้ในเวลาเดียวกัน ตัวอย่างการกักเก็บน้ำจืดตามชุมชนโบราณดังกล่าว จะเห็นได้จากชุมชนโบราณในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้หลายแห่ง ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของคนในปัจจุบัน และได้ขุดลอกคูคันดิน เพื่อกักเก็บน้ำจืดไว้ใช้ได้ตลอดปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศ ชุมชนโบราณที่บ้านหลุบโมก อำเภอนาหว้า จังหวัดนครราชสีมา ในปี พ.ศ. 2517 คูคันดิน โบราณนี้ดินเหนียว และภาพในปี พ.ศ. 2530 ได้มีการขุดลอกกักเก็บน้ำจืดใช้ประโยชน์สำหรับชุมชนในปัจจุบัน

1. ลักษณะที่ตั้งชุมชน

ลักษณะการเลือกที่ตั้งบ้านเรือนของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ยึดถือรูปแบบการตั้งบ้านเรือนแบบชาวอีสานทั่วไป ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะคล้ายคลึงกับชุมชนในภูมิภาคอีสานอื่นๆ รวมทั้งภาคเหนือของไทยด้วย คือการเลือกที่ตั้งหมู่บ้านที่เป็นที่ดอน หรือที่สูงเพื่อป้องกันน้ำท่วม ลักษณะจัดผังของหมู่บ้านดั้งเดิมนั้น ตั้งอยู่อย่างกระจัดกระจาย ต่อมาบรรดาครอบครัวต่างๆ ได้รวมกันเป็นกลุ่มหนาแน่น ตั้งแต่ 100-400 หลังคาเรือน ในเนื้อที่ประมาณ 80-100 ไร่ มีการตัดถนนตามแนวกว้างและยาว โดยแบ่งเนื้อที่ภายในออกเป็นหลายๆ หมู่ ลักษณะหมู่ หรือกลุ่มหนึ่งๆ เรียกตามภาษาท้องถิ่นว่า "คุ้ม" และมีชื่อเรียกว่าคุ้มต่างๆ กันออกไป เพื่อสะดวกในการติดต่อ ในหมู่บ้านประกอบด้วย วัด โรงเรียน โรงสี ศาลประจำหมู่บ้าน และอ่างเก็บน้ำ การปลูกเรือนภายในคุ้มแต่ละหลัง จะวางเยื้องไปมา และกระจัดกระจายอย่างไม่เป็นระเบียบ โดยไม่มีแนวแกนเป็นศูนย์กลาง อาคารแต่ละหลังวางสันหลังคาตามแนวทิศตะวันออก และตะวันตกเสมอ ระยะห่างของแต่ละหลังไม่แน่นอน ประมาณ 3-4 เมตร ไม่นิยมกันรั้ว เรือนแต่ละหลังจะมีรั้วของตัวเอง ห่างจากตัวเรือนประมาณ 1-4 เมตร ส่วนใหญ่จะวางแนวขนานกับตัวเรือนด้านทิศเหนือ หรือทิศใต้ (ฤทัย ใจจงรัก, 2540)

การเลือกที่ตั้งหมู่บ้านที่สำคัญของชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จะยึดพื้นที่ตามภูมิศาสตร์ คือมีพื้นที่ใช้สอยทั้งส่วนตัวและส่วนรวม เดิมนั้นต้องให้มีพื้นที่ป่าดอน แหล่งน้ำ และที่ราบเพื่อทำนาเป็นสำคัญ โดยชาวบ้านจะรวมกลุ่มกันสร้างบ้านตามกลุ่มเครือญาติ และมักจะเรียกชื่อหมู่บ้านของตนตามลักษณะภูมิประเทศ หรือผู้นำมาตั้งหมู่บ้านเป็นคนแรก ซึ่งชุมชนจะกำหนดพื้นที่สำคัญของแต่ละหมู่บ้านให้มีพื้นที่ทางการเกษตร ที่นา สวน แหล่งน้ำ เนื่องจากชุมชนต้องอาศัยแหล่งน้ำเพื่ออุปโภคบริโภค (ชาติรี คำแสนทิยะ, 2559: สัมภาษณ์) ซึ่งชุมชนจะมีการบริหารจัดการแหล่งทรัพยากรที่เป็นสาธารณะร่วมกัน ด้วยการกำหนดให้เป็นดอนผี หรือหนองผี เพื่อป้องกันการครอบครอง ผู้ที่จะใช้ประโยชน์ต้องผ่านการเห็นชอบจากชุมชน เช่น การลงปลาหนองเพื่อการกุศล หรือป่าไม้ที่ต้องขอ

อนุญาตจากผีปูดาก่อนเพื่อตัดไปใช้ในการสร้างสาธารณประโยชน์ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนที่อยู่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น ให้ความสำคัญกับการจัดการชุมชน ด้วยการแบ่งส่วนออกเป็นพื้นที่ส่วนตัว และพื้นที่ส่วนรวม ซึ่งพื้นที่ส่วนร่วมนั้นจะจัดการเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม เพื่อบริหารจัดการร่วมกัน อาทิ

1. ที่ตั้งดอนปู่ตา ถือเป็นพื้นที่สำคัญของหมู่บ้านเพราะจะต้องเลือกพื้นที่ป่าสาธารณะ หรือป่าที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดใกล้หมู่บ้านเพื่อตั้งตูป หรือหอ สำหรับให้ดวงวิญญาณบรรพบุรุษได้อยู่เพื่อปกป้องลูกหลาน

ภาพประกอบ 6 ลักษณะตูปตาปู่หรือหอปู่ตาเจ้าพ่อผ่าน ขานคำ ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ

2. หนองน้ำสาธารณะ การเลือกทำเลที่ตั้งหมู่บ้านชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น นอกเหนือจากป่าดอน ที่จะใช้วัดฤดีบเพื่อดำรงชีพแล้ว แหล่งน้ำ สระ หรือหนองเป็นสิ่งสำคัญที่ผู้เฒ่าผู้แก่ในทุ่งกุลาร้องไห้ต้องสำรวจก่อนจะให้ตั้งเป็นชุมชน โดยหากไม่มีหนองน้ำก็จะให้หาแหล่งตาน้ำเพื่อขุด ให้มีน้ำใช้ได้ตลอดทั้งปี เช่น บ้านสำเริง บ้านดอนชุมเงิน หมู่บ้านเหล่านี้ไม่มีบ่อน้ำธรรมชาติก็ต้องขุดน้ำบ่อจากภูมิปัญญาการตาดาน้ำเพื่อใช้ในชุมชน

3. พื้นที่สาธารณะ วัด โรงเรียน ทุกชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จะแบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งไว้เพื่อสร้างสาธารณะประโยชน์ร่วมกัน เช่นวัด และโรงเรียน โดยมากแล้วชุมชนต่างๆ มักสร้างวัดก่อน แล้วแบ่งพื้นที่บางส่วนของวัดนั้นสร้างเป็นโรงเรียนในลำดับต่อมา จึงมักปรากฏเห็นโรงเรียนกับวัดหรือสถานที่ราชการของแต่ละชุมชนมักจะอยู่ติดกัน

ภาพประกอบ 7 วัดบ่อพันขันโสภณ ลักษณะการสร้างวัด หรือพื้นที่ทางราชการของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ มักสร้างในพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน

4. พื้นที่ทางความเชื่อ เช่น ป่าช้า ดอนเจ้าพ่อ ในหลายหมู่บ้านในทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏพื้นที่ต้องห้าม หรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากความเชื่อของชุมชนดั้งเดิมนับถือผีบรรพบุรุษ ซึ่งปรากฏการขุดพบแหล่งฝังศพโบราณที่ไม่เกี่ยวข้องกับวัด อีกทั้งเดิมทีนั้นชาวทุ่งกุลาร้องไห้ไม่นิยมนำศพไปเผาที่วัด แต่จะกำหนดพื้นที่ดอนหรือโคกสำหรับการจัดการศพ หรือกำหนดเป็นพื้นที่ของบรรพบุรุษที่ล่วงลับโดยเฉพาะ (ไม่เกี่ยวข้องกับดอนปู่ตา) ชาวบ้านจะเรียกว่า โคกผี

การกำหนดพื้นที่ต่างๆ ของแต่ละชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ ถือเป็นวัฒนธรรมร่วมกันอย่างหนึ่งที่ทุกกลุ่มชาติพันธุ์มีการนำแนวคิดนี้ใช้ร่วมกัน และสะท้อนถึงค่านิยมของชุมชนที่ปรากฏชัดเจนในรูปแบบกลุ่ม นอกนั้นก็เป็นวัฒนธรรมแบบครอบครัวที่แยกย่อยลงไปในรูปแบบการสร้างบ้านเรือน ซึ่งถือรูปแบบตามความเชื่อและลักษณะทางภูมิประเทศเพื่อสร้างบ้านเรือนของตน

2. รูปแบบเรือนอีสานในทุ่งกุลาร้องไห้

ค่านิยมการปลูกบ้านสร้างเรือนของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้นเป็นการสร้างบ้านด้วยไม้ทรงอีสานมาแต่อดีต ซึ่งแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ เือนเกย เือนแฝด เือนโขง ตัวเรือนของทั้ง 3 ประเภท ประกอบด้วย เือนใหญ่ ชานแดด เือนไฟ (เรือนครัว) อ้านแอ่งน้ำ (ร้านหมอน้ำ) ชาวอีสานจะไม่สร้างเรือนขวางตะวันแต่จะสร้างให้เรือน หันหน้าไปทางด้านทิศเหนือหรือทิศใต้ เรือนใหญ่ก็ต้องหันจั่วไปทางทิศตะวันออกและตกหรือ เรียกว่า “ปลุก่องตะวัน” และยกพื้นสูงเพื่อป้องกันน้ำท่วมในหน้าฝน และเป็นคอกวัว คอกควาย หรือเลี้ยงเป็ดเลี้ยงไก่ได้

เรือนเกย

ใช้เรียกส่วนชานบ้านที่มีหลังคาคลุมใช้เป็นพื้นที่เอนกประสงค์นั่งเล่นรับแขก รับประทานอาหาร พื้นเกยจะเป็นไม้กระดาน ทำจากไม้เนื้อแข็งแผ่นหนาพิเศษ ประเภท ไม้พะยอม หรือ ไม้เต็ง เพื่อให้ทนแดดทนฝน แต่สภาพของชุมชนและเศรษฐกิจของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ทำให้สภาพของชุมชนเปลี่ยนแปลงไป ลักษณะของการสร้างบ้านแบบเรือนเกยเหมือนสมัยก่อนนั้นไม่ปรากฏให้เห็นแล้ว มีเพียงสภาพของบ้านที่ถูกประยุกต์ให้มีลักษณะแบบผสมผสาน คือ ปลูกบ้านแบบครึ่งไม้ ครึ่งปูน เป็นส่วนใหญ่ เพื่อใช้เป็นที่คนอยู่อาศัยอย่างเดียว ไม่ได้ทำไว้ให้เป็นคอกวัว ควายเหมือนเดิมอีกต่อไป

ภาพประกอบ 8 สภาพบ้านชาวอีสานในทุ่งกุลาร้องไห้ปัจจุบัน มีการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย

เือนมุงแป้น

เรือนใหญ่หลังคาทรงจั่วมุงเป็นกลัด หรือหลังคาที่มุงด้วยกระเบื้องไม้ ถือเป็นบ้านของคนผู้ร่ำรวยมากที่สุดในชุมชน ส่วนใหญ่มักเป็นบ้านของผู้นำชุมชน หรือเศรษฐีในหมู่บ้าน เพราะเป็นบ้านที่ต้องใช้ไม้เยอะ ปัจจุบันเปลี่ยนใช้สันไท กระเบื้องแทนแป้นไม้ เพราะทนกว่าและสวยงามกว่าเือนมุงแป้นแบบอีสาน ปัจจุบันจึงไม่ค่อยปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แล้วเนื่องจากปรับเป็นมุงด้วยสังกะสีกระเบื้อง แต่ยังคงมีการยกใต้ถุนสูงเพื่อการใช้สอยอยู่

เหียนตูป

บ้านหลังเล็กที่ต่อเติมมาจากยั้งข้าว ในกรณีนี้อาจจะยากจน หรือพึ่งออกเรือนใหม่ชาวบ้านจะไม่ให้สร้างบ้านหลังใหญ่เลย เพื่อเป็นการเจียมตนก่อน แต่จะให้สร้างเล้าข้าวก่อนและสร้างตูปต่อออกจากเล้าข้าวนี้ขึ้นอยู่อย่างน้อย 1 ปี ก่อน จึงให้สร้างบ้านได้ เป็นการเคารพต่อคุณเข้าคุณพ่อคุณแม่ ตามคำว่า “เจียมผีเฒ่า เจียมเจ้ายืน” ใช้วัสดุต่างๆ ในการสร้าง เช่น ฝาแถมด้วยใบตองกุงพื้นใช้ไม้ไผ่ตีแผ่ออกมาให้แบนๆ หลังคามุงด้วยหญ้าคา

ภาพประกอบ 9 การสร้างตูป มักจะไม่สร้างให้ถาวร เนื่องจากจะไม่ใช้อาศัยอยู่ยาวนาน และจะไม่สร้างสูงเทียบกับยั้งข้าว ต้องลดลงต่ำกว่าเท่านั้น

เล้าข้าว

ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ให้ความสำคัญกับการสร้างเล้าข้าวมาก มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากข้าวเป็นผลผลิตทางการเกษตรที่สำคัญของชุมชน จนเป็นที่มาของสำนวนอีสานที่ว่า “เข้าขาดเล้าสามปีบ่ถ่อง เข้าขาดก่องสามมือบ่เต็ม มีเข้าเต็มเล้า เว้าหยักะคือ” เนื่องจากการสร้างเล้าข้าวนี้เป็นทั้งสถาปัตยกรรม ความเชื่อ และวิถีชีวิตของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ แม้ว่าในปัจจุบันการทำนา เปลี่ยนแปลงจากวิถีชีวิตไปเป็นอาชีพเพื่อเศรษฐกิจแล้ว ก็ยังคงปรากฏเล้าข้าว หรือ ยั้งข้าวให้เห็นอยู่ในทุกหลังคาเรือนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จนกลายเป็นสัญลักษณ์ของชุมชน

การสร้างยุ้งข้าวของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จะสร้างยกใต้ถุนสูง และด้านในจะกันเป็นห้องๆ เพื่อเก็บข้าวเปลือกแต่ละชนิด เช่น ห้องข้าวเจ้า ห้องข้าวเหนียว บางคนปลูกข้าวปีละหลายชนิดก็จะเก็บไว้ด้วยกันในยุ้งเดียว การสร้างยุ้งข้าวนั้นจะพิถีพิถันมากกว่าการสร้างบ้าน เพราะจะต้องไม่รั่ว กันแมลง หนู ฝน ได้ ชาวบ้านจึงนิยมนำข้าวมาผสมกับหญ้าแห้งฉาบผนังด้านนอกยุ้งข้าวแล้วฉาบไฟ อีกทั้งยังนิยมทำคอกวัวคอกควายใต้ถุนยุ้งข้าวนั้น เพื่อให้ไล่หนู ไ่ปลวกไปด้วยในตัว

ภาพประกอบ 10 ยุ้งข้าวของชาวบ้านทุ่งกุลาร้องไห้ ยกใต้ถุนสูง และห้ามหันหน้าไปทางทิศอุดร (ทิศเหนือ) เป็นอันขาดตามความเชื่อชาวบ้าน

สภาพการตั้งชุมชนของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มีลักษณะเช่นเดียวกับสภาพชุมชนอีสานทั่วไป คือเลือกการตั้งชุมชนแบบเครือญาติ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกันอยู่ร่วมกันแบบญาติพี่น้อง ลักษณะการตั้งชุมชนแบบกลุ่มย่อยตามแต่ละชาติพันธุ์ นับถือผู้อาวุโสเป็นสำคัญและการสร้างบ้านเรือนตามวิถีความเชื่อ ผสมผสานกับวิถีชีวิตและอาชีพเกษตรกรรม แต่เนื่องจากปัจจุบันการก้าวเข้ามามีบทบาทของเทคโนโลยี ศิลปะ และค่านิยมใหม่ ทำให้สภาพของชุมชนมีการปรับเปลี่ยนไปบ้าง แต่ก็ยังคงวิถีวัฒนธรรมดั้งเดิมของกลุ่มชนไว้เป็นหลักในการดำรงชีวิตสืบไป

สภาพวิถีชีวิตและประเพณีวัฒนธรรม

กลุ่มประชากรที่อาศัยอยู่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ โดยสามารถแยกได้ตามภาษาและวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างกัน มีกลุ่มคนหรือกลุ่มชาติพันธุ์เข้ามาปักหลักอาศัยในท้องทุ่งแห่งนี้เช่นลาวอีสาน, ส่วย, ขมุ, ข่า, ระหว่า, มอญ, เยอ, โซ่ง, กูย, ญไท, ย้อ, ลาวพวน, อื่นๆ กระจายอยู่ในที่ต่างๆ โดยแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ล้วนแต่พยายามสร้างพื้นที่ และเอกลักษณ์ของตนเอง ด้วยการพยายามสร้างตำนานให้แก่ตนเอง ซึ่งกลุ่มชาติพันธุ์ใหญ่ๆที่มีบทบาททางสังคมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ คือกลุ่มลาวอีสาน เขมร และกูย ซึ่งตำนานหลักของกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมเล่าถึงกลุ่มที่คนบ้านเมืองเตาถือว่าเป็นบรรพบุรุษผู้สร้างเมืองเตานั้นก็คือกลุ่มชนชาติส่วย ถือว่าเป็นกลุ่มต้นตระกูลของเจ้าพ่อศรีนครเตา (บุญทัน กมลและคณะ, 2552: 33) แต่ทั้งนี้กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีจำนวนประชากรอยู่มากที่สุดในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ ก็คือ กลุ่มลาวอีสาน ซึ่งน่าจะเป็นกลุ่มใหม่ที่เข้ามาครอบครองพื้นที่ในยุคหลังสุด จากหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏหลักฐานว่าชาวเขมร หรือ ขอมนั้นได้สร้างปราสาท ปรากฏคูไ้วหลายแห่งในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ แต่ตามตำนานนั้นกลุ่มชนที่อ้างว่าตนเองเข้ามาสร้างบ้านแปลงเมืองในบริเวณนี้ คือชาวกูย หรือกวย จากเมืองอัตปือแสนปางตามตำนานของกลุ่มท้าวศรีนครเตากับพรรคพวก กลุ่มประชากรในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ แยกตามภาษาพูดตามแนวทางของ Paitoon Mikusol (ม.ป.ป. อ้างถึงใน สะอาด ชันอาสา, 2531: 32-33) คือ

1. กลุ่มไทยลาว ถือว่าเป็นกลุ่มที่ใหญ่ที่สุดอาศัยอยู่ในลุ่มทางฝั่งซ้ายแม่น้ำมูลตอนกลางหนาแน่นที่สุดในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ เกษตรวิสัย พยัคฆภูมิพิสัย และกระจายอยู่ในบริเวณต่างๆ ทั่วทั้งบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ถือว่าเป็นกลุ่มที่มีความหลากหลายทั้งการตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยและวัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลักกลุ่มไทยลาวจะมีอัตลักษณ์สำคัญทางการแต่งกาย ประเพณีวัฒนธรรมที่เด่นชัดตามฮีต 12 คอง 14

2. กลุ่มไทยเขมร เป็นกลุ่มที่อาศัยอยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำมูลทางฝั่งจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ และลุ่มแม่น้ำพลับพลา โดยมากอยู่บริเวณอำเภอท่าตูม ชุมพลบุรี โพนทราย เกษตรวิสัยและสุวรรณภูมิ พยัคฆภูมิพิสัยบางส่วน กลุ่มนี้จะใช้ภาษาเขมรถิ่นไทยในการติดต่อสื่อสารระหว่างกัน และกลุ่มไทยเขมรนี้ยังสามารถใช้ภาษาไทยลาวติดต่อสื่อสารกับกลุ่มไทยลาวได้อีกด้วย แต่ยังคงประเพณีวัฒนธรรมความเชื่อตามแบบของไทยเขมรอยู่เช่นเดิม

3. กลุ่มกวย หรือกูย ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในบริเวณอำเภอราษีไศล ค้อวัง รัตนบุรี ชุมพลบุรี ทางฝั่งขวาแม่น้ำมูล บางส่วนอยู่บริเวณอำเภอโพนทราย ซึ่งกลุ่มชาติพันธุ์กวยนี้จะมีความสัมพันธ์กับไทยลาวเช่นเดียวกับกลุ่มไทยเขมร ทุกคนสามารถสื่อสารด้วยภาษาไทยลาวได้ โดยเฉพาะการติดต่อกับกลุ่มไทยลาว จะใช้ภาษาลาวอีสาน จะใช้ภาษากวยเฉพาะการติดต่อกับกลุ่มของตนเองเท่านั้น ปัจจุบันเยาวชนรุ่นใหม่บางส่วนไม่สามารถพูดภาษากวยได้แต่ยังคงฟังภาษากวยรู้เรื่องเท่านั้น

กลุ่มประชากรส่วนใหญ่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้สามารถอาศัยอยู่ร่วมกันได้อย่างถ้อยถ้อยถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน ระหว่างกลุ่มไทยลาว ไทยเขมร และกวย ซึ่งปัจจุบันอาจจะมีกลุ่มไทยกลาง กลุ่มชาวกุลา (พม่า) บ้างแต่เป็นจำนวนน้อยมาก โดย ร้อยละ 80 ของประชากรเป็นกลุ่มไทยลาว รองลงมาคือกลุ่มไทยเขมรร้อยละ 12.5 และกวยร้อยละ 7.5 ตามลำดับ (สะอาด ชันอาสา, 2531: 33) การผสมผสานทางประชากรและชาติพันธุ์ทำให้บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมและความเชื่อที่ผสมผสาน แต่ถึงอย่างไรแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ก็มีแนวปฏิบัติทางวัฒนธรรมร่วมกัน คือยังคง

ปฏิบัติตนตามฮีต 12 คอง 14 อาจจะแตกต่างกันในแนวปฏิบัติตามคติความเชื่อของกลุ่มชนงานโณนตาของไทเขมร งานบุญข้าวสากของไทยลาว หรืองานเลี้ยงผีของกวย เป็นต้น

เขตทุ่งกุลาร้องไห้มีความหลากหลายทางกลุ่มชาติพันธุ์ ทั้งลาว เขมร กูย และเยอ ที่กระจายตัวตั้งถิ่นฐานอยู่ตามลุ่มแม่น้ำในบริเวณโดยรอบ นั้นหมายถึงการต้องแบ่งปันทรัพยากรร่วมกันในเขตพื้นที่แห่งนี้ และสิ่งหนึ่งที่ทำให้ความแตกต่างทางชาติพันธุ์อยู่ร่วมกันได้อย่างไม่แตกแยกในยุคที่กฎหมายหรือกฎระเบียบของบ้านเมืองยังไม่ชัดเจนก็คือการมีความเชื่อหรือพลังศรัทธาร่วมกันใน “เจ้าพ่อศรีนครเตา” บุคคลที่ถูกยกย่องให้เป็นบรรพบุรุษแห่งทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งจากการศึกษาวิจัยของอมาวสี เสถียรถาวร (2532: บทคัดย่อ) ได้กล่าวถึงพื้นฐานความศรัทธาของชุมชนที่มีต่อเจ้าพ่อศรีนครเตา พลังศรัทธานี้ส่งผลต่อการพัฒนาในท้องถิ่น 3 รูปแบบ คือ 1) การพัฒนาด้านพิธีกรรม 2) การอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากร และ 3) การจัดกระบวนการเรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่นให้ชุมชน ซึ่งถือเป็นการธำรงรักษาประเพณีวัฒนธรรมและการสร้างเครือข่ายทางวัฒนธรรมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อันทำให้เกิดประเพณีและการสืบทอดของคนทุ่งกุลาสืบต่อไป

การดำรงไว้ซึ่งประเพณีและพิธีกรรมความเชื่อเฉพาะชาติพันธุ์ก็เป็นกลวิธีในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นให้ดำรงไว้ได้เช่นกัน อย่างเช่น โครงการการประยุกต์พิธีกรรมความเชื่อจากแหล่งโบราณสถานในการฟื้นฟูภูมิปัญญาการจัดการน้ำของชุมชนตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ที่ได้ศึกษาว่าชุมชนแห่งนี้สืบเชื้อสายมาจากลาวเวียง (เวียงจันทน์) และเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งตั้งแต่ปี 2256 ซึ่งเคยมีประเพณีที่เื้อต่อการฟื้นฟูและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ นั่นคือ “ประเพณีสงกรานต์” จึงได้มีการฟื้นฟูให้จัดประเพณีนี้ขึ้นใหม่เพื่อให้คนในชุมชนได้สืบทอดต่อไป ตามความเห็นของศรีศักร วัลลิโภดม (2559) นักประวัติศาสตร์ที่ให้ความเห็นว่า “แนวทางการศึกษาวิจัยในเชิงชาติพันธุ์วรรณาต้องศึกษาถึงความสัมพันธ์ของคนกับสรรพสิ่งที่อยู่รายล้อมรอบตัว เช่น ระหว่างคนกับคน ระหว่างคนกับธรรมชาติ หรือแม้กระทั่งระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เพื่อให้ชาวบ้านได้หันมารู้จักและเข้าใจตนเองมากขึ้น เพราะที่แล้วๆ มาชาวบ้านอยู่ในกระบวนการที่ถูกเบียดเบียนคนตกขอบ ทุกอย่างพัฒนามาจากข้างบน องค์ความรู้ต่างๆ มาจากต่างประเทศ ทำให้ชาวบ้านที่อยู่กันมาเป็นร้อยๆ ปี ไม่สามารถอธิบายความเป็นตัวตนได้เลย”

ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมประเพณีอยู่ 2 ประการ คือ

1. ประเพณีเกี่ยวกับศาสนา ทั้งชาวเขมร ชาวลาว ล้วนแล้วแต่มีความเชื่อเดียวกันคือ พุทธศาสนา ดังนั้นวัฒนธรรมประเพณีของชาวทุ่งกุลาร้องไห้จึงเป็นการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมตามพุทธศาสนา ทั้งประเพณีเกี่ยวกับวิถีชีวิตเกิดจนถึงตาย และประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา อาทิ วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา ชาวพุทธบริษัทจะไปทำบุญตักบาตรที่วัด และจัดกิจกรรมเวียนเทียนในยามค่ำคืน ตลอดจนการจัดกิจกรรมงานบุญต่างๆ เช่นเดียวกับชาวพุทธทั่วไปโดยยึดหลักฮีต 12 คอง 14 ฮีตบุญเข้ากรรม (บุญเดือนอ้าย) ฮีตบุญคูณลานเดือนยี่ ฮีตบุญข้าวจี (เดือนสาม) ฮีตบุญเผาสหรือบุญมหาชาติ (เดือนสี่) ฮีตบุญสงกรานต์ (บุญเดือนห้า) ฮีตบุญบั้งไฟ (บุญเดือนหก) ฮีตบุญซำฮะ (บุญเดือนเจ็ด) ฮีตบุญเข้าพรรษา ฮีตบุญข้าวประดับดิน ฮีตบุญข้าวสาก ฮีตบุญออกพรรษา ฮีตบุญกฐินฮีตสิบสอง เป็นประเพณีการทำบุญที่มีประจำเดือนชาวอีสาน ประสมประสานระหว่างแนวคิดของพุทธ พราหมณ์และผี ซึ่งก่อนที่ศาสนาพุทธเข้าสู่ไทย โดยเฉพาะดินแดนอีสานนั้นประเพณีตามฮีตคลองเดือนต่างๆ มีมานาน สมัยก่อนจะเน้นพิธีทางของผีและพราหมณ์มากกว่าเพราะเชื่อเรื่องภูติผีปีศาจ วิญญาณ เปรต เทวดาอารักษ์ต่างๆ

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ภูตผีที่มองไม่เห็นตัวจะมีอิทธิพลต่อชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย ดังนั้นพิธีกรรมส่วนใหญ่จึงวนเวียนอยู่กับเรื่องผีโดยมีพ่อเจ้าเป็นผู้นำทางพิธี เมื่อศาสนาเข้าสู่ไทยดินแดนอีสาน ความเชื่อและพิธีกรรมจึงได้เปลี่ยนไปบ้าง ได้นำพิธีกรรมทางศาสนาเข้าประสมประสาน มีพระสงฆ์องค์เจ้าเข้ามีส่วนร่วม มีพระเป็นผู้นำในบางพิธี แต่ส่วนใหญ่ยังมีปราชญ์หมู่บ้านเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ต่างๆ และยึดหลักการทางพราหมณ์ไว้อย่างมาก

2. ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับผีบรรพบุรุษ ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ให้ความสำคัญกับประเพณีที่เกี่ยวข้องกับผีบรรพบุรุษ หรือเจ้าพ่อต่างๆเป็นอย่างมาก โดยส่วนมากแล้วประเพณีที่จัดขึ้นในบริเวณต่างๆของทุ่งกุลาร้องไห้ล้วนแล้วแต่เชื่อมโยงสู่ความเชื่อเกี่ยวกับเจ้าพ่อทั้งสิ้นโดยชาวบ้านจะจัดกิจกรรมอยู่ 4 ครั้ง ในหนึ่งปี ได้แก่

เดือนสาม จัดกิจกรรมเลี้ยงผีเจ้าพ่อหลังเสร็จสิ้นงานการทอผ้า ชาวบ้านในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นที่รู้กันว่าเมื่อถึงวันเพ็ญเดือนสาม ทุกครัวเรือนจะนำอาหารคาวหวานไปเลี้ยงที่หอผีปู่ตาหรือศาลเจ้าพ่อต่างๆ ในพื้นที่ของตน อันเป็นแนวปฏิบัติร่วมกันมา คือ “เลี้ยงปีใหม่” ทั้งศาลเจ้าพ่อศรีนครเตา อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย เจ้าปู่ผ่านขานคำ อำเภอสวรรณภูมิ ศาลเจ้าพ่ออุปฮาด อำเภอราศีไศล และศาลเจ้าพ่อเล็กๆ น้อยๆ ของแต่ละหมู่บ้าน เรียกงานเลี้ยงปีใหม่นี้ว่า เลี้ยงน้อย คือไม่ได้จัดพิธีใหญ่โตมาก เพียงแต่จัดรอบปีรอบเดือน หลังเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จเท่านั้น

ภาพประกอบ 11 การเลี้ยงเจ้าพ่ออุปฮาด ได้รับความสนใจของลูกหลานชาวทุ่งกุลาร้องไห้เป็นอย่างดีในฐานะลูกฝั่งขุนเทียน

เดือนห้า การจัดกิจกรรมเดือนห้าเพ็งของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ หมู่บ้านหรือชุมชนที่มีศาลเจ้าพ่ออยู่ หรือมีพระธาตุอยู่ เช่น ศาลเจ้าพ่อเสือหาญ ศาลเจ้าพ่อศรีนครเตา ศาลเจ้าปู่ผ่านขานคำ ศาลเจ้าพ่อคันธนาม ศาลเจ้าพ่ออุปฮาด เจ้าพ่อทุ่งกุลาร้องไห้ และศาลเจ้าพ่ออื่นๆ จะพร้อมใจกันจัดกิจกรรมในวันเพ็ญเดือนห้านี้ คือกิจกรรม “เลี้ยงใหญ่” ประจำปี ส่วนพระธาตุต่างๆ เช่น พระธาตุจำปาขัน พระธาตุ

โมคคัลลานะ พระชาตุนางสีดา พระชาตูกุแก้วสีทิศ กุพระโกนา กุกาสิงห์ เหล่านี้จะจัดกิจกรรมสงฆ์ ขึ้นในวันนี้ ถือเป็นงานเอกรีกพอสสมควร แต่ละพื้นที่จัดกิจกรรมทางประเพณีเหล่านี้อย่างครึกครื้น และมีเครื่องเซ่นสรวงพิเศษ เช่นอาหารพิเศษสำหรับเจ้าพ่อแต่ละองค์ การจุดบั้งไฟ การเสี่ยงทำนาย ต่างๆ

พิธีกรรมการสงฆ์เป็นประเพณีที่จัดขึ้นในเดือนห้าของทุกปี จากการรวบรวมของชมรมประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ มมส เผยแพร่ เมื่อ (7 เมษายน 2559) พบว่า ช่วงก่อนปี พ.ศ. 2540 พิธีสงฆ์ จะจัดในวันเพ็ญ เดือน 5 จะเป็นพิธีแบบ พราหมณ์ จะมีการสงฆ์ทั้งสาม และมีการจุดบั้งไฟถวายทุกครั้ง ไม่มีพระสงฆ์เข้ามาเกี่ยวข้องจะเป็นพิธีของ พราหมณ์ส่วนใหญ่ พระสงฆ์จะเข้ามาในช่วงหลัง และที่สำคัญคือไม่มีการเลี้ยงผี ไม่มีเทียม คนที่มาร่วมงานก็มีชาวบ้านและหมู่บ้านอื่นๆ มากมาย

พิธีการสงฆ์ของชาวบ้านกุกาสิงห์ ซึ่งมีอยู่สามกุ่มด้วยกัน คือกุกาสิงห์ กุโพนวิจและกุโพนระฆัง กุ่มทั้งสามกุ่มจะทำการเลี้ยงกูในวันเพ็ญเดือน 5 โดยจะจัดพิธีอยู่ที่ กุกาสิงห์ แล้วจะทำการเรียกกล่าวเจ้าพ่อตาปะขาว กับเจ้าพ่อแสนคำ มารวมกันอยู่กุกาสิงห์ เป็นการทำให้พิธีร่วมกัน เพื่อความสะดวกในการทำพิธี และในพิธีกรรมจะมีการขนทรายเข้ามาในบริเวณกุ่มเป็นรูปเจดีย์ แล้วจะปั้นเป็นรูปจระเข้ รูปเต่า จะทำชั้น 5 ชั้น 8 ขึ้นมาเพื่อบูชาสิ่งที่ขาดไม่ได้คือบั้งไฟ เพื่อเป็นการขอให้ฝนตกตามฤดูกาล จะมีผลไม้ 9 ชนิด ที่หาได้ตามฤดูกาลนั้น จะมีไก่ต้ม น้ำหวาน พาควา พาหวาน พิธีจะไม่เกิน 9 โมง บ่ายจะมีการสวดพระพุทธรูป 3 กุ่ม รวมกัน ประเพณีแต่เดิมนั้นชาวบ้านต่างให้ความร่วมมือกันอย่างเหนียวแน่น การนับถือร่วมกันของหลายๆบ้านถือเป็นความศรัทธาอย่างมาก

นอกจากนี้ในเดือนห้าชาวบ้านกุกาสิงห์ ยังมีการเลี้ยงผีบรรพบุรุษ เจ้าพ่อคำป่องคำสิงห์ และดอนปู่ตาจากการบอกเล่าของพ่อทอง สอนงาม (2558: สัมภาษณ์) เล่าว่าศาลปู่ตาพ่อป่องคำสิงห์ ดอนปู่ตา เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนกุกาสิงห์ ชุมชนให้ความสำคัญกับดอนปู่ตา เท่าเทียมกับศาลเจ้าพ่อเสื่อหาญลักษณะที่ตั้ง ของดอนปู่ตานี้มีลักษณะเป็นเนินป่าลักษณะของศาลนั้นช่วงแรกจะเป็นเพียงพุ่มไม้ธรรมชาติคนจะชอบบนบานศาลเจ้าเวลาที่จะไปทำงานต่างถิ่นและเวลาที่จะสอบเรียนต่อหรือสมัครงานและเมื่อผู้คนที่มาบนบานได้ประสบผลสำเร็จตามที่ขอ ก็จะนำสิ่งของมาแก้บนบานที่ผู้ขอได้บนบานไว้ศาลปู่ตา ศาลปู่ตาเริ่มขึ้นตอนไหนไม่มีใครทราบพออายุสูงแล้ว เล่าว่า “ตั้งแต่เกิดมาในหมู่บ้านก็ได้เห็นศาลตาปู่เลยไม่มีใครทราบ” ศาลปู่ป่องคำสิงห์เป็นที่พึ่งถูกเรียกผีที่พึ่งทางใจให้แก่หมู่บ้าน คอยปกป้องรักษาให้เกิดความร่วมมือให้เกิดความร่มเย็นในหมู่บ้านในแต่ละปีตามความเชื่อถ้าไม่เลี้ยงในแต่ละปีภายในหมู่บ้านก็จะมีอันเป็นไป จึงต้องเป็นพิธีที่ต้องทำทุกปีความเชื่อเกี่ยวกับเจ้าพ่อของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ บ้านกุกาสิงห์จะมีทั้งหมด 5 ตัว ที่ชาวบ้านให้ความนับถืออย่างมาก คือ เจ้าพ่อเสื่อหาญ เป็นผีในทุ่งนาสระแก ดูแลประจำทุ่งนาที่รักษาดูแลอยู่บริเวณสระแก ญาพ่อป่องคำสิงห์หรือผีปู่ตาที่ดูแลบริเวณรักษาภายในหมู่บ้านทั้งหมด และมีผี 3 ตน ในกุ่มที่ดูแลคือ กุกาสิงห์ จะมีเจ้าพ่อฟ้าลั่นดูแล กุโพนระฆัง จะมีพ่อตาปะขาว ดูแล กุโพนวิจจะมีเจ้าปู่แสนคำ เป็นผู้ดูแล กุ่ม 3 กุ่มนี้จะมีเจ้าพ่อปกป้องรักษาถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของกุกาสิงห์ ในหมู่บ้านกุกาสิงห์ชาวบ้านจะให้ความสำคัญและนับถือมากจะเป็นเจ้าพ่อเสื่อหาญที่เป็นผีใหญ่ในกุกาสิงห์ ได้มีคำบอกเล่าว่า “เดิมเจ้าพ่อเสื่อหาญเคยเป็นทหารชั้นยศเกาเป็นทหารของราชินี ที่เดินทางมาจากแถวจังหวัดสุรินทร์ ต่อมาได้เกิดเหตุการณ์ขึ้นในเมืองใหญ่เกิดการแบ่งฝักแบ่งฝ่ายรบราฆ่าฟันกัน เจ้าพ่อเสื่อหาญจึงได้หนีจากเหตุการณ์นั้นเพื่อเอาชีวิตรอดได้เดินทางมาด้วยม้ามาสู่ดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อที่จะมาตั้งหลักในทุ่งกุลาร้องไห้”

เดือนหก ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ส่วนมากจะจัดกิจกรรมบุญบั้งไฟ ซึ่งเป็นงานใหญ่ โดยเฉพาะอำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอกะเทย อำเภอนาทม อำเภอพนมไพร อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย และหมู่บ้านเชื้อสายลาวทุกหมู่บ้านจะกำหนดจัดกิจกรรมบุญบั้งไฟ โดยจะเวียนกันจัดไม่ให้ซ้ำกันภายในเดือนหกไปจนถึงเดือนเจ็ดเพื่งจึงให้หยุดจัด ปัจจุบันงานประเพณีบุญบั้งไฟได้กลายเป็นเสน่ห์และจุดดึงดูดนักท่องเที่ยวของทุ่งกุลาร้องไห้ไปแล้ว เพราะมีการประกวดบั้งไฟสวยงาม ขบวนแห่ที่ยิ่งใหญ่และการประกวดบั้งไฟขึ้นสูง

ในเดือนหกนี้ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ จะทำการเลี้ยงผีบรรพบุรุษ ผีเจ้าพ่ออีกครั้งเพื่อเป็นการบอกกล่าวการลงทํานา ซึ่งในการเลี้ยงเพื่อบอกกล่าวก่อนลงทํานานี้ชาวบ้านมีความเชื่อเพื่อให้เจ้าพ่อประทานน้ำ และดูแลข้าวกล้าให้ชาวบ้านทุกคน ด้วยการเลี้ยงอาหารคาว หวาน ที่ขาดไม่ได้คือ เหล้ากับไก่ต้ม เป็นสิ่งที่ต้องนำมาเลี้ยงเจ้าพ่อในแต่ละศาลของแต่ละหมู่บ้าน

เดือนสิบสอง งานประเพณีเดือนสิบสองของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล อำเภอสตึก ชุมพลบุรี รัตนบุรี ราษีไศล และชาวบ่อพันขัน จะกำหนดจัดงานสำคัญคืองาน “แข่งเรือยาว” เลี้ยงเจ้าพ่อ เมื่อถึงวันเพ็ญเดือนสิบสอง กลุ่มชาวบ้านที่นับถือเจ้าพ่อต่างๆ จะไปรวมกันที่ศาลเจ้าพ่อตงภูดิน (เจ้าพ่ออุปฮาด อุปราช ราชวงศ์) เพื่อเลี้ยงเจ้าพ่อและพบปะสังสรรค์เจ้าพ่อต่างๆ รวมทั้งเป็นการเปิดการแข่งขันเรือยาวประจำปีที่นี่ก่อน ต่อจากนั้นอำเภอต่างๆ หรือหมู่บ้านต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จึงกำหนดจัดกิจกรรมแข่งเรือยาวประจำปีของแต่ละพื้นที่ จุดประสงค์การจัดแข่งเรือยวานั้นนอกเหนือจากเป็นกิจกรรมทางวัฒนธรรมแล้ว ยังเป็นการเลี้ยงบวงสรวงเจ้าพ่อที่ชาวทุ่งกุลาร้องไห้เคารพนับถืออีกด้วย แม้ปัจจุบันนี้กิจกรรมการแข่งขันเรือยาวจะไม่แพร่หลายจัดได้ครบทุกหมู่บ้าน แต่ก็ยังคงมีอยู่หลายชุมชนที่รวมกันจัดขึ้น โดยเฉพาะบ่อพันขัน จะจัดหลังวันออกพรรษาได้ 2 วันเท่านั้นเพื่อบวงสรวงเจ้าปู่ผ่าน (จันดี โคตรสุวรรณ, 2558: สัมภาษณ์)

การจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวทุ่งกุลาร้องไห้เป็นการจัดกิจกรรมที่นำเอาค่านิยมพุทธศาสนาเข้าไปผนวกกับค่านิยมเรื่องผีบรรพบุรุษอย่างกลมกลืนผู้คนอาศัยอยู่ด้วยกันหลากหลายชนเผ่าภายใต้กรอบความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ใช้วัฒนธรรมความเชื่อและประเพณีเดียวกันเพื่อจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรม แม้ว่าปัจจุบันภาครัฐจะพยายามเข้ามามีบทบาทและส่งเสริมให้จัดกิจกรรมในเชิงการท่องเที่ยว แต่ชาวบ้านก็ยังจะสามารถรักษาขนบธรรมเนียมประเพณี ตามความเชื่อของชุมชนไว้ได้อย่างเหนียวแน่น

สภาพการเปลี่ยนแปลงสังคมปัจจุบัน

ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่ราบขนาดใหญ่ มีลักษณะเป็นดินทรายที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกข้าวหอมมะลิ จึงได้มีการส่งเสริมให้เป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิคุณภาพดีของไทย ซึ่งตรงตามลักษณะของกลุ่มชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ทั้งไทยลาวไทยเขมรและไทยส่วยประกอบอาชีพทำเกษตรกรรมปลูกข้าวเป็นพืชหลักและทำสวนปลูกพืชผักควบคู่กับการเลี้ยงสัตว์และประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม ทอผ้าจกสานรับจ้างทั่วไปเศรษฐกิจของคนทุ่งกุลาร้องไห้เป็นแบบบริโภคนิยมและแลกเปลี่ยนสิ่งของการผลิตข้าวใช้แรงงานคนและสัตว์ในบางครั้งมีการแลกเปลี่ยนแรงงานช่วยเหลือซึ่งกันและกันเช่น การศึกษาของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงเศรษฐกิจภาคอีสาน “ชุมชนอีสานเป็นชุมชนใหญ่สภาพความเป็นอยู่ของชาวชนบทตามที่สมเด็จพระบรมวงศ์เธอพระยาดำรงราช

ขานภาพสมัยพระองค์เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและเสด็จตรวจราชการหัวเมืองภาคอีสานสรุปได้ว่าชาวบ้านแห่งหนึ่งมีเหย้ามีเรือนพอยู่กินและมียังข้าวแสดงให้เห็นว่าการเกษตรมีความสำคัญต่อชุมชนชาวทุ่งกุลาร้องไห้มาเนิ่นนานแล้วและ เป็นอาชีพหลักของชุมชนในบริเวณแห่งนี้ นอกจากนั้นก็เป็นการเลี้ยงสัตว์ไว้เพื่อเป็นอาหารและเพื่อเป็นเครื่องทุนแรงทางการเกษตร

ระยะต่อมารัฐบาลมีความสนใจที่จะพัฒนาภาคนี้ให้เจริญมีทั้งเหตุผลทางเศรษฐกิจและการเมืองความเติบโตของตลาดการเกษตรนับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2490 เป็นต้นมาถนนมิตรภาพได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อให้เป็นการพัฒนาทางเศรษฐกิจและการเมืองผู้ตั้งถิ่นฐานใหม่ในภาคอีสานได้ยึดตามแนวถนนสายใหม่เหล่านี้ทำการบุกเบิกป่าเพื่อการเพาะปลูกและการตั้งถิ่นฐานในอดีตในช่วงแรกๆ ของการตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานโดยเฉพาะชาวทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งมีวัฒนธรรมการทำนาในที่ลุ่มมักจะทิ้งที่ป่าหรือป่าละเมาะในเขตที่ดอนเอาไว้เป็นแหล่งหาของป่าหรือเป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ แต่เมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้นและมีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้าชาวนาจึงได้ทำการถางป่าเพิ่มเติมและเปลี่ยนเขตป่าเหล่านี้ให้เป็นพื้นที่เพาะปลูกปอและต่อมาเมื่อปอราคาตกก็หันมาปลูกมันสำปะหลังทั้งปอและมันสำปะหลังเป็นพืชเศรษฐกิจที่แพร่หลายที่สุดของภาคอีสาน (มณีมัย ทองอยู่, 2546: 67) การพัฒนาทางเศรษฐกิจตามนโยบายของรัฐบาลได้ส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้นในทุ่งกุลาร้องไห้อย่างชัดเจน คนทุ่งกุลาร้องไห้พบว่าประชากรส่วนมากประกอบอาชีพการเกษตรปลูกข้าวเป็นอาชีพหลักรายได้ในครัวเรือนไม่สมดุลกับรายจ่ายเพราะราคาผลผลิตสินค้าการเกษตรตกต่ำเนื่องจากประชากรส่วนใหญ่จะยึดการทำนาเป็นหลักผลผลิตข้าวได้มากแต่ราคาไม่สม่ำเสมอเท่ากับรายจ่ายการใช้ประโยชน์ที่ดินไม่คุ้มค่าเพราะมีค่านิยมผิดๆ หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วนิยมเผาตอซังข้าวคิดว่าเผาแล้วดินจะดีและให้ความสะดวกขึ้นโดยไม่ทราบผลเสียที่ตามมาเช่นหน้าดินเสียทำลายจุลินทรีย์ที่เป็นประโยชน์ต่อการย่อยสลายซากพืชสภาพดินและหน้าดินเป็นด่างทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพที่เคยมีลดน้อยลงไปเวลาทำนาปลูกข้าวต้องใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มผลผลิตข้าวส่งผลให้ต้นทุนการผลิตสูงก่อให้เกิดภาวะหนี้สินเกิดขึ้นตามมาต้องขายข้าวใช้นี้ค่าปุ๋ยค่ายาปราบศัตรูพืช (เดช ภูสองชั้น, 2558: สัมภาษณ์)

การวางแผนเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจของทุ่งกุลาร้องไห้ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545– 2549) ลำดับความสำคัญเร่งด่วนตามความต้องการท้องถิ่นของโครงการในแผนแม่บทฯ ตามแผนงานส่งเสริมอาชีพ มีดังนี้

ลำดับที่ 1 : โครงการส่งเสริมกิจกรรมการผลิตและการตลาดสินค้าทุ่งกุลาร้องไห้

ลำดับที่ 2 : โครงการไร่นาสวนผสม

ลำดับที่ 3 : โครงการส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ในเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้

ลำดับที่ 4 : โครงการพัฒนาการผลิตใหม่ไทย

ลำดับที่ 5 : โครงการนำร่องกองทุนไม้ผลไม้ยืนต้นเพื่อพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้

สามารถสรุปได้ว่าระบบเศรษฐกิจของทุ่งกุลาร้องไห้ ขึ้นอยู่กับภาคการเกษตรเป็นอันดับต้นๆ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แม้จะมีการส่งเสริมมรดกทางภูมิปัญญาอย่างเช่นการทอผ้าไหมหรือการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมเข้ามามีส่วนพัฒนาเศรษฐกิจบ้างแต่ก็ยังคงเป็นเพียงกลุ่มเล็กน้อยเท่านั้น

พื้นที่ทางการเกษตร ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 9 ของทุ่งกุลาร้องไห้แยกได้ตามตาราง ดังนี้

ตาราง 1 พื้นที่ทำการเกษตรทุ่งกุลาร้องไห้ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 9

จังหวัด	อำเภอ	พื้นที่	
		ไร่	%
ร้อยเอ็ด	เกษตรวิสัย สุวรรณภูมิ ปทุมรัตน์ โพนทราย	986,807	46.8
สุรินทร์	ท่าตูม ชุมพลบุรี	575,993	27.3
ศรีสะเกษ	ราษีไศล ศีลาลาด	287,000	13.6
มหาสารคาม	พยัคฆภูมิพิสัย	193,890	9.2
ยโสธร	มหาชนะชัย ค้อวัง	64,000	3.1
รวม		2,107,690	100.00

1. จากทุ่งกุลาร้องไห้สู่แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิของโลก

โดยส่วนมากบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้การทำนาต้องอาศัยน้ำฝนเพียงประการเดียว ประกอบกับป่าไม้และแหล่งน้ำถูกทำลายและดินชั้นไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ได้ ทำให้การทำนาใน ตอนต้นฤดูกาลเพาะปลูก ประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำ ส่วนตอนปลายฤดูกาลเพาะปลูก มักจะมีฝน ตกหนักและประสบปัญหาน้ำท่วม นอกจากนี้บางปีน้ำในแม่น้ำมูลเอ่อล้นตลิ่งสมทบเข้ามาอีก ทำให้เกิด ความเสียหายอย่างหนัก พื้นที่ที่ได้รับความเสียหายเป็นประจำเกือบทุกปี มีอยู่ 5 แห่ง คือ บริเวณที่ราบ น้ำท่วมจากแม่น้ำมูล – ลำพอง ที่ราบน้ำท่วมจากแม่น้ำมูลตอนล่างท้องที่อำเภอท่าตูม ที่ราบน้ำท่วมจาก ลำเสียวใหญ่ตอนบน ท้องที่อำเภอสุวรรณภูมิ ที่ราบน้ำท่วมจากลำเสียวใหญ่ตอนล่าง ท้องที่อำเภอ สุวรรณภูมิ และที่ราบน้ำท่วมจากลำพลับพลา ท้องที่อำเภอชุมพลบุรี จากสภาพดังกล่าวเป็นผลให้การ ทำนาได้ผลผลิตข้าวไม่สม่ำเสมอเป็นประจำเกือบทุกปี

คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ดำรงอยู่ด้วยความพอเพียงจากสภาพเศรษฐกิจหมู่บ้านในแต่ละ คราวเรือนจากการประกอบอาชีพการเกษตรและนอกภาคการเกษตรผลิตสิ่งของใช้ได้เองเกือบทั้งหมดแต่ มีบางสิ่งที่จะต้องซื้อจากสังคมภายนอกเช่นเครื่องมือเหล็กจอบเสียมพลานไถและมีการแลกเปลี่ยนสิ่งของ เกิดขึ้นในชุมชนและชุมชนใกล้เคียงเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นดังกล่าวไม่ได้พึ่งตนเองได้ทั้งหมดเช่น

ข้อคิดเห็นของโบว์วี (Bowie, 1988: 797-823) และริก (Rigg, 1991: 243-263 อ้างถึง ใน อำคา แสงงาม, 2558: 9-10) วิจารณ์ว่าการเสนอว่าเศรษฐกิจชาวบ้านในอดีตเป็นเศรษฐกิจพอเพียง ที่พึ่งการค้าขายและระบบตลาดน้อย (Subsistence Economy) เป็นมายาภาพ (Myth) ที่ทำให้บิดบัง ความจริงหลายๆ อย่างโบว์วีกล่าวว่าในงานศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านของโบว์วีซึ่งได้สัมภาษณ์ผู้คนกว่า 500 คนในเชียงใหม่ถึงเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 พบว่า ชาวบ้านมิได้มีการพึ่งตนเองได้อย่างที่คน คิดไม่ว่าจะเป็นการผลิตข้าวการเลี้ยงสัตว์หรือการทอผ้าซึ่งเศรษฐกิจคนทุ่งกุลาร้องไห้บุกเบิกทำกิน พ.ศ. 2490-2503 มีลักษณะเช่นเดียวกับโบว์วี และริกศึกษาเอาไว้ดังกล่าวมาเพราะคนทุ่งกุลาร้องไห้พึ่งพาตลาด ทั้งในเรื่องซื้อสินค้าและค้าขายวัวควายได้พึ่งทุนธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนเพื่อสร้างปัจจัยสี่ให้เกิดขึ้นในแต่ ละครัวเรือนเฉพาะเครื่องใช้บางประการเช่นเครื่องจักสานยาสมุนไพรแต่เครื่องใช้ทางการก่อสร้างและ

การเกษตรชาวนาผลิตเองไม่ได้ทำให้คนทุ่งกุลารั้วพังพาดตลาดเช่นผลการศึกษาของโบว์วี (Bowie, 1998) และริกส์ (Rig, 1991: 243-263 อ้างถึงใน อำคา แสงงาม, 2558: 9-10)

ทุ่งกุลารั้วให้เป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิที่ดีที่สุด โดยเฉพาะข้าวหอมมะลิจากทุ่งกุลารั้วให้ซึ่งถือว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิชั้นดีที่สุดและมีเอกลักษณ์ความหอมเฉพาะตัว เป็นที่ต้องการของตลาดทั้งในและต่างประเทศ สามารถที่จะพัฒนาและส่งเสริมให้เป็นศูนย์กลางการผลิต และจำหน่ายข้าวหอมมะลิสู่ตลาดโลกได้ ซึ่งมีพื้นที่รวมทั้งสิ้น 2,107,690 ไร่ ครอบคลุม 5 จังหวัด คือ จังหวัดร้อยเอ็ด สุรินทร์ ศรีสะเกษ มหาสารคาม และยโสธร และจังหวัดร้อยเอ็ดเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ในเขตทุ่งกุลารั้วให้มากที่สุดถึง 986,807 ไร่ และการผลิตข้าวหอมมะลิของจังหวัดที่ผ่านมา พบว่ามีข้อจำกัดในเรื่องการขยายพื้นที่เพาะปลูก เนื่องจากได้ใช้พื้นที่ที่เหมาะสมในการปลูกข้าวเต็มศักยภาพแล้ว จังหวัดจึงกำหนดแนวทางการพัฒนาในด้านการยกระดับคุณภาพข้าวให้เป็นข้าวหอมมะลิคุณภาพปลอดภัยโดยการผลิตด้วยกระบวนการเกษตรที่ดีที่เหมาะสม (GAP : Good Agricultural Practice) และมุ่งสู่เกษตรอินทรีย์ในขั้นต่อไป ทั้งนี้ ปัจจัยสำคัญในการพัฒนาการผลิตข้าวหอมมะลิให้มีคุณภาพที่ต้องการ คือ น้ำเพื่อการเกษตร ซึ่งปัจจุบันมีพื้นที่ชลประทานเพียง 142,500 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 4.4 ของพื้นที่ทำนาทั้งหมด ปัญหาการขาดแคลนน้ำจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องพัฒนาเป็นอันดับแรก โดยการเพิ่มประสิทธิภาพการกระจายน้ำจากแหล่งน้ำต้นทุนเดิมที่มีอยู่แล้วเข้าสู่พื้นที่การปลูกข้าวหอมมะลิ จะทำให้ลดความเสี่ยงจากความเสียหายที่มีสาเหตุมาจากฝนแล้ง ซึ่งที่ผ่านมาเกิดความเสียหายเป็นจำนวนมาก ที่ทำให้สูญเสียทางเศรษฐกิจและความมั่นคงในอาชีพของเกษตรกร

ข้อมูลจากรายงานวิเคราะห์สถานการณ์การจัดทำข้อมูลเชิงพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด แผนพัฒนาจังหวัดร้อยเอ็ด ปี พ.ศ. 2557 – 2560 ระบุว่านอกจากข้าวหอมมะลิซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจหลักที่สามารถสร้างรายได้ให้แก่ประชาชนในจังหวัดแล้ว ยังมีพืชเศรษฐกิจที่สำคัญอื่นๆ ที่สามารถสร้างรายได้ให้แก่ประชาชน เช่น อ้อย มีพื้นที่ปลูก จำนวน 63,208 ไร่ ผลผลิต 625,449 ตัน มันสำปะหลัง มีพื้นที่ปลูก จำนวน 51,672 ไร่ ผลผลิต 189,687 ตัน และยางพารา มีพื้นที่ปลูก จำนวน 35,154 ไร่ ผลผลิต 1,209 ตัน

ผลการดำเนินงานพัฒนาพื้นที่ทุ่งกุลารั้วให้ของกรมพัฒนาที่ดิน ตั้งแต่ปี 2526 จนถึงปี 2557 สามารถดำเนินการปรับปรุงพื้นที่นาได้แล้ว 943,153 ไร่ แบ่งเป็น จังหวัดร้อยเอ็ด 485,973 ไร่ สุรินทร์ 359,640 ไร่ มหาสารคาม 86,500 ไร่ ยโสธร 11,040 ไร่ ส่วนในปี 2558 มีเป้าหมายดำเนินการพัฒนาพื้นที่อีก 2,000 ไร่ สาเหตุที่เป้าหมายการดำเนินการปีนี้น้อยลงเมื่อเทียบกับพื้นที่ประสบปัญหาที่ยังมีอีกมากนั้น อุปสรรคหนึ่งก็คือ การเข้าไปดำเนินการพัฒนาพื้นที่ จำเป็นต้องได้รับความยินยอมจากเจ้าของพื้นที่เนื่องจากการปรับโครงสร้างพื้นฐาน การสร้างคลองหรือสระเก็บกักน้ำต้องเสียพื้นที่ ถ้าเกษตรกรไม่ยินยอมก็ไม่สามารถดำเนินการได้ โดยปัญหาหลักที่พบขณะนี้คือที่ดินมีราคาสูงขึ้น เกษตรกรบางรายอาจไม่ต้องการเสียพื้นที่ไป หรือไม่ก็ไม่ใช้ที่ดินของตนเองเกษตรกรเป็นเพียงผู้เช่าเท่านั้น ซึ่งราคาที่ดินในปี 2523 อยู่ที่ไร่ละ 800-1,000 บาท ปัจจุบันเพิ่มสูงขึ้นเป็นประมาณไร่ละ 50,000 บาท ทำให้การดำเนินการอาจจะล่าช้าไปบ้าง แต่กรมพัฒนาที่ดินก็ยังต้องเดินหน้าต่อไป โดยเฉพาะการสร้าง ความเข้าใจเกษตรกรว่าโครงการดังกล่าวเกษตรกรจะได้รับประโยชน์อย่างไรบ้าง

ทั้งนี้ แม้ว่าต้องใช้ระยะเวลาฟื้นฟูพื้นที่มากกว่า 30 ปี แต่ก็สามารถพิสูจน์ได้ถึงความสำเร็จจากพื้นที่แห้งแล้งและดินเสื่อมโทรมจัดที่ไม่สามารถปลูกพืชอื่นได้เลย หรือแม้กระทั่งปลูกข้าวขาวดอกมะลิ 105 ข้าวหอมมะลิคุณภาพขึ้นชื่อได้จริงแต่ก็ได้ผลผลิตค่อนข้างต่ำ คือมีค่าเฉลี่ยอยู่ที่ 15 ถึงต่อไร่ แต่เมื่อได้รับการปรับปรุงพัฒนาดินและโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ก็สามารถเพิ่มผลผลิตเป็น 30-40 ถึงต่อไร่ นอกจากนี้ ยังสามารถปลูกพืชทนเค็มได้ ไม่ว่าจะเป็นกระถินออสเตรเลีย ยูคาลิปตัส สร้างรายได้ให้เกษตรกรนอกจากการทำนา

โครงการพัฒนาพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ นอกจากเพื่อการพัฒนาคุณภาพข้าวหอมมะลิแล้ว สิ่งที่สำคัญที่สุดคือการให้เกษตรกรมีที่ดินทำกินอย่างมีประสิทธิภาพ สามารถปลูกข้าวหอมมะลิที่มีคุณภาพอย่างยั่งยืน ซึ่งผลการประเมินโครงการที่กรมพัฒนาที่ดินให้ผู้เชี่ยวชาญจากประเทศออสเตรเลีย เข้ามาประเมินผล พบว่าผลตอบแทนที่เกษตรกรในพื้นที่ได้รับนั้นเพิ่มสูงขึ้นประมาณ 26% หลังจากมีโครงการพัฒนาพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ เนื่องจากพื้นที่เดิมมีปัญหาหลายด้านเป็นอุปสรรคต่อการเพาะปลูก เมื่อได้รับการพัฒนามากก็สามารถนำพื้นที่ไปใช้ประโยชน์มากขึ้น อย่างไรก็ตาม กรมพัฒนาที่ดินรวมถึงหน่วยงานต่างๆ ที่ได้ร่วมกันบูรณาการให้พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้กลับมามีความอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิคุณภาพดีของประเทศ ทุกฝ่ายได้ทุ่มทั้งงบประมาณ ทุ่มเทแรงกาย แรงใจ เพื่อเกษตรกร ดังนั้น อยากให้เกษตรกรเห็นถึงคุณค่า ควรเก็บรักษาทรัพยากรผืนนี้ให้เป็นแหล่งปลูกข้าวชั้นดี และสามารถส่งต่อไปกับลูกหลานได้ใช้ประโยชน์ต่อไป

2. ผ้าไหมทอมือ สินค้า OTOP ทุ่งกุลาร้องไห้

การทอผ้าในช่วงว่างจากการทำนา ถือเป็นอาชีพเสริมของสตรีทุกกลุ่มชาติพันธุ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งลักษณะร่วมของวัฒนธรรมการทอผ้าไหมของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น ได้รับการส่งเสริมจากนโยบายรัฐให้เป็นผลิตภัณฑ์ OTOP ระดับประเทศและขึ้นชื่อ เช่น ผ้าไหมลายสาเกต ผ้าไหมประจำกลุ่ม เช่นผ้าของกลุ่มเขมรบ้านตาหยวก ผ้าลายลูกแก้วของกลุ่มชาวกูย อันถือว่าเป็นสินค้าที่สร้างรายได้ไม่น้อยกว่าผลผลิตข้าวหอมมะลิ ซึ่งการทอผ้าของชุมชนชาวทุ่งกุลาร้องไห้นั้น เดิมทีทอเพื่อใช้ในครัวเรือนและใช้ในพิธีกรรมเท่านั้น อาทิต่างแต่งงาน และงานพิธีสำคัญจะต้องมีการนำผ้าไหมทำเป็นเครื่องตอบแทน เครื่องสมมา แต่เนื่องจากนโยบายรัฐได้มีการส่งเสริมให้ยกระดับผ้าทอให้เป็นสินค้าประจำท้องถิ่นจึงได้เกิดการรวมกลุ่มกลุ่มสร้างผลิตภัณฑ์จากผ้าไหมเพื่อเป็นสินค้าสำคัญ

ภาพประกอบ 12 ผลิตภัณฑ์ผ้าไหม บ้านตาหยวก บ้านกู่กาสิงห์ อำเภอสวรรณภูมิ

การส่งเสริมให้สตรีในทุ่งกุลาร้องไห้ ทอผ้าเพื่อการค้ามากขึ้น ด้วยการตั้งกลุ่ม องค์กร และแลกเปลี่ยนอบรมกับกลุ่มทอผ้าอื่นๆ ทำให้ปัจจุบันนี้ชุมชนพยายามคิดหาอัตลักษณ์ของชุมชนผ่านทางผ้าทอ และเกิดการแข่งขันกันสร้างผลิตภัณฑ์สู่ท้องตลาด จึงทำให้ผ้าทอของชาวบ้านไม่ได้มีบทบาททางวัฒนธรรมประเพณีเพียงด้านเดียว แต่กลับกลายเป็นสินค้าที่มีราคาสูงมาก โดยเฉพาะนโยบายของภาครัฐที่พยายามเปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ จากการทำเกษตรในฤดูฝน และต้มเกลือสินเธาว์ในฤดูแล้ง ให้มาทอผ้า จึงทำให้วิถีผ้าทอของชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งลวดลาย สีสัน และราคาที่ชาวบ้านทั่วไปเองแม้จะเป็นผู้ทอก็ไม่ค่อยได้มีโอกาสครอบครองหรือใส่ในชีวิตประจำวัน เช่นเดิมอีกต่อไปแล้ว ผ้าไหมทุกผืนถูกจัดการเป็นสินค้าแทนสินน้ำใจที่จะมอบให้แก่กันโดยง่ายดังเช่นแต่ก่อนมา

3. ความเปลี่ยนแปลงของการเลี้ยงสัตว์ในทุ่งกุลาร้องไห้

พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่โล่งขนาดกว้าง เหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์มาแต่อดีต โดยเฉพาะการเลี้ยงวัว ควาย เพื่อใช้ในการเกษตร ปัจจุบันมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติมาส่งเสริมการทำปศุสัตว์ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ให้มากขึ้น ทั้งในรูปของการเลี้ยงโคเนื้อ/โคขุน การเลี้ยงนกกระเจือกเทศ และการทำการประมงให้เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงหลังฤดูทำนาปี ซึ่งจะช่วยให้อาหารสัตว์ในทุ่งกุลาร้องไห้ได้อย่างต่อเนื่องได้ทั้งปี เกษตรกรชาวทุ่งกุลาร้องไห้ไม่จำเป็นต้องไปประกอบอาชีพอื่น ๆ นอกภาคการเกษตรและนอกพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ต่อไป

ดังนั้นจึงควรจะมีการปรับปรุงแผนงานของโครงการที่เกี่ยวข้องกับการปศุสัตว์และการประมงให้เข้มข้นกว่าที่เป็นอยู่ต่อไป โดยทั้งนี้ทางกรมพัฒนาที่ดิน กรมปศุสัตว์ และกรมประมงได้พยายามส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ที่หลากหลาย อาทิ การส่งเสริมการเลี้ยงโคขุน การเลี้ยงปลาในกระชังในลุ่มน้ำมูล ซึ่งมักประสบปัญหาเรื่องความไม่สม่ำเสมอของระดับน้ำในแม่น้ำมูล หรือลำนํ้าสำคัญของทุ่งกุลาร้องไห้ อันเป็นเหตุให้ต้องหาทางแก้ไขปัญหาย่อยอย่างต่อเนื่อง

ที่มา : สำนักข่าวไทย TNA News 29 มี.ค. 2556

ภาพประกอบ 13 ปัญหาปลาตายจากการเลี้ยงปลาในกระชัง แม่น้ำมูล

4. ธุรกิจการท่องเที่ยวทุ่งกุลาร้องไห้

ธุรกิจการท่องเที่ยวในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ปัจจุบันเน้นการท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์เพื่อการสร้างรายได้ให้แก่ผู้คนในพื้นที่ และสร้างรายได้แก่จังหวัด สถานที่ท่องเที่ยวในรูปแบบแหล่งอารยธรรมโบราณสถาน และแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ อาทิ ทะเลสาบทุ่งกุลา ภายหลังการประกาศให้ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิคุณภาพดีที่สุดในโลก ทำให้การท่องเที่ยวเชิงเกษตรในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ได้รับความนิยมมากขึ้น

กรณีการท่องเที่ยวของชาวบ้านกู่กาสิงห์ซึ่งเกิดขึ้นจากนโยบายของรัฐบาล ที่ต้องการส่งเสริมให้มีแหล่งท่องเที่ยวที่หลากหลาย เป็นทางเลือกและตอบสนองความต้องการของนักท่องเที่ยวเพื่อกระจายรายได้สู่ภาคการเกษตรในชนบทปีพุทธศักราช 2545 จังหวัดร้อยเอ็ดได้เปิดแหล่งท่องเที่ยวเชิงการเกษตรที่บ้านกู่กาสิงห์เนื่องจากเป็นที่ตั้งของกลุ่มโบราณกู่กาสิงห์ กู่โพนวิจ และกู่โพนระฆังที่สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวได้ดี ที่ตั้งหมู่บ้านอยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิชื่อเสียงและมีกลุ่มแม่บ้านผลิตผ้าไหมพื้นบ้าน สามารถพัฒนาเป็นสินค้าสร้างรายได้ให้ชุมชน ประกอบกับ

นโยบายปฏิบัติการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ โรงเรียนได้เลือกกิจกรรมมัคคุเทศก์น้อย เพื่อปลูกฝังการอนุรักษ์โบราณสถาน

หลังจากนั้นวันที่ 17 เดือนพฤศจิกายน 2545 กำหนดจัดงานท่องเที่ยวเชิงการเกษตร ชื่องาน “กินข้าวทุ่งฯ นุ่งผ้าไหม” เพื่อเปิดตัวการท่องเที่ยวทุ่งกุลาร้องไห้ ภาคกลางวันจัดให้มีผลผลิตทางการเกษตร มีนายสรอรรถ กลิ่นประทุม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์เป็นประธานในพิธี โดยมีมัคคุเทศก์น้อยนำชมกุ๊กกาสิงห์ ภาคกลางคืนจัดให้มีกินข้าวพาสและและการแสดงจากวิทยาลัยนาฏศิลป์จังหวัดร้อยเอ็ด (อัครา แสงงาม, 2558: 9-10)

ปัจจุบันทุ่งกุลาร้องไห้พยายามปรับเปลี่ยนพื้นที่ทางการเกษตรให้เป็นพื้นที่ท่องเที่ยว อาทิ ทะเลสาบทุ่งกุลา ซึ่งเดิมทีเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ ต่อมาได้รับการปรับปรุงมาเป็นสถานที่ท่องเที่ยวอดนิยมนแห่งใหม่ของชาวสุรินทร์และในจังหวัดใกล้เคียง ให้สามารถท่องเที่ยวชมความสวยงามของทะเลสาบทุ่งกุลาน้ำใสสีครามเหมือนน้ำทะเล สวยงาม มีเครื่องเล่นต่างๆ เพื่อดึงดูดความสนใจทางการท่องเที่ยวให้แก่ทุ่งกุลาร้องไห้ในอีกรูปแบบหนึ่งด้วย

5. การต้มเกลือสินเธาว์วิถีชีวิตที่เลือนหายจากทุ่งกุลา

เกลือเป็นแร่ธาตุที่ปฏิกิริยาเคมีในดิน เส้นทางสายเกลือมีความสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ของชุมชนในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับเกลือ จากดินแดนแห่งนี้กระจายข้ามลำน้ำโขงไปยังลาว เวียดนาม รวมทั้งอาณาจักรอันรุ่งเรืองของกัมพูชาที่มีความต้องการใช้เกลืออย่างมหาศาลในการถนอมอาหารที่ได้จากปลาในทะเลสาบเขมรอันกว้างใหญ่ โดยมีแหล่งผลิตเกลือที่ใหญ่ที่สุดอยู่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ จากร่องรอยของอารยธรรมโบราณที่มีมาอย่างต่อเนื่องกว่า 2,000 ปี นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่า บ่อพันขัน เคยเป็นบ่อนาเกลือสินเธาว์อันกว้างใหญ่ไพศาลเนื้อที่ประมาณ 600-700 ไร่ ใจกลางทุ่งกุลา จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นแหล่งอารยธรรมชุมชนขนาดใหญ่ที่มีการต้มเกลือมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ทำการการผลิตเกลือเพื่อส่งขายและแลกเปลี่ยนกับชุมชนโดยรอบพื้นที่ ถือเป็นแหล่งผลิตเกลือขนาดใหญ่ที่สุดในแถบอีสานใต้ จึงเชื่อว่ายุคหนึ่งที่นี่เคยเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมของอีสาน

ในอดีต การทำเกลือแบบพื้นบ้านเป็นภูมิปัญญาที่ซับซ้อนด้วยรายละเอียดสืบทอดกันมาหลายชั่วคน นานนับพันๆ ปี เรียกว่าเป็นวิธีการต้มเกลือจากดินเอียด ซึ่งแต่ละท้องถิ่นก็อาจมีเกี่ยวกับพิธีกรรม และอุปกรณ์ที่แตกต่างกันไปบ้าง แต่หลักๆ แล้วก็คือ ทำการขุดเอาดินเอียดหรือคราบเกลือในระดับผิวดินแล้ว เมื่อถึงฤดูแล้ง น้ำตามแหล่งเกลือเหือดแห้งลง ลานดินจะปรากฏเป็นดินเอียดหรือ คราบเกลือ หรือบ้างก็เรียกว่า ชี้ทา เป็นคราบขาวโพลนรอให้คนมาขุดเพื่อนำไปละลายน้ำแล้วทำการต้มตามกรรมวิธีภูมิปัญญาโบราณที่คนทุ่งกุลาร้องไห้ได้รับการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น อันเป็นการรู้จักกันดีในนามเกลือทุ่งกุลา คนทุ่งกุลาร้องไห้จะคุ้นเคยกับธุรกิจ “เกลือแลกข้าว” คือชาวบ้านที่ต้มเกลือนั้นจะไม่สามารถทำนาได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย บางปีข้าวกินไม่ถึงปี จึงรวมกลุ่มกันต้มเกลือแล้วให้ตัวแทนชุมชน หรือพ่อค้ามารับไปแลกข้าว บางครั้งก็อยู่ในอัตรา “ข้าว 2 ได้เกลือ 3” หรือไม่ก็อัตรา “คุตอคุ ต่าต่อต้า” ตามแต่ละชนิดของข้าวว่าเป็นข้าวเจ้าหรือข้าวเหนียว

ภาพประกอบ 14 การตมเกลือ ภูมิปัญญาชาวบ้าน บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

จากนั้นการผลิตเกลือได้ถึงจุดเปลี่ยน เมื่อเกิดน้ำท่วมใหญ่ในพื้นที่ภาคกลางในปลายปี พ.ศ. 2513 ทำให้โกดังเก็บเกลือทะเลในกรุงเทพฯเสียหายไปหมด ทำให้ ปี พ.ศ. 2514 เกิดวิกฤติการณ์เกลือทะเลมีราคาแพงขึ้น 10 เท่า นายทุนเกลือทะเลจากอ่าวไทยจึงย้ายฐานการผลิตเกลือมาสู่ดินแดนอีสาน โดยเฉพาะในเขตต้นน้ำเสียว จ.มหาสารคาม มีชุดเจาะรวมและสูบน้ำเกลือมาตมกันอย่างแพร่หลาย โดยกลุ่มธุรกิจอุตสาหกรรมเกลือขนาดใหญ่ ซึ่งใช้กรรมวิธีผลิตแบบ "เกลือตาก" บนลานดินหรือลานซีเมนต์เพื่อลดต้นทุนสู้กับเกลือทะเลที่มีราคาถูกลง อีกทั้งยังกระบวนการผลิตที่ทันสมัยขึ้น มีการผสมแมกนีเซียมไบคาร์บอเนต และซิลิกา เพื่อป้องกันไม่ให้เกลือจับตัวเป็นก้อนเมื่อโดนความชื้น

การผลิตเกลือยุคนี้ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งเกิดปัญหากระทบสิ่งแวดล้อม น้ำเค็มดินเค็ม สัตว์น้ำตาย ความอุดมสมบูรณ์ลดลง ข้าวในนาเสียหาย ทำให้ชาวบ้านออกมาเรียกร้องให้ยุติการทำนาเกลือและฟื้นฟูลุ่มน้ำเสียว รัฐบาลในสมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ จึงได้ออกคำสั่งปิดกิจการผลิตเกลือสินเธาว์ในเขตลุ่มน้ำเสียวทั้งหมดในปี 2523 แต่ก็เป็นการชะงักเพียงชั่วระยะเวลาสั้นๆ เพราะมีการลักลอบทำนาเกลือเกิดขึ้น จนกระทั่งเกิดการประท้วงใหญ่ที่รุนแรงในปี 2533 จึงทำให้การทำนาเกลือในลุ่มน้ำเสียวได้ยุติลงอีกครั้งต่อมาการทำอุตสาหกรรมเกลือขนาดใหญ่ได้ทำให้เกิดที่ดินเปลี่ยนมือจากชาวบ้านเป็นของนายทุน เริ่มมีผลิตเกลือสินเธาว์ให้ได้มากขึ้นด้วยการใช้วิธี ทำเหมืองละลายเกลือหิน

การเปลี่ยนแปลงของทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นไปตามแนวนโยบายของภาครัฐที่พยายามเปลี่ยนพื้นที่ทางการเกษตรและวิถีชีวิตของชาวบ้านในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมโลก และเศรษฐกิจ สร้างรายได้ให้แก่ประชาชนโดยยึดเอาวิถีชีวิตของชุมชนเป็นตัวตั้งในการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนวิถีชีวิตความเพื่อการท่องเที่ยวด้วยการส่งเสริมงบประมาณให้จัดกิจกรรมทางสังคมและโฆษณาหาอัตลักษณ์ให้เกิดการท่องเที่ยว สร้างรายได้ทำให้ประเพณีบางอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงรูปแบบจากเดิม ทั้งนี้นโยบายหลักของรัฐบาลและนโยบายระดับชุมชนเองที่มีการเมืองเข้าแทรก รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและอาชีพของชุมชน ที่เคยเป็นแหล่งผลิตเกลือและการเกษตรแบบชุมชน รัฐพยายามส่งเสริมด้วยโครงการต่างๆ ทำให้สังคมการเกษตรในทุ่งกุลาร้องไห้วันนี้มีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง เช่น การเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิโลก การส่งเสริมให้เลี้ยงปลา การทำธุรกิจทางการเกษตร ตามแนวนโยบายพัฒนาอีสานเขียว พลิกโฉมหน้าของทุ่งกุลาร้องไห้ ให้เป็นทุ่งแห่งความเจริญทางเศรษฐกิจ และวัตถุนิยมมากกว่าวิถีชีวิตที่เรียบง่ายแบบสังคมชนบท

สรุปท้ายบท

จากการรวบรวมข้อมูลทั่วไปของทุ่งกุลาร้องไห้ทำให้ทราบถึงลักษณะเฉพาะของทุ่งกุลาร้องไห้ที่กว้างใหญ่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานตั้งยุคก่อนประวัติศาสตร์ ด้วยการศึกษาชั้นดินที่ปรากฏในทุ่งกว้างรูปแอ่งกระทะทราย หรือแอ่งโคราชแห่งนี้ ตั้งแต่ยุค Jurassic จนถึงปัจจุบัน ด้วยการทับถมของตะกอนดิน ทำให้แอ่งน้ำขนาดใหญ่แห่งนี้เริ่มมีการเข้ามาครอบครองพื้นที่ของกลุ่มอารยธรรมขอมโบราณ ผ่านยุคสมัยจนถึงปัจจุบัน ซึ่งมีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เนื่องจากเป็นแหล่งเกลือที่สำคัญอย่างยิ่งในยุคขอมโบราณ จะเห็นได้จากซากแหล่งอารยธรรมขอมที่กระจายอยู่ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ และหลักฐานทางโบราณคดี เช่น เส้นทางราชมรรคา ที่หลงเหลือให้เห็นเป็นระยะตลอดเส้นทางจากทุ่งกุลาร้องไห้ ไปยังปราสาทหินพิมายและเชื่อมต่อไปที่นครวัด อันเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรขอมที่รุ่งเรือง

การอาศัยอยู่ร่วมกันของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์และการติดต่อสื่อสารกับต่างถิ่นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จนเป็นที่มาของชื่อทุ่งกุลาร้องไห้ให้ทราบถึงความเจริญมั่งคั่งของพื้นที่แห่งนี้ได้เป็นอย่างดี ด้วยการเป็นศูนย์กลางการผลิตสินค้า จำพวกเกลือสินเธาว์ และการถลุงเหล็ก จนถึงยุคของการผลิตเปลี่ยนเจ้าของดินแดน ด้วยการเข้ายึดครองพื้นที่ของกลุ่มชาวลาวที่อพยพมาจากเวียงจันทน์ และกลุ่มชนดั้งเดิมที่พยายามปรับตัวเพื่ออยู่ร่วมกัน ภายใต้การปฏิบัติตามวัฒนธรรมความเชื่อจากความเชื่อเรื่องผีเจ้าพ่อ สู่การรับอารยธรรมพุทธศาสนา ทำให้ประเพณีวัฒนธรรมของชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีความโดดเด่นและน่าสนใจอย่างยิ่ง แม้จะมีการพยายามพัฒนาพื้นที่โดยรัฐบาลและการเมืองเรื่อยมาจากอดีต จนถึงปัจจุบันทำให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในทุ่งกุลาร้องไห้ทั้งด้านศิลปวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตอาชีพของชาวบ้านที่เคยประกอบอาชีพเกษตรกรรมให้เปลี่ยนแปลงไป

ผลจากการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อให้เป็นทุ่งอีสานเขียวใหม่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในทุ่งกุลาร้องไห้หลากหลายเรื่องทั้งทางด้าน สังคมวัฒนธรรม อาชีพ ความเป็นอยู่ การศึกษา และความเชื่อ แต่ถึงอย่างไรก็ดี หากวิเคราะห์ความสำเร็จของแผนพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้พบว่าการพัฒนาของรัฐในระยะแรกขาดการประสานงาน ขาดการมีส่วนร่วมของชุมชน แต่ก็สามารถตามแก้ไขปัญหาได้ โดยการใช้วิถีความเชื่อ และต้นทุนทางสังคมเป็นหลักการเปลี่ยนแปลงอาชีพและความเชื่อเป็นสิ่งที่ทำได้ยากเนื่องจากชาวบ้านเคยชินกับวิถีชีวิตเดิมอยู่แล้ว แต่เมื่อรัฐพยายามยึดเหนี่ยวนโยบายเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ด้วยการกำหนดอัตลักษณ์ให้แก่ชุมชนแต่ละชุมชน แต่ละสาขาอาชีพ เช่น “ทุ่งกุลาร้องไห้ แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิโลก” ทำให้วิถีการเกษตรของชุมชนขาดหายไป จากเดิมที่ชาวบ้านปลูกข้าวเพื่อใช้บริโภค และให้เพื่อการประกอบกิจกรรมในสังคม ก็หันมาปลูกข้าวเพื่อส่งขาย ทำให้ส่งผลถึงพันธุ์ข้าวท้องถิ่นที่บางพันธุ์นั้นสูญพันธุ์ไป และการบุกรุกพื้นที่ปรับพื้นที่เพิ่มมากขึ้น

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับความหลากหลายของเรื่องเล่าเชิงนิเวศ

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ (Mythology of Tung Ku La Rong Hai) ที่ผู้วิจัยนำมาใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้เป็นเรื่องเล่าที่มีอยู่ทั้งในประเพณีลายลักษณ์ (Literary Tradition) และในประเพณีมุขปาฐะ (Oral Tradition) โดยมุ่งคัดเลือกกลุ่มตำนานที่มีความสำคัญต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตามแนวทางของ ศิราพร ณ ถลาง (2552: 352-353) ซึ่งได้อธิบายให้เห็นบทบาทความสำคัญของเรื่องเล่าตำนานและพิธีกรรมที่สามารถสะท้อนให้เห็นความคิดทางวัฒนธรรมของผู้คนในแต่ละสังคมว่า “ข้อมูลตำนานปรัมปราเป็นภาษาที่เป็นเชิงสัญลักษณ์เรื่องราวเต็มไปด้วยตัวละครที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติและมีพฤติกรรมที่ต้องตีความเชิงลึก ไม่ใช่จะตีความจากเนื้อหาที่เห็นได้เพียงอย่างเดียวเพราะความหมายที่ตำนานปรัมปราต้องการสื่อสารเป็น “รหัส” ที่ต้องมี “ระบบในการถอดรหัส” ตามความเชื่อและแต่ละแนวทางของกลุ่มชาติพันธุ์ รหัสต่างๆ ที่ซ่อนอยู่ในเนื้อหาด้านานเรื่องเล่าของแต่ละชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ นั้น เติมไปด้วยความหมายทางวัฒนธรรม อาทิ วัฒนธรรมการถือผีบรรพบุรุษ วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ความเชื่อทางศาสนา สังคมทางการเมืองและอำนาจศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ซึ่งต้องศึกษาโดยพิจารณาจากตัวบทเรื่องเล่าและตำนานที่ปรากฏในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งแบบมุขปาฐะและแบบมีการจดบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร โดยการจัดกลุ่มเรื่องเล่าตำนานออกเป็นกลุ่มตามรูปแบบและความสำคัญของตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ส่งผลให้การศึกษาตำนานเรื่องเล่ามีความหลากหลาย และอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างตำนานกับพื้นที่ได้อย่างดียิ่ง

การจัดกลุ่มตำนานนี้เพื่อให้เห็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมและสังคมบางประการ ซึ่งจากการเก็บรวบรวมข้อมูลในครั้งนี้ พบว่ากลุ่มตำนานที่ชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ยังคงเชื่อถือนั้นมีหลากหลายลักษณะตามแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์และกลุ่มวัฒนธรรม โดยการแบ่งเอาอนุภาคของเรื่องตำนานเพื่อเชื่อมโยงเข้าสู่พื้นที่ของตน และการรับรู้ของผู้คนในชุมชนก็จะได้รับการถ่ายทอดจากประเพณี พิธีกรรมตามความเชื่อแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ ภายใต้บริบทของการใช้วัฒนธรรมร่วม และการใช้พื้นที่ร่วมกันเพื่อจัดสรรใช้ประโยชน์ทางพื้นที่และตำนานร่วมกัน ซึ่งการศึกษาที่ใช้ข้อมูลตำนานที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติและภูมิศาสตร์ของทุ่งกุลาร้องไห้ พบว่าเรื่องเล่าตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ นั้นมีความสัมพันธ์กับการอธิบายถึงจุดกำเนิดของพื้นที่ หรือการอธิบายความเป็นมาของการปฏิบัติตนต่อพื้นที่ ในฐานะพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ หรือพื้นที่ของผู้วิเศษ จากการศึกษาตำนานเรื่องเล่าในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ สอดคล้องกับการศึกษาเรื่อง ตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลาง: ความสมานฉันท์ในความหลากหลาย ของ สายป่าน ปุริวรรธนะ (2552) ที่มุ่งรวบรวมและจำแนกแบบเรื่อง (tale type) ของตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลางของไทย และวิเคราะห์ลักษณะเด่นของตำนานประจำถิ่นดังกล่าว สามารถนำมาจัดเป็นแบบเรื่องได้ 12 แบบ ได้แก่ แบบเรื่องมาทางน้ำ แบบเรื่องสามพี่น้อง แบบเรื่องเทวดารักษาแบบเรื่องผ่านทางพบเทพ แบบเรื่องจระเข้เจ้า แบบเรื่องตายในน้ำ กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์แห่งท้องน้ำ แบบเรื่องเหยียบน้ำทะเลจืด แบบเรื่องผู้วิเศษประลองฤทธิ์ แบบเรื่องผู้สยบสัตว์ร้ายแบบเรื่องผู้วิเศษแปลงกายเป็นจระเข้ แบบเรื่อง ตาม่องล่าย แบบเรื่องน้ำไม่ท่วมผู้มีบุญ การศึกษาแบบเรื่องของเรื่องเล่าตำนานในลักษณะจำแนกออกเป็นหมวดหมู่เช่นนี้เป็นแนวทางในตำนาน

ที่อธิบายถึงความหลากหลายทางวัฒนธรรมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีมาอย่างยาวนาน และการใช้ประโยชน์กับพื้นที่ร่วมกันของชุมชนที่มีความหลากหลายทั้งชาติพันธุ์และประเพณี โดยการอาศัยเรื่องเล่าตำนานต่างๆ อธิบายซึ่งกันและกัน เมื่อพิจารณาจากกลุ่มตำนานที่อธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ จะเห็นว่า กลุ่มตำนานเหล่านี้ให้ความสำคัญกับการอธิบายถึงการกำเนิดแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะทุ่งโล่งเพื่อการปลูกพืช ผืนป่า และน้ำ ชาวบ้านในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ได้เล่าสืบต่อกันมา ในตำนาน พญานาคสูบน้ำทะเลออกกลายเป็นทุ่งกว้าง จำทำให้ท้องทุ่งแห่งนี้มีความกว้างใหญ่ไม่มีต้นไม้มากนัก อีกทั้งบริเวณตรงกลางของทุ่ง ยังปรากฏแหล่งน้ำเค็ม ซึ่งเป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ ซึ่งทรัพยากรดังกล่าวนั้นถือเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการดำรงอยู่ของมนุษย์ในพื้นที่อันแห้งแล้งเช่นนี้ จึงปรากฏตำนานที่ว่าด้วยการสร้างให้แหล่งทรัพยากรเหล่านี้กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เพื่อการทำนุบำรุงรักษาร่วมกัน เช่นตำนานป่าดงภู ซึ่งถือเป็นป่าชุ่มน้ำสำคัญของลุ่มแม่น้ำมูล จึงถูกกำหนดให้เป็นที่อยู่ของผีเจ้าพ่ออุปราช เจ้าพ่อใหญ่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์

ภาพประกอบ 15 ศาลเจ้าพ่อดงภูดินญาพ่อใหญ่ที่ชาวลุ่มน้ำมูลและชาวทุ่งกุลาร้องไห้เคารพในฐานะเจ้าพ่อผู้ปกครองดูแลป่าภูดินและลำน้ำมูล

ตำนานเรื่องเล่าที่พบในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ นอกเหนือจากตำนานที่ว่าด้วยเรื่องของแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติแล้ว ตำนานยังเป็นสื่ออธิบายถึงความสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยอยู่ร่วมกันในทุ่งกุลาร้องไห้ โดยอาศัยเรื่องราวของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่มีความสำคัญต่อกลุ่มชาติพันธุ์ ดังจะเห็นจาก ตำนานเรื่องศรีนครเตา ซึ่งถือเป็นตำนานของเจ้าพ่อใหญ่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์และสำคัญต่อกลุ่มชาติพันธุ์ลาว เขมร และกวย เนื่องจาก ทั้งสามกลุ่มนั้นเชื่อว่า ท้าวศรีนครเตาเองเป็นบรรพบุรุษ ของตนที่พามาสร้างบ้านแปลงเมืองอยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งแต่ละกลุ่มต่างยอมรับร่วมกันว่า ท้าวศรีนครเตา (เชียงศรี) นั้นเป็นบุคคลที่เคยมีตัวตนอยู่จริง ในสมัยอยุธยาตอนปลาย มาหากองรัตนโกสินทร์ตอนต้น เนื่องจากตำนานกล่าวว่าท้าวศรีนครเตานั้นได้รับการปูนบำเหน็จจากพระยาจักรีให้ปกครองหัวเมืองเตา (บ้านกุดหวาย) ซึ่งปัจจุบันชาวลาอออำเภอยักษ์ภูมิพิสัย เชื่อว่าเป็นบ้านเมืองเตา ส่วนชาวกวยอำเภอรัตนบุรี เชื่อว่าเป็นบ้านกุดหวายนั่นเป็นชื่อเดิมของบ้านทรายแก้ว ก่อนที่จะเปลี่ยนมาเป็นรัตนบุรีอีก ทั้งตำนานท้าวศรีนครเตา ยังผูกโยงเรื่องราวให้เกี่ยวเนื่องกับพื้นที่ต่างๆ ภายในทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการให้หมู่บ้านต่างๆ เป็นส่วนหนึ่งของอนุภาคภายในตำนาน ซึ่งนั่นคือการพยายามให้ความเชื่อมโยงทางเชื้อสายชาติพันธุ์ของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการสร้างศาล หรือรูปปั้นของท้าวศรีนครเตา ไว้ตามสถานที่ต่างๆ

นอกเหนือจากท้าวศรีนครเตาที่เป็นเหมือนสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมและกลุ่มชาติพันธุ์ของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ การศึกษาในครั้งนี่ยังพบว่า เรื่องเล่าตำนานยังมีบทบาทในการอธิบายสิ่งอื่นๆ ทั้งด้านศาสนสถาน และวัตถุสิ่งของต่างๆ ที่มีความหมายทางวัฒนธรรม อาทิ พระพุทธรูปบุคคลสำคัญทางวัฒนธรรม เศษสิ่งของโบราณ และวัตถุอารามต่างๆ การศึกษาเรื่องเล่าตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้จัดกลุ่มตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ออกเป็น 5 กลุ่ม ตำนาน ได้แก่ 1) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ 2) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพชุมชนและชาติพันธุ์ 3) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถาน 4) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์ 5) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งรวบรวมได้ทั้งสิ้น 114 สำนวน ดังจะได้จำแนกประเภทของตำนานตามรูปแบบดังนี้

ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

ทุ่งกุลาร้องไห้มีลักษณะเป็นพื้นที่โล่งกว้าง แต่เดิมนั้นไม่ค่อยมีต้นไม้ใหญ่ส่วนมากแล้วจะปรากฏป่าประเภทป่าโคก ป่าเพ็ก อยู่กระจายเป็นหย่อมๆ แม้จะมีลักษณะเป็นที่ราบแต่ทุ่งกุลาร้องไห้ในฤดูแล้ง พื้นที่ส่วนใหญ่จะแห้งแล้งมาก ส่วนในฤดูฝนน้ำจะท่วมทุกปี ใต้พื้นดินลงไปเป็นน้ำเค็ม ปัจจุบันยังคงเห็นได้ชัด เช่น หนองน้ำบ่อพันขัน ที่มีรสชาติเค็มจนไม่สามารถอุปโภคบริโภคได้ สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ส่วนใหญ่บริเวณตอนกลางของทุ่งแห่งนี้จึงไม่เอื้ออำนวยต่อการทำการเกษตรเท่าที่ควร อาชีพส่วนใหญ่ในอดีตของผู้คนในบริเวณทุ่งกว้างแห่งนี้จึงปรากฏหลักฐานการต้มเกลือ การทำอุตสาหกรรมเหล็กและเครื่องปั้นดินเผาเป็นหลัก ในส่วนที่ราบใกล้แหล่งน้ำ เช่น แม่น้ำมูลตอนกลาง แม่น้ำชี พื้นที่เหล่านี้มีความอุดมสมบูรณ์แต่น้ำหลากท่วมทุกปี ด้วยความแตกต่างทางสภาพแวดล้อมในแต่ละฤดูของทุ่งกุลาร้องไห้ และความหลากหลายทางนิเวศวิทยาจึงทำให้ผู้คนเกิดแนวคิดอนุรักษ์พื้นที่ทางธรรมชาติเพื่อใช้ประโยชน์สูงสุดด้วยวิธีการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้าง

คุณค่าของพื้นที่และสภาพแวดล้อมด้วยเรื่องเล่าตำนานประกอบพื้นที่ เชื่อมโยงความเชื่อวัฒนธรรมให้พื้นที่สิ่งแวดล้อมเกิดความพิเศษ เรียกว่า การสร้างภูมิโนวัตรธรรมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

เรื่องเล่าที่ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อกำหนดให้พื้นที่ทางธรรมชาติเกิดความศักดิ์สิทธิ์และใช้เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมความเชื่อของชุมชนนั้น Linda Dégh (n.d. อ้างถึงใน ประคอง นิมมานเหมินท์, 2528: 18) กล่าวว่าตำนานที่อธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ คือเรื่องเล่าตำนานที่อธิบายถึงการกำเนิดของโลก จักรวาล และกำเนิดของสิ่งต่างๆ รวมถึงปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น ลม ฝน กลางวัน กลางคืน พายุร้อน พายุฝน สภาพภูมิศาสตร์ที่ผิดแผกไปจากปกติธรรมดา และธรรมชาติของพืช สัตว์ ตลอดจนลำดับขั้นและบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ และการประพฤติปฏิบัติต่างๆ ที่เกิดขึ้นต่อพื้นที่นั้นๆ เช่น เรื่องเล่าความเป็นมาของน้ำในบ่อพันขันที่มีรสเค็มเพราะพิษของพระยานาคที่พ่นออกมา หรือเรื่องเล่าที่ว่าดินในทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้เป็นดินเค็มเนื่องจากดินนั้นพื้นที่ทั้งหมดเคยเป็นทะเลที่กว้างใหญ่ แต่ต้องแห้งเหือดไปเพราะพิษของพระยานาค เป็นต้น ตำนานเหล่านี้แสดงให้เห็นความฉลาดของกลุ่มชนในการสังเกตและอธิบายถึงสิ่งต่างๆ ที่พวกเขาไม่สามารถเข้าใจได้ เรื่องราวเหล่านี้ได้ถูกรวบรวมไว้และถูกถ่ายทอดสืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน (ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2529: 141) เรื่องที่อธิบายถึงกำเนิดหรือความเป็นมาของสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมชาติ อธิบายถึงความเป็นมาของสิ่งที่อยู่ในท้องถิ่น อาจเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติหรือก่อเกิดขึ้นมา ตัวอย่างเช่น เรื่องตำนานทุ่งกุลา อธิบายความเป็นมาของสถานที่ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ได้แก่ ป่า แหล่งน้ำ บ่อเกลือ แหล่งทรัพยากรต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ดงจำแอ่น ดงแสนสี บ่อพันขัน ห้วย เช่นนี้ในภาษาไทยอาจถือเป็นตำนานประเภทหนึ่ง เพราะอธิบายความเป็นมาของสิ่งต่างๆ (ประคอง นิมมานเหมินท์, 2551: 16-17) เช่นเดียวกับสุมิตร ปิตัพฒน์ (2546: 25) อธิบายว่าสิ่งเหนือธรรมชาติ (supernaturalism) เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจหรือคุณสมบัติพิเศษ แตกต่างจากสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ตามธรรมดาในธรรมชาติมนุษย์จะมีความรู้สึกเคารพหรือเกรงกลัวสิ่งเหนือธรรมชาติที่ลึกลับโดยเฉพาสิ่งที่เหนือธรรมชาติเหล่านั้นอาจจะส่งอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์และความเป็นไปของโลกได้

ตำนานเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ปรากฏการณ์ธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์พบเห็นคุ้นเคย แต่มนุษย์ไม่สามารถหาคำตอบได้ว่าเกิดจากอะไร จึงปรากฏเรื่องเล่าอธิบายที่มาของปรากฏการณ์ธรรมชาติเหล่านี้ออกมาเป็นรูปธรรม บทบาทของตำนานทางธรรมชาตินี้สามารถอธิบายที่มาและความสำคัญของพื้นที่ “ทุ่งกว้าง” ด้วยเรื่องเล่าตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ และภูมินามที่รับรู้ร่วมกันกันในแต่ละพื้นที่ เรื่องเล่าที่อธิบายถึง “พื้นที่ป่า” ของทุ่งกุลาร้องไห้เนื่องจากเป็นทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดจึงปรากฏเรื่องเล่าตำนานที่อธิบายมูลเหตุและความสำคัญของป่า หรือ ดง ที่ชุมชนให้ความสำคัญ อาทิ ดงภูดิน ดงเท่าสาร ดงสติก ดงป่าหลาน ดงครั่งน้องดงครั้งใหญ่ พื้นที่ป่าเหล่านี้มีความสำคัญด้วยการเป็นแหล่งทรัพยากร ทั้งอาหาร ยารักษาโรคและไม้ที่ใช้ปลูกสร้างจึงมีความสำคัญมากต่อวิถีชีวิตของชุมชน เช่นเดียวกับเรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องกับ “แหล่งน้ำ” หรือหัวใจหลักของการเลือกพื้นที่ตั้งชุมชนของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ การเลือกทำเลที่ตั้งชุมชนในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้จะเลือกพื้นที่ใกล้แหล่งน้ำ หรือสามารถใช้ประโยชน์จากน้ำได้ง่ายที่สุด ดังนั้นการใช้ตำนานเรื่องเล่าเพื่อให้แหล่งน้ำของชุมชนกลายเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมจึงปรากฏชัดเจนในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ สระน้ำ ลำน้ำ ต่างๆ ชุมชนจะให้ความสำคัญและเล่าประวัติความเป็นมาเพื่อสร้างความสำคัญเรื่องเล่าเหล่านี้เป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติ อีกแหล่งทรัพยากรคือพื้นที่ทางธรรมชาติที่สามารถสร้างอาชีพและอัตลักษณ์ให้กับทุ่งกุลาร้องไห้ได้ นั่นคือการต้มเกลือจึงปรากฏตำนานที่เกี่ยวข้องกับ “แหล่งเกลือ”

ในทุ่งกุลาร้องไห้ เช่นบ่อพันขัน สายเกลือที่พยัคฆภูมิพิสัย พื้นที่ความเป็นธรรมชาติเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ถูกอธิบายด้วยตำนานและเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ของผู้คนในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ทั้งสิ้น

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยได้รวบรวมตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ไว้ 5 กลุ่ม ได้แก่ 1) ทุ่งกว้าง 2) แหล่งน้ำ 3) ผืนป่า 4) พื้นที่แห้งแล้ง และ 5) แหล่งเกลือ ซึ่งมีเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องทั้งสิ้นจำนวน 24 สำนวนดังตาราง ต่อไปนี้

ตาราง 2 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้	ทุ่งกว้าง	พื้นที่ ทุ่งกุลาร้องไห้ 5 จังหวัด
2. ตำนานทุ่งแสนตอ	ทุ่งกว้าง	พื้นที่อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
3. ตำนานทุ่งหลวง	ทุ่งกว้าง	บ้านตาหยวก ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานทุ่งปะหลาน	ทุ่งกว้าง	บ้านปะหลาน ตำบลปะหลาน อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
5. ตำนานทุ่งหมาหลง	ทุ่งกว้าง	อำเภอกะเทยวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
6. ตำนานบ่อพันขัน	แหล่งน้ำ	บ้านตาเฒ่า ตำบลจำปาขัน อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด
7. ตำนานลำน้ำสติก	แหล่งน้ำ	อำเภอสติก จังหวัดบุรีรัมย์
8. ตำนานลำเสียวใหญ่	แหล่งน้ำ	บ้านเมืองบัว ตำบลเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
9. ตำนานลำน้ำมูล	แหล่งน้ำ	อำเภอสติก จังหวัดบุรีรัมย์ /อำเภอรันบุรี อำเภอนาคู จังหวัดสุรินทร์
10. ตำนานลำน้ำพลับพลา	แหล่งน้ำ	อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด
11. ตำนานสระสี่เหลี่ยมสะแก	แหล่งน้ำ	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด
12. ตำนานสระหลวง	แหล่งน้ำ	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด
13. ตำนานหนองโพนแก้ว	แหล่งน้ำ	บ้านเมืองเตา ตำบลเมืองเตา อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
14. ตำนานลำน้ำเตา	แหล่งน้ำ	บ้านเมืองเตา ตำบลเมืองเตา อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
15. ตำนานดงครั่งน้อยดงครั่งใหญ่	ผืนป่า	อำเภอกะเทยวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
16. ตำนานดงสะตาว	ผืนป่า	อำเภอสติก จังหวัดบุรีรัมย์
17. ตำนานดงปะหลาน	ผืนป่า	ตำบลปะหลาน อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

ตาราง 2 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
18. ตำนานป่าดงภูดิน	ผืนป่า	อำเภอราชสีห์ จังหวัดศรีสะเกษ
19. ตำนานดงป่าคันธนาม	ผืนป่า	บ้านคันธนาม ตำบลคันธนาม อำเภอพนมทวาย จังหวัดร้อยเอ็ด
20. ตำนานโพนซัน	พื้นที่แห่งแล้ง	พื้นที่ทั่วไป ของอำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
21. ตำนานโนนซันหมาก	พื้นที่แห่งแล้ง	บ้านหญ้าหนอง ตำบลจำปาขัน อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
22. ตำนานดอนขุมเงิน	พื้นที่แห่งแล้ง	บ่อพันขัน ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
23. ตำนานบ่อเกลือพันขัน	แหล่งเกลือ	บ่อพันขัน ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
24. ตำนานยักษ์หน้าใหญ่	แหล่งเกลือ	ตำบลทุ่งเขาหลวง อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ทุ่งกว้าง

ตำนานที่อธิบายความเป็นมาของทุ่งกว้าง (Prairie area) พื้นที่โล่งในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ตามตำนานที่ปรากฏและการรับรู้ของผู้คนในชุมชนด้วยการบอกเล่าและปฏิบัติต่อพื้นที่ด้วยประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อต่างๆ อันทำให้พื้นที่ทุ่งกว้างกลายเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม ทั้งวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับพื้นพันธุ์ข้าว และทรัพยากรอื่นๆ เช่น เกลือ ที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของกลุ่มคนในทุ่งกว้างแห่งนี้ ด้วยการสืบทอดเรื่องเล่าตำนาน อาทิ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเรียกขานนาม ของพื้นที่ โดยรวมว่าทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งเป็นชื่อที่ได้มาจากพ่อค้าชาวเผ่ากุลาตามความรับรู้ของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยทั่วไปได้ปรากฏการกล่าวถึงกุลาว่าเป็นกลุ่มชาวไทยใหญ่ที่เดินทางมาค้าขายในพื้นที่ทุ่งใหญ่และประสบปัญหาจนต้องออกมาเป็นชื่อทุ่งกุลาซึ่งจากการศึกษาของสุจิตต์ วงษ์เทศ (2558: 175) กล่าวว่า กุลา เป็นคำเก่าที่ใช้กันมาแต่สมัยอยุธยา และกร่อนมาจากคำว่า กุลาเช่นเรียกชื่อการละเล่นอย่างหนึ่งในพิธีกรรมของราชสำนักว่ากุลาตีไม้กล่าวกันว่าคำกุลากร่อนมาจากชื่อบริเวณเบงกอลของอินเดียแต่คนพื้นเมืองสุวรรณภูมิออกเสียงว่าบังกลาแต่กุลาในชื่อทุ่งกุลาร้องไห้หมายถึงไทยใหญ่หรือเงี้ยวที่มีหลักแหล่งอยู่ลุ่มน้ำสาละวิน ทางตอนเหนือของพม่า

พื้นที่กว้างใหญ่ของทุ่งกุลาร้องไห้ ยังถูกเรียกขานตามตำนานเรื่องเล่าออกเป็นอีกหลายชื่อ โดยอาศัยตำนานเรื่องเล่าเป็นสิ่งที่กำหนด ภูมินาม หรือ นามที่เรียกขานพื้นที่ ดังเช่น ชาวอำเภอยักษ์ภูมิสัย และพื้นที่ใกล้เคียงของจังหวัดมหาสารคาม เรียกขานพื้นที่นี้ว่า ทุ่งปะหลาน หรือ ทุ่งป่าหลาน ตามตำนานที่เล่าขานเรื่อง ปู่กับหลานที่เดินทางไปเลี้ยงควายที่ทุ่งแห่งนี้ แล้วเกิดพลัดหลงกันจนทำให้หลานต้องตายเนื่องจากความหิวโหยเพราะทุ่งแห่งนี้นอกจากจะกว้างใหญ่แล้วยังแห้งแล้งเป็นอย่างมาก ซึ่งเรื่องเล่าเหล่านี้อาจจะขัดแย้งกันบ้างตาม อนุภาคของเรื่องเล่าที่อยู่คนละกลุ่มวัฒนธรรมเช่นเดียวกับ ชื่อทุ่ง

แสนต่อ ที่มาจากเรื่องดงแสนต่อตามความรับรู้ของกลุ่มชาวไทยเขมร-ส่วยและผู้ที่นับเชื้อสายจากเจ้าพ่อศรีนครเตา ในบริเวณ อำเภอสตึก อำเภอรัตนบุรี อำเภอชุมพลบุรี ที่เชื่อว่าเจ้าพ่อศรีนครเตา ได้ใช้ดาบพระขรรค์ฟันต้นไม้ในดงเพียงครั้งเดียวขาดไปแสนต้น เลยทำให้ดงที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าไม้กลายเป็นทุ่งโล่งในกาลต่อมา

การเล่าเรื่องราวตำนาน ที่มาของชื่อทุ่งกว้างแห่งนี้ เป็นการเชื่อมโยงเรื่องราวให้เข้ากับบริบทของพื้นที่และทรัพยากรที่ปรากฏ เช่นเดียวกับ ชื่อเรียกขานว่า ทุ่งหลวง หรือทุ่งใหญ่ ทุ่งมหาหลวง จากความเชื่อว่าทุ่งแห่งนี้เคยเป็นทะเลมาก่อน จากการเล่าขานของผู้คนที่อยู่ทางตอนกลางของทุ่งกว้าง เช่นอำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอกะเทวี และพื้นที่รอบๆ เนื่องจากบริเวณแห่งนั้น น้ำเค็ม เป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ จึงทำให้อดีตพื้นที่บริเวณดังกล่าวเคยเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก จะเห็นได้จากซากอารยธรรมโบราณที่ปรากฏ เช่น ปรากฏคู เศษหม้อ ปรากฏปราสาท และชุมชนโบราณอีกมากมาย จากการรวบรวมของผู้ศึกษา ได้รวบรวมเรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับทุ่งกว้างไว้ดังนี้

1. ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้

ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของที่ราบสูงโคราช และมีตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องน่าสนใจเนื่องจากความเชื่อของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นประเพณีของท้องถิ่นด้วยความเคารพต่อพื้นที่ตามตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ปรากฏแทรกอยู่ในบทความประวัติทุ่งกุลาร้องไห้ของดิเชล พลอาสา (2545) ทุ่งกุลาร้องไห้กับภูกาสิงห์เอกสาร 80 ปี โรงเรียนบ้านภูกาสิงห์ ร้อยเอ็ด ความว่า

พ่อค้าชาวกลา เดินทางหาบหามสินค้า เพื่อข้ามท้องทุ่งอันกว้างใหญ่แห่งนี้ เดินทางต่อมาได้สักระยะหนึ่ง ก็เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าเป็นอันมาก เพราะช่วงนั้นเป็นอยู่ระหว่างฤดูแล้ง อากาศร้อน น้ำจะดื่มก็ไม่มี แดดก็ร้อนจัด ต้นไม้ที่จะอาศัยร่มเงาก็หายาก เต็มที่ พ่อเดินทางต่อไปอีกพักหนึ่ง ก็มองเห็นป่าไม้เป็นดงอยู่ข้างหน้าอยู่กลางทุ่งแห่งนี้ พวกพ่อค้าชาวกลาก็ดีใจ พากันหาบหามครั้งเดินทางลัดไปยังดงแห่งนั้น ซึ่งมองเห็นอยู่ข้างหน้ามองด้วยตาเห็นว่าใกล้ แต่เวลาเดินไปจริงๆ นั้นมันไกลแสนไกล พวกพ่อค้ากลาต่างก็เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า หิวก็หิว น้ำจะดื่มพอกลิ้วคอที่แห้งก็หมด ทั้งแดดก็ร้อนจัด มองไปข้างหน้าเห็นเปลวแดดอยู่เหนือยอดหญ้าเป็นเปลวระยิบระยับ หาดต้นไม้สักต้นพอเป็นร่มเงาบังแดดเพื่อพักผ่อนก็ไม่มี น้ำที่เตรียมมาก็หมด กระหายน้ำก็กระหาย พวกพ่อค้ากลาต่างก็พากันอดโรยไปตามๆ กัน ครั้งที่หาบมาก็หนัก โดยเฉพาะคนที่โลภมาก บรรจุกครั้งมาเต็มเข่ง แทบจะเดินทางต่อไปไม่ไหวอยู่แล้ว ครั้งจะเทครึ่งทิ้งก็เสียดาย จึงพากันอดครวญและน้อยอกน้อยใจ ทั้งคิดไปต่างๆ นาๆ ว่าคงจะเอาชีวิตมาทิ้งหรือตายในท้องทุ่งอันกว้างใหญ่แห่งนี้เป็นแน่แท้ จึงพากันร้องไห้ร้องขอให้ไปตามๆ กัน ทั้งร้องให้ทั้งอุทิศสัพเพกาย กลั้นใจเป็นเหือกสุดท้าย เพื่อที่จะเดินทางต่อไปให้ถึงดงที่มองเห็นอยู่ข้างหน้า กลางทุ่งกว้างแห่งนี้ ทั้งพากันร้องไห้ร้องขอให้และพยายามเดินทางต่อไป ในที่สุดก็เดินทางไปถึงดงที่มุ่งหวังไว้ก็ดีใจ

2. ตำนานทุ่งแสนตอ

เรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องกับท้าวศรีนครเตาท้าวเธอ จากการเล่าผ่านกลอนลำของ
สนั่น พงษ์อินทร์วงศ์ (2559: สัมภาษณ์) ความว่า

เมื่อท้าวศรีนครเตาได้รับเหล็กปัดจากพระยาจักรีมาจำนวน 7 เกวียนนั้น ได้พาลูก
ทั้งเจ็ดคนตีเป็นดาบพระขรรค์เพื่อนำไปถวาย ด้วยการใช้น้ำขี้เปิดขี้ไก่ประกอบการตี อยู่ 7
เดือนจึงแล้วเสร็จได้ดาบดวงติมา 1 เล่ม ครั้งนั้นได้นำดาบมาทดลองความคมที่ป่าดงสดาว
(ดงสติ๊ก) ด้วยการฟันทีเดียวต้นไม้ขาดไปแสนต้น มีกลอนเล่าว่า “คุยเฒ่าเต่าว่านั่นเป็นบ่อน
คือถนน เตาคือเตาตีเหล็กหล่อหางเล็กกล้ำ หล่อเข้าไปฟันไม้ในดงแต่คราวก่อนบ่อนไปฟัน
แต่ก็สติ๊กฟันแม่นดง ฟันมือนั้นมือนี่ล้มท้าวแสนตอ จึงเป็นดงแสนตอต่อมาเฮฮู้ ถนนไป
อยู่บ่อนคูนาท้าวเต่า” จากดงไม้ใหญ่กลายเป็นทุ่งโล่งมาจนถึงทุกวันนี้ ชาวบ้านจึงขนานนาม
ทุ่งนั้นว่า ทุ่งแสนตอ หรือปัจจุบันเรียกทุ่งชุมพล เนื่องจากเป็นทุ่งกว้างอยู่ทางพาด อำเภอ
ชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ ส่วนหนึ่งของทุ่งกลาร้องไห้

3. ตำนานทุ่งหลวง

ชื่อทุ่งหลวงนั้นชาวทุ่งกลาร้องไห้ ในเขตอำเภอสวรรณภูมิ อำเภอเกษตรวิสัย
จังหวัดร้อยเอ็ดขนานนามให้ทุ่งกลาร้องไห้ ตามตำนานเมืองจำปาขันนคร จากนิทานพื้นบ้านของ ของ
ดิเชล พลอาสา (2545) ในหนังสือทุ่งกลาร้องไห้กับภูกาสิงห์เอกสาร 80 ปีโรงเรียนบ้านภูกาสิงห์ ร้อยเอ็ด
ความว่า

หลังจากที่ลูกสาวเจ้าเมืองจำปาขันได้ถูกลักพาตัวไปแล้ว เจ้าเมืองจึงไปขอร้องให้
สหายนที่เป็นพยานาคช่วยเหลือ พยานาคจึงได้เสกมนต์ให้ทะเลสาบทุ่งกลาเหือดแห้ง
ตั้งแต่นั้นมา จากนั้นจึงได้นำพระนางคำแพง แสนสิกลีบกินพระนครจำปาขัน แต่ทว่าเรื่อง
ยังไม่จบลงเพียงแค่นี้เมื่อทะเลสาบเหือดแห้งลง ปู ปลา กุ้ง หอย ตายส่งกลิ่นเหม็นไปทั่ว
บริเวณ และยังกลิ่นขึ้นไปยังสวรรค์ พระอินทร์จึงได้มีบัญชาให้พยานกอินทรีสองตัวผิวเมีย
ลงมากินซากสัตว์เหล่านั้น ซึ่งต้องใช้เวลากินถึง 7 ปี 7 เดือน 7 วันจึงหมด จากเหตุที่ทะเล
หลวงแห้งเหือดลงกลายเป็นพื้นดินที่กว้างใหญ่นี้ พื้นที่สูงก็กลายเป็นดอน เป็นป่าชุมชน แต่
พื้นที่ราบกว้างนั้นกว้างใหญ่กว่า ชาวบ้านจึงขนานนามว่า “ทุ่งหลวง” เนื่องจากคำว่า
หลวงในภาษาล้านนั้น แปลว่า กว้างใหญ่ แต่ก่อนเป็นพื้นน้ำที่กว้างใหญ่ก็เรียกว่า “ทะเล
หลวง” เมื่อน้ำแห้งลง ก็เรียกตามความเป็นทุ่งนากว้างใหญ่ว่าทุ่งหลวง ในความรับรู้ของ
ชาวบ้านในชุมชนสืบมา

4. ตำนานทุ่งป่าหลาน

ตำนานที่มาของชื่อทุ่งป่าหลานจากการเรียกขานของผู้คนตามตำนานว่าด้วยเรื่องปู่กับหลานที่พลัดหลงกัน ปรากฏในกลอนลำ เติบดังชมทุ่ง ของหมอลำกึ่งแก้ว แข็งขัน (2558: สัมภาษณ์) ความว่า

ทุ่งป่าหลานนี่นาหลานกับปู่ได้หลงกัน หลานกะหลงพอลานปู่ลัดหาไปตามซ่ง
จึงพายลงไปห้อยยอยโพนหาป่าจอดทุ่งพุทไธสงกะได้เ็นป่าหลานถ่มจั่งลัดหา เพ็นว่าอิด
อ่อนล้าลากเสียมแแก่นเป็นคองมาฮอดตงสติกชุดเผือกมันคราวนั้น จึงได้มีบทบั่นคองเสียม
หรือคองจอบ ทุ่งป่าหลานหมูนี่ป่าหลานถ่มอ้อหลิ...จากกลอนลำดังกล่าว จึงสามารถสรุปได้
ว่า ชื่อทุ่งป่าหลานนั้นเกิดจากเหตุการณ์ปู่ทิ้งหลาน ต่อมาเมื่อมีความเจริญขึ้นตรงบริเวณ
นั้น บริเวณบ้านแห่งนั้นก็ถูกเรียกว่าเป็นบ้าน ปะหลาน ซึ่งหมายถึงบริเวณบ้านที่ปู่ได้
พบกับศพของหลานนั่นเอง

5. ตำนานทุ่งหมาหลง, ทุ่งสะแก

คำว่า สะแก ในภาษากลุ่มชาติพันธุ์เขมร แปลว่า สุนัข ดังนั้นตำนานเรื่องเล่า
เกี่ยวกับนามทุ่งหมาหลง และทุ่งสะแก ปรากฏในการเรียกขานของชุมชนบ้านเมืองเตา ในงานการ
ศึกษาวิจัยของ บุญทัน กมล และคณะ (2552) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ศึกษาตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตาและ
พลังความเชื่อที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเพื่อค้นหาแนวทางการพัฒนาชุมชนหัวเมืองเตาที่ยั่งยืน ความว่า

ทุ่งหมาหลงเป็นชื่อทุ่งกว้างที่อยู่บริเวณบ้านเมืองเตาอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัด
มหาสารคามความ กว้างของท้องทุ่งนั้นกว้างใหญ่มากจนหมาเดินทางเข้าไปในเขตนั่นไม่
สามารถจำทางกลับบ้านได้จึงเรียกว่าทุ่งหมาหลง

ทุ่งสะแกคือ บริเวณอำเภอสวรรณภูมิ อำเภอกะชกรวิสัย อำเภอบุพผรัตน์ อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย อำเภอยักษ์พลบุรี ทุ่งสะแก คือบริเวณที่มีต้นสะแกขึ้นอยู่ชุกชุมและทุ่งกุลาร้องไห้คือ ช่วงที่มีพ่อค้าคนเผ่ากุลาเดินทางผ่านมาค้าขายแล้วเกิดความหิวกระหายน้ำและ
เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าแลพลั้งหลงไม่รู้ทิศเหนือทิศใต้ไม่รู้ว่าจะไปทางไหนตึกกลัวว่าจะตาย
เป็นผีเผ่าทุ่งจึงได้ร้องไห้จึงได้เรียกท้องทุ่งบริเวณนั้นว่าทุ่งกุลาร้องไห้

การเรียกขานนามของทุ่งกว้างนั้นเป็นเรื่องเล่าและตำนานที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพื้นที่
การใช้เรื่องเล่าตำนานเพื่ออธิบายเกี่ยวกับ ภูมินาม ในทุ่งกุลาร้องไห้จึงมีความสำคัญต่อการกำหนดพื้นที่
ต่างๆในทุ่งกว้างแห่งนี้ ซึ่งมีความสำคัญในปัจจุบัน คือ ทุ่งกว้างได้กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวของผู้คน
เนื่องจากเป็นพื้นที่เหมาะสมในช่วงฤดูฝนเท่านั้น เมื่อถึงฤดูแล้งไม่สามารถทำการเกษตรอื่นๆ ได้ ดังนั้น
การเรียกขานนามของทุ่งผ่านตำนานเรื่องเล่าจึงสื่อไปในด้านความแห้งแล้ง ความทุกข์ยากเป็นส่วนมาก

ภาพประกอบ 16 ท่งโล่งกว้างของแอ่งโคราชทุ่งกุลาร้องไห้

แหล่งน้ำ

จากการศึกษาดำเนินเรื่องเล่าที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีเนื้อหาเล่าถึงกำเนิดและความสำคัญของแหล่งน้ำ ทั้งสายน้ำ และหนองน้ำที่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อ ประเพณีของท้องถิ่นพบว่านอกจากจะมีเรื่องเล่าอธิบายให้เห็นการกำเนิดแหล่งน้ำว่ามีจุดกำเนิดจากอะไร สาเหตุการเกิดโดยอาศัยเรื่องเล่าตำนานศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้แหล่งน้ำนั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ไปด้วย เช่นบ่อพันขัน ที่เชื่อว่าเกิดจากฤทธิ์ของพระโมคคัลลานะ หรือ สระหลวงบ้านกุ่มคันทนาม ที่เชื่อว่าเป็นที่อยู่ของยักษ์กุมภกรรณ ก่อนที่จะถูกคันทนามปราบและเสกให้กลายเป็นสระน้ำ อีกทั้งยังมีเรื่องเล่าอธิบายเหตุว่าสายน้ำสำคัญๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ น้ำมูล น้ำชีก็มีความสำคัญทางวัฒนธรรมเช่นกันเพราะตำนานบางสำนวนอาจจะไม่ได้เล่ารายละเอียดว่าแม่น้ำเกิดจากเหตุใดโดยตรงแต่ทว่า ก็ยังกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างตำนานกับแหล่งน้ำนั้นๆ เช่น เรื่องราวของท้าวโสวัต ที่กล่าวถึงแม่น้ำมูลในตอนที่น่างบัวตูมลงอาบน้ำในลำมูลแล้วจึงได้เอาเส้นผมของนางใส่ผอบลอยในลำมูลเพื่อเสี่ยงทายหาคู่ ปรากฏว่าผอบนั้นได้ลอยทวนน้ำไป

ดังนั้นเพื่อให้เห็นรายละเอียดและการศึกษาตีความบนพื้นฐานของการมองว่าตำนานเรื่องเล่าที่อธิบายความหมายของแหล่งน้ำในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นกระบวนการทางความคิดความเชื่ออีกอย่างหนึ่งที่ได้ช่วยยืนยันให้เห็นว่าแม่น้ำ หนองน้ำแต่ละแห่งนั้นมีความสำคัญต่อวิถีชีวิต ความเชื่อ และประเพณีของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ผู้ศึกษาจึงได้รวบรวมตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ดังนี้

6. ตำนานบ่อพันขัน

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาและความเชื่อเรื่องบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์บ่อพันขัน ของ พระครูวิบูลย์ เจติยานุรักษ์ (2558: สัมภาษณ์) ได้รวบรวมตำนานบ่อพันขันไว้ในหนังสือบ่อพันขัน ซึ่งเป็นหนังสือการเรียนรู้ของวัดพระธาตุพันขัน บ้านตาเถร อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด (สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด, 2525) ความว่า

นานมาแล้วมีเรื่องเล่าขานกันว่าบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เคยเป็นท้องทะเลกว้างใหญ่ไพศาล และมีเมืองหนึ่งอยู่ริมฝั่งทะเลชื่อเมืองจำปาขัน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่านครจำปาบุรี เจ้าเมืองมีหลานสาวแสนสวยอยู่ 2 องค์ ผู้พี่ชื่อคำแพง ผู้น้องคนรองชื่อแสนสี พระองค์ทรงปกครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ด้วยความสงบสุขตลอดมา แต่ต่อมาบิดาทั้ง 2 พระองค์ได้ถูกลักพาตัวไป เจ้าเมืองจำปาบุรีได้ขอให้พระยานาคช่วย พระยานาคจึงได้ใช้อิทธิฤทธิ์ทำให้น้ำทะเลสาบแห้งไป

เมื่อทะเลสาบเหือดแห้งลง ปู ปลา กุ้ง หอย ตายส่งกลืนเหม็นไปทั่วบริเวณ และยังกลืนขึ้นไปยังสวรรค์ พระอินทร์จึงได้มีบัญชาให้พญานกอินทรีสองตัวผิวเมื่อยลงมากินซากสัตว์เหล่านั้น ซึ่งต้องใช้เวลากินถึง 7 ปี 7 เดือน 7 วันจึงหมด กล่าวถึงองค์พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นที่พึ่งของปวงสรรพสัตว์ พุทธองค์เสด็จประทับที่วัดเชตวันมหาวิหาร ทรงแผ่พระญาณตรวจดูสรรพสัตว์ในความปัจจุบันสมัย(รุ่งอรุณ) ตามพุทธวิสัย ซึ่งเป็นพุทธกิจที่ทรงทำมิได้ขาด ทรงทราบพญานกอินทรีสองตัวเมื่อย ได้เบียดเบียนสัตว์อยู่จึงมีบัญชาให้พระโมคคัลลาน์เฝ้า แล้วมีพุทธปรารภแก่พระโมคคัลลาน์ว่าให้ไปกราบพระยานกนั้นเสีย จึงกำหนดวาระจิตเข้าสู่สมาธิ ให้เกิดฌานเตโชกสิณฟุ้งเป็นไฟลูกโพล่ง เป็นลำแสงประหนึ่งว่าเส้นเหล็กแดง ที่ตกไปเผาในโรงหลอมสับเท่าพุ่งตรงไปยังนกอินทรีสองตัวเมื่อย แต่ยังมีทันถึงตัวก็ร้องกึกก้องทวนอากาศ ย่อมแก่พระเถระเจ้ายอมสมาทานศีลทำกลายเป็นนกแล้ว ต่อมาขณะนั้นเองนาคนึงอยู่ที่ใต้บาดาล มีรูขึ้นตรงบ่อสะดือทะเลไม่ห่างจากที่นั้นมากนัก ได้ยินเสียงนกอินทรีที่ดังสนั่นทั่วพื้นบาดาล นึกว่าศัตรูจะเข้ามาทำร้ายตน จึงโผล่ขึ้นมาจากพื้นพิภพพ่นพิษเป็นควันไปมิดฟ้า พิษเหล่านั้นกระจายไปตามลมอย่างรวดเร็ว ไปถูกหูตาชาวประชาถึงกับลูกตากระเด็นออกมา เพราะเหตุว่าพิษของพญานาคนั้นเค็มร้ายกาจยิ่งกว่าเกลือเป็นสิบเท่านั่นเอง ทำเอาชาวประชาถึงกับล้มตายเป็นอันมาก พระโมคคัลลานะเห็นเหตุการณ์ดังนั้นจึงได้อธิษฐานเตโชกสิณเปลวไฟพุ่งเผาตรงปากบ่อ เพื่อให้นาคกลับสู่พื้นบาดาล จากนั้นเห็นว่าหากปล่อยไว้เหมือนเดิม นาคคงขึ้นมาทำร้ายให้เกิดอันตรายแก่ชาวบ้านอีก จึงได้อธิษฐานจิวรปิดตรงแผ่นหินบริเวณตรงนั้น แล้วอธิษฐานบาทซ่ายเหยียบชายจิวร พระเถระผู้รู้กาลไกลเกรงว่าต่อไปประชาชนจำต้องอาศัยน้ำเพื่อชำระพิษของพญานาคที่ถูกร่างกาย และใช้เป็นน้ำกินน้ำอาบต่อไป จึงได้อธิษฐานขี้นิ้วลงไปที่จิวรเกิดเป็นรอยแตกเท่าขันน้ำ (รัศมีกว้าง 1 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว วัดดูในปัจจุบัน) ชาวบ้านเรียกว่าน้ำสร้างครก เพราะลักษณะเหมือนครกตำข้าว อีกอย่างน้ำตรานั้นถึงแม้จะเล็กแต่ทว่าแม้จะตกเท่าไรก็ไม่หมดสักที ชาวบ้านจึงเรียกว่า บ่อพันขัน อันเป็นที่มาของตำนานบ่อพันขัน

ตำนานบ่อพันขันเป็นเรื่องเล่าที่นอกเหนือจากการอธิบายสาเหตุการเกิดของบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์แล้วยังเป็นการใช้ตำนานอธิบายถึงสาเหตุของธรรมชาติของแหล่งน้ำที่มีรสชาติเค็มผิดปกติไปจากธรรมชาติโดยทั่วไปว่า เดิมเคยเป็นทะเลมาก่อนหน้านี้ การอธิบายด้วยตำนานเรื่องเล่า ยังเชื่อโยงสู่การทำน้ำศักดิ์สิทธิ์ผ่านพิธีกรรมทุกปี ด้วยการจัดประเพณีแข่งเรือยาวถวายเจ้าพ่อ และการนำน้ำในบ่อไปหตสรงพระธาตุในชุมชนในเทศกาลประจำปี

7. ตำนานลำน้ำสติก

เป็นดงใหญ่แห่งหนึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของทะเลสาบมีชื่อเรียกว่า “ดงน้ำเปือก” ซึ่งเล่ากันว่าเป็นที่อยู่ของพระยาช้างสาร ตามสำนวนตำนานของชาตรี คำแสนเทียะ (2558: สัมภาษณ์) ซึ่งเดิมอาศัยอยู่ที่บ้านเมืองเสือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ความว่า

สติกแปลว่าน้ำ เป็นหยั่งจั่งเอ็นว่าดงสติก เพราะว่ามูลมันลึกลายวาความกว้าง ที่มาของห้วยสติก หรือว่าดงน้ำเปือกในนิทาน คำว่า ดงน้ำเปือกในที่นี้เมื่อพิจารณาตาม ภาษาแล้วเข้าใจว่าเป็นภาษาเขมรเช่นคำว่า ตะดิกแปลว่า น้ำ ในปัจจุบันเราเรียกว่า ดงสะ ติกซึ่งเป็นที่ตั้งของอำเภอสะตึก จังหวัดบุรีรัมย์ ในทุกวันนี้เพราะดงสะตึกนี้เป็นดงที่ราบต่ำ และอยู่ริมทะเลด้วยเป็นดงที่มีช้างอยู่มากมาย มีเจ้าโหลงชื่อพระยาช้างสารเหตุที่เรียกว่า สติกนั้น เกิดจากพื้นที่ตรงบริเวณนั้นเป็นแม่น้ำมูลหลง มีน้ำเอ่อท่วมทุกปี พระยาช้างสาร ผู้เป็นใหญ่ได้อาศัยอยู่ตรงนั้นก่อนที่จะถูกพระยานกอินทรีจับกิน และทุกวันนี้ได้ กลายเป็นทุ่งกว้างเนื่องจากบริเวณอำเภอสะตึก ปู่ศรีนครเตาได้ลองดาบพระชั้นชัย จนโล่ง เตียน คนจึงเรียกว่า สติก สืบต่อมา

8. ตำนานลำเสียวใหญ่

ลำเสียวใหญ่นั้นมีต้นกำเนิดจากที่ราบสูงสันปันน้ำระหว่างลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชีมี ลำน้ำสาขาชื่อ ลำเตา ลำเสียวใหญ่และลำเสียวน้อยไหลมาบรรจบกันเป็นลำเสียวใหญ่ที่อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดไหลบรรจบกับห้วยก้าวกวักเป็นลำเสียวไหลลงแม่น้ำมูลที่เหนืออำเภอราศีไศล จังหวัด ศรีสะเกษ ตำนานของลำน้ำเสียวปรากฏแทรกอยู่ในกลอนลำตำนาน หนองบ่อ อำเภอบรบือ จังหวัด มหาสารคาม ของสงบ ดาวดวงใหม่ (2558: สัมภาษณ์ และกลอนลำ) เล่าตำนานความเป็นมาของลำน้ำ เสียวใหญ่ ความว่า

เฒ่าพ่อจุ่มคำ เป็นคนอยู่ที่บรือมหาสารคาม เพิ่นเลี้ยงควายทามไว้ตัวหนึ่งขนาดสูง ได้ 11 ศอก ยาวได้ 3 วา เป็นควายตัวผู้ตัวใหญ่ วันหนึ่งควายเฒ่าพ่อจุ่มคำถูกแทง จิ้งวี่งเอาเขาชีวิตชนเป็นคลองดิน ใส่ของควายนั่นตกเรียรด กลายเป็นลำน้ำเสียว โดยมีลำ น้ำสาขาเล็กๆ คือลำเตา ลำปลับพลา ไหลไปลงมูลที่อำเภอราศีไศล

ตำนานการเกิดลำน้ำเสียว จากสำนวนตำนานปรัมปราพื้นบ้านในหนังสือ ของดีเซล พลอาสา (2545) ทุ่งกุลาร้องไห้กับภูกาสิงห์ โรงเรียนบ้านภูกาสิงห์ ร้อยเอ็ด เล่าความสัมพันธ์ระหว่าง เจ้าพ่อเสือหาญ กับเจ้าพ่อศรีนครเตา หรือพ่อศรีคอนเต่า ความว่า

ลำน้ำเสียนั้นมีความคดโค้งเหมือนคนเมาเหล้าเนื่องจาก ครั้งที่เจ้าพ่อเสือหาญเดินทางมาจากชัยภูมิจะไปที่กลางทุ่งกุลาร้องไห้ ได้พาลูกน้องหยุดพักผ่อนที่หนองบ่อ (ต้นกำเนิดลำน้ำเสียว) และพาลูกน้องดื่มเหล้าดื่มกันจนเมา และพาลูกน้องเดินทางต่อ โดยที่เจ้าพ่อเสือหาญนั้นถือไม้เท้าศักดิ์สิทธิ์ แต่ด้วยความเมาเจ้าพ่อเสือหาญจึงลากไม้เท้านั้น และพาลูกน้องเดินวกไปวนมา คลองของไม้เท้านั้นกลายเป็นลำน้ำเสียว และมีความคดโค้งมาก ต่อมาถึงบริเวณบ้านเมืองบัว ได้ทะเลาะและตีกันกับเจ้าพ่อสีคอนเตา จึงทำให้ลำเสียวบริเวณนี้กว้างเพราะคนตีกัน

9. ลำน้ำมูล

เรื่องเล่าเกี่ยวกับลำน้ำมูลของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรโดยการเล่าของเดช ภูสองชั้น (2558: สัมภาษณ์) อดีตกำนันตำบลทุ่งเขาหลวง บ้านตาหยวก อำเภอสุวรรณภูมิ กลุ่มเขมรไทยที่มีความคุ้นเคยกับลำน้ำมูลและเป็นกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มน้ำมูลเล่าตำนานความเป็นมาของลำน้ำ ความว่า

ลำน้ำมูลนั้นเป็นลำน้ำเดิมอยู่แล้ว แต่ที่เรียกว่าน้ำมูลนั้นเนื่องจากเป็นแม่น้ำที่เป็นที่ซ่อนสมบัติล้ำค่า (ชาวบ้านเรียกว่า มูล) คือ นางบัวตูมลงอาบน้ำในลำมูลแล้วจึงได้เอาเส้นผมของนางใส่ผอบลอยในลำมูลเพื่อเสี่ยงทายหาคู่ ปรากฏว่าผอบนั้นได้ลอยทวนน้ำไปจนท้าวโสวัตเก็บผอบนั้นได้และตามลงมาจนพบนางกำลังเล่นน้ำอยู่ ท้าวจึงเข้าไปผู้สัมพันธ์ด้วย เหตุนี้จึงให้แม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำสำคัญที่เป็นดังมรดกของชุมชนชาวเขมรแถบกลุ่มน้ำมูลสืบมา

10. ตำนานลำน้ำพลับพลา

เหตุที่เรียกว่า “พลับพลา” เนื่องจากเป็นที่อยู่ของนางเงือก ในตำนานที่เล่าขานของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร ในเรื่องนางบัวตูม ของเดช ภูสองชั้น (2558: สัมภาษณ์) ความว่า

ในตอนที่ท้าวโสวัตได้เดินทางมาตามหาผ้าวิเศษของตนที่พลัดหลงกันได้ทราบข่าวจากชาวบ้านว่าผ้าได้มากินหญ้าที่หนองหญ้าม้าและถูกนางยักษ์จับไป ท้าวจึงได้ตามมาถึงบ้านหนึ่งมีถ้ำอยู่ริมน้ำพลับพลาเรียกว่า “ถ้ำนางเงือก” และได้เผลอหลับไปนางเงือกมาพบเข้าเกิดรักท้าวโสวัตจึงแปลงร่างเป็นสาวงามมาสมสู่ด้วย ทำให้ท้าวได้นางเงือกมาเป็นเมียอีกคน ครั้นคิดขึ้นได้จึงถามนางเงือกว่าจะตามหาผ้าที่ถูกลักขโมยมา นางเงือกจึงบอกให้ไปทางเหนือ

11. ตำนานสระสี่เหลี่ยม สระแก

สระแก หรือสระแจ แปลว่าสระที่มีความเป็นเหลี่ยม เป็นการเรียกขานนามตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ สระสี่เหลี่ยม สระแก เป็นที่รู้จักกันดีของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือผู้คนผู้นับถือเจ้าพ่อศรีนครเตาตำนานที่เล่าถึงเหตุของการเกิดสระสี่เหลี่ยมจากการบอกเล่าของพ่อเฮ้า สร้อยทอง (2559: สัมภาษณ์) ชาวตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ความว่า

พ่อเฒ่าเต่าเมืองเตา หรือพ่อศรีนครเตา ได้ไปขุดบ่อตักปลา (หลุมปลา) อยู่หัวนา โดยขุดสี่เหลี่ยมเป็นสระ อยู่บ้านกู่กาสิงห์ ครั้งนั้นได้ผู้เสียว (เพื่อน) กับพ่อใหญ่เสื่อหาญ ผู้เป็นหัวหน้าอยู่บ้านกู่กัน แต่ละมือพ่อใหญ่เฒ่าเต่า ได้เดินทางลัดทุ่งไปยามหลุม ยามต้อน แล้วก็ฝากเสียวอีกเสมอมา พ่อเฒ่าเต่า นอกจากจะขุดหลุมตักปลาแล้ว ยังได้พาเสียวอีกขุดคู ตักต้อน ต่อมาคูต้อนได้ ชาวบ้านกู่กาสิงห์เรียกว่า “คูผีแปง” เป็นถนนราชมรรคาเชื่อมต่อ ระหว่างพิมายกับกู่กาสิงห์ จนทุกวันนี้

12. ตำนานสระหลวง

ตำนานที่เล่าถึงสระหลวง เป็นเรื่องเล่าที่ประกอบเรื่อง คันธนาม ของดอน สมทุม (2559: สัมภาษณ์) ผู้เฒ่าที่มีความเชี่ยวชาญและเป็นผู้ดูแลกู่คันธนาม บ้านคันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด เล่าความว่า

นางสีดามาทำนาที่บริเวณทุ่งนาบ้านคันธนามนี้ และมีช้างป่ามาทำลายข้าวกล้าของ นางในตอนกลางคืนทุกวันๆ ครั้นตอนเช้านางมาเห็นช้างก็เสียใจและโกรธมาก จึงตกลงใจ เดินทางตามหาสัตว์ที่มาทำลายข้าวในนาของนาง ระหว่างทางนางกินน้ำในรอยเท้าช้าง แปลง ก็เกิดตั้งครุฑ จึงเดินทางกลับเมืองสาเกตุ มาคลอดลูกเป็นชายใช้ชื่อว่า “คันธนาม” (คชนาม) เมื่อทำวคันธนามอายุได้ 7 ปี ไปปราบยักษ์ซึ่งเฝ้ารักษาสมบัติอยู่ (ปัจจุบันเป็น สระหลวง) ได้สมบัติของยักษ์นั้นก็เอามาให้แก่มารดาของตน บริเวณหลุมสมบัติที่ยักษ์นั้น รักษาอยู่ปัจจุบันกลายมาเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ท้ายหมู่บ้านเรียกว่าหนองหลวง หรือ สระหลวง

13. ตำนานหนองโพนแก้ว

ตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองโพนแก้ว หนองน้ำศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนบ้านเมืองเตา โดยการบอกเล่าของเฮ้า สร้อยทอง (2559: สัมภาษณ์) ชาวบ้านเมืองเตา ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิ พิสัย จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเล่าความเป็นมาตามตำนานของหนองโพนแก้วจากตำนานเมืองเตาของเจ้า พ่อศรีนครเตา สรุปความว่า

หนองโพนแก้วเป็นหนองน้ำใหญ่อยู่กลางทุ่งนาสลับป่าละเมาะ โดยชาวบ้านเชื่อกันว่า เจ้าพ่อศรีสะอาดรักษาอยู่ ซึ่งท้าวศรีสะอาดนี้เชื่อกันว่าเป็นทหารเอกของพ่อศรีนครเตาให้ ดูแลบ้านเมืองทางฝั่งทิศตะวันตกให้ดูแลเรื่องน้ำท่า คู่กับเจ้าพ่อศรีสงคราม ซึ่งดูแล บ้านเมืองด้านทิศตะวันออกให้ดูแลความสงบเรียบร้อยของชุมชน

14. ตำนานลำน้ำเตา

ตำนานลำน้ำเตาปรากฏแทรกอยู่ในตำนานเจ้าสีคอนเตา หรือเจ้าพ่อศรีนครเตา ของดีเซล พลอาสา (2545) พงศ์กรร้องให้กับกู่กาสิงห์ โรงเรียนบ้านกู่กาสิงห์ ร้อยเอ็ด ความว่า

ลำน้ำเตาเกิดจากที่พ่อเผ่าสี ได้คอนเตาไฟเพื่อเดินทางจากบ้านปะหลาน เพื่อไปดู
 ลอบดักปลาที่ตนดักไว้ที่คุนา บริเวณบ้านเมืองบัว แต่เนื่องจากความเหนื่อย จึงไม่สามารถ
 คอนเตาต่อไปได้ จึงได้ลากเตานั้นเดินทาง ทำให้เกิดเป็นลำน้ำเตา

ตำนานเรื่องเล่าที่อธิบายความสำคัญของแหล่งน้ำสำคัญที่ปรากฏในชุมชนบริเวณทุ่ง
 กุลาร้องให้นั้น นอกเหนือจากการเล่าถึงการกำเนิดขึ้นของแหล่งน้ำแล้วตำนานยังอธิบายถึงความสำคัญ
 ของแหล่งน้ำ อาทิ ความสำคัญต่อการเป็นที่อยู่อาศัยของผู้มีบุญหรือบุคคลศักดิ์สิทธิ์อันทำให้แหล่งน้ำนั้น
 กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และการให้แหล่งน้ำนั้นเป็นสถานที่สำคัญในตำนานท้องถิ่น ดังเช่นแม่น้ำมูล
 แม่น้ำพลพลา หรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่เป็นสถานที่สำคัญในเรื่อง ถือเป็นการสร้างสถานที่ทาง
 ธรรมชาติและทรัพยากรน้ำให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ด้วยแนวทางของชุมชนผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม
 เรื่องผีบรรพบุรุษที่มีอยู่อย่างเหนียวแน่นในชุมชนทุ่งกุลาร้องให้

ผืนป่า

ตำนานเรื่องเล่าที่เล่าขานถึงผืนป่าธรรมชาติของชุมชนที่อยู่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องให้นั้น
 ปรากฏเรื่องเล่าถึงที่มาและจุดกำเนิดผืนป่า ดง หรือภู ต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องให้ เนื่องจากบริเวณ
 ทุ่งโล่งแห่งนี้เป็นที่แห้งแล้ง ดังนั้นพื้นที่ป่าจึงเป็นพื้นที่สำคัญที่ชุมชนให้ความสำคัญทางวัฒนธรรมเป็น
 อย่างยิ่ง โดยเฉพาะการใช้เรื่องเล่าเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ด้วยฤทธิ์ของเจ้าพ่อผู้รักษาป่า ดังเช่นดงภูดิน
 ดงคันธนาม พื้นที่ป่าดงที่ถูกจัดให้เป็นป่าศักดิ์สิทธิ์ที่มีเจ้าพ่อเป็นคนให้กำเนิด หรือเป็นที่อยู่ของเจ้าพ่อ
 หรือแม้แต่การสร้างจุดกำเนิดด้วยเรื่องราวต่างๆ เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ป่าชุมชน โดยการ
 กำหนดให้เป็นพื้นที่ดอนเจ้าพ่อ ดอนปู่ตาซึ่งเป็นสัญลักษณ์ ที่บอกถึงอาณาบริเวณป่า มีการสร้างศาล
 พระภูมิ เชิญผีเจ้าที่เจ้าทางมาอยู่ในศาล อาทิ ดอนปู่ผ่านขานคำ ดอนปู่ศรีนครเตา ดอนคุยท้าวเต่า เพื่อช่วย
 ในการปกปักรักษาคนในบ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข เพื่อให้ชาวบ้านได้กราบไหว้บูชา และประกาศเป็นเขต
 ดอนปู่ตา โดยใช้วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ เข้ามาควบคุม ในบริเวณป่าดอนปู่ตาจึงเป็นเขตแห่ง
 ความศักดิ์สิทธิ์ ใครจะเข้าไปบุกรุกที่ดิน ตัดไม้หรือทำการล่าสัตว์ไม่ได้ เป็นการลอบหลู่ปู่ตา และเชื่อกัน
 ว่า ใครจะละเมิดจะมีอันเป็นไป โดยล้มเจ็บหรือแม้กระทั่งเสียชีวิต ซึ่งเรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องกับ
 พื้นที่ป่าไม่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องให้ให้ผู้ศึกษาได้รวบรวมไว้ดังนี้

15. ตำนานดงครึ่งน้อย ดงครึ่งใหญ่

ตำนานดงครึ่งน้อย ดงครึ่งใหญ่ เป็นพื้นที่ป่าชุมชนและต่อมาได้ขยายเป็นพื้นที่ชุมชนในอำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ปรากฏแทรกอยู่ในบทความประวัติทุ่งกุลาร้องไห้ ของดิเชล พลอาสา ทุ่งกุลาร้องไห้กับภูเก้าสิงห์ โรงเรียนบ้านภูเก้าสิงห์ ร้อยเอ็ด (2545) ความว่า

หลังจากที่พ่อค้าชาวกุลาดำเดินทางมาค้าขายในบริเวณทุ่งกว้างแห่งนี้ในฤดูแล้ง ด้วยการหาบ่นมมาขาย หรือเสื่อผ้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายกับผู้คนในทุ่งแห่งนี้ เมื่อขายของหมดก็เดินทางกลับพม่า ถึงบริเวณอำเภอดงคำมู เห็นชาวบ้านเอาขี้ครั่งมาขาย ชาวกุลาดำอยากได้ไปย้อมผ้า จึงพากันซื้อเป็นจำนวนมาก และด้วยความโลภพ่อค้ากุลาดำพากันขนเอาครั่งจนเกินกำลัง อีกทั้งเมื่อจะล่องเรือไปตามลำน้ำมูลก็กลัวไกล มองเห็นทุ่งกุลาร้องไห้โล่งเตียนคิดว่าเดินเดียวเดียวก็ข้ามจึงพากันเดินข้ามทุ่ง แต่เมื่อเดินไกลไปเรื่อยๆ หาทิพักไม่มีเหนื่อยมาก รู้สึกหอบครั้งที่ตนหอบมาหนักขึ้นเรื่อยๆ ก็พากันเอาเที้งไว้กลางทุ่งกุลานั้น บริเวณตรงนั้น ชาวบ้านจึงเรียกว่า ดงครึ่ง ปัจจุบันเป็นตำบลดงครึ่งน้อย และตำบลดงครึ่งใหญ่ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

16. ตำนานดงสะตาว

ตำนานว่าด้วยดงสะตาว ปรากฏแทรกในกลอนลำเรื่อง ประวัตีศรีนครเตา ของ บุญจัน ชูชีพ (2558: สัมภาษณ์) หมอลำที่มีความชำนาญในการเล่าตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ตำบลภูสวนแตง อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์ ความว่า

คนที่สี่นี้เนื้อแม่นเชียงศรีสี่เฒ่าคนเฒ่าจื่อเอา เฒ่าเชียงศรีเฒ่าว่าพาหมู่มาหลายบ้านแรกมาตั้งต่อเฒ่าบ้านกุดหวาย มีคนหลายมาพักอยู่นานอนยัง

คนที่ห้าแม่นเชียงพันหัวหน้า นำพลย้ายมาอยู่บ้านดงลำดวน เขตเมืองไทยพี่น้องเมืองบ้านหมูเฮา หัวหน้านี้นักกันบุกบันเข้าชุดกันโพนธาง ดงสะตาวแตกม้างได้ทำฮั่วไฮนา ท่งปลับปลาแม่นเชียงศรีผู้คุ้มภัยเขียนไว้ ต่อมาไซซานเฒ่าเชียงศรีท้าวเต่า

ดงสะตาวในกลอนลำเรื่องศรีนครเตานี้ เป็นนามเรียกขานชื่อป่าไม้ แลวเขตอำเภอสตึกจังหวัดบุรีรัมย์ตามตำนานว่า ดงสะตาวเพี้ยนมาเรียกว่า “สตึก” ในเวลาต่อมาซึ่งได้นำกลอนลำฉบับเต็มนี้ไว้ในส่วนของภาคผนวก

17. ตำนานดงปะหลาน

ดงปะหลาน หรือดงป่าหลาน เป็นชื่อของเขตพื้นที่ป่าในทุ่งกุลาร้องไห้ในบริเวณอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคามเล่าสืบต่อจากรุ่นสู่รุ่น อันเป็นการเล่าตำนานเพื่อประกอบการตั้งชื่อบ้านนามเมืองของผู้คนแถวนี้ จากตำนานการเล่าของดงปะหลานของหมอลำหมอลำบุญจัน เข้าเฝ้าอ่อนหรือบุญจัน ชูชีพ (2558: สัมภาษณ์) ชาวบ้านตำบลภูสวนแตง อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์ ความว่า

กลอนลำเพี้ยนว่า “บ้านป่าหลานเมืองลิงแกล่เสียจนล้ำ คนจึงพากันเอ็นว่าป่าหลาน
ข้างท่ง นี่หละดงบ่อนบ้านยายเฒ่าสั่งหลาน” เพี้ยนเลยเอ็นดงหน่วยนี้ว่าดงปะหลาน ตาม
เหตุที่ปู่ได้ทิ้งหลานไป เป็นนิทานว่าต่อกันมาจนทุกวันนี้

18. ตำนานป่าดงภูดิน

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับดงภูดิน พื้นที่ป่าชุมชนที่ชาวบ้านในลุ่มแม่น้ำมูล โดยเฉพาะ
ชาวอำเภอราชสีห์ จังหวัดศรีสะเกษ และชาวบ้านใกล้เคียงให้คำนิยามว่า “ป่าศักดิ์สิทธิ์” เนื่องจาก
ตำนานเล่าว่าเป็นเมืองของญ่าพ่อใหญ่อุปราซ ซึ่งตำนานนี้ปรากฏในบทความของปฐม หงษ์สุวรรณ
(2557) ดงภูดิน: เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับปฏิบัติการสร้างความหมายว่าด้วยสิทธิชุมชน วารสารสังคม
ลุ่มน้ำโขงปีที่ 10 ฉบับที่ 3 หน้า 167-192 กันยายน-ธันวาคม 2557 ความว่า

ญ่าพ่อผู้เป็นใหญ่สุดที่ดงภูดิน คือ ญ่าพ่ออุปราซ ความเป็นมาของท่านมีเล่ากัน
หลายตำนาน อย่างเรื่องหนึ่งว่า ท่านเป็นชาติเชื้อกษัตริย์เคยอยู่ที่เวียงจันทน์ จนเกิด
สงครามใหญ่ จึงอพยพมาอยู่ที่บ่อพันขันเมืองสุวรรณภูมิ ต่อมา มีพยานาคสาวจากถ้ำวัง
ใหญ่ ตรงสบน้ำที่ลำน้ำเสียวไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำมูล แปลงกายเป็นสาวสวยมาหา
เพื่อน(มนุษย์) ที่อยู่แถวบ่อพันขัน แต่ก่อนได้เจอเพื่อนเธอเกิดเจอกับเจ้าอุปราซเข้าก่อน
และเจ้าชายหนุ่มก็ลุ่มหลงเธอถึงขั้นขอตามกลับไปบ้านเมืองของเธอด้วย นาคสาวที่ชื่อสาม
สี ขอคำสัญญาจากเจ้าอุปราซให้หลบตาเดินตามเธอไปตลอดทาง จากนั้นก็เป่ามนต์พาเจ้า
อุปราซเดินไปทางแปวน้ำ (ทางน้ำลอดใต้ดิน) ไปจนถึงถ้ำวังใหญ่ที่เธออาศัยอยู่
เจ้าอุปราซเกิดความลึกลับสงสัยจึงสืบตามขึ้น มนต์ดำน้ำของนางสามสีเลยคลาย อุปราซ
จมน้ำตายกลายเป็นเทพเทวารองรักอยู่กับเจ้านางสามสี ตั้งดงภูดินเป็นเมืองหลวง

19. ตำนานดงป่าคันธนาม

ดงป่าคันธนาม เป็นพื้นที่ป่าชุมชนที่มีเนื้อที่ประมาณ 500 ไร่ ซึ่งชาวบ้านคันธนาม
และหมู่บ้านใกล้เคียงใช้ประโยชน์ร่วมกันในด้านการหาของป่า และใช้เพื่อจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรม
ร่วมกันคือการบวงสรวงเจ้าพ่อคันธนาม ซึ่งตั้งศาลไว้ที่กลางป่าแห่งนั้นเนื่องจากเชื่อว่าเป็นเมืองเดิมของ
เจ้าพ่อคันธนาม และมีภูคันธนามเป็นเสมือนเมืองของเจ้าพ่อ ตามคำบอกเล่าของดอน สมทุม (2559:
สัมภาษณ์) ผู้เฒ่าชาวบ้านคันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอนาทาย จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

เมื่อท้าวคันธนามได้พบกับ ท้าวไผ่ร้อยกอ ท้าวเกวียนร้อยเล่มแล้วได้พากันสร้าง
บ้านเมืองขึ้น วันหนึ่งได้เดินทางเข้าป่าใกล้ที่นาของตนจึงได้ไม้เท้าวิเศษซึ่งถ้าเอาทางโคนขึ้น
ใครคนนั้นจะตาย ถ้าเอาทางปลายขึ้น คนตายจะฟื้นขึ้นมา ไม้เท้าวิเศษนี้เรียกว่า “กขชี้ตาย
ปลายขึ้นเป็น” (ปัจจุบันเป็นพื้นที่ป่าที่อยู่ทิศตะวันออกภูคันธนาม) จนในที่สุด คันธนาม
และเพื่อนเดินทางมาถึงเมืองร้างแห่งหนึ่งได้พบลูกสาวเจ้าเมืองนั้นซ่อนตัวอยู่ในกลอง
จึงสอบถามได้ความว่า เมืองนี้ได้มียักษ์ชูงวง มาอาละวาดจับคนในเมืองกินเป็นอาหาร
คันธนามจึงจัดการปราบยักษ์นั้นจนแพ้ แล้วใช้ไม้เท้าวิเศษชุบคนในเมืองฟื้นกลับมา
ทั้งหมด

กลุ่มตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อาทิ ป่าชุมชน แม่น้ำ หรือสถานที่ต่างๆ เป็นการใช้ตำนานเพื่ออธิบายพื้นที่ทางธรรมชาติสำคัญเพื่อจุดประสงค์บางอย่างของชุมชน อาทิ การดูแลป่าชุมชน การจัดการทรัพยากรทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นอย่างดี

พื้นที่แห้งแล้ง

พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้นั้นเป็นพื้นที่ราบที่มีความแห้งแล้งมาแต่อดีต เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบที่เป็นดินทราย ในฤดูแล้งสภาพภูมิประเทศจะประสบความแห้งแล้งกันดารมาก ดังที่การศึกษาของประสพสุข ฤทธิเดช (2550: บทนำ) ที่อธิบายพื้นที่สภาพภูมิศาสตร์ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ว่าคือทุ่งที่มีสภาพภูมิศาสตร์ของฤดูแล้งเป็นธรรมชาติของฤดูกาลที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือแทบทุกชุมชนจะประสบกับความแห้งแล้งกันดารแต่ในความแห้งแล้งมีผู้คนอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้จากการรับรู้ในแง่มนของนักโบราณคดีทรงคุณค่าที่สวยามคือทุ่งกุลาร้องไห้เป็นแหล่งประวัติศาสตร์มีเรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องกับสถานที่และโบราณวัตถุต่างๆ มากมาย

สถานที่แห้งแล้งในการรับรู้ของชุมชนชาวอีสานทั่วไปคือสถานที่สูง ขาดแคลนน้ำ ดังนั้นชาวทุ่งกุลาร้องไห้จึงขนานนามสถานที่เหล่านั้นว่าเป็น “โพน” ซึ่งแปลว่าที่สูง สถานที่ใดมีสภาพเป็นโพนเป็นเนิน สถานที่นั้นย่อมหมายถึงพื้นที่อันแห้งแล้งมาก โดยส่วนมากจะถูกจัดให้เป็นที่ตั้งสร้างหมู่บ้าน โดยต้องดูทำเลแล้วไม่ไกลจากแหล่งน้ำมากนัก ดังเช่นตำนานที่เล่าถึง เนินชันหมาก ที่มีลักษณะพื้นที่สูงชันเป็นเนินรูปร่างคล้ายชันหมาก (ตะกร้าหมากไม้โบราณ) อันมีเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ว่าเป็นเมืองผีและเรื่องเล่าที่กล่าวขานถึง โพนขึ้นก หรือกองขึ้นกอินทรีที่มากินปู ปลา และผู้คนในทุ่งแห่งนี้แล้วถ่ายมูลไว้จนกองเป็นเนินสูง ไม่สามารถใช้พื้นที่ทำนาได้เนื่องจากน้ำท่วมไม่ถึงและกลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์อีกแห่งหนึ่งที่มีผีอารักษ์อยู่ดูแลรักษาพื้นที่ให้ชาวบ้านเกิดความเคารพยำเกรง

20. ตำนานโพนขึ้นก

คำว่า โพน เป็นภาษาถิ่นอีสาน ตามความหมายในพจนานุกรมหมายถึง สิ่งที่อยู่รวมกันเป็นกองๆ หรือเนินดิน เช่น จอมปลวก เป็นต้น แอ่งน้ำที่เป็นทุ่งกุลาร้องไห้นี้อาจเป็นทะเลน้ำจืดขนาดใหญ่ซึ่งปรากฏว่ามีการค้นพบหลักฐานการทับถมของซากสัตว์ดึกดำบรรพ์ได้แก่ซากหอยต่างๆ ที่ชาวบ้านเรียกว่า “โพนขึ้นก” ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในทุ่งกุลาร้องไห้ แต่ที่พบหลักฐานที่ชัดเจนที่สุดอยู่ในเขตบ้านดอนพิมาน ตำบลสระคู อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดตำนานโพนขึ้นกจากการเล่าของทอง สอนงาม (2558: สัมภาษณ์) ชาวบ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

ยังมีนิทานของชาวบ้านเล่าถึงที่มาของ “โพนขึ้นก” ไว้อีกว่าเมื่อน้ำทะเลบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แห้งไปแล้ว พวกสัตว์น้ำต่างๆ ก็ตายลงแล้วส่งกลิ่นเหม็นฟุ้งขึ้นไปถึงสวรรค์ พระอินทร์ทนกลิ่นเหม็นไม่ไหวจึงส่งให้นกอินทรีคู่หนึ่งลงมากินซากหอย ปู ปลา นกอินทรีกินซากสัตว์น้ำอยู่ได้ประมาณเดือนหนึ่งจึงหมดแล้วก็ถ่ายมูลสีขาวทิ้งไว้กองใหญ่มาก จึงเป็นที่มาที่ชาวบ้านเรียกว่า “โพนขึ้นก” จนมาถึงทุกวันนี้

21. ตำนานโนนขันหมาก

ตำนานเรื่องเล่าแห่งความรักที่ไม่สมหวังอันเกี่ยวข้องกับพื้นที่โนนขันหมากจากการบอกเล่าของ อำคา แสงงาม (2558: สัมภาษณ์) ประธานกลุ่มนักวิจัยทุ่งกุลาร้องไห้ บ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอกษัตริย์ชัย จังหวัดร้อยเอ็ด เล่าความว่า

เมื่อครั้งโบราณมีชายหนุ่มแห่งเมืองกู่กาสิงห์ ไปหลงรักหญิงสาวชาวเมืองจำปาขัน ซึ่งก็อยู่ไม่ไกลกันนัก แต่เนื่องจากว่าพ่อของฝ่ายเจ้าสาวนั้นไม่เห็นดีเห็นงามด้วย เนื่องจากไม่ชอบว่าเป็นคนลาว ในวันที่ฝ่ายเจ้าบ่าวนั้นยกขบวนขันหมากจะไปสู่ขอสาว ฝ่ายพ่อเจ้าสาวจึงยกลูกสาวนั้นให้ชายอื่นไป สร้างความโกรธแค้นให้ชายหนุ่มอย่างมาก จึงได้โยนขันหมากนั้นทิ้งไว้เป็นที่เนินตรงนั้น (ชาวบ้านเรียกเนินขันหมาก) และเกิดความคิดค้นเมืองจำปาขัน จึงได้ปั้นฝายกั้นแม่น้ำ (คูผีแปง) กั้นลำน้ำพลับพลาจนไหลเอ่อท่วม เมืองจำปาขันกลายเป็นเมืองร้าง ส่วนตนเองก็มาตรอมใจตายที่เนินที่ทิ้งขันหมากนั้นไว้ กลายเป็นฝัอรักษ์เฝ้าเนินนั้นต่อมา

ตำนานโนนขันหมาก อีกหนึ่งสำนวน จากการเล่าของชาว สมอสา (2559: สัมภาษณ์) เล่าตำนานความสำคัญของโนนขันหมาก ความว่า

โนนขันหมากนั้นเป็นที่เนินสูง มีลักษณะคล้ายขันหมากโบราณอีสาน คือมีเอวปากกว้าง สี่เหลี่ยม ชาวไทยเรียกว่าพาน ไว้สำหรับวางสิ่งของเครื่องบูชา ดังนั้นจึงเป็นสถานที่วางเครื่องสักการบูชา สักวैयाให้แก่เจ้าปู่ผ่าน หรือเจ้าพ่อป่อพันขัน ในเดือนห้าของทุกปี ชาวบ้านจะนำเครื่องเช่นสังวैयाต่างๆ ไปบวงสรวงเจ้าพ่อ ณ บริเวณโนนขันหมาก

22. ตำนานดอนขุมเงิน

ดอนขุมเงินเป็นปราสาทหินที่อยู่ห่างออกไปจากบ่อน้ำพันขันไปทางทิศใต้ ประมาณ 2 กิโลเมตร จะพบโบราณสถานคล้ายปราสาทหินถูกฝังตัวอยู่ในดิน มีลักษณะที่ปรากฏข้างบนเป็นยอดก่อด้วยศิลาแลง ซึ่งคาดว่าจะเป็นอโรคยาศาล ที่มีการขุดพบจารึกอักษรปัลลวะสมัยพระเจ้าจติเสน (มเหศวรมัน) ตั้งอยู่ที่บ้านหนองคุณ อำเภอนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด กรมศิลปากร สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด ดำเนินการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี เมื่อต้นปีพุทธศักราช 2548 ได้มีบันทึกถึงเรื่องราวของดอนขุมเงิน ของผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาโบราณ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ จารึกดอนขุมเงิน กรมศิลปากร (2550) ความว่า

พระจิตรเสนผู้เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าศรีสวภามะ พระองค์เป็นโอรสของพระเจ้าศรีวิธรรมัน และแม่โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชาของ พระเจ้าศรีภวรมัน แต่ทรงมีพระชนมายุมากกว่า เมื่อพระองค์ได้ราชาภิเษกเป็นกษัตริย์แล้ว ทรงเฉลิมพระนามว่า พระเจ้าศรีมเหศวรมัน หลังจากที่พระองค์ทรงได้ชัยชนะชาวต่างประเทศ (ที่เป็นชนพื้นเมือง) ณ บริเวณนี้อย่างสมบูรณ์แล้ว ได้สร้างรูปพระศิวะและโคนนทีด้วยศิลาประดิษฐานไว้ให้เป็นที่สักการะ

การใช้เรื่องเล่าตำนานเพื่ออธิบายความสำคัญของพื้นที่สูงพื้นที่อันแห้งแล้ง ทำให้พื้นที่อันว่างเปล่าไร้คนสนใจ กลายเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม เช่นการเล่าเรื่องราวให้ขึ้นนกอินทรีที่เป็นเศษซากเปลือกหอยที่ติดอยู่ในดินเหนียวของโพ้นขึ้นกนั้นให้กลายเป็นยารักษาโรคขนานเอกที่สามารถรักษาได้สารพัดโรค และชาวบ้านเกิดความหวงแหน ด้วยความเชื่อที่ว่า หากไม่ใช่คนในชุมชนหรือลูกหลานดั้งเดิมจะไม่สามารถนำขึ้นก หรือดินจากเนินนั้นออกไปที่อื่นได้ และการสร้างเรื่องราวให้พื้นที่แห้งแล้งแต่ละพื้นที่ที่มีฝักรักษาอยู่ก็เป็นการสร้างความสำคัญให้แก่พื้นที่อีกนัยหนึ่งด้วย

แหล่งเกลือ

เรื่องเล่าตำนานที่กล่าวถึงพื้นที่และแหล่งที่มีการผลิตเกลือบริเวณลำน้ำเสียวและบริเวณตำบลบ่อพันขันอำเภอสุวรรณภูมิจังหวัดร้อยเอ็ดเกลือในภูมิภาคนี้ทำให้กลุ่มคนเคลื่อนย้ายจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐานในแอ่งโคราชมีประชากรหนาแน่นขึ้นทำให้เกิดปัญหาขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูแล้งวิธีการปรับตัวของคนในชุมชนโบราณจึงต้องอาศัยความร่วมมือทั้งจากภายในและภายนอกชุมชนวิธีที่ดีคือการขุดคูหรือสระน้ำล้อมรอบชุมชนเพื่อเก็บกักตุนน้ำไว้ในฤดูแล้งสำหรับชุมชนใหญ่น้อยอีกหลายแห่งในพื้นที่แอ่งโคราชในช่วง 2,300 ปีที่ผ่านมา (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533: 60 – 70) การตั้งถิ่นฐานยุคชุมชนโบราณเพื่อความอยู่รอดของชุมชนผู้คนจึงเลือกตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้กับหนองบึงขนาดใหญ่และหนองน้ำที่มีน้ำอย่างพอเพียงและคนในชุมชนร่วมมือกันขุดอ่างน้ำสระน้ำขนาดใหญ่เพื่อเก็บน้ำใช้บริโภคภายในชุมชนส่งผลให้ผู้คนในแอ่งโคราชกลุ่มวัฒนธรรมทุ่งกุลารับตัวใช้ประโยชน์จากทรัพยากรภายในชุมชนมีข้าวปลาเกลือเหล็กในการดำรงชีพในรอบปีมากกว่าสิ่งอื่นสิ่งของเหล่านี้ชี้ให้เห็นพัฒนาการของสังคมในประเทศไทยเป็นสังคมเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์สืบมาถึงปัจจุบันแม้เรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเกลือ ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จะไม่ปรากฏอยู่อย่างแพร่หลาย แต่การที่บริเวณดังกล่าวสามารถผลิตเกลือสินเธาว์ได้ก็ทำให้อุตสาหกรรมที่แห่งนี้เจริญรุ่งเรืองจนปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีมากมาย ที่บ่งชี้ว่าเมืองจำปาขัน เคยเป็นแหล่งอุตสาหกรรมเกลือ เช่น ร่องรอยปราสาท หรือแม้แต่ถนอมราชมรรคา ที่ปรากฏอยู่เป็นระยะๆ จากนครจำปาขัน จนถึงเมืองพิมาย ซึ่งปัจจุบันยังคงเหลือหลักฐานอยู่เป็นจำนวนมาก

23. ตำนานบ่อเกลือพันขัน

บ่อพันขัน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า (น้ำสร้างครก) เป็นบ่อน้ำขนาดเล็กๆ มีลักษณะคล้ายครกตำข้าว เป็นบ่อน้ำขนาดเล็กบนหินทรายแดงที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ กว้าง 6 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว มีน้ำใสไหลออกมามากตลอด รสชาติจืดสนิททั้งที่อยู่ท่ามกลางแหล่งหินเกลือใต้ดินพื้นที่ดังกล่าวนอกจากจะเป็นสถานที่ร่ำรวยจิตใจของชุมชนแล้ว ยังเป็นศูนย์การค้าและแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ในอดีต ซึ่งถือเป็นศูนย์การค้าเกลือที่สำคัญของชุมชนไทย ลาว และเขมร มีน้ำจืดผุดขึ้นในท่ามกลางพื้นดินที่เป็นดินเค็ม น้ำที่ผุดขึ้นมาจะไม่ขาดสาย จะตกเป็นพันขัน แสนขันหรือตกมากเท่าไรน้ำในบ่อก็ไม่วันหมดตำนานบ่อพันขันปรากฏในงานวิจัยระดับดุษฎีบัณฑิต ศึกษาศาสตร์ ของชาว สมอสา (2552) การต่อรองเชิงอำนาจเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของ ชาวชุมชนบ่อพันขัน วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ความว่า

อดีตชาวบ้านเชื่อว่าบ่อพันขันเกิดขึ้นจากบารมีธรรมอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของพระโมคคัลลานเถระ เมื่อครั้งเสด็จมาปราบพญานาคราช ซึ่งพ่นพิษใส่ถูกประชาชนเมืองนครบ่อพันขันจนลูกตากระเด็นออกมา ปัจจุบันเรียน “บ้านตาเณร” เมื่อปราบพญานาคแล้วได้อิทธิฐานจิ๋วคลุมพญานาคไว้และเกรงว่าประชาชนชาวเมืองนครจำปาขันจะไม่มีน้ำศักดิ์สิทธิ์ชำระพิษพญานาค จึงอธิฐานนิ้วชี้ลงแผ่นดินเกิดรอยแตกแยกแผ่นดินให้น้ำจืดไหลออกมาจากซอกหินท่ามกลางความเค็มของเกลือที่เชื่อว่าเป็นพิษของพญานาค จากนั้นมาชุมชนก็ได้อาศัยเอาน้ำดื่มกินกันตลอดมา ส่วนน้ำที่อยู่นอกบริเวณบ่อนั้น กลายเป็นเกลือจากพิษของพระยานาค ชาวบ้านจึงได้ขุดเอาไปทำเป็นสำเกลือเพื่อต้มเป็นเกลือสินเธาว์สืบต่อมา

24. ตำนานยักษ์หน้าใหญ่

ตำนานเรื่องยักษ์หน้าใหญ่อันเป็นที่มาของบ่อเกลือทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏแทรกในเอกสารตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ของสุทัศน์ กองทรัพย์ (2546) เล่าโดยนิยม จันทรสระคู ในวารสาร จ.จอมสุรินทร์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 9 หน้า 32-33 ธันวาคม 2545 – มกราคม 2546 ความว่า

ยักษ์หน้าใหญ่บินได้ มีขาเหมือนไก่ มีปีก และบินไปหากินที่ต่างๆ ได้ชี้ไว้ (เป็นโพนขึ้นก) ยักษ์ตนนี้อยากกินคนก็จะบินลงมากิน จนกระทั่งผู้คนลดน้อยลงมาก เวลานั้นมีชายคนหนึ่ง อยากจับหลานไปให้ยักษ์กินเพราะหลานนั้นดี๊มาก จึงซื้อขนมให้หลานกินแล้วหลอกให้หลานนั้นรออยู่ที่ศาลปู่ตา (บ้านตาหยวก) ด้วยความซนหลานจึงมุดเข้าไปอยู่ใต้ถุนศาลนั้น ขณะนั้นเองนกอินทรีนั้นก็มาหยุดพักที่ศาลานั้น โดยปล่อยไข่ให้ (ลูกอินทะ) ของตนตกลงใต้ช่องศาลา เด็กน้อยนั้นด้วยความซน ก็เอาไม้ปั้งไก่อสอดหนีบไข่ของนกอินทรี นกนั้นตื่นด้วยความเจ็บปวดจนกระทั่งคายเลือดไหลลงทุ่งกุลา และกลับกลายเป็นเกลือในทุ่งกุลาร้องไห้

จากการศึกษาเรื่องเล่าตำนานที่อธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ จำนวนทั้งสิ้น 24 สำนวน พบว่า ตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น อธิบายลักษณะ และการกำเนิด รวมทั้งให้ความสำคัญของภูมิประเทศ สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการใช้ตำนานอธิบายความสำคัญทางวัฒนธรรม ความเชื่อของผู้คนที่มีต่อพื้นที่ด้วยการกำหนดให้พื้นที่ต่างๆ เป็นที่อยู่ของเทพเจ้า หรือบุคคลสำคัญทางวัฒนธรรม เช่น ปาดง หนองน้ำ นอกเหนือจากการสร้างให้เป็นที่อยู่อาศัยของสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วสถานที่ตามสิ่งแวดล้อมสำคัญต่างๆ ยังถูกกำหนดให้เป็นสถานที่ของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อันเป็นการสร้างความพิเศษให้แก่พื้นที่ทางธรรมชาติที่มีอยู่ให้เชื่อมโยงกับความเชื่อ ประเพณี และการจัดการพื้นที่ตามวัฒนธรรมของชุมชนเพื่อการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ และการจัดสรรทรัพยากรด้วยหลักการความเชื่อของท้องถิ่น ตลอดจนการสร้างสรรค์ประวัติศาสตร์แบบพื้นบ้านผ่านเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ให้พื้นที่ทางธรรมชาตินั้นเกิดความพิเศษหรือ ภูมิวัฒนธรรมทางธรรมชาติ

ตำนานการกำเนิดทุ่งกุลาร้องไห้ ในวัฒนธรรมต่างๆ ที่สื่อสารผ่านการเรียกขาน อาทิ ทุ่งหลวง ซึ่งแปลว่าทุ่งที่มีความกว้างใหญ่มาก ทุ่งแสนตอ ที่เกิดจากตำนานเรื่องเล่าการกระทำของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งการเล่าถึงที่มาของภูมินามต่างๆ ของสถานที่ทางธรรมชาติ ทั้ง ป่า ทุ่ง แหล่งน้ำ แหล่งทรัพยากรเกลือ ที่ถูกเล่าขานโดยตำนานศักดิ์สิทธิ์ และอนุภาคสำคัญของตำนานเรื่องเล่า การเกิดแหล่งน้ำ การเกิดแหล่งเกลือ รวมทั้งการอธิบายเหตุของความมหัศจรรย์ เช่น บ่อพันขัน เกลือ ป่าไม้ เป็นต้น

เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพชุมชนและชาติพันธุ์

ตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายถึงสภาพชุมชนและชาติพันธุ์คือเรื่องเล่าที่มีกอธิบายเหตุเกี่ยวกับประวัติชุมชนบ้านเมืองต่างๆ รวมถึงประวัติการกำเนิดและลักษณะต่างๆ ทางชาติพันธุ์อันเป็นกลุ่มชนที่มีถิ่นอาศัยอยู่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้และมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน รวมทั้งตำนานที่เกี่ยวข้องกับการครอบครองพื้นที่เพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกันระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ภายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ตำนานเมืองนี้ปรินท์ จารูวร (2547: 131) กล่าวว่าตำนานเมือง (myth of places) มีเนื้อหาเมื่อนำเสนอประวัติของบ้านเมืองโบราณตำนานปรินท์ปรากฏกลุ่มนี้มีความเกี่ยวข้องกับตำนานวีรบุรุษผู้เป็นผู้นำในการสร้างบ้านแปลงเมืองต่างๆ

จากการศึกษาเรื่องเล่าตำนานเมืองและตำนานเกี่ยวกับกำเนิดชาติพันธุ์ต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้พบว่ากลุ่มตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับที่มาของชื่อหมู่บ้าน อาทิ บ้านจำเอน บ้านแสนสิ บ้านดง ครั่งน้อย บ้านดงครั่งใหญ่ เป็นต้น ซึ่งหมู่บ้านเหล่านี้ได้ถูกขานนามหมู่บ้านตามเนื้อหาที่ปรากฏในตำนานต่างๆ ตำนานเกี่ยวกับเมืองโบราณที่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดี เช่น เมืองจำปาขัน เมืองบัว เมืองกาสิงห์ หรือแม้กระทั่งเมืองที่ปรากฏในตำนานว่าเดิมเคยเป็นเมืองมาก่อน ในตำนานเรื่องศรีนครเตา เช่น เมืองเตา เมืองเสือ เมืองรัตนบุรี เมืองเหล่านี้ในตำนานเรื่อง ศรีนครเตา กล่าวว่าถูกก่อตั้งให้เป็นเมืองมาตั้งแต่สมัยที่ท้าวศรี (เชียงศรี) ได้ยศเป็นศรีนครเตาท้าวเธอ จากพระยาจักรี จึงให้ลูกชายทั้ง 7 คนออกไปตั้งเมืองของตน ซึ่งการศึกษาเรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวกับ การตั้งบ้าน ตั้งเมืองที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ Wayland D. Hand (1971) ได้อธิบายตำนานประวัติสิ่งต่างๆ ว่าตำนานแบบนี้มักเกี่ยวข้องกับผู้คนสถานที่และเหตุการณ์ซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญข้อมูลเหล่านี้บางส่วนจะมาจากหนังสือประวัติศาสตร์และส่วนมากคงมาจากประวัติศาสตร์และเรื่องราวในประเพณีปรัมปราของท้องถิ่น ซึ่งมีหัวข้อต่างๆ กัน

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่จัดอยู่ในกลุ่มตำนานแบบอธิบายเหตุเกี่ยวกับประวัติเมืองและเรื่องเล่าชาติพันธุ์ที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ผู้วิจัยได้รวบรวมตำนานทั้งสิ้นจำนวน 26 สำนวน ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 3 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับชุมชนและชาติพันธุ์

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานบ้านแสนสี	ตำนานหมู่บ้าน	ตำบลดอกกล้า อำเภอบุพพัรัตน์ จังหวัดร้อยเอ็ด และพื้นที่ อำเภอสว่างภูมิ
2. ตำนานบ้านภารแอ่น	ตำนานหมู่บ้าน	ตำบลภารแอ่น อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม และ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
3. ตำนานบ้านแจ่มอารมณ์	ตำนานหมู่บ้าน	ตำบลดงครั่งใหญ่ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานบ้านตาเณร	ตำนานหมู่บ้าน	บ้านตาเณร ตำบลจำปาขัน อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
5. ตำนานบ้านเมืองเสือ บ้านคลองจอบ บ้านข่า บ้านปะหลาน	ตำนานหมู่บ้าน	อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
6. บ้านดงครั่งน้อย บ้านดงครั่ง ใหญ่	ตำนานหมู่บ้าน	อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
7. ตำนานบ้านตาหยวก	ตำนานหมู่บ้าน	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
8. ตำนานบ้านด่าน	ตำนานหมู่บ้าน	ตำบลด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
9. ตำนานบ้านเมืองเตา	ตำนานหมู่บ้าน	ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
10. ตำนานบ้านไพรขลา	ตำนานหมู่บ้าน	ตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
11. ตำนานบ้านหนองบัวเจ้า ป่า	ตำนานหมู่บ้าน	อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์ และ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
12. ตำนานบ้านว่านคำ	ตำนานหมู่บ้าน	ตำบลว่านคำ อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
13. ตำนานบ้านกู่กาสิงห์	ตำนานหมู่บ้าน	อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
14. ตำนานเมืองสุวรรณภูมิ	มูลเหตุและการก่อตั้งเมือง	อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
15. ตำนานเมืองราษีไศล	การก่อตั้งเมือง	อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

ตาราง 3 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
16. ตำนานเมืองบัว	ภูมินามเมืองโบราณ	ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
17. ตำนานเมืองพยัคฆภูมิพิสัย	มูลเหตุภูมินามชื่อเมือง	อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
18. ตำนานเมืองรัตนบุรี	การก่อตั้งเมืองโบราณ	อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์
19. ตำนานหัวเมืองเตา	การสถาปนาหัวเมืองโบราณ	ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
20. ตำนานเมืองท่าตูม	การก่อตั้งหัวเมือง	อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์
21. ตำนานพ่อค้ากุลา	อธิบายประวัติกลุ่มชาติพันธุ์เขมร	ทุกพื้นที่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้
22. ตำนานพระยากะตะศิลา	การตั้งถิ่นฐานชาวขุย /เยอ	อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
23. ตำนานเขมรป่าดง	การตั้งถิ่นฐานชาวเขมร	อำเภอท่าตูม อำเภอรัตนบุรี อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
24. ตำนานนางศุภลักษณ์	ความสัมพันธ์ชาวลาว ใน อำเภอสุวรรณภูมิ	อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ และ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
25. ตำนานยายกุลาตากูลี	ประวัติการอพยพมาอยู่ทุ่ง กุลาร้องไห้ ของกลุ่มชาว ไทโคราช	บ้านไพรขลา ตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
26. ตำนานเจ้าแก้วมงคล	การอพยบเข้ามาอาศัยใน ทุ่งกุลา ของกลุ่มชาวลาว	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้นำเสนอเนื้อหาตำนานที่เกี่ยวข้องโดยจำแนกเป็นประเภทกลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับประเด็นศึกษาโดยจำแนกออกเป็น 4 กลุ่มตำนานย่อย คือ 1) หมู่บ้าน 2) เมือง 3) ชาติพันธุ์กลุ่มมอญ-เขมร และ 4) ชาติพันธุ์กลุ่มไท-ลาว ดังนี้

ตำนานหมู่บ้าน

เรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวกับหมู่บ้าน คือ กลุ่มตำนานที่อธิบายถึงกำเนิดชื่อบ้านนามเมือง หรือความสำคัญของการตั้งชื่อหมู่บ้านชุมชนให้สอดคล้องกับอนุภาคของตำนาน การศึกษาพบว่า การตั้งชื่อหมู่บ้านของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ตั้งชื่อของหมู่บ้านตามชื่อของบุคคลสำคัญที่ปรากฏในตำนาน และบุคคลที่นำพามาตั้งหมู่บ้านจนกลายเป็นที่มาของภูมินาม อาทิ บ้านแสนสี บ้านภารแอ่น บ้านแจ่มอารมณ์ บ้านตาหยวก เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับบุคคลเหล่านี้ทั้งที่เชื่อว่าเป็นสถานที่สำคัญในเรื่อง ดังเช่นบ้านแสนสีนั้นเรื่องเล่าของชุมชนเล่าขานกันว่า นางแสนสีลูกสาวของเจ้าเมืองจำปาศักดิ์บุรี ได้ถูกทำวอถูและทำวฮาดคำโปง นำไปซุกซ่อนไว้ในป่าบริเวณนี้เพื่อหนีคดีความ จนกลายมาเป็นหมู่บ้าน

แสนสี และบ้านภารแอ่นก็เช่นเดียวกันที่กำเนิดจากการนำเอา จำแอ่น ไปซ่อนไว้ และกลายมาเป็นหมู่บ้าน ถึงแม้ว่าหมู่บ้านทั้งสองหมู่บ้านนั้นจะไม่ได้อยู่ในบริเวณเดียวกันแต่การรับรู้ตำนานก็สามารถสร้างความเชื่อมโยงเข้าหากัน และเกี่ยวข้องกันด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาว

การตั้งชื่อบ้านนามเมืองของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ยังพบว่ามีการใช้เหตุการณ์สำคัญ หรืออนุภาคของตำนานมาเป็นส่วนสำคัญของการขนานนามหมู่บ้าน ดังเช่น บ้านตาเณร ที่มาจากเหตุการณ์ที่ชาวบ้านทนพิษพระยานาคไม่ไหวจนลูกตากระเด็น (ตาเด็น) เพี้ยนมาเป็นบ้านตาเณร หรือบ้านดงครั้งน้อย ดงครั้งใหญ่ที่เกิดจากการที่ชาวกุลาทะเลครั้งทั้ง ครั้งแรกเหนื่อยๆ กลายเป็นสถานที่บ้านดงครั้งน้อย แต่เมื่อเดินไปอีกแล้วเหนื่อยมากจึงทะลึ่งทั้งหมดทั้ง จึงเรียกว่า ดงครั้งใหญ่ เป็นต้น การตั้งชื่อหมู่บ้านตามลักษณะอนุภาคของเรื่องเล่า ตำนานแบบนี้มักเกี่ยวข้องกับผู้คนสถานที่และเหตุการณ์ซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญข้อมูลเหล่านี้บางส่วนจะมาจากหนังสือประวัติศาสตร์และส่วนมากคงมาจากประวัติศาสตร์และเรื่องราวในประเพณีปรัมปราของท้องถิ่นซึ่งมีหัวข้อต่างๆ (ปฐม หงส์สุวรรณ, 2554: 65) เช่น การเล่าเรื่องราวประวัติศาสตร์ของชุมชน เพื่ออธิบายการตั้งหมู่บ้านให้สอดคล้องกับอนุภาคของตำนาน อาทิบ้านหนองบัวเจ้าป่า ที่กล่าวว่าเป็นสถานที่ของเชียงศรีจับได้ช้างเผือกที่หนองบัวขี้ตะโกลก จึงได้ใช้ชื่อหนองบัวนั้นเป็นนามต้นหมู่บ้าน ส่วนคำว่า เจ้าป่า นั้นมาจาก ช้างเผือก ซึ่งถือว่าเป็นเจ้าแห่งป่า จนกลายเป็นนาม หนองบัวเจ้าป่า เป็นต้น

การรวบรวมตำนานเรื่องเล่าที่อธิบายเกี่ยวกับหมู่บ้าน ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ในการศึกษาวิจัยนี้ ได้รวบรวมตำนานที่เกี่ยวข้องกับการตั้งชื่อหมู่บ้าน หรือที่มาของชื่อหมู่บ้านตามตำนานดังนี้

1. ตำนานบ้านแสนสี

ตำนานที่กล่าวถึงที่มาของชื่อบ้านแสนสีนั้นปรากฏในเรื่องเล่าของพระครูเจติยานุรักษ์ (ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์) ตำนานเมืองจำปาขัน ทุ่งกุลาร้องไห้ ร้อยเอ็ด ความว่า

ตามตำนานมาจากชื่อของนางแสนสี เป็นธิดาของพระเจ้าผู้ครองแผ่นดินเมืองจำปาขันนคร มีรูปโฉมงามมาก เป็นที่หมายปองของชายหนุ่มทั้งผอง วันหนึ่งท้าวฮาดคำโป่งและท้าวอุทุมมาเห็นนางแสนสีกำลังเล่นน้ำอยู่เกิดหลงรักและได้ใช้อุบายลักพาตัวนางล่องเรือไป เจ้าเมืองจำปาขันนคร จึงให้พระยานาคช่วย พระยานาคคุदनน้ำออกจากทะเลหลวงจนแห้ง ท้าวฮาดคำโป่งและท้าวอุทุมจึงนำเอานางไปซุกซ่อนไว้ในดงแห่งหนึ่งดงแห่งนี้จึงเป็นที่ตั้งของบ้านแสนสี อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นการต่อมา

2. ตำนานบ้านภารแอ่น

เรื่องเล่าที่กล่าวถึงภูมินามเล่าขานชื่อบ้านภารแอ่นนั้น ปรากฏในตำนานเมืองจำปาขันนคร จากนิทานพื้นบ้านของดิเชล พลอาสา (2545) ทุ่งกุลาร้องไห้กับภูเก้าสิงห์เอกสาร 80 ปีโรงเรียนบ้านภูเก้าสิงห์ ร้อยเอ็ด เล่าความเป็นมาของชื่อหมู่บ้าน และความสัมพันธ์กับตำนานพื้นบ้านความว่า

บ้านการแอ่นเกิดจากชื่อของจำแอ่น หรือพรานแอ่น ซึ่งเป็นทหารผู้ได้รับหน้าที่ให้ พิทักษ์ดูแลลูกสาวและหลานสาวของพระเจ้าครองเมืองจำปาขันนคร ขณะที่ทำวาทคำ โปงและทำวาทุทได้ลักพาตัวนางแสนสีและนางคำแพงไปนั้น จำแอ่นได้ออกเดินทาง ติดตามหานางทั้งสอง จึงได้ถูกนำตัวไปขังไว้ในดงแห่งหนึ่ง ซึ่งต่อมาชาวบ้านได้เรียกขาน ว่า ดงจำแอ่น และได้กลายเป็นที่ตั้งของบ้านการแอ่น อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัด มหาสารคาม ซึ่งคำว่า การแอ่นนี้น่าจะมาจากคำว่าพรานแอ่นนั่นเอง

3. ตำนานบ้านแจ่มอารมณ์

ตำนานเรื่องเล่าถึงที่มาของชื่อบ้านแจ่มอารมณ์นั้นเดิมเป็นชื่อบ้านจำแอ่น แต่เนื่องจากมีความทับซ้อนกับตำนานบ้านการแอ่น อำเภอพยัคฆภูมิพิสัยหนึ่ง และอนุภาคของนิทาน ก็ต่างกันอีกนัยหนึ่งชาวบ้านจึงได้ปรับชื่อบ้านว่า บ้านแจ่มอารมณ์ ตามนิทานพื้นบ้านของจันดี โคตรสุวรรณ (2558: สัมภาษณ์) ร่างทรงเจ้าพ่อผ่านและผู้เฒ่าวัย 98 ปีบ้านหนองเม็ก ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด สรุปความว่า

บ้านแจ่มอารมณ์ ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด มีที่มาจาก ตำนานเมืองจำปาขันนคร หลังจากที่ทำวาทคำโปง และทำวาทุทได้ลักพาตัวนางแสนสีลูกสาวของเจ้าเมืองมาและเรือไปติดเกาะ ในขณะนั้นชายทั้งสองที่เดิมเป็นเพื่อนกันได้หมายปองในตัวหญิงสาวคนเดียวกัน และประจวบเหมาะกับจำแอ่นได้เดินทางตามมาทันพอดี จึงยุให้ทำทั้งสองทะเลาะวิวาทกันเพื่อแย่งนาง จนเป็นเหตุให้ทำวาทุทนั้นฆ่าตัดคอทำวาทคำโปงขาด จนกลายเป็นผีโพง ประจำทุ่งกุลาร้องไห้ บริเวณที่ทำวาทคำโปงตายนั้น ปรากฏหลักฐานซากปราสาทเก่า ชาวบ้านจึงเรียกบริเวณนั้นว่า บ้านจำแอ่น ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นบ้านแจ่มอารมณ์

4. ตำนานบ้านตาเณร

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับชื่อบ้านตาเณรนั้น ปรากฏในนิทานตำนานเมืองจำปาขันนคร อำเภอสุวรรณภูมิ ตามคำบอกเล่าของจันดี โคตรสุวรรณ (2558: สัมภาษณ์) ร่างทรงเจ้าพ่อผ่านและผู้เฒ่าวัย 98 ปีบ้านหนองเม็ก ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดและปรากฏในตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ตรงกัน ความว่า

บ้านตาเณร ตามตำนานมาจากเรื่องเล่าว่า มีพญานาคผู้หนึ่งได้ยินเสียงดังแปลกประหลาดจนเกิดความตกใจนึกว่าอันตรายจะมาถึงตัว จึงโผล่ขึ้นมาจากบาดาลแล้วพ่นพิษออกไปเป็นควันจนมืดฟ้ามัวดิน เมื่อพิษกระจายออกไปถูกลูกตาของมนุษย์ที่อยู่บ้านใกล้เคียงเป็นจำนวนมาก บางคนถึงกับลูกตากระเด็นออกมา จึงได้เรียกหมู่บ้านนั้นว่า บ้านตาเณร แต่ในปัจจุบันเรียกว่าบ้านตาเณร อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

5. ตำนานบ้านเมืองเสือ บ้านคลองจอบ บ้านชำ บ้านปะหลาน

เรื่องเล่าขานตำนานเกี่ยวกับชื่อบ้านเมืองเสือนั้น นิทานพื้นบ้านเกี่ยวกับเมืองพยัคฆภูมิพิสัย ซึ่งแปลว่า ที่อยู่ของเสือหรือเมืองของเสือเป็นนิทานมุขปาฐะของถนิม แคนดี (2559: สัมภาษณ์) ประชาชนชาวบ้านของบ้านหนองกก ตำบลเมืองเสือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ความว่า

กาลครั้งหนึ่งปู่กับหลานเดินทางจะไปทำนา น่าจะอยู่แถวๆ กู่กาสิงห์ แต่เมื่อเดินทางมาถึงเมืองแห่งหนึ่งได้ไปพักอาศัยอยู่บ้านปักชำ ชาวบ้านจึงเรียก “บ้านชำเมืองปักชำ” มาโดยตลอด เพราะปู่กับหลานพากันวิ่งหนีภัยนั้นมาถึงบริเวณป่าแห่งหนึ่งซึ่งมีเสือเผ่าอาศัยอยู่เยอะมาก ทั้งสองคนเมื่อมาถึงบริเวณนี้ก็เหนื่อยล้าแล้ว ทั้งหิวด้วย แต่ก็เหมือนมีกรรมได้ปะเสือเข้าไปอีก ด้วยความกลัวปู่จึงจับได้จอบแล้วพาหลานวิ่งหนีเสือ ต่อมาได้พลัดหลงกันจนกลายเป็นนามของทุ่งปะหลาน และบริเวณที่พบเสือนี้นักชาวบ้านจึงตั้งชื่อว่า บ้านเมืองเสือ ซึ่งแปลว่าเสือทั้งสิ้น ปู่กับหลานเมื่อพลัดหลงกันแล้ว ปู่ก็ออกเดินทางหาหลาน เมื่อเหนื่อยมากๆ เข้าก็ไม่สามารถแบกจอบนั้นต่อไปได้ จึงได้เพียงลากจอบนั้นเดินไปเรื่อยๆ จนเป็นคลองน้ำ ชาวบ้านขนานนามนั้นว่า “บ้านคลองจอบ” สืบต่อมา ทั้งสามหมู่บ้านนี้มีพื้นที่เชื่อมต่อกันจึงมีตำนานเล่าขานร่วมกัน หมู่บ้านทั้ง 3 หมู่บ้านนี้อยู่ที่อำเภอพยัคฆภูมิพิสัยจังหวัดมหาสารคาม

อีกตำนานเล่าว่าบ้านเมืองเหล่านี้เป็นหมู่บ้านที่ถูกก่อตั้งโดยลูกของเจ้าพ่อศรีนครเตา ได้แก่ ท้าวจันทองหัวสร้างเมืองเสือหรือบ้านเมืองเสือปัจจุบันอยู่ในตำบลเมืองเสือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม และท้าวบุญชูสร้างเมืองเจียปัจจุบันบ้านเมืองเจียตั้งอยู่ ตำบลก้ามปู อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

6. ตำนานบ้านดงครั้งน้อยบ้านดงครั้งใหญ่

ตำนานเมืองเล่าในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่สำคัญอีกเรื่องคือตำนานที่มาของหมู่บ้านดงครั้งน้อย บ้านดงครั้งใหญ่ ซึ่งเป็นอนุภาคของเรื่องเล่านิทานพื้นบ้านเกี่ยวกับชนเผ่ากุลลา ที่เป็นแหล่งที่มาสำคัญของภูมินาม ทุ่งกุลาร้องไห้ ได้ถูกเขียนไว้ในตำนานของดิเซล พลอาสา (2545) ทุ่งกุลาร้องไห้กับกู่กาสิงห์เอกสาร 80 ปีโรงเรียนบ้านกู่กาสิงห์ ร้อยเอ็ด ความว่า

ครั้งที่พ่อค้าชาวเผ่ากุลลา เดินทางมาค้าขายในบริเวณตามลุ่มแม่น้ำมูล โดยสินค้าส่วนใหญ่จะเป็นพวกเสื้อผ้า และมักจะซื้อเอานุ่น ไหม และครั้งกลับไปเพื่อสร้างเป็นผลิตภัณฑ์กลับมาขาย แต่เนื่องจากขากลับนั้นได้เดินทางผ่านทุ่งโล่งกว้างแห่งนี้ พวกพ่อค้ากุลลาต่างก็พากันอดโรยไปตามๆ กัน ครั้งที่หอบมากก็หนัก โดยเฉพาะคนที่โลภมาก บรรจครั้งมาเต็มแข่ง แทบจะเดินทางต่อไปไม่ไหวอยู่แล้ว ครั้งจะเทครั้งทิ้งก็เสียดาย แต่สุดท้ายก็ต้องเททิ้งไปเรื่อยๆ เพื่อเอากำลั้งไว้ โดยพากันเทครั้งแรกนั้นน้อยๆ ก่อนจึงเรียกว่า บ้านดงครั้งน้อย ครั้นเดินต่อไปก็ไม่เห็นจะไหวแล้ว จึงเททิ้งทั้งหมดเลย จึงเรียกว่า บ้านดงครั้งใหญ่ ปัจจุบันอยู่อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

7. ตำนานบ้านตาหยวก

เรื่องเล่าถึงที่มาของชื่อบ้านตาหยวก ซึ่งเป็นหมู่บ้านใหญ่ของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตามคำเล่าขานของเดช ภูสองชั้น (2558: สัมภาษณ์) อดีตกำนันตำบลทุ่งหลวง ชาวบ้านตาหยวก ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งได้เล่าเป็นนิทานพื้นบ้าน ความว่า

ตาหยวกน่าจะเป็นชื่อของผู้นำพาชาวบ้านมาตั้งหมู่บ้านเป็นคนแรก ซึ่งเป็นชาวเขมร เดินทางมาพบพื้นที่กว้างในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ นามว่าหยวกนั้นอาจจะเป็นการเรียกขานกันแบบให้คำตรงข้ามเนื่องจากคนชาวเขมรนั้นมีผิวดำ แต่ตาหยวกนั้นท่านชอบนุ่งผ้าแดง ชาวบ้านลูกหลานเลยเรียกท่านว่า ตาหยวก ให้ฟังดูขาวขึ้นมาบ้าง และตามความนิยมของชุมชนเขมรที่มักจะตั้งชื่อหมู่บ้านตามผู้นำ และยกผู้นำนั้นให้เป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน ชาวบ้านจึงเรียกขานหมู่บ้านนี้ว่า บ้านตาหยวก และตั้งให้ตาหยวกนั้นเมื่อตายไปแล้วก็เป็นเจ้าพ่อประจำหมู่บ้านที่ดูแลทุ่งกุลาร้องไห้ ชาวบ้านเรียกขานนามว่า เจ้าพ่อทุ่งกุลาร้องไห้ เจ้าพ่อทุ่งหลวง หรือเจ้าพ่อปู่ผ้าแดง ก็เรียกขานกัน

8. ตำนานบ้านด่าน

ชื่อบ้านด่านนั้น เห็นว่าน่าจะตั้งตามนิทานพื้นบ้านของบุญชู พงษ์จันทร์ (2559: สัมภาษณ์) ร่างทรงพ่อสังฆราช และแม่นางสีดาปัจจุบันอาศัยอยู่ที่บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ เล่าตำนานนิทานปรัมปราประวัติบ้านด่าน ความว่า

พระเจ้ากุงสราชมหาราชเมืองศรีสะเกษ มีธิดา 7 องค์ พี่สาวสองคนจำชื่อไม่ได้ รองลงมาคือ นางอำคา นางสุนทรา นางปทุมมา นางอรอุมาและคนน้องสุดท้องชื่อนางสีดา ครั้งหนึ่งเกิดเหตุช้างลันตัวเข้าบุกทำลายเมืองศรีสะเกษ พระยาสุรราชจึงประกาศหาคนมีฝีมือมาช่วย โดยใครรบชนะจะแบ่งเมืองให้ครองพร้อมทั้งยกลูกสาวให้สมรสด้วย คันทนามจึงอาสาช่วยรบ ด้วยการปราบช้างช่วยกันกับลูกน้องคือ ท้าวไผ่ร้อยกอ กับท้าวเกวียนร้อยเล่ม เมื่อทั้งสามช่วยกันปราบช้างได้แล้วนั้น พระยาสุรราชได้ยกนางสีดาให้เป็นเมียท้าวคันทนาม และแบ่งเมืองให้ไปตั้งเป็นเมืองหน้าด่านอยู่ทางฝั่งน้ำมูล เรียกว่า เมืองสีดา ปัจจุบันชาวบ้านเชื่อว่า เมืองสีดานั้น คือเมืองหน้าด่าน จึงเรียกอีกนามว่า บ้านด่าน มีพระธาตุสีดาเป็นเอกลักษณ์สำคัญของชุมชน บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

9. ตำนานบ้านเมืองเตา

ตำนานบ้านเมืองเตาได้เล่าขานผ่านมุขปาฐะและมีการบันทึกเป็นตำนานเรื่องเล่าประจำถิ่นอย่างกว้างขวางในทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะการศึกษาวิจัย เรื่องเกี่ยวกับท้าวศรีนครเตา โดยประวัติบ้านเมืองเตานั้น ปรากฏในงานของบุญทัน กมล และคณะ (2552) ศึกษาตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตาและพลังความเชื่อที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเพื่อค้นหาแนวทางการพัฒนาชุมชนหัวเมืองเตาที่ยั่งยืนบ้านเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ความว่า

เมื่อครั้งที่ท้าวเชียงศรีและพวกอีก 5 คนได้นำพาพวกชาวบ้านเดินทางมาจากทางฝั่งเมืองเมืองอัตปรีแสนแปะ หนีเข้ามาในเขตประเทศไทย โดยเข้ามาแถบอีสานตอนใต้ คือ จังหวัดชายแดน คือ จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ และแถบอีสานตอนกลางบางส่วน เช่น มหาสารคาม โดยสายที่ 2 หัวหน้าสายที่ชื่อเชียงสี (เจ้าพ่อศรีนครเตา) มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองเตา ปัจจุบันคือ บ้านเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ในปัจจุบัน

10. ตำนานบ้านไพรขลา

เรื่องเล่าขานชื่อบ้านไพรขลา จากการเล่าของพ่อบัว เทพคูบอน (2558: สัมภาษณ์) ประชาชนชาวบ้านที่อาศัยอยู่บ้านไพรขลา ตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์กล่าวว่า

เจ้าเมืองพิมายได้มีคำสั่งให้ ยายกุลา กับตากุลี เดินทางมาที่ทุ่งกว้างเพื่อสอดแนมดูว่าตาชังสีตีดาบถวายพระยาจักรีไปถึงไหน และได้อย่างไร สองตายายจึงมาขอเป็นเพื่อนกับตาศรี และตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านซึ่งเป็นป่าและมีเสือเยอะ เรียกว่า เมืองของเสือ จึงเรียกว่าไพรขลา แปลว่า ป่าเสือ เมื่อครั้งที่ตาศรีนครเตาต้องราชภัยก็ได้มาขออาศัยอยู่กับสองยายตานี้จึงได้นามว่า บ้านไพรขลา อยู่ในอำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์

11. ตำนานบ้านหนองบัวเจ้าป่า

เรื่องเล่าตำนานว่าด้วยชื่อบ้านหนองบัวเจ้าป่าปรากฏในบันทึกตำนานศรีนครเตาท้าวเธอของ พระครูสมเกียรติ สุทธิจิตโต (2559: สัมภาษณ์) พระครูวัดบ้านหนองกกหนองยาว อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม พระนักเทศาและผู้ค้นคว้าประวัติตำนานศรีนครเตาความว่า

ครั้งที่พระยาจักรี ได้ขอให้ท้าวเชียงศรี ติดตามเอาช้างเผือกของพระเจ้าเอกทัศที่หลุดมาจากอยุธยาให้ นั้น ท้าวเชียงศรีได้เดินทางช้างไปเจอเข้าที่ หนองบัวขี้ตะโกลกซึ่งช้างได้ลงเล่นน้ำอยู่กับโขลงช้างป่า ท้าวเชียงศรีจึงได้ไขมนต์คาถาอธิฐานจิต เรียกช้างเผือกนั้นขึ้นมาจากน้ำ แล้วบอกว่าพระยาเรียกกลับเมืองแล้ว ให้ไปรบกับพม่าที่กรุงรัตนเมือง ช้างนั้นก็ขึ้นมาแต่โดยดี ท้าวพระยาสุรสี และพระยาจักรีเกิดอัศจรรย์ใจอย่างยิ่ง จึงขอผูกเสี่ยวกับท้าวเชียงศรี บริเวณหนองบัวขี้ตะโกลกนั้น ชาวบ้านก็เรียกหนองบัว สิบมา และเนื่องจากเป็นที่อยู่ของพระยาช้างเผือก หรือชาวบ้านเรียก ช้างเผือกพระยาเมือง จึงขนานนามหมู่บ้านนั้นว่า หนองบัวเจ้าป่า ปัจจุบันอยู่อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์

12. ตำนานบ้านห้วยคำ

ตำนานว่าด้วยเรื่องราวความเป็นมาของบ้านห้วยคำ ตำบลห้วยคำ อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ โดยการรวบรวมของ วีระ สุตสังข์ (2554) เอกสารประกอบการเสวนาประวัติศาสตร์ราษีไศล ความว่า

ในราว พ.ศ. 2353 ชาวญหรือกวยกลุ่มหนึ่งที่เรียกตัวเองว่า เยอ ได้อพยพจากฝั่งลาวอติป้อ มาตามพระยาตะศิลา และซึ่งได้มาตั้งถิ่นฐานที่เมืองคง หรือ ราศีไศล ปัจจุบันส่วนพวกที่ตามมาด้วยนั้นก็แยกย้ายกันตั้งหมู่บ้าน เช่น บ้านปราสาทเยอ ไพรบึง ศิลาลาดรวมทั้งบ้านห้วยคำ ซึ่งได้ชื่อหมู่บ้านจากการที่ ชาวบ้านได้เกิดฝันเห็นแก้วอยู่ที่จอมปลวกเมื่อชุดไปก็พบกับปราสาทหรือกู และพบปราสาทอยู่ทั้งสี่ทิศของหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงขนานนามว่า กูแก้วสี่ทิศ และอาศัยเอานามนั้นเรียกขนานนามหมู่บ้านตามลักษณะของต้นว่านที่เกิดขึ้นอยู่ริมจอมปลวกนั้น ว่าบ้านว่าน หรือบ้านห้วยคำ

13. ตำนานบ้านกู่กาสิงห์

ตำนานเรื่องเล่าถึงประวัติความเป็นมาในเชิงประวัติศาสตร์ชุมชนบ้านกู่กาสิงห์นั้นปรากฏในเอกสาร ชุมชนของเรา “บ้านกู่กาสิงห์” ไม่ทราบผู้เขียนและประวัติการเขียน ความว่า

บ้านกู่กาสิงห์ตั้งขึ้นเพื่อเป็นมงคลนาม โดยยึดเอาหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีอยู่มาตั้งชื่อหมู่บ้าน คือ กู เป็นคำเรียกขานปราสาทสมัยขอมที่ปรากฏ ส่วนคำว่า กา ตรงกับภาษาไทยกลางว่า ตรา หมายถึงสัญลักษณ์ และสิงห์นั้น เป็นวัตถุประติมากรรมที่พบรูปสิงห์สองตัวหน้ากู จึงเรียกว่า กู่กาสิงห์ หมายถึง ปราสาทที่มีสิงห์เป็นสัญลักษณ์ ชาวบ้านที่อพยพมาจากเขตอำเภอจตุรพักตรพิมาน และบางส่วนจาก อำเภอสุวรรณภูมิ ได้เดินทางมาตั้งหมู่บ้านเป็นกลุ่มแรกๆ โดยการนำของพ่อใหญ่จันทร์ พ่อใหญ่แสงสือ พ่อใหญ่เพียรราช และพ่อใหญ่สักขา ต่อมาก็อพยพมาจาก เขตหมู่บ้านสิงห์โคก ดงมัน มาเพิ่มเติมจนกลายเป็นหมู่บ้านใหญ่

ตำนานเมือง

ตำนานเรื่องเล่าประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่อธิบายเกี่ยวกับชุมชนต่างๆที่มีสถานะเป็นเมืองทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน ซึ่งบางแห่งได้ลดสถานะลงเป็นเพียงตำบลเท่านั้น แต่ชาวบ้านยังคงรับรู้ร่วมกันและขนานนามว่า “เมือง” นำหน้าชื่ออยู่เช่นเดิมตามตำนานที่บอกเล่าสืบกันมาดังเมืองจำปาขัน ซึ่งตำนานเล่าขานว่าเป็นเมืองโบราณที่มีหลักฐานยืนยันคือ พระธาตุจำปาขัน พระธาตุที่สร้างขึ้นในยุคขอมโบราณชาวบ้านจึงเชื่อและเล่าสืบต่อกันมาว่า บริเวณนั้นเป็นที่ตั้งของเมืองจำปานครบุรีมีเจ้าครองนครปกครอง เดิมทีนั้นเจริญรุ่งเรืองมาก มีการค้าขายเนื่องจากอยู่ริมฝั่งทะเล แต่ถูกภัยของนกอินทรีที่มากับชาวบ้านชาวเมืองกินจนหมด ทำให้เดือดร้อนและกลายเป็นเมืองร้าง ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของปรมินทร์ จารุวรรณ (2547: 131) กล่าวว่าตำนานเมือง (myth of places) มีเนื้อหามุ่งนำเสนอประวัติของบ้านเมืองโบราณตำนานปรัมปรากลุ่มนี้มีความเกี่ยวข้องกับตำนานวีรบุรุษผู้เป็นผู้นำในการสร้างบ้านแปลงเมืองต่างๆ เรื่องเล่าที่มักอธิบายเหตุเกี่ยวกับประวัติชุมชนบ้านเมืองต่างๆ รวมถึงประวัติการกำเนิดและลักษณะต่างๆ ทางชาติพันธุ์รวมถึงประเพณีความเชื่อที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ด้วยเช่นกัน โดยกลุ่มชาติพันธุ์กวยที่อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำมูล อำเภอรัตนบุรี ได้ยึดถือเอาตำนานของเจ้าศรีนครเตาทำว่าเธอว่าเป็นผู้นำชาวเมืองก่อตั้งเมือง ณ บ้านกุดหวาย และได้รับพระราชทานให้เป็นเมืองรัตนบุรี แต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และมีความสามารถในการเลี้ยงช้าง จับช้างเผือกถวายพระยา

จักรีได้ ดังนั้นชาวภูยในเขตอำเภอรตนบุรี จึงนิยมเลี้ยงช้างและมีความสามารถในการควบคุมช้างสืบต่อมาด้วยเช่นกัน

ความสำคัญของเรื่องเล่าตำนานที่อธิบายถึงการก่อตั้งเมืองต่างๆ ที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับความเคารพต่อผีบ้านผีเมือง หรือผีญาพ่อที่ปกครองบ้านเมือง ตามความเห็นของปฐม หงส์สุวรรณ (2554: 67) ที่กล่าวว่าในบางครั้งตำนานเกี่ยวกับประวัติตั้งบ้านตั้งเมืองในวัฒนธรรมของชนชาติไทยก็มีความโยงใยกับเรื่องเล่าผีบรรพบุรุษคือผีที่เป็นต้นกำเนิดดั้งเดิมของคนไทยทั้งนี้อาจสังเกติดูอยู่ตามสถานที่ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นหลักเมืองต้นไม้หมายเมืองไจบ้านบ้านเรือนหรือสถานที่อื่นๆ ดังปรากฏในตำนาน เมืองคันธนาม ของชาวอำเภโพนทราย ที่เชื่อว่า ญาพ่อคันธนามนั้นเป็นผีเจ้าเมืองที่ปกครองดูแลเมืองคันธนาม หรือภูคันธนาม เดิมเคยมีตัวตนเป็นบุคคลที่มีกำลังมากเหนือกว่าคนทั้งปวงคือมีกำลังเท่ากับช้างถึง 7 เชือก จนสร้างบ้านเมืองได้เจริญรุ่งเรืองดังจะเห็นจากซากภูคันธนามที่ยิ่งใหญ่เมื่อตายไปแล้วก็กลายเป็นผีเจ้าพ่อที่คอยดูแลรักษาป่า และบ้านเมืองให้ลูกหลานเคารพยำเกรง

นอกเหนือจากกลุ่มตำนานที่กล่าวถึงบุคคลที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ จนกลายเป็นเจ้าพ่อผู้ดูแลบ้านเมืองแล้ว ผู้วิจัยยังพบว่ากลุ่มตำนานที่ว่าด้วย ตำนานเมือง ยังปรากฏเรื่องตำนานของผู้ปกครองที่ได้รับอำนาจจากภาครัฐให้มาปกครองพื้นที่ หรือหัวเมืองต่างๆ แล้วกลายเป็นวีรบุรุษของท้องถิ่น เช่น จารย์แก้วหรือเจ้าแก้วมงคล ที่ได้รับอาญาสิทธิ์จากญาคูโพนสะเม็ก ให้มาตั้งบ้านเมืองทุ่งศรีภูมิขึ้นจนกลายเป็นเมืองสำคัญที่เป็นผู้ครองอำนาจแห่งการผลิตเกลือในดินแดนอาณาจักรขอมและอยุธยา ชาวสุวรรณภูมิจึงเกิดความเลื่อมใสและสร้างอนุสาวรีย์ไว้เพื่อกราบไหว้บูชา รวมทั้งการเชื่อมโยงตำนานปรัมปราพื้นบ้านให้มีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของไทย เช่นการพยายามอ้างอิง พ.ศ. และราชสำนักอยุธยาตอนปลายก่อนเสียกรุงถึงความสำคัญของหัวเมืองในดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้ ในการสร้างสัมพันธ์ไมตรีต่อกันด้วยการผูกเสี่ยวกับบุคคลสำคัญของราชสำนัก หรือการได้รับการโปรดเกล้าฯ ให้ก่อตั้งเมือง เช่น บ้านกุดหวายเป็นเมืองรัตนบุรี หรือ หัวเมืองเตา เป็นต้นผู้ศึกษาวิจัยได้รวบรวมเรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวกับการตั้งเมืองต่างๆ ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ไว้ดังนี้

14. ตำนานเมืองสุวรรณภูมิ

เรื่องเล่าตำนานประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการตั้งเมืองสุวรรณภูมิ หรือ เมืองทุ่ง ปรากฏเล่าขานกันสืบมาและมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวเนื่องกับ ญาคูโพนสะเม็ก หรือญาคูขี้หอม แห่งเมืองจำปาศักดิ์ ปรากฏในผลงานของวีระ สดสังข์ (2554: 12) เอกสารประกอบการเสวนาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลุ่มน้ำมูล ความว่า

เมื่อเจ้าราชครูหลวงแห่งวัดป่าโพนสะเม็กได้แต่งตั้งเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรขึ้นครองนครจำปาศักดิ์แล้ว ได้ส่งเจ้านายและบุคคลสำคัญไปปกครองกลุ่มคนลาว คนชาต่างๆ ในดินแดนใกล้เคียงกับจำปาศักดิ์ 4คนสำคัญ ได้แก่ จารย์หวด ไปปกครองเมืองโขงสีพันดอน ท้าวมันไปปกครองเมืองสรวน ซึ่งเรียกกันว่า เมืองมันคำทอง ท่างเซียงไปตั้งเมืองศรีนครเขต นั่นคือ ศรีสะเกษในปัจจุบัน และ คนสำคัญสุดท้ายคือ จารย์แก้ว ให้ไปตั้งเมืองทุ่ง (เมืองถ่ง) เป็นเมืองสุวรรณภูมิ

การบันทึกประวัติศาสตร์เมืองสุวรรณภูมิเล่าว่า เจ้าแก้วมงคล โอรสของเจ้าองค์ศรีวิชัย, พระนัดดาของเจ้ามหาอุปราชศรีวรมงคล, พระราชปนัดดาของสมเด็จพระเจ้าศรีวรวงษาธิราช (เจ้ามหาอุปราชศรีวรวงษา หรือสยามออกพระนามว่า พระมหาอุปราชวรวิงโส) นำกำลังในสังกัดข้ามแม่น้ำโขงมาตั้งเมืองขึ้นบนบริเวณที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ (แม่น้ำเสียว) ซึ่งเป็นแหล่งเกลือและนาข้าวที่อุดมสมบูรณ์ ให้ชื่อว่า เมืองทุ่งศรีภูมิ มีพระราชโองการให้เจ้าแก้วมงคล เป็นเจ้าผู้ครองเมืองทุ่งศรีภูมิ ให้เจ้ามีดดำโดนเป็นอุปราช มีการจัดการบริหารบ้านเมืองเช่นเดียวกับนครจำปาสักนักบวชศรีจนถึงปี พ.ศ. 2268 เจ้าแก้วมงคล หรือจารย์แก้ว สิ้นพระชนม์ลงจึงได้เชิญท้าวมีด บุตรของจารย์แก้วนั้นครองเมืองทุ่งศรีภูมิสืบมา

15. ตำนานเมืองราษีไศล

ประวัติศาสตร์เมืองราษีไศลตามตำนานเล่าขานและหลักฐานที่ยืนยันการก่อตั้งเป็นชุมชนตั้งแต่สมัยอาณาจักรฟูนัน และเจนละ และสืบทอดเรื่อยมา ซึ่งปรากฏในผลงานของวีระ สดสังข์ (2554: 12) เอกสารประกอบการเสวนาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลุ่มน้ำมูล ความเป็นมาว่า

หลังจากที่มีหลักฐานยืนยันว่าราษีไศลนั้นเป็นชุมชนโบราณมาไม่ต่ำกว่า 700 ปี แต่ที่มีเรื่องเล่าสำคัญคือ ในสมัยที่พระยาภคคิลา ได้นำพลชาวส่วยมาตั้งเมืองที่บริเวณแถบฝั่งน้ำมูล ราวๆ พ.ศ. 2353 หรือสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ในนามเมืองคง เห็นจะเป็นเมืองเล็กๆ และเปลี่ยนชื่อจากเมืองคงเป็นบ้านหินกอง ตามลักษณะของภูมิประเทศที่มีหินมาก ขึ้นต่อจังหวัดศรีสะเกษ ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ยกกระต๊อบบ้านหินกอง เป็นเมืองราษีไศล และตั้งท้าวจันศรี เป็นพระประจัญปัจจานึก เป็นเจ้าเมือง และแต่งตั้งให้มีการปกครองตามแบบฉบับหัวเมืองสมัยนั้นคือ ตั้งหลวงแสงเป็นปลัดเมือง ท้าวคำเม็ก เป็นหลวงพิฆาตไพร่ คำว่า ราษีไศล นั้น มาจากคำว่า ไศล แปลว่า หิน นั่นเอง

16. ตำนานเมืองบัว

ตำนานเมืองโบราณพันปี เมืองบัว อำเภอกะเทยวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ได้เล่าขานผ่านตำนานประวัติศาสตร์การศึกษาของอำคา แสงงาม (2553) ศึกษาศักยภาพทรัพยากรและการจัดการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมโดยชุมชนเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ความเป็นมาว่า

ประวัติความเป็นมาตามตำนานอุรังคธาตุกล่าวว่าในสมัยพุทธกาลมีมหานคร 4 แห่ง คือเมืองสาเกตนคร (จังหวัดสกลนคร) เมืองสาเกตุนคร (เมืองร้อยเอ็ด) เมืองมรุกขนคร (เมืองธาดุพนม-เมืองป่าไม้รวก) เมืองอินทปัฐนคร (เมืองนครพนม) ซึ่งเมืองสาเกตุนครมีเมืองขึ้น 11 เมืองหรือมีประตูทางเข้า 11 ประตู โดยมีเมืองบัวเป็นเมืองหน้าด่านประตูทางทิศใต้ในปัจจุบันชาวบ้านทั่วไปเล่าเป็นตำนานว่าครั้งหนึ่งเจ้าเมืองบ้านสองชั้นมาขอลูกสาวจากเจ้าเมืองบ้านเมืองบัวฝ่ายบ้านเมืองบัวไม่ตกลงเจ้าเมืองบ้านสองชั้นจึงเกณฑ์คนมาขุดดินเป็นคูกันลำแม่น้ำเสียวทำให้น้ำท่วมบ้านเมืองบัวจนชาวเมืองได้รับความเดือดร้อนในที่สุดได้ทำลายให้คูดินขาดชาวบ้านจึงเรียกคูคันดินโบราณนั้นว่าถนนวนคูขาดคูคันดินนี้ตั้งอยู่

ด้านทิศเหนือของบ้านกู่กาสิงห์ซึ่งอยู่ระหว่างชุมชนโบราณบ้านสองชั้นอำเภอสวรรณภูมิ และบ้านเมืองบัวอำเภอกษัตริย์ชัยจังหวัดร้อยเอ็ด

17. ตำนานเมืองพยัคฆภูมิพิสัย

เรื่องเล่าขานตำนานเมืองพยัคฆภูมิพิสัย หรือเมืองเสือ นั้นเป็นนิยายปรัมปราที่ชาวบ้านใช้เล่าสืบต่อกันมาเพื่อเป็นนิทานเล่าเอนกสนทนและอธิบายภูมินามของพื้นที่อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม โดยถนิม แคนดี (2559: สัมภาษณ์) บ้านหนองกก ตำบลเมืองเสือ อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม เล่าความว่า

พยัคฆ์ คือเมืองเสือ เดิมเป็นป่าที่มีเสืออยู่เยอะมาก จนเป็นที่น่ากลัวของผู้คนทั่วไป ไม่กล้าเข้ามาในป่าบริเวณนี้ โดยหากจะเดินทางไปนา (บ้านกู่กาสิงห์) จะเดินอ้อมไป ครั้งนั้นปู่กับหลานได้เดินทางมาปะเสือเข้าอย่างจังก็วิ่งจนปาราบ ต่อมา เมื่อครั้งที่ท้าวศรีนครเตา ลองมีดดาบพราดได้ ที่ดีจะไปถวายพระยาจักรี ได้ลองความคมของมีดดาบจึงฟันต้นไม้ที่เดียวขาดไปแสนต้น ป่าเสือตรงนี้ก็เกลี้ยงราบเตียนไปด้วย เสือจึงไม่อาศัยอยู่ ปัจจุบันเมืองพยัคฆนั้นได้ย้ายจาก เมืองเสือ (บ้านเมืองเสือ) มาตั้งที่ทำเลใหม่ เนื่องจากที่เดิมนั้นคับแคบ และการคมนาคมไม่สะดวก จึงทำให้เมืองพยัคฆนั้นเป็นเมืองในตำนานเล่าขานแบบสนุกสนานมากกว่าความศักดิ์สิทธิ์

18. ตำนานเมืองรัตนบุรี

ตำนานเรื่องเล่าขานเมืองรัตนบุรี ปรากฏในผลงานการศึกษาบทความ ประวัติเมืองรัตนบุรี ของสุทัศน์ กองทรัพย์ (2554) ประวัติเมืองรัตนบุรี ในวารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์ ฉบับเดือนมิถุนายน-กันยายน หน้า 47-51 สรุปความได้ว่า

กลุ่มชนชาวข่า หรือกลุ่มวัฒนธรรมส่วยจากเมืองอัตตปือ จำปาสักและสาละวันของประเทศไทย ได้นำพาครอบครัวบ้านของตนเองเดินทางเข้ามาในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ตั้งแต่ราวปีพุทธศักราช 2200ซึ่งมีหลักฐานว่ากลุ่มชนดังกล่าวนี้ แยกออกเป็น 4 สายตามผู้นำคือ ตากะจะ เขียงฆะ เขียงปุม และเขียงสี ชาวส่วยทั้งสี่มาตั้งหมู่บ้านที่ กุดหวาย (บ้านเมืองเตา) ข้างห้วยแก้ว บ้านเมืองสิง บ้านลำดอน บ้านอจจะปะนึ่ง และบ้านโคกเมืองที่ จนกระทั่งเมื่อ พ.ศ. 2302 ในสมัยพระเจ้าเอกทัศเกิดเหตุการณ์ช้างเผือกของกรุงศรีอยุธยาแตกโหล่งมาทางอีสาน เจ้าหน้าที่ได้ตามหาที่หัวเมืองพิมาย สืบจนได้ความว่าชาวกวยเหล่านี้มีความสามารถทางการจับช้าง เจ้าสองพี่น้องจึงเดินทางมาขอความช่วยเหลือจากหัวหน้าชาวกวย โดยหัวหน้ากลุ่มชาวกวยเหล่านี้ได้จับช้างคืนให้และผูกสมัครเป็นเสี่ยวกันกับเจ้าสองพี่น้อง

ด้วยความดีความชอบ ทำให้หัวหน้าชาวกวยทั้งสี่ ได้รับการแต่งตั้งยศ เป็นหลวง และต่อจากนั้นได้ส่งของบรรณาการเสมอจึงได้เลื่อนบรรดาศักดิ์จากหลวง เป็น “พระ” และยกฐานะจากบ้านเป็นเมือง ได้แก่

เชียงศรี เป็น พระศรีนครเตา ครองเมืองรัตนบุรี (เปลี่ยนนามจากกุดหวาย มาเป็นบ้านห้วยแก้ว และยกฐานะเป็นเมืองรัตนบุรี)

เชียงปุม เป็นพระยาสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์จางวาง ครองเมืองสุรินทร์ (โคกเมืองที)

เชียงมะ เป็นพระสังฆะบุรีศรีนครอู่จะปะนึ่ง ครองเมืองสังขะ (บ้านดงยาง)

ตากะจะ เป็นพระไกรภักดีศรีนครลำดวน ครองเมืองขุขันธ์ (เมืองศรีสะเกษ)

เมืองทั้งสี่นั้นขึ้นตรงต่อหัวเมืองพิมาย ต่อมาเมืองเกิดความวุ่นวายขึ้นที่เมืองทุ่ง (สุวรรณภูมิ) ซึ่งตอนนั้นขึ้นต่อจำปาสัก ราชสำนักกรุงเทพฯ ได้ให้หัวเมืองโคราชมาสอบสวนความเจ้าเมืองทุ่ง เห็นว่ามีความผิด จึงได้ถอดถอนและยกหัวเมืองโคราชมา (รัตนบุรี) กรอกับเมืองเตาได้มีหนังสือไปขอเปลี่ยนชื่อเมืองจากเมืองเตาเป็นเมืองรัตนบุรีราชสำนักกรุงเทพฯ และหัวเมืองโคราชเห็นว่า คนรัตนบุรีและเมืองสุวรรณภูมิมีความสัมพันธ์กันมาก จึงย้ายเมืองรัตนบุรีมาสังกัดกับหัวเมืองโคราช ในปี พ.ศ. 2325 และต่อมาโอนการปกครองไปขึ้นต่อเมืองบุรีรัมย์ ก่อนที่จะย้ายมาสังกัดกับเมืองสุรินทร์ ต่อมา ซึ่งจะเห็นว่าเมืองรัตนบุรีนั้นเดิมเป็นเมืองสำคัญต่อการค้าขายในกลุ่มน้ำมูลตอนกลาง

ตำนานเมืองรัตนบุรี หรือ บ้านห้วยแก้ว ในการสืบสานตำนานศรีนครเตา ของ บุญทัน กมล และคณะ (2552) ศึกษาตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตาและพลังความเชื่อที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเพื่อค้นหาแนวทางการพัฒนาชุมชนหัวเมืองเตาที่ยั่งยืนบ้านเมืองเตาอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ้ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น ความว่า

ท้าวอังสะนอนซึ่งเป็นลูกชายคนโตของท้าวศรีนครเตาตามตำนานบอกว่าพระยาจักรีตั้งให้เป็นหลวงศรีนครเตาแทนพ่อได้ปกครองเมืองห้วยแก้วหรือเมืองรัตนบุรีเป็นตำแหน่งและชื่อเดียวกันกับเชียงศรีนครเตาก่อนที่จะออกบวชเป็นชาเมย เพื่อหนีคดีความว่าแอบอ่านพระราชสาส์นที่ส่งถึงเจ้าเมืองจำปาสัก

19. ตำนานหัวเมืองเตา

ตำนานความเป็นมาของเมืองโบราณเมืองเตานั้น ปรากฏหลักฐานของชาวโบราณสถานและแหล่งดีเหล็กซึ่งเชื่อว่ามีอายุอยู่ในสมัยขอมเรืองอำนาจ โดยตำนานที่เล่าความเป็นเมืองของหัวเมืองเตานี้ ปรากฏอยู่ในการศึกษาของ อมาวสี เสถียรถาวร (2532) เจ้าพ่อศรีนครเตา: บทบาทการนับถือผีฯ วิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ความว่า

เมืองเตานั้น ก่อนที่เชียงศรีจะนำพาชาวบ้านเข้ามาอยู่ ชื่อว่าบ้านกุดหวาย ซึ่งเป็นภาษาเขมร กุด แปลว่า แม่น้ำ หวายแปลว่า มะม่วง และเมื่อท้าวเชียงศรี ได้นำพลอพยพมาอยู่ที่นี้ได้ขุดลอกคลองรอบหมู่บ้าน และทำไร่ทำนา จนเหตุการณ์ช้างเผือกของพระเจ้าเอกทัศได้เกิดแตกโหลง มาที่บริเวณดงสะตาว ในราวๆ ปี พ.ศ. 2302 จึงให้เจ้าสองพี่น้อง คือพระยาจักรี และพระยาสุรสีห์ เดินทางมาตามเอาช้างเผือกกลับเมือง เชียงศรี จึงอาสาตามช้างคืนให้ได้และผูกสัมพันธ์กันเป็นเพื่อนสนิท (เสี้ยว)

ต่อมาเชียงใหม่ได้ติดตามไปถวายพระยาจักรีพร้อมนำเอาเครื่องบรรณาการไปส่งด้วย จึงแต่งตั้งให้เชียงใหม่เป็นพระศรีนครเตาทำวเธอ ยกฐานะบ้านเมืองเตา เป็นหัวเมืองเตา ให้พระศรีนครเตาปกครองอย่างร่มเย็นเป็นสุข แต่ในบั้นปลายชีวิตของท้าวศรีนครเตา นั้นได้รับพระราชอาญาถึงขั้นประหารชีวิต จึงได้หลบหนีไปบวชเป็นญาคูที่บ้านไพรขลา ส่วนหัวเมืองเตานั้นได้แต่งตั้งให้ ท้าวอังสะนอน บุตรชายคนโตนั้นปกครองสืบต่อมา ในตำแหน่งพระศรีนครเตา เช่นเดียวกับผู้เป็นพ่อ

20. ตำนานเมืองท่าตูม

เรื่องเล่าตำนานเมืองท่าตูม ปรากฏในเอกสาร ของสุทัศน์ กองทรัพย์ (2536) สืบสานตำนานเมืองท่าตูม ในวารสารคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์ ความเป็นมาว่า

เมืองท่าตูมมีเส้นทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน ผู้คนถิ่นนี้อพยพมาจากกัมพูชามีคำบอกเล่าจากนักวิชาการและผู้รู้ในท้องถิ่นได้วิเคราะห์ข้อมูลที่น่าสนใจไว้ว่า เมืองท่าตูมเป็นเมืองท่าที่ใหญ่จะตั้งเป็นถิ่นฐานที่มีความอุดมสมบูรณ์ในการรับส่งสินค้า ซึ่งตรงกับคำในภาษาสุรินทร์คือคำว่า “ตูม” หรืออาจจะมาจากการสร้างเมืองซึ่ง “ท่าตูม” น่าจะมาจากบรรดาศักดิ์ของขุนตูมดิษฐ์ภักดี ประจวบกับมีท่าติดแม่น้ำมูล แล้วยังมีเรื่องเล่าตำนานปราสาทนางบัวตูมหรือปราสาทบ้านปราสาท และชื่อเมืองท่าตูมนั้นได้ถูกสันนิษฐานว่า คำว่าท่าอาจมาจากภาษาเขมรว่า กำบัง คือชื่อบ้านพงสวาย พงมาจากคำว่า กำบัง ส่วนตูมคือบ้านตูม รวมเป็นท่าตูม และเมืองท่าตูม กลายเป็นเมืองท่าตูม เมื่อ พ.ศ. 2499 ถึงปัจจุบัน

ท่าตูมอยู่ริมฝั่งขวาของแม่น้ำมูล ผู้คนแถวนี้จึงมีการทำเกษตรกรรมและประมงเป็นหลัก บริเวณนี้เรียกว่า “แม่น้ำมูลตอนล่าง” เมืองท่าตูมอยู่ในแถบอีสานใต้กลุ่มชนประกอบด้วย ชาวไทยเขมร ไทยส่วย ไทยลาว ปัจจุบันยังคงรักษาเอกลักษณ์คือมีการตั้งถิ่นฐานตามแถบแม่น้ำมูลและรักษามรดกคงไว้ดังเดิม

ตำนานชาติพันธุ์กลุ่มมอญ-เขมร

กลุ่มชาติพันธุ์มอญ-เขมร ถือเป็นกลุ่มที่มีร่องรอยทางอารยธรรมปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นบริเวณกว้าง และมีหลักฐานปรากฏทางด้านสิ่งปลูกสร้าง เช่น ปราสาท กู่ และร่องรอยของเมืองเก่าโบราณตลอดจนตำนานเรื่องเล่าขานเกี่ยวกับผู้นำ ผู้วิเศษที่นำพาผู้คนเข้าสู่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งวีระ สุดสังข์ (2554: 7) รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานและการเข้ามาอยู่ของกลุ่มชาวญวนในทุ่งกุลาร้องไห้พบว่าชุมชนโบราณในบริเวณอีสานใต้ส่วนใหญ่อยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำมูล และเป็นชุมชนที่มีลักษณะการสร้างคูดินล้อมรอบ และปรากฏการสร้างบาราย (สระน้ำ) ในบางชุมชน ตามอิทธิพลอาณาจักรทวารวดี ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12 ก่อนการแผ่ขยายอำนาจของอาณาจักรขอมโบราณ โดยเฉพาะหลักฐานในเขตอำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ภายหลังหลังการเสื่อมอำนาจลงของอาณาจักรทวารวดี ญวน ขอมได้เข้ามามีอำนาจบทบาทอย่างเต็มที่ในดินแดนแถบกลุ่มน้ำมูล ตั้งแต่ทุ่งสัมฤทธิ์ มาถึงบริเวณทุ่งกว้างที่เรียกกันต่อมาว่าทุ่งกุลาร้องไห้ (ธิดา สาระยา, 2538) จึงเป็นเหตุให้กลุ่มชาติพันธุ์มอญ-เขมร เข้าสู่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

21. ตำนานพ่อค้ากุลา

เรื่องพ่อค้าชาวกุลา หรือกุลาขายผ้า ตำนานสำนวนนี้มีปรากฏแทรกอยู่ในเอกสารของดีเซล พลอาสา (2545) พุ่กุลาร้องให้กับกุลาสิงห์เอกสาร 80 ปีโรงเรียนบ้านกุลาสิงห์ ร้อยเอ็ด ความว่า

พ่อค้ากุลาเป็นชาวเมืองเมะละแมง ประเทศพม่า พวกหนึ่งมีประมาณ 10-20 คน หาบสินค้าเร่ขายโดยไปขายทางจังหวัดอุบลราชธานี เมื่อขายของหมดก็ปรึกษากันเพื่อเดินทางกลับประเทศพม่า พอเดินทางมาถึงเขตอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ เห็นชาวบ้านพากันเก็บครั้ง พวกกุลานั้นอยากได้เพื่อเอาไปย้อมผ้ากลับมาขาย แต่ด้วยความเป็นพ่อค้าก็พากันอยากได้ปริมาณมากๆ ก็ซื้อเอาจนเกินกำลัง พอเดินทางข้ามแม่น้ำมูลซึ่งปกติจะเดินทางตามสายน้ำมูลไป แต่พอเห็นว่าทุ่งตรงนี้เป็นทุ่งโล่งน่าจะเดินทางสะดวกและใกล้กว่าก็พากันจะเดินลัดทุ่ง แต่เพราะทุ่งแห่งนี้กว้างใหญ่จึงทำให้ชาวกุลาร้องให้ชาวทุ่งบริเวณนี้จึงรู้จักทุ่งแห่งนี้ว่า “ทุ่งกุลา” ปัจจุบันกลุ่มเผ่ากุลานี้ไม่ปรากฏที่ทุ่งกุลาร้องไห้ แต่ยังคงปรากฏกลุ่มชาวเผ่ากุลามีลักษณะสูงใหญ่ ผิวขาว เหมือนไทยใหญ่ที่อำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี ทางตอนปลายของแม่น้ำมูล และที่อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ทางตอนต้นสายแม่น้ำมูล แต่กลุ่มไทยใหญ่หรือกุลาเหล่านี้ปัจจุบันได้ซึมซับเอาวัฒนธรรมและภาษาพูดแบบลาว จนค่อยๆ กลายเป็นลาวในที่ที่สุด

22. ตำนานพระยาตะศิลา

เรื่องเล่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชาวเยอ กูย ในจังหวัดศรีสะเกษเล่าถึงการอพยพเข้ามาสู่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ในบริเวณจังหวัดศรีสะเกษ จากการรวบรวมของ วีระ สดสังข์ (2554) เอกสารประกอบการเสวนาประวัติศาสตร์ราศีไศล ศรีสะเกษ กลุ่มศึกษาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลุ่มน้ำมูล (ราศีไศล) ความว่า

พระยาตะศิลา เป็นหัวหน้าพวกชาวกูยหรือกวยที่เรียกตัวเองว่า เยอ อยู่ทางฝั่งลาวเมืองอัตปือแสนแปง อพยพหนีการขูดรีดของเมืองจำปาสักเข้าสู่ดินแดนแถบแม่น้ำมูลตอนกลาง และนำไพร่พลมาตั้งบ้านเมืองขึ้นที่บ้านคง ราวๆ ปี พ.ศ. 2353 ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือในฐานะเป็นบรรพบุรุษชาวกูย ที่นำพาการสร้างบ้านแปลงเมือง และจากนั้นลูกหลานชาวกูย เยอ ส่วย ข่า ก็แยกย้ายกันตั้งบ้านเรือนทำมาหากิน ในบริเวณอำเภอราศีไศล (เปลี่ยนจากเมืองคง เป็นหินกอง เปลี่ยนจากหินกอง เป็น ราศีไศล) และลูกหลานก็กระจ่ายไปอยู่ ทั่วไปของจังหวัดศรีสะเกษ

23. ตำนานเขมรป่าดง

คำเรียกขานเขมรป่าดงในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นเป็นที่รู้จักกันในนามเรียกขานของกลุ่มชาติพันธุ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตามเรื่องเล่าขานที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์เขมร หรือ ขมุ ครอบครองบริเวณทุ่งแห่งนี้ ตั้งแต่สมัยอาณาจักรเจนละ จนถึงสมัยนครวัดที่รุ่งเรือง ก่อนที่อาณาจักรอยุธยาจะรุ่งเรืองครอบครองดินแดนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ทั้งหมด เรื่องเล่า

เกี่ยวกับเขมรป่าดง ปรากฏในเอกสารตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ของเนียม จันทรสระคู และสุทัศน์ กองทรัพย์. ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ วารสาร จ. จอมสุรินทร์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 9 หน้า 32-33 ธันวาคม 2545 – มกราคม 2546 ความว่า

จากตำนานนางบัวตูมบัวบาน ที่เกี่ยวกับยักษ์บ้านนา นางบัวตูมได้ขี่ม้าบินมาจาก เขมรมาลงบริเวณบ้านโนนแท่น เพราะโนนแท่นมีคอกม้า ทุกวันนี้คอกม้านางบัวตูมนั้นเป็น ปราสาท เนื่องจากม้ามีต้นกำเนิดจากเขมรบินมาอยู่ที่ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ เนื่องจากเป็นม้า พันธุ์เขมร และนางบัวตูมก็มาจากเขมร ชาวเขมรในบริเวณทุ่งแห่งนี้จึงเป็นลูกหลานนาง บัวตูมที่มาตั้งถิ่นฐานในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

ตำนานชาติพันธุ์กลุ่มไท-ลาว

กลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวเริ่มมีเข้ามาอาศัยในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ในราวๆ ศตวรรษที่ 18 หลังจากที่ยกเลิกการปกครองในบริเวณดินแดนแถบนี้เนื่องจากการศึกษาทาง ประวัติศาสตร์นั้นเห็นว่ากลุ่มคนที่เริ่มการตั้งหมู่บ้านขึ้นในยุคหลังขอมเสื่อมอำนาจลงนี้มีความสัมพันธ์ กับหัวเมืองลาวโดยเฉพาะในสมัยเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ปกครองนครจำปาสัก ในปี พ.ศ. 2256 ได้เริ่มส่งผู้คนออกไปตั้งบ้านเมืองหลายแห่ง ภายใต้การสั่งการของญาครุโพนสะเม็ก หมู่บ้านที่สำคัญได้แก่ บ้านทุ่ง บ้านกุดหวาย บ้านโพน บ้านดอนโขง บ้านหางโขง หมู่บ้านเหล่านี้เป็นชุมชนโบราณที่สืบเชื้อสาย และประเพณีดั้งเดิมของกลุ่มชาวลาวโดยแท้จริง ส่วนเมืองที่ถูกก่อตั้งขึ้นในทุ่งกุลาร้องไห้ คือ เมืองทุ่ง เจ้าแก้วมงคลได้นำผู้คนมาตั้งบ้านเมืองทุ่ง อำเภอสวรรณภูมิ (สะอาด ชันอาสา, 2531: 30) ก่อนที่จะได้ ยกฐานะบ้านเมืองทุ่ง เป็น เมืองทุ่งศรีภูมิ มีท้าวเซียงขึ้นครองเมืองในปี พ.ศ. 2310 ขึ้นตรงต่อหัวเมือง จำปาสักและเข้าอยู่ด้วยกับอาณาจักรอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ก่อนที่จะเสียกรุงศรีอยุธยา เพียงไม่นาน

การขยายอำนาจการครอบครองพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาว ซึ่งเป็นกลุ่ม คนส่วนใหญ่ของพื้นที่ จากการสำรวจของชาว สมอาสา (ม.ป.ป.: 5) พบว่ากลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวในพื้นที่ ทุ่งกุลาร้องไห้ถือเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ของพื้นที่ คิดเป็นร้อยละ 80 ของประชากรทั้งหมด จึงเป็นกลุ่ม ที่มีการสืบทอดตำนานและประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์ด้วยการสื่อสารผ่านบุคคล ผู้นำ การนำพา ประชากรเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ รวมทั้งกลุ่มตำนานที่เกี่ยวกับชาติพันธุ์ไท-ลาว หรือไทย โคราช ซึ่งเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณทางตอนบนแม่น้ำมูล คือ เมืองพิมาย เช่นตำนานเรื่องยายกุลดาตากลี ซึ่งกล่าวถึงตายายที่เป็นตัวแทนของชาวไท-ลาวที่ถูกส่งมาเพื่อดูความเคลื่อนไหวของตาครี และตั้งบ้านเรือน ที่บ้านไพรขลา

ตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์ไทย และลาว ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็น ตำนานที่กล่าวถึงการครอบครองพื้นที่ ของผู้นำและผู้นำนั้นกลายเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ทั้งบุคคลที่มีตัวตน และบุคคลที่เป็นตำนานปรัมปรา จากการศึกษาพบว่ากลุ่มตำนานอธิบายชาติพันธุ์ไท-ลาว มีดังต่อไปนี้

24. ตำนานนางศุภลักษณ์

ตำนานนางศุภลักษณ์ ธิดายักษ์แห่งเมืองกาสิงห์ เป็นตำนานที่ปรากฏในเอกสาร คู่มือการท่องเที่ยวภูกาสิงห์ ในหนังสือการศึกษาของอำคา แสงงาม (2558) ภูกาสิงห์การท่องเที่ยวบน ฐานวิถีชุมชน กาฬสินธุ์ ประสานการพิมพ์ ความว่า

ครั้งหนึ่งท้าวสวาสดีลูกเจ้าเมืองพิมายเดินทางตามหานางบัวทองมาถึงเขตเมืองกาสิงห์ซึ่งเป็นเมืองของพญายักษ์ชื่ออากิตรามีลูกสาวชื่อนางศุภลักษณ์ก่อนถึงเมืองผ่านมาที่สระแก้มักเดินตามขอบสระแกลเห็นสภาพว่ามีความร่มรื่นดีจึงปีนขึ้นไปอยู่บนต้นสระแกแอบดูนางศุภลักษณ์พร้อมด้วยนางสนมเล่นน้ำเมื่อนางเห็นเงาของท้าวสวาสดีในน้ำคิดว่าเป็นเงาตัวเองจึงเรียกสนมมาดูแล้วพูดว่า“เงาของเราแต่ก่อนไม่เคยงามอย่างนี้วันนี้ทำไมถึงงามนัก” ต่างพากันพูดหัวเราะอย่างยินดีส่วนท้าวสวาสดีอยู่บนต้นไม้หัวเราะเสียงดังออกมานางศุภลักษณ์ตกใจเงยหน้าขึ้นดูเห็นคนอยู่บนต้นไม้ นางอับอายยิ่งนักจึงวิ่งหนีไปตามถนนโบราณเข้าไปเมืองกาสิงห์ ต่อมาท้าวสวาสดีได้นางศุภลักษณ์เป็นเมียท้าวสวาสดีถามหาแม่อาชาไนยจากนางศุภลักษณ์นางบอกว่าเคยมีม้าเข้ามาในบริเวณนี้แต่ถูกพอนางจับไว้ตกกลางคืนท้าวสวาสดีไปที่คอกม้าแล้วขึ้นมาสืมนางอาชาไนยเหาะหนีนางศุภลักษณ์เมื่อไม่เห็นสามีก็ตามหาและขาดใจตาย

25. ตำนานยายกุลา ตากุลี

ตำนานเรื่องเล่าอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ไทแดง หรือกลุ่มไทโคราชกับพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ในนิทานปรัมปราของบัว เทพคูบอน (2558: สัมภาษณ์) ปราชญ์ชาวบ้านตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ ความว่า

ยายกุลากับตากุลีนั้นเป็นชาวเมืองพิมาย เป็นคนไทยได้รับบัญชาจากเจ้าเมืองพิมายให้เดินทางมาเพื่อทดสอบดูว่าท้าวศรี ซึ่งได้รับเหล็กกล้าจากพระยาจักรีมานั้นตีดาบได้มากน้อยเท่าไร และคมจริงไหม ตากุลียายเมื่อมาเห็นท้าวศรีตีดาบอยู่ที่ริมหนองน้ำ จึงไปชวนให้ท้าวศรีลองดาบให้ดู ท้าวศรีใช้ดาบนั่นฟันต้นไม้ที่เดียวขาดล้มไปแสนต้น ยายกุลากับตากุลีเห็นดังนั้นเกิดมหัศจรรย์ จึงขอผูกสัมพันธ์เป็นเกลอกับท้าวศรี และตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านไพรขลาปัจจุบัน และเมื่อครั้งท้าวศรีตีดาบเสร็จจึงเดินทางเอาดาบไปถวายพระยาจักรี แต่โดยอาญา มา จึงบวชเป็นพระมาจำพรรษาที่วัดบ้านไพรขลาจนวาระสุดท้ายของชีวิต ชาวบ้านไพรขลา นั้น ปัจจุบันเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ใช้ภาษาลาว เขมร ไทย ปนกัน มีวัฒนธรรมทั้ง ลาว ไทย และเขมร และเคารพยายกุลากับตากุลี ให้เป็นผีปู่ตาบ้านเมือง

26. ตำนานเจ้าแก้วมงคล

ตำนานเรื่องเล่าเจ้าแก้วมงคล ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญต่อประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้อย่างยิ่งเนื่องจากเป็นบุคคลที่นำพากลุ่มชาวลาวอพยพจากเมืองจำปาสักมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งปรากฏแทรกในบทความของสงวน บุญเจริญ (2536) ประวัติอำเภอสุวรรณภูมิ มหาสารคาม อภินิหารการพิมพ์ ความว่า

เจ้าแก้วมงคล พระโอรสในเจ้าศรีวิชัย เป็นเจ้าผู้สร้างเมืองท่งศรีภูมิและเป็นเจ้าผู้ครองเมืองท่งศรีภูมิพระองค์แรกจากราชวงศ์ล้านช้างเวียงจันทน์ หลังจากสมเด็จพระเจ้าสุริยวงษารัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เสด็จสวรรคตในปี พ.ศ. 2231 ทำให้พระยาแสนสุรินทร์ลี้ภัยไพร่เสนาบดีศรีสุราชสงคราม ซึ่งเป็นอำมาตยาธิบดีกระทำการชิงเอกราช

สมบัติ เป็นต้นเหตุให้พระนางสุมังคละ มเหสีในสมเด็จพระเจ้าสุริยวงษาราชมราชนครปฐม ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์รวมถึงเจ้าแก้วมงคลและเจ้าราชครูโพนสะเม็กต้องหนีราชภัยลงมาทางใต้ของล้านช้าง

ต่อมาในปี พ.ศ. 2256 เจ้าแก้วมงคลได้ช่วยเหลือพระโอรสในพระนางสุมังคละและเจ้าราชครูโพนสะเม็กสถาปนาราชอาณาจักรล้านช้างฝ่ายใต้หรือนครจำปาศักดิ์ได้สำเร็จ ได้สถาปนาเจ้าหน่อขัตติย์ขึ้นเป็นเจ้ามหาชีวิตแห่งนครจำปาศักดิ์มีพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร

สมเด็จพระเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าแก้วมงคลนำกำลังพลประมาณ 3,000 คน ข้ามแม่น้ำโขงลงมายังดินแดนอีสานตอนล่าง เพื่อสร้างเมืองใหม่ลงยังทุ่งแห่งหนึ่ง เรียกว่าทุ่งศรีภูมิ เป็นที่โนนลำเซหรือลุ่มน้ำเสียว (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด) จึงได้ชื่อว่าเมืองทุ่งศรีภูมิ ภายหลังได้มีการตั้งเมืองใหม่ชื่อเมือง “สุวรรณภูมิ”

กลุ่มตำนานเกี่ยวกับชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นกลุ่มตำนานที่อธิบายเหตุของการก่อตั้งชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ตามดังที่ สุจริตลักษณ์ ดีผดุง (2543: 51) กล่าวว่า ภูมินาม (Toponymy) ของชื่อบ้านนามเมือง การศึกษาชื่อของสถานที่จัดเป็นส่วนหนึ่งของศาสตร์ที่ว่าด้วยการศึกษาเกี่ยวกับชื่อของสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในภาษา (Onomastics) ซึ่งการศึกษาประวัติความเป็นมาและความสำคัญของชื่อหมู่บ้าน เมืองในทุ่งกุลาร้องไห้ ให้ความสำคัญกับการศึกษาชื่อสถานที่ที่มาของชื่อหมู่บ้านนามเมืองต่างๆ ตลอดจนการสื่อความหมายของชื่อบ้านนามเมืองเพื่อความสอดคล้องกับตำนานและชาติพันธุ์ต่างๆ ด้วยการอธิบายว่าการก่อตั้งชุมชนต่างๆ นั้นมีที่มาอย่างไร ดังเช่นการเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวบนพื้นที่อำเภอสุวรรณภูมิก่อนที่จะกระจายอยู่ทั่วพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการสร้างตำนานให้เป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นผ่านเรื่องราวของเจ้าแก้วมงคล ที่ได้รับอาญาสิทธิ์จากเจ้าสร้อยศรีสมุทรให้มาตั้งบ้านเมืองทุ่ง หรือเมืองทุ่ง รวมทั้งการสร้างประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ เช่น พระยาตากะศิลา ผู้นำชาวกูย ส่วยเข้ามาตั้งบ้านเมืองราศีไศล โดยตำนานนั้นมีทั้งรูปแบบความสมจริง และมีความเหนือความเป็นจริง ผ่านทางผู้วิเศษ ซึ่งการเล่าขานเรื่องราวตำนานต่างๆ ที่นำมาวิเคราะห์ในบทนี้แล้วแต่เป็นการอธิบายถึงที่มาของการก่อตั้งชุมชนบ้านเมือง รวมทั้งการสืบเชื้อสายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้ง ลาว เขมร กูย ไทย พม่า

ดังนั้นจะเห็นว่าตำนานได้มีบทบาทเพื่ออธิบายถึงอัตลักษณ์ของกลุ่มว่าเป็นใครมาจากไหน ดังคำกล่าวที่ว่าข้อมูลคติชนมีบทบาทในการอธิบายกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชน (ศิริพร ณ ถลาง, 2552: 364) ดังเช่นการนำพาผู้คนมาก่อตั้งบ้านเรือน ของกลุ่มท้าวศรีนครเตา ที่เดินทางมาจาก อัดปือแสนปาง หรือการเดินทางมาตั้งบ้านเมืองของเจ้าแก้วมงคล พระยาตากะศิลา หรือการเดินทางตามรอยผู้วิเศษอย่างเช่นตำนานนางสุกัลลักษณ์ ซึ่งมีข้อค้นพบใหม่คือ การข้ามตำนานเรื่องเล่าเพื่ออธิบายสภาพชุมชนและชาติพันธุ์นี้ เป็นการเล่าประวัติศาสตร์แบบพื้นบ้าน ที่ไม่ได้มุ่งเน้นแค่ความสมจริงเท่านั้น ตั้งมุ่งสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่พื้นที่เพื่อรองรับประวัติศาสตร์ของชุมชนอีกด้วย ดังจะเห็นจากชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น พยายามหาร่องรอยทางประวัติศาสตร์เพื่ออ้างอิงว่า กลุ่มของตนนั้นครอบครองพื้นที่มาตั้งแต่ยุคดั้งเดิมมายาวนาน

เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถาน

ตำนานเกี่ยวกับสถานที่ ด้วยมนุษย์มีสมองจึงพยายามแสวงหาเหตุผลและมโนภาพเพื่ออธิบายที่มาของสิ่งต่าง ๆ จึงเกิดเป็นเรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับสถานที่และภูมิประเทศรอบ ๆ ตัว เรื่องเล่าเหล่านี้ได้เล่าสืบทอดกันมาหลายชั่วคน จึงมีการเสริมเรื่องอื่น ๆ ตามลักษณะความเชื่อและความนิยมของคนในท้องถิ่นเข้าไปจนคนปัจจุบันอาจถือว่าเป็นเรื่องไร้สาระ หากทว่าตำนานเหล่านี้ก็มีส่วนช่วยให้เราเข้าใจความคิดและภูมิปัญญาของบรรพบุรุษของเราได้เป็นอย่างดี ดังเช่น ประมิต จารุวรรณ (2547: 131) กล่าวว่าตำนานเมือง (myth of places) มีเนื้อหาหมิ่นำเสนอประวัติของบ้านเมืองโบราณตำนานปรัมปรากลุ่มนี้มีความเกี่ยวข้องกับตำนานวีรบุรุษผู้เป็นผู้นำในการสร้างบ้านแปลงเมืองต่างๆ จากการศึกษาตำนานเมืองและตำนานเกี่ยวกับศาสนสถานต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏตำนานที่อธิบายการสร้างประวัติศาสตร์ความเป็นเมืองในบริเวณแห่งนี้ เช่นเรื่องตำนานนครจำปาขันซึ่งนาคเป็นผู้สูบน้ำจากทะเลออกให้เป็นเมืองเก่า อันเป็นความเชื่อดั้งเดิมของคนในถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้และลุ่มแม่น้ำโขงทั้งสิ้น ประกอบกับการยอมรับเอาพุทธศาสนามาอธิบายตำนานของปราสาทแบบขอมโบราณดังเช่นตำนานพระธาตุพันชั้น ตำนานกู่กาสิงห์ ตำนานกู่พระโกนาที่ได้เล่าตำนานเพื่ออธิบายการกำเนิดศาสนสถานจากความเชื่อพราหมณ์ดั้งเดิม ให้เป็นพุทธศาสนา

พื้นที่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีความสำคัญต่อวิวัฒนาการทางสังคม และวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะพื้นที่บ่อพันชั้น ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งหินตัดขนาดใหญ่ที่เชื่อว่าน่าจะถูกตัด เพื่อนำไปก่อสร้างศาสนสถานหลายแห่งในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ และน่าจะมียุคมากกว่าสามพันปีมาแล้ว หลักฐานซึ่งแสดงความรุ่งเรืองของอารยธรรมเก่าสืบเนื่องมาเป็นส่วนหนึ่งของอารยธรรมแอ่งโคราช และที่โดดเด่น คืออาณาจักรเจนละของกัมพูชาที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรขอม ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 ซึ่งมีหลักฐานที่น่าเชื่อถือได้ คือ กู่คันธนาม กู่พันชั้น กู่พระโกนา กู่กาสิงห์ กู่บ้านเมืองบัว หลักฐานเหล่านี้ถือว่าเป็นศาสนสถานอยู่ในแนวเดียวกันตามความเชื่อของอาณาจักรเจนละ

ในด้านสายงานทางวัฒนธรรมจากรายงานการศึกษาค้นคว้าชุดแหล่งโบราณคดีบ้านเมืองบัว ตำบลเมืองบัว อำเภอกะหรังวิสัย ของสุภัทญา เบาเนต (2542: 3-4) ได้พบแหล่งฝังศพครั้งที่สองของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ เป็นภาชนะขนาดใหญ่รูปทรงต่างก้นนัยร้อยใบใช้ในการฝังศพ ทั้งโครงแบบนอนเหยียดยาว ควบคุมไปกับภาชนะบรรจุศพแบบทรงกลมมีฝาปิด ซึ่งพบทั่วไปในเขตอีสานใต้ เช่นที่บ้านก้านเหลือง อำเภอมือง จังหวัดอุบลราชธานี ทำให้นักวิชาการได้เข้าใจถึงการพัฒนากการเป็นรัฐในอดีตมากยิ่งขึ้น งานการขุดค้นครั้งนี้ถือได้ว่าเป็นงานที่โดดเด่นเป็นพิเศษ เพราะได้พบหลักฐานข้อมูลใหม่ ที่สามารถเชื่อมโยงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของทุ่งกุลาร้องไห้ได้เป็นอย่างดี

ลักษณะของชุมชนเมืองโบราณในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้สำคัญๆ อาทิ เมืองบัว เป็นเมืองที่มีสระน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งชุมชนโบราณขุดล้อมรอบเพื่อกักเก็บน้ำไว้ในฤดูแล้งและเป็นความชาญฉลาดของคนในสมัยโบราณ ที่จัดระบบการใช้น้ำจากการชักน้ำจากลำเตา และลำเสียวเข้าเมือง แล้วปล่อยใช้อย่างเป็นระบบเหมือนระบบพญานาคพันน้ำ และอีกแห่งหนึ่งเมืองโบราณนครจำปาขัน อำเภอสวรรคภูมิ เป็นเมืองเก่าที่ปรากฏฐานปราสาทสมัยเจนละ ตั้งอยู่ท่ามกลางแหล่งผลิตเกลือ ที่มีการส่งผ่านไปตามเส้นทางคมนาคมผ่านกู่พระโกนาและทุ่งกุลาร้องไห้ เข้าเขตจังหวัดสุรินทร์ ผ่านช่องเขาเข้าสู่เขตเขมรต่ำในประเทศกัมพูชา หรือเรียกอีกอย่างว่าเส้นทางคูผีแปลง เส้นทางนี้มีร่องรอยของปราสาทขอมเป็นระยะๆ ไป

ร่องรอยของอาณาจักรเจนละบนพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ นั้นมีความสำคัญไม่น้อย ที่บ่งบอกถึงอารยธรรมความเจริญรุ่งเรืองในอดีต และจากการศึกษาของ ธิดา สารยา (2547) ในวารสารเมืองโบราณยังทำให้ทราบว่าตามเส้นทางของลำเสียวใหญ่กลางทุ่งกุลาร้องไห้ มีแหล่งโบราณสถานกระจายอยู่ตามริมน้ำ จึงเกิดมีคำถามขึ้นว่าโบราณสถานเหล่านี้มีน้ำหินจากไหนมาสร้างและทำไมต้องสร้างในระนาบเดียวกัน เช่นเดียวกับบ่อพันขันหรือบ่อน้ำพันขัน ตั้งอยู่บนพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งคนทั้งหลายที่อยู่ชายขอบทุ่งกุลา ไม่เคยคิดมาก่อนว่าทุ่งกุลาร้องไห้จะมีแหล่งหินตัดขนาดใหญ่ และบนแผ่นหินยังมีบ่อน้ำที่เชื่อว่าเป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ อีกนัยหนึ่งเชื่อว่ามีลักษณะคล้ายช่องโยนของพระนางอุมา มีน้ำใสๆ หล่อจากตาน้ำช่องหินอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย เป็นบ่อน้ำจืดแห่งเดียวที่เกิดท่ามกลางน้ำเค็ม บริเวณโดยรอบบ่อน้ำเป็นร่องหินที่ถูกตัดช่องผ่าเป็นตาหมากรุกให้น้ำไหลไปทั่วบริเวณพื้นที่

แหล่งโบราณสถานต่างๆ ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ของทุ่งกุลาร้องไห้ด้วยกลวิธีแบบผสมผสานระหว่างวิชาการกับพื้นบ้าน ด้วยการสร้างประวัติศาสตร์แบบพื้นบ้านคือเรื่องเล่าตำนานเข้ามาอธิบายพื้นที่ทางโบราณสถาน อาทิ ตำนานที่เกี่ยวข้องกับปราสาท กู่พระโกนา กู่กาสิงห์ กู่โพนวิจ เหล่านี้ผู้ศึกษาวิจัยได้รวบรวมตำนานที่เกี่ยวข้องกับศาสนสถานสำคัญจำนวน 28 สำนวน ดังตารางสรุปต่อไปนี้

ตาราง 4 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับสถานที่และศาสนสถาน

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานวัดเกาะบ่อพันขันรัตนโสภณ	ที่มาการก่อตั้งวัด	อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
2. ตำนานวัดบ้านไพรขลา	ซากปรังค์กู่บ้านไพรขลา	อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
3. ตำนานวัดกลางสุวรรณภูมิ	ที่มาพระธาตุพระโมคคัลลานะ และวัดกลาง	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานวัดพระธาตุพันขัน	ประวัติการก่อสร้างวัด	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
5. ตำนานวัดพระพุทธรูปพนมดิน	ประวัติการก่อสร้างวัด	อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี
6. ตำนานวัดกู่คันธนาม	ที่มาของชื่อปราสาทเก่า กู่คันธนาม	อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด
7. ตำนานวัดกู่พระโกนา	ประวัติการก่อตั้งวัด	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
8. ตำนานพระธาตุสีดา	ตำนานพระธาตุ	ตำบลดำน อำเภอราชสีห์ จังหวัดศรีสะเกษ
9. ตำนานพระธาตุบ่อพันขัน	การก่อสร้างพระธาตุบรรจุพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์	บ้านตาเฒ่า ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ตาราง 4 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
10. ตำนานพระธาตุพระโมคคัลลา	การก่อสร้างพระธาตุเก่าแก่	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
11. ตำนานพระเจดีย์ศรีศพลญาณ	การก่อสร้างพระธาตุเพื่อเป็นศูนย์กลางทุ่งกุลาร้องไห้	อำเภอบุพพัรัตน์ จังหวัดร้อยเอ็ด
12. ตำนานหอพระสังฆราช	หอผี	ตำบลด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
13. ตำนานหอผีเจ้าพ่อตงภูดิน	หอผี	อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
14. ตำนานโองเจ้าปู่ผ่านขานคำ	หอผี	อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
15. ตำนานดอนท้าวเต่า	หอผี	อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
16. ตำนานหอปู่ฤๅษีตาไฟ	หอผี	ตำบลทุ่งศรีเมือง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
17. ตำนานศาลเจ้าพ่อทุ่งกุลา	ศาลผีประจำบ้าน	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
18. ตำนานศาลเจ้าพ่อเสือหาญ	ศาลผีประจำทุ่ง	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
19. ตำนานศาลยายุกุลตาগুলี	ศาลผี	ตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
20. ตำนานศาลเจ้าพ่อศรีนครเตา ท้าวเธอ	หอผีหลักเมือง	อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์
21. ตำนานสุสานช้าง	ศาลผีประจำ	ตำบลตากกลาง อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์
22. ตำนานกู่แก้วสี่ทิศ	ปราสาทหิน	อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
23. ตำนานกู่บ้านเมืองบัว	ปรางกู่	อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
24. ตำนานกู่คันธนาม	ปราสาทหิน	อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด
25. ตำนานกู่พระโคนา	ปรางกู่ เจดีย์ปราสาทหิน	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ตาราง 4 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
26. ตำนานกุ๊กกาสิงห์	ปราสาทหิน	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
27. ตำนานปราสาทนางบัวตูม	ปราสาทหิน	อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดสุรินทร์
28. ตำนานกุโพนวิจ	ปราสาทหิน	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้จำแนกกลุ่มตำนานเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถานออกเป็น 4 กลุ่มตำนานย่อย ได้แก่ 1) ตำนานเกี่ยวกับวัดวาอาราม 2) ตำนานเกี่ยวกับพระธาตุ พระพุทธรูป 3) ตำนานเกี่ยวกับหอศีลศาลี และ 4) ตำนานเกี่ยวกับปราสาท ปรารงค์ ซึ่งได้นำเสนอพอสังเขป ดังนี้

กลุ่มตำนานเกี่ยวกับวัดวาอาราม

ตำนานกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายถึงที่มา และกำเนิดของศาสนสถานในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะการกำเนิดวัดที่เป็นพุทธศาสนาเถรวาทที่สอดคล้องกับความเชื่อเรื่องผี นาค และเทพเจ้าศักดิ์สิทธิ์ แม้ว่าในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จะปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นสิ่งก่อสร้างศิลปะแบบขอมโบราณที่ได้อิทธิพลความเชื่อมาจากพราหมณ์ฮินดู แต่ทว่า ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ได้ใช้เรื่องเล่าตำนานให้สถานที่ดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่ของพุทธศาสนา และพื้นที่ของผีบรรพบุรุษของชุมชน การศึกษาวิจัยพบว่าวัดสำคัญส่วนใหญ่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นวัดที่มีประวัติความเป็นมาเกี่ยวกับการบรรพบุรุษ และชาติพันธุ์ของแต่ละกลุ่ม อาทิ กลุ่มชาติพันธุ์ลาว ได้ใช้ตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับตำนานพระธาตุพนม และเกี่ยวข้องกับชาติพันธุ์ลาวล้านช้าง การอพยพตั้งถิ่นฐานใหม่ ส่วนเรื่องราวของกลุ่มชาติพันธุ์อื่นที่เกี่ยวข้องกับตำนานการสร้างวัดวาอารามนั้น เกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญของตนเองซึ่งถือเป็นสถานที่สำคัญของวีรบุรุษประจำกลุ่มของตน

ตำนานเกี่ยวกับวัดบ้านไพรขลา สถานที่อาศัยอยู่ในบ้านปลายชีวิตของท้าวศรีนครเตา วัดกู่คันธนาม สถานที่อยู่ของบรรพบุรุษกลุ่มชาวกูยด้วยท้าวคันธนามสร้างบ้านเรือนตรงบริเวณนั้นเป็นต้นตำนานการก่อตั้งวัดสำคัญในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ สรุปได้ว่า เกิดขึ้นจากสาเหตุ 3 ประการ คือ เกิดจากเป็นสถานที่ตั้งบ้านเมือง เป็นสถานที่อยู่ของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ เป็นสถานที่เกิดจากนิมิตของพระเกจิอาจารย์บุคคลสำคัญของชุมชน เป็นต้น การสรุปเรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องกับวัดในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่สำคัญทางวัฒนธรรมปรากฏตำนาน 7 สำนวน ดังต่อไปนี้

1. ตำนานวัดเกาะบ่อพันขันรัตนโสภณ

ตั้งอยู่บนพื้นที่สาธารณประโยชน์ (โนนข่า) ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด เล่าโดยชาว สมอสา (2558: สัมภาษณ์) ความว่า

เนื่องจากพระมหาขาวได้นิมนต์เห็นพญานาค จึงได้สร้างวัดขึ้นโดยสร้างรูปปั้นพญานาคไว้หน้าวัด ซึ่งพญานาคนี้เกี่ยวข้องกับตำนานบ่อพันขัน เมื่อครั้งที่พระโมคคัลลานะเสด็จมาปราบพญานาคตอนขึ้นมาพันพิษไปทั่วอากาศ ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านจนถึงแก่ชีวิต บริเวณปากปล่องพระยานาคนั้น ปัจจุบันชาวบ้านได้ตั้งเป็นวัดขึ้นเพื่อให้ผู้คนได้เคารพบูชาและปฏิบัติธรรมสืบมา

2. ตำนานวัดบ้านไพรขลา

ตำนานวัดบ้านไพรขลา ตำบลไพรขลา อำเภอลือชัยบุรี จังหวัดสุรินทร์ เล่าโดย บัว เทพคุณ (2558: สัมภาษณ์) ปราชญ์ชาวบ้านตำบลไพรขลา อำเภอลือชัยบุรี จังหวัดสุรินทร์ ความว่า

วัดบ้านไพรขลาเป็นที่อยู่ของชาเมย ซึ่งก็คือท้าวศรีนครเตา ถูกคติลักลอบอ่านสารของสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ก็เลยหนีไปบวชอยู่วัดบ้านไพรขลาเมื่อปี พ.ศ. 2338 เพื่อหนีความผิด ท้าวศรีนครเตาบวชจนได้เป็นอุปัชฌาย์ ชาวบ้านเรียกว่า ญาครู จนมีชื่อเสียงโด่งดังและมีลูกศิษย์มากมาย และอาศัยอยู่วัดบ้านไพรขลาจนสิ้นชีวิต

3. ตำนานวัดกลางสุวรรณภูมิ

เรื่องเล่าถึงประวัติตำนานแห่งการเกิดวัดกลางสุวรรณภูมิ หรือวัดทุ่งศรีภูมินั้น ปรากฏแทรกในนิทานตำนานการตั้งเมืองทุ่งของ วีระ สดสังข์ เอกสารประกอบการเสวนาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลุ่มน้ำมูล (2554: 12) ความว่า

เมื่อครั้งเจ้าแก้วมงคล ได้ครองเมืองทุ่งศรีภูมิเดิม หรือเมืองสุวรรณภูมินั้น ได้กำหนดตั้งวัดกลางเพื่อเป็นวัดประจำเมืองขึ้นทางทิศตะวันออก และให้ความสำคัญกับวัดนี้เนื่องจากเป็นสถานที่ประดิษฐานพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อว่าเป็นพระธาตุของพระโมคคัลลานะ อัครสาวกของพระพุทธเจ้า ชาวเมืองสุวรรณภูมิให้ความเคารพศรัทธามากเนื่องจากเป็นวัดเก่าแก่ประจำเมือง และก่อตั้งมาตั้งแต่การตั้งเมืองทุ่งศรีภูมิครั้งแรก

4. ตำนานวัดพระธาตุพันขัน

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับวัดพระธาตุบ้านตาเฒ่านั้น พระครูเจติยานุรักษ์ (2558: สัมภาษณ์) ได้เล่าตำนานเรื่องราวตามความเชื่อของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับพระธาตุศักดิ์สิทธิ์นี้ ความว่า

เมื่อครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าเดินทางมาเพื่อปราบนกอินทรีที่อาละวาดกินคนในบริเวณแห่งนั้น ได้ประทับระพระโมคคัลลานะอยู่ ที่โคนต้นไม้ ครานั้นพระอินทร์ได้มาเนรมิตปราสาทแก้วให้ประทับ บริเวณแห่งนั้นเมื่อพระองค์เสด็จกลับแล้ว ก็เป็นที่ประดิษฐานพระธาตุของพระพุทธองค์ และกลายเป็นวัดต่อมา

5. ตำนานวัดพุทธบาทพนมดิน

ตำนานประวัติความเป็นมาของวัดพุทธบาทพนมดิน เล่าโดยพระอุดมเวทย์ (2559: สัมภาษณ์) ความว่า

วัดพระพุทธบาทพนมดินเดิมชื่อ วัดพระพุทธบาทเขาพนมดิน (ตัดคำว่า เขา ออก) ได้รับอนุญาตให้จัดตั้งเป็นวัดพระพุทธบาทพนมดิน และได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2541 เมื่อ พ.ศ. 2526 พระครูประภัสร์คณาภิรักษ์ (จันทร์ ปภัสโร) เจ้าคณะอำเภอท่าตูมในสมัยนั้นได้นิมนต์หลวงปู่ธรรมรังษีไปดูพื้นที่ป่าซึ่งมีลักษณะป่าหนาทึบ เมื่อหลวงปู่ธรรมรังษีไปถึงก็รู้สึกพอใจเหมือนมีความผูกพันมาก่อน และท่านได้เอ่ยวาจาด้วยความยินดีว่า “ฤๅษีธรรมรังษี อาตมาเป็นฤๅษีพนมดิน” หลังจากนั้นก็มีศิษยานุศิษย์ศรัทธาเป็นจำนวนมากตั้งแต่อดีต-ปัจจุบัน

วัดพระพุทธบาทพนมดิน อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ เป็นวัดป่าที่มีสิ่งก่อสร้างสวยงามบรรยากาศร่มรื่น มีพุทธสถานที่เคารพนับถือคือ พระพุทธบาทจำลอง พระมหาเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และเป็นสถานที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานที่มีชื่อเสียง เป็นที่ศรัทธาของพุทธศาสนิกชน

6. ตำนานวัดกู่คันธนาม

ตำนานวัดกู่คันธนาม ปรากฏเรื่องราวการก่อตั้งจากความเชื่อเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของท้าวคันธนาม และปราสาทขอมโบราณเก่าแก่ ซึ่งปรากฏแทรกอยู่ในหนังสือปวิวรรตจากหนังสือโบราณ พระครูอุจจัย พาลุกาภิรักษ์ นิทานตำนาน เรื่องท้าวคันธนามไม่ปรากฏพิมพ์ความว่า

จากบ่อพันขันไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 15 กิโลเมตร บนเนินทรายใหญ่ บ้านด่าน ตำบลด่านน้อย อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด มีเส้นทางที่คาดว่าน่าจะลำเลียงหินล่องแพไปตามลำเสียว แล้วขึ้นบริเวณหมู่บ้านและใช้ช้างลากไปบริเวณก่อสร้าง สภาพปัจจุบันได้รับงบประมาณจากกรมศิลปากรเข้าทำการขุดค้น ปรับแต่งสถานที่แล้ว ในการขุดครั้งนั้นได้รับปติมากรรมทรงเครื่องที่พระหัตถ์ทรงกุ่มภาชนะอยู่ในระดับพระอุระ ปติมากรรมนี้ศาสตราจารย์ ฌอง บวสเชอลิเยร์ ลงความเห็นว่าเป็นพระโขนงชัยครุ ซึ่งเป็นหลักฐานที่สำคัญที่ประดิษฐานในสุศตาลัยและยังพบรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจำนวน 1 องค์ ด้วย

7. ตำนานวัดกู่พระโกนา

วัดกู่พระโกนา ตั้งอยู่ที่บ้านกู่ หมู่ 12 ตำบลสระคู อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เดิมทีชาวบ้านเรียกว่ากู่คำกู่ เป็นปรางค์สมัยขอมเรื่องอำนาจใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางคติของศาสนาฮินดูประกอบด้วยปรางค์อิฐ 3 หลัง ตั้งอยู่บนศิลาทรายเรียงเรียงตัวเรียงทิศเหนือใต้ สร้างหันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีกำแพงล้อมและโคปุระ (ซุ้มประตู) ทั้งสี่ด้าน ลักษณะลวดลายแกะสลักเป็นศิลปะขอมแบบบาปวนสร้างในพุทธศตวรรษที่ 15-16 ตำนานการก่อตั้ง ปรากฏเป็นเรื่องเล่าของชาวบ้าน ความว่า

การก่อสร้างยังไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนเพราะยังไม่มี การขุดค้นอย่างเป็นทางการตามตำนานกล่าวว่า เดิมดินแดนแห่งนี้ปกครองด้วยชนชาติขอม เมืองหลวงนครธมเจ้าเมืองขอมโปรดให้ประชากรหญิงสร้างกุพระโกนาแข่งกันกับประชากรชายที่สร้างกุกาสิงห์ โดยมีข้อสัญญาว่าเมื่อตาวรุ่งขึ้นให้ทั้งสองฝ่ายหยุด จากนั้นฝ่ายหญิงได้ใช้อุบายเอาชนะโดยนำโคมไปไปแขวนไว้ต้นยางเพื่อหลอกฝ่ายชายซึ่งในตอนนั้นทุ่งกุลาร้องไห้ยังโล่งสามารถมองเห็นง่ายจึงนึกว่าตาวรุ่ง จึงหยุดการก่อสร้างฝ่ายหญิงจึงรีบสร้างกุพระโกนาและชนะในที่สุด มีการเล่าต่อกันอีกว่าสถูปกุพระโกนา กับสถูปกุกาสิงห์นั้นเป็นโบราณสถานที่ยาวนานแล้ว ในการก่อสร้างที่จริงแล้วการก่อสร้างกุพระโกนานั้นน่าจะมาจากความเชื่อของชุมชนที่นับถือพระเจ้า คิดว่าน่าจะใช้เพื่อประกอบพิธีกรรม เพราะบริเวณรอบสระนั้นมีสระน้ำอยู่รอบนอก และที่น่าสังเกตคืออยู่ในระนาบของอาณาจักรเจนละ และอยู่ติดกับเส้นทางคูผีแปลงที่เชื่อมโยงสู่จังหวัดสุรินทร์ ประชาชนน่าจะรับอิทธิพลจากเขมรโดยเฉพาะอารยธรรมเจนละในสมัยนั้นมีการติดต่อค้าขายเกลือสินเธาว์บ่อยครั้ง มีการรับเอาวัฒนธรรมจึงมีการก่อสร้าง ศาสนสถานขึ้นเพื่อใช้ประกอบพิธีตามความเชื่อในยุคสมัยนั้น

ตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ให้กลายเป็นศาสนสถาน วัด หรืออารามนั้นจากการศึกษาวิเคราะห์พบว่า ตำนานวัดต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่สำคัญมีความสัมพันธ์กับเรื่องเล่าตำนานทางศาสนา เช่นตำนานทางพระพุทธศาสนาโดยสถานที่สำคัญต่างๆ เคยเป็นที่ประทับของบุคคลสำคัญทางศาสนา หรือมีความสัมพันธ์กับบุคคลทางศาสนา สวาก เช่นตำนานวัดสำคัญต่างๆ ทั้งวัดกุพระโกนา วัดพระธาตุพันชั้น วัดกลางสุวรรณภูมิ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นสถานที่สำคัญที่มีตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ถึงแม้ว่าการก่อสร้างสถาปัตยกรรมจะเป็นหลักฐานชี้ชัดว่านั่นคือผลงานของการก่อสร้างแบบอารยธรรมขอมโบราณ แต่การสร้างตำนานก็คือประวัติศาสตร์ชุมชนที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง

รูปแบบการสร้างตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับวัดวาอารามให้สอดคล้องกับนิทานพื้นบ้านของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ คือการเล่าเรื่องราวประวัติศาสตร์เพื่ออธิบายความสำคัญของพื้นที่ หรือจำแนกพื้นที่ให้เป็นเสมือนสถานที่ของบุคคลทางศาสนา อาทิ วัดบ้านไพรขลา ที่เชื่อว่าเมื่อครั้งเจ้าพ่อศรีนครเตาออกผนวชแล้ว ได้จำพรรษาอยู่ที่แห่งนั้นจนถึงแก่กรรม ก็คือการสมมติให้สถานที่นั้นเป็นวัดที่มีความเก่าแก่และมีความสอดคล้องกับตำนานโบราณ และได้รับการยอมรับจากชุมชนอื่นๆทั่วทั้งทุ่งกุลาร้องไห้ ว่าที่แห่งนี้เป็นหมู่บ้านที่เจ้าพ่อมีตัวตน และหาหลักฐานยืนยันตัวตนของเจ้าพ่อจริงๆ

ตำนานเกี่ยวกับพระธาตุ

กลุ่มตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับตำนานการสร้างพระธาตุสำคัญ พระธาตุศักดิ์สิทธิ์หรือแม้แต่การค้นพบพระธาตุในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นการใช้ตำนานเพื่ออธิบายประวัติความเป็นมาของพระธาตุที่เกี่ยวข้องกับตำนานทางพระพุทธศาสนาและการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า พระพุทธสาวก จึงก่อเกิดเป็นพระธาตุเจดีย์ต่างๆ รวมทั้งการให้ความสำคัญกับตำนานพื้นบ้านที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวพุทธตำนาน การสร้างสถูปเจดีย์เพื่อเป็นที่ระลึกถึงสาวกคนสำคัญในพระพุทธศาสนา เช่น พระโมคคัลลานะ

พระอุปาลี หรือแม้แต่พระพุทธเจ้า ด้วยการเล่าเรื่องราวให้สอดคล้องกับสิ่งปลูกสร้างที่มีอยู่แต่เดิมหรือ แม้แต่การสร้างพระธาตุเจดีย์ตามคำบอกกล่าวของพระเกจิอาจารย์ที่ชุมชนให้ความเคารพศรัทธา

การศึกษาตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับพระธาตุเจดีย์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ สอดคล้องกับการศึกษาด้านพระธาตุของชนชาติไทในแง่ความสำคัญและปฏิสัมพันธ์ระหว่างพุทธ ศาสนากับความเชื่อดั้งเดิมของ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2548: บทคัดย่อ) ที่พบว่าโครงสร้างของตำนานพระ ธาตุของชนชาติไทสามารถจำแนกออกเป็น 4 แบบ คือ แบบมีการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าและการไม่ ยอมรับพุทธศาสนา แบบมีการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าและการยอมรับพุทธศาสนา แบบไม่มีการเสด็จ มาของพระพุทธเจ้าและการไม่ยอมรับพุทธศาสนา และแบบไม่มีการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าและ การยอมรับพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการปะทะกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนา โดยแยกพิจารณา จากชุดความคิดเกี่ยวกับเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์

ดังนั้นแล้วตำนานพระธาตุเจดีย์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จึงปรากฏตำนานที่อธิบายการ ก่อเกิดพระธาตุเจดีย์ 4 ลักษณะ คือ พระธาตุเจดีย์ของพระอัครสาวกทางพระพุทธศาสนา พระธาตุ เจดีย์ที่เป็นสัญลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ ตำนานพระธาตุเจดีย์ที่มีอยู่เดิมแล้วเกิดการบูรณะซ่อมแซมใหม่

ตำนานเจดีย์ที่สร้างขึ้นจากนิมิตพิเศษของบุคคล เพื่อเป็นที่ระลึกถึงเป็นตำนานที่มี ความน่าสนใจต่อการศึกษาอย่างยิ่ง เนื่องจากคติความเชื่อของคนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ การสร้าง เจดีย์ถือเป็นการสร้างอนุสาวรีย์สำหรับผู้ที่มีบุญญาธิการมาก ดังนั้นเจดีย์ที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ จึงประกอบไปด้วยเจดีย์ของพระที่เป็นที่เคารพทางพระพุทธศาสนา และเจดีย์ของบุคคลสำคัญที่มี คุณูปการแก่สังคมบ้านเมือง ซึ่งจากการรวบรวมข้อมูลเชิงพื้นที่ของการศึกษาพบตำนานที่เกี่ยวกับ พระธาตุเจดีย์ ดังนี้

8. ตำนานพระธาตุสีดา

ตำนานพระธาตุสีดา บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ เล่าโดยแม่บุญชู พงษ์จันโอ (2559: สัมภาษณ์) ร่างทรงพ่อสังฆราช และแม่นางสีดา อายุ 77 ปี เล่า ตำนานพระธาตุสีดา ความว่า

พระธาตุสีดานั้นเป็นนามที่ชาวบ้านเรียกขานตามนามของธิดาพระยาสุรราชแห่ง เมืองศรีสะเกษที่ยกบ้านเมืองให้แก่ท้าวคันธนามกับนางสีดา ชาวบ้านจึงเรียกชื่อเมืองตาม นามของธิดาท้าวสุรราชนั้นว่า เมืองสีดา

ท้าวคันธนามได้โอรสกับแม่สีดาหนึ่งคน คือ ท้าวคันธเนตร เมื่อคลอดมาได้เป็น เพื่อนกันกับท้าวสินไช ส่วนอีกคนกำลังตั้งครรภ์ เมื่อคลอดมาคือท้าวคันธจันทร์ ซึ่งเป็น เพื่อนกันกับสีโหและสังข์ทอง อยู่มาวันหนึ่งท้าวคันธนามได้ไปตามหาของวิเศษตามคำบอก ของพระยาภูมิภรณ์ น้องชายของเสี้ยว (พระยาสิงขร) จึงพาท้าวไผ่ร้อยกอท้าวเกวียนร้อย เล่มไปตามหาของวิเศษที่กลางป่า ปัจจุบันคือป่าบ้านคันธนาม ได้ของวิเศษคือ น้ำเต้าแก้ว สามารถรดคนตายให้ฟื้น รดคนแก่ให้กลายเป็นสาว ตันกกชี้ตายปลายชี้เป็น เมื่อได้ของ วิเศษมาแล้วจึงคิดจะเอาของไปทอดเสี้ยว คือพระยาขร ที่เมืองตักศิลา ปัจจุบันอยู่ที่เมือง กบิลบุรี จึงได้ฝากนางสีดาไว้กับอุปฮาดเมือง คือท้าวศรีสมโพธิ และพระสังฆราช โดยให้ สินไช และคันธเนตร คอยช่วยดูแลนางสีดาที่กำลังท้อง

เมื่อไปถึงเมืองตักศิลา ท้าวคันธนามและพระยาสิงขรได้อำนาจของวิเศษกัน ทำให้พระยาขรคิดอยากได้ต้นขี้ตายปลายขี้เป็นและน้ำเต้าแก้วของท้าวคันธนาม จึงให้อูบายเอาไม้ขี้ตายขี้ใส่คันธนามตาย แต่ร่างของท้าวคันธนามนั้นไม่ยอมเน่าเปื่อย ท้าวไผ่ร้อยกอกกับท้าวเกวียนร้อยเล่มช่วยกันเอาร่างท้าวคันธนามกลับเมือง และในขณะเดียวกันนั้นพระยาศรีสมโภชก็คิดการกบฏโดยใส่ร้ายว่านางสีดานั้น เป็นแม่หม้าย เป็นเสนียดบ้านเมืองชัยโล่ นางจึงต้องเร่ร่อนไปอยู่กลางป่ากับลูกจนคลอดท้าวคันธจันทร์และได้ท้าวสีโท สังข์ทองเป็นเพื่อน เวลาผ่านไป 7 ปี ท้าวคันธเนตรจึงชวนสินไชและน้องๆ ไปตามเอาของวิเศษคืนจากพระยาสิงขร เพื่อเอามาชุบชีวิตท้าวคันธนามคืน

ท้าวคันธเนตรไปที่ตักศิลาและให้อูบายแต่งงานกับลูกสาวของพระยาสิงขร สบโอกาสจึงช่วงชิงเอาของวิเศษคืนมาได้และให้สินไชสังหารพระยาขร ทั้ง 5 คน เดินทางกลับมาและชุบชีวิตของท้าวคันธนามคืนมา และชุบให้แม่นสีดากลับคืนเป็นสาว ท้าวคันธนามได้จับพระยาศรีสมโภชตัดคอ พระสังฆราชเมืองจึงเชิญทั้งสองขึ้นครองราชย์ดั้งเดิม เมื่อพระสังฆราชสิ้นพระชนม์ นางสีดาจึงสร้างเจดีย์ไว้ให้คนได้เคารพบูชาโดยบรรจุอัฐิธาตุของพระสังฆราชไว้ภายใน ชาวบ้านเรียกพระสังฆราชของคณีนีว่า พระอุบาลี ดังนั้นชื่อของพระธาตุของคณีนี จึงได้ชื่อว่า พระธาตุอุบาลี หรือบ้างก็เรียกว่าพระธาตุสีดา

9. ตำนานพระธาตุบ่อพันขัน

ตำนานพระธาตุเมืองจำปาขันตามสภาพภูมิศาสตร์ เป็นเมืองที่มีลักษณะรูปวงรี โดยทั่วไปแล้วมีสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ตรงกลางเมืองมีปราสาทเก่าอยู่หลังหนึ่ง ด้านบนถูกก่อสร้างทับด้วยสถูปพระธาตุพันขัน ในเรื่องนี้ สุจิตต์ วงเทศ (2530) เจ๊กปนลาว กรุงเทพฯ ศิลปวัฒนธรรม กล่าวไว้ว่า

พระธาตุพันขันแห่งนี้สร้างขึ้นทับศาสนสถานเก่าของพวกฮินดู ซึ่งก็น่าจะเชื่อได้ เพราะการก่อสร้างมีลักษณะทับซ้อนสองสมัย ชั้นแรกลักษณะการก่อสร้างเป็นหินทรายแดงและหินศิลาแลง ซึ่งเป็นลักษณะการก่อสร้างรูปแบบกู๋ ตามความเชื่อของพวกฮินดู พอขึ้นมาสู่องค์เจดีย์เป็นรูปแบบของการก่อสร้างที่ใช้อิฐเผาซึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนา

ตำนานพระธาตุพันขันยังปรากฏตามคำบอกเล่าแบบมุขปาฐะของชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ กลายเป็นส่วนหนึ่งของตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ของสุนทรธรรมประยูทธ (พระ) ตำนานเมืองร้อยเอ็ด นิยายเรื่องทุ่งกุลาร้องไห้ และนิทานท้าวศรีโคตรบองผู้เรืองฤทธิ์ วรวิกรมการพิมพ์ กรุงเทพฯ สุนทรธรรมประยูทธ (เจ้าคุณ) (2524) ความว่า

เมื่อเมืองจำปานครได้เกิดเหตุร้ายคือ พระยานาคมาพ่นพิษถูกคนทั้งเมืองจนตากระเด็น ตายกันมาก พระพุทธเจ้า ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่วัดพระเชตุพน เมืองสาวัตถี ได้เล็งเห็นทุกข์ของปวงชนด้วยฌาน จึงพร้อมด้วยพระโมคคัลลานะ เหาะมาทางอากาศ เพื่อให้พระโมคคัลลานะปราบพระยานาค โดยพระพุทธองค์นั้นได้เข้าประทับรออยู่ที่วิหารที่พระอินทร์เนรมิตไว้รองรับ พระโมคคัลลานะจึงทำปาฏิหาริย์ด้วยการหว่านจีวรลง

คลุมพระยานาคให้จมลงไปได้แผ่นดิน ต่อมาชาวบ้านจึงเชื่อกันว่า สถานที่อันพระอินทร์
เนรมิตไว้ให้พระพุทธรูปประทับนั้นก็คือ พระธาตุพนมชั้นนั้นเอง จึงได้สร้างพระพุทธรูป
พระเจ้าใหญ่ประดิษฐานไว้ในเจดีย์นั้น

10. ตำนานพระธาตุพระโมคคัลลาน์

ตำนานพระธาตุพระโมคคัลลาน์ ปรากฏในผลงานการเรียบเรียงของพระครู
เจติยานุรักษ์ บ่อพนัน ร้อยเอ็ด วัดพระธาตุพนม บ้านตาเณร อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดร้อยเอ็ด
(สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด, 2525) ความว่า

จากประวัติศาสตร์และตำนานพื้นบ้านอีสานทำให้ทราบว่าบ่อพนันเป็นดินแดน
เมืองโบราณ ซึ่งเคยรุ่งเรืองมาในอดีต หลักฐานที่ชี้ชัดคือ พระธาตุพนม ปราสาทหินทราย
แดงแหล่งหินตัดขนาดใหญ่ บริเวณบ่อพนันที่ชาวบ้านเรียกว่าตรงจิ้วพระโมคคัลลาน์นี้
เป็นสถานที่ที่พระโมคคัลลาน์เสด็จลงมาปราบพระยานาค เป็นคราวที่ขึ้นมาสู้กับพญานาค
อินทรีจนพิษกระจายไปทั่วอากาศ ทำให้ชาวบ้านเดือดร้อนถึงกับลูกตากระเด็น ปัจจุบัน
เรียกว่า บ้านตาเณร ซึ่งเพี้ยนมาจากบ้านตากระเด็น พระเถระเจ้าผู้มีเมตตาธรรมได้
อธิษฐานจิ้วรคลุมนาคลงใต้พื้นบาดาลแล้วประทับพระบาทไว้ พร้อมกับอธิษฐานขึ้นไว้ลง
ข้างชายจิ้วร กลายเป็นบ่อน้ำจืดขนาดเล็กให้ชาวบ้านได้ชำระพิษนาค และดื่มรักษาโรคภัย
จากพิษนาค บ่อน้ำมีลักษณะรอยแตกเหมือนครกตำข้าวของชาวบ้านขนาดกว้าง 6 นิ้ว 12
นิ้ว ชาวบ้านนิยมเรียกว่า น้ำสร้างครก อาจจะเป็นเพราะมีขนาดเท่าครกก็ได้ เรียกเป็น
ทางการก็คือ บ่อพนัน เพราะใช้ขันตักน้ำเท่าไรก็ไม่หมดเมื่อพระโมคคัลลาน์ปรินิพพาน
แล้วก็เอาอิฐธูปมาก่อเป็นเจดีย์ไว้วัดกลางสุวรรณภูมิ ให้ปวงชนได้กราบไหว้จนถึงทุกวันนี้

11. ตำนานพระเจดีย์ศรีทศพลญาณ (วัดป่าทุ่งกุลาเฉลิมราช)

ข้อมูลตำนานเรื่องเล่าความเป็นมาของวัดทุ่งกุลาเฉลิมราช หรือพระธาตุทุ่งกุลา
ปรากฏในภูมิหลังของวัดป่าทุ่งกุลาเฉลิมราช บ้านโนนตูม ตำบลทุ่งทอง อำเภอกะทู้ร้อยเอ็ด จังหวัด
ร้อยเอ็ด สืบค้นจาก www.watpatungkulachalermraj.com เผยแพร่เมื่อ ธันวาคม 2558 ความว่า

วัดป่าทุ่งกุลาเฉลิมราช เคยเป็นสถานที่แะพักปฏิบัติธรรมกัมมัฏฐานของพระธุดงค์
ซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ สายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ท่านเคยปรารภให้ฟังว่า สถานที่แห่งนี้
เหมาะสมที่จะเป็นพุทธสถาน เป็นวัดวาอาราม เป็นเนืองนาบุญของชาวพุทธทั่วทุกสารทิศ
เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนิกชน บางรูปที่เคยมาพักปฏิบัติธรรม ท่านยังเล่านิมิตที่เคย
ปรากฏให้ฟังว่าที่ตรงเนินมีคล้าย ๆ ลูกไฟพุ่งขึ้นจากดินสู่ท้องฟ้า แดกกระจายสว่างไสวทั่ว
บริเวณ บางครั้งขณะนั่งปฏิบัติธรรมก็เกิดนิมิตคล้าย ๆ ลูกแก้วลอยมาจากทิศทั้ง 4 และ
ตกบริเวณพื้นดินท่านก็แนะนำให้ความคิดเห็นว่าที่ตรงนี้เป็นมงคลสถานต่อไปภายหน้าจะ
ได้เป็นที่พึ่งของชาวพุทธทั่วโลก ต่อมาพระศีลวิสุทธิธำรง ได้นำพระภิกษุ สามเณร
พุทธศาสนิกชนทุกหมู่เหล่าเหล่าร่วมกันบุกเบิกก่อสร้างพัฒนามาตามลำดับสถานที่ที่

ปรากฏลูกไฟพุ่งขึ้นประจันนั้น จึงได้สร้างพระเจดีย์ศรีทศพลญาณ ขึ้น เป็นรูปพระธาตุพนมจำลอง

ตำนานเรื่องเล่าประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เกี่ยวกับพระธาตุเจดีย์สำคัญที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ คือกลุ่มตำนานที่อธิบายภูมิเหตุของการก่อตั้งพระธาตุเจดีย์ รวมทั้งอธิบายความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุตามแนวทางความเชื่อทางพระพุทธศาสนา แม้บางพระธาตุนั้นเป็นสถูปเก่าแก่ที่ถูกสร้างขึ้นในสมัยขอมโบราณแต่การเข้าครอบครองพื้นที่ของกลุ่มชาติพันธุ์ใหม่ ทำให้การสร้างตำนานนั้นเป็นไปเพื่อตอบสนองต่อผู้ครองครองพื้นที่ อาทิ ตำนานพระธาตุบ่อพันขัน ซึ่งจากการขุดค้นของกรมศิลปากรที่ 10 จังหวัดร้อยเอ็ดพบว่า เป็นสถาปัตยกรรมสมัยขอมเก่าแก่ แต่ชุมชนก็พยายามสร้างตำนานว่าเป็นสถานที่ประทับของพระพุทธเจ้าในขณะที่เสด็จมาบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

ดังนั้นแล้วตำนานอธิบายเหตุของการก่อกำเนิดขึ้นของพระธาตุเจดีย์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ให้ จึงเป็นตำนานที่สอดคล้องกับกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งด้าน ความเชื่อ วัฒนธรรม และประเพณี โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือตำนานที่สร้างความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ผ่านแนวคิดใหม่ทางพระพุทธศาสนา

กลุ่มตำนานเกี่ยวกับหอย/ศาลผี

เรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายความสำคัญ และความเป็นมาของหอย ศาลผีที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น เป็นตำนานเรื่องเล่าที่มาของการตั้งหอย ศาลผีสำคัญในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะผีเจ้าพ่อเจ้าแม่ หรือแม่แต่ปู่ตา ต่างๆ ซึ่งถูกกำหนดให้เป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ จึงได้สร้างศาล หอยไว้ในที่สาธารณะของชุมชน โดยมากมักเป็นดอน ป่า หรือพื้นที่พิเศษ เช่น แหล่งเกลือ แหล่งน้ำ ด้วยอำนาจของผี และอำนาจเหนือมนุษย์ เมื่อคน ต้องเข้าไปพึ่งปาจึงถือเสมือนว่าไปให้ผีเลี้ยง และเมื่อถึงฤดูกาลคนก็ต้องเลี้ยงผีคืน เพื่อสำนึกในบุญคุณ ดังนั้นการบุกเบิกที่ดินทำกินและ สร้างชุมชนในป่า จึงต้องมีการขออนุญาตจากผีเจ้าป่าเขาหรือผีเจ้าของพื้นที่เสียก่อน และต้องทำไปเพื่อเพียงพอแก่การ ยังชีพเท่านั้น ด้วยความเชื่อในเรื่องศักดิ์สิทธิ์ หรือผีที่คอยคุ้มครองดูแลรักษาป่าเขา ก่อรูปเป็นระบบการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างคนกับป่าที่แสดงออกมาในรูปของพิธีกรรมและความเชื่อต่างๆ เช่น ชาวบ้านได้อาศัย สายน้ำเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตและการดำรงชีพของมนุษย์ ชุมชนแสดงออก ด้วยการทำพิธี บวงสรวงผีขุนน้ำ และดูแลรักษาป่าต้นน้ำ อันเป็นที่อยู่ของผีขุนน้ำทุกปี เพื่อแสดงความกตัญญูหรือการเซ่นไหว้ดอนปู่ตา เพื่อความเป็นสิริมงคลของสมาชิกในชุมชน กรณีการพิมพ์มสาร, 2536: 35)

เรื่องเล่าตำนานที่อธิบายเกี่ยวกับความสำคัญ ความเป็นมาของหอย ศาลผี หรือเจ้าพ่อเจ้าแม่ต่างๆ จึงเป็นการให้ความสำคัญต่อธรรมชาติและระบบนิเวศชุมชน ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีฐานะเป็นผู้คุ้มครองดูแลรักษาทั้งผู้คนและชุมชนบ้านเมือง อาทิ เจ้าปู่ผ่านแห่งบ่อพันขัน เจ้าพ่อดงภูดิน เจ้าพ่อทุ่งกลา หรือแม่แต่หอยศาลของผีบรรพบุรุษของคนในทุ่งกุลาร้องไห้ ก็คือการสร้างหอยปลูกโหงเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ที่ทำหน้าที่ปกป้องเป็นอารักษ์ปกป้องรักษาดูแลทั้งคน-ป่า-ผืนดิน-แม่น้ำ-ไร่นา-สรรพสัตว์ ความคิดนี้อยู่ในการรับรู้และโลกทัศน์ของคนในชุมชนนี้อย่างแนบแน่น ดังที่ผู้วิจัยได้รวบรวมมา ดังนี้

12. ตำนานหอพระสังฆราช

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหอพระสังฆราช ซึ่งเป็นศาสนาคดีสิทธิ์ประจำบ้านด่าน อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ฝีมือหนึ่งในเจ้าพ่อแห่งลำน้ำมูล ปรากฏเป็นเรื่องเล่ามุขปาฐะของ บุญชู พงษ์จันทร์ (2559: สัมภาษณ์) ร่างทรงของเจ้าแม่นางสีดา และเจ้าพ่อสังฆราช บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ความว่า

เมื่อครั้งแม่สีดา ได้พาไพร่พลมาตั้งเมืองหน้าด่าน ให้ชื่อว่าเมืองด่าน ได้มีพระเถระที่ทรงวิทยาคมคู่บ้านคูเมืองและเป็นพี่เคาของแม่สีดา และชาวเมืองอย่างยิ่ง จึงได้ตั้งให้เป็นพระสังฆราช ประจำเมือง (บทบาทคงคล้ายคลึงกับญาคูโพนสะเม็ก คือนอกเหนือจากดูแลทางสงฆ์แล้วยังเป็นที่ปรึกษาด้านการเมืองด้วย) เมื่อครั้งพระสังฆราชละสังขารแล้ว นางสีดาจึงได้สร้างหอโองไวกลางเมือง เพื่อให้ลูกหลานได้กราบไหว้ และเมื่อนางสีดาสิ้นพระชนม์ลงจึงได้สร้างพระธาตุใส่อัฐินางไวข้างหอนี้ เรียกว่า พระธาตุสีดา

13. ตำนานหอผีเจ้าดวงภูดิน

หอทำอุปัชฌายะ ราชวงศ์ ราชบุตร และพ่อตาปะขาวเป็นหอผีที่มีขนาดใหญ่ อยู่ที่ดงภูดิน อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ที่เป็นที่เคารพบูชาของชาวบ้าน และมีความเชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์มาก ปรากฏแทรกในบทความของ ปฐม หงษ์สุวรรณ เรื่อง ดงภูดิน : เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับปฏิบัติการสร้างความหมายด้วยสิทธิชุมชน วารสารลุ่มน้ำโขง ปีที่ 10 หน้า 167-192 ความว่า

“ป่าดงภูดิน” เป็นป่าสงวนแห่งชาติ ตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลหนองแค มีจำนวนเนื้อที่กว่า 5,100 ไร่ ดงภูดินเป็นเนินเขาเตี้ยๆ ริมลำน้ำมูล อยู่ห่างจากตัวอำเภอราศีไศลไปประมาณ 10 กิโลเมตร เป็นศูนย์รวมความเชื่อของคนแห่งลุ่มน้ำมูลตอนกลาง บริเวณกลางป่าติดลำน้ำมูลเป็นสถานที่ตั้งศาลเจ้าปู่เล็กๆ ที่ชาวลุ่มน้ำมูลขนานนามว่า “เจ้าพ่อดงภูดิน” แล้วยังมีกลุ่มเจ้าพ่อเจ้าแม่ในป่าที่ชาวบ้านนับถืออีกถึง 20 ตน แต่ละปีจะมีการเลี้ยงผีปู่ตาถึง 2 ครั้ง เลี้ยงในช่วงเดือน 5 และเลี้ยงในช่วงเดือน 11 มีการแข่งเรือในลำน้ำมูลทุกปี โดยเรือแข่งจะต้องมาแข่งขันให้เจ้าพ่อดงภูดินได้ชม เป็นการประเพณีเริ่มแรกก่อนความเชื่อเรื่องผีเจ้าพ่อได้ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งตำนานของเจ้าพ่อดงภูดิน หรือเจ้าพ่อบุชชาด ราชวงศ์ ราชบุตร และเจ้าพ่อตาปะขาวนั้น เล่าว่าเป็นบรรพบุรุษที่มีพลังศักดิ์สิทธิ์เดินทางมาจากทางเวียงจันทน์ และเมื่อตายไปวิญญาณได้มาเป็นผู้อุปถัมภ์รักษาผืนป่า ผืนน้ำ และชุมชนดงภูดินสืบมา

14. ตำนานโองเจ้าปู่ผ่าน ขานคำ

เรื่องเล่าถึงความศักดิ์สิทธิ์ ความสำคัญของหอเจ้าปู่ผ่าน ขานคำ หรือเจ้าพ่อบ่อพันขัน ในฐานะผู้ดูแลรักษาแหล่งน้ำและแหล่งทรัพยากรเกลือของทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏแทรกในหนังสือของ ชาว สมอาสา (2558) เส้นทางสายปลาแดก ร้อยเอ็ด : มุลินธิบ่อพันขันรัตนโสภณ ความว่า

โฮงเจ้าปู่ผ่าน ภูวงศ์ ตั้งอยู่บนเนินดิน เป็นศาลผีวีรบุรุษที่ให้ความคุ้มครองปกป้องชาวบ้านในแถบนี้โดยเชื่อกันว่าเจ้าปู่ผ่านนั้นเป็นคนโบราณสมัยมนุษย์แปดศอก ซึ่งเมื่อเจ้าปู่ผ่านเสียชีวิตแล้ว ดวงวิญญาณของท่านได้สถิตอยู่ ณ ดินแดนแห่งนี้ เพื่อคุ้มครองปกป้องลูกหลานรุ่นต่อๆ มา ชาวบ้านจึงให้ความเคารพบูชามาสักการะขอพรเพื่อให้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมา ต่อมาพระปลัดอำพร สมอาษา จึงได้ร่วมกับคณะนางเทียมในชุมชนกว่า 29 หมู่บ้านได้จ้างช่างวิเชียรบ้านกู่พระโกนา มาปั้นรูปเหมือนจนเป็นที่พอใจ จึงได้ประกอบพิธีบรรจุแผ่นดวงบรรพชนเอาไว้ให้เป็นที่ยึดเหนี่ยวสักการะต่อมา จนกระทั่งปี 2548 นายณพพร จันทรง ผู้ว่าราชการจังหวัด พร้อมคณะกรรมการจังหวัดและอำเภอ ร่วมกับท้องถิ่นได้สร้างมณฑปครอบเอาไว้

สำหรับประวัติความเป็นมาไม่ปรากฏหลักฐานเรื่องเจ้าพ่อบ่อพันขันว่าท่านเป็นใคร ในประวัติศาสตร์ มีแต่เพียงในเรื่องเล่าที่เป็นปาฐกถาของคนที่ท้องถิ่นที่ใช้พื้นที่ท่านาเกลื่อว่าเป็นเจ้าที่ศักดิ์สิทธิ์คอยพิทักษ์รักษาคนในชุมชนอาณาบริเวณบ่อพันขัน ที่ประกอบพิธีบ่อพันขันดวงวิญญาณของบรรพบุรุษผู้มีพระคุณ เมื่อประมาณปี 2516 วันพุธแรก ข้างเดือนขึ้น บริเวณที่ลายศาลเจ้าพ่อบ่อพันขันที่มีบรรดาลูกฝั่งขุนเทียนเจ้าพ่อบ่อพันขันที่มาจากเครื่องบวงสรวงอยู่นั้น มีครั้งหนึ่งมีนางเทียมแลคนบ้านขมิ้น เข้าทรงสักพักหนึ่ง ก็เริ่มมีท่าทางผิดปกติจากคนร่วมพิธีธรรมดา ไม่ว่าจะเป็นสรหน้า ท่าทาง และภาษาพูด ทำให้ชาวบ้านที่มาสักการะถวาย นางเทียมรับขันดอกไม้แล้วถามว่า “รู้ไหมเราคือใคร มาจากไหน?” ทุกคนตอบว่า “ไม่รู้คะน้อย”(ไม่รู้ครับผม) “ จากนั้นนางเทียมที่เป็นเจ้าร่างพูดว่า “เราคือเจ้าเมืองชื่อ ผ่านภูวงศ์ เป็นเจ้าเมืองแห่งนี้ มาอาศัยร่างของนางแลเป็นร่างทรงเพื่อสื่อสารกับพวกจ้านับตั้งแต่นี้เป็นต้นไป เราจะมาพบกับทุกคนในวันพุธเดือน 3 เดือน 6 และวันออกพรรษา เท่านั้น “ หลังจากนั้น และจากนั้นวิญญาณเจ้าในร่างทรงยังแต่งตั้งผู้คนเป็นบริวาร โดยวิธีผูกแขน (ผูกข้อมือ) มาเป็นทาสบริวาร คอยดูแลเมื่อประกอบพิธีกรรมต่างๆ ตามวัน เดือน ปีที่กำหนด อีกทั้งยังอบรมสั่งสอนให้ทุกคนอยู่ในศีลในธรรม และพฤติกรรมให้เป็นแบบอย่างที่ดีของชาวบ้าน ขณะเดียวกันยังพยากรณ์เหตุการณ์บ้านเมืองว่า ปีนี้จะเป็นอย่างไร ควรทำอะไรก่อนหลัง เมื่อได้เวลาวิญญาณเจ้าเมืองจึงออกจากร่างทรงของนางเทียม นับจากนั้นมา มีร่างทรงวิญญาณเจ้าเป็นสื่อกลางติดต่อระหว่างโลกของวิญญาณกับโลกของมนุษย์ อีกทั้งยังถือว่า นางเทียมเป็นร่างทรงวิญญาณเจ้าคนแรก ส่วนคนอื่นๆ แล้วแต่เจ้าจะเข้าสู่ ตามทศนะของคนท้องถิ่น บ่อพันขันเป็นอำนาจศักดิ์ และเป็นผีบรรพบุรุษตามความเชื่อท้องถิ่นโดยมี “วิญญาณเจ้าพ่อ” สิทธิเป็นผู้ดูแลสุขทุกข์ให้ผู้คนในชุมชนแห่งนี้

15. หอท้าวเต่าพัยคชภูมิพิสัย

หอท้าวเต่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณเจ้าพ่อศรีนครเตา (ท้าวเต่า) ตามความเชื่อของชุมชนบ้านเมืองเสือ เมืองเกลื่อ เมืองแล้ง บ้านคองจอบ บ้านหนองกก – หนองยาว รวมทั้งชุมชนใกล้เคียงบริเวณคูถนนท้าวเต่า หรือ ค่ายท้าวเต่า (โนนตามา) ปรากฏเป็นเรื่องราวเล่าของชุมชนและการบอกเล่ามุขปาฐะและการสัมภาษณ์ สมเกียรติ สุทธิจิตโต (พระอธิการ) (2558:

สัมภาษณ์) วัดบ้านหนองกก – หนองยาว ตำบลเมืองเสือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
 ความว่า

ห่อข้าวเต่า คูโนนตามา นั้นเป็นการร่วมแรงร่วมใจของผู้ที่มีความศรัทธาต่อตัว
 ของญาพ่อเฒ่าเต่า ซึ่งเชื่อว่าเป็นเจ้าพ่อแห่งทุ่งกุลาร้องไห้ มีความศักดิ์สิทธิ์ ดลบันดาล
 ฟ้าฝนให้ในแต่ละปี และเชื่ออย่างยิ่งว่า ญาพ่อเฒ่าเต่านั้นอาศัยอยู่ที่โนนตามา ตั้งแต่
 โบราณนานมาแล้ว ผู้เฒ่าผู้แก่ของชุมชนจะนำเอาข้าวเปลือก อาหารหวานคาว ขาดไม่ได้
 คือลาบเต่า ลาบกระต่าย และการจุดบั้งไฟถวายมาเช่นสรวงทูล และจัดเป็นงานรื่นเริงทุก
 เดือนห้าของทุกปี โดยชุมชนใกล้เคียงจะต้องมาในฐานะลูกหลาน ดังนั้นจึงได้ทำผ้าป่ากัน
 สร้างห่อข้าวเต่าขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์สำคัญของท้องทุ่งกุลาร้องไห้

16. หอปู่ฤาษิตาไฟ(ลาว)

หอปู่ฤาษิตาไฟเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพื้นที่ดอนขุมเงิน ปัจจุบันอยู่ที่บ้านหนองคุณ
 ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด จากความศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของชุมชนที่มีต่อดอน
 ขุมเงินที่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดี คือ บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ จารึกตัวอักษร 4 ตัว คือ ล ช ป และ ย
 ซึ่งเป็นเหมือนอักษรย่อของคาถาในสมัยขอมโบราณ ชุมชนจึงเกิดความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์และคาถา
 ของพระฤาษี ตามคำเล่าขานของ จันดี โคตรสุวรรณ (2558: สัมภาษณ์) เล่าว่า

การสร้างหอปู่ฤาษิตาไฟนี้ แต่เดิมชาวบ้านไม่เชื่อว่ามีความศักดิ์สิทธิ์อะไร
 แต่เมื่อกรมศิลปากรมาทำการขุดค้นปราสาทดอนขุมเงิน ชาวบ้านก็มีอันเป็นไม่สบาย
 จากนั้นได้มีนางเทียมคนหนึ่ง ได้เกิดอาการผีเข้า ว่าเป็นปู่ฤาษี อยู่ที่ดอนขุมเงินแห่งนี้
 เพื่อรักษาบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ให้นำเอาน้ำในบ่อไปดื่มกิน ชาวบ้านที่เจ็บป่วยก็หาย จึงได้
 เกิดศรัทธาเชื่อว่าปู่ฤาษิตาไฟนี้มีอยู่จริง และทำการเคารพบูชา ก่อนที่จะนำเอาน้ำใน
 บ่อนี้ไปทำการอย่างใดก็ต้องทำพิธีขอมาต่อปู่ฤาษีนี้ก่อนเสมอ

ภาพประกอบ 17 ศาลปู่ฤาษิตาไฟที่ดอนขุมเงิน เจ้าพ่อผู้ดูแลบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์

17. ตำนานศาลเจ้าพ่อทุ่งกุลา

เรื่องเล่าตำนานการสร้างศาลเจ้าพ่อทุ่งกุลา หรือเจ้าพ่อทุ่งหลวงของชุมชนชาวเขมร ที่อาศัยอยู่ที่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ปรากฏแพร่ในผลงานเขียน ของเดช ภูสองชั้น (ม.ป.ป.) คนทุ่งกุลา ร้อยเอ็ด: ทนใจการพิมพ์ ความว่า

เจ้าพ่อทุ่งกุลา เมื่อก่อนนั้นเป็นไม้แก่นชาวบ้านเรียกว่าเจ้าตา และหินก้อนหนึ่ง ชาวบ้านเรียกว่าเจ้ายาย เป็นที่เคารพของชาวบ้านเปรียบเป็นเสาหลักของเมือง ชาวบ้าน มักจะไปบนบานศาลกล่าวเพื่อให้ประสบแต่ความสุขความเจริญ แคล้วคลาดปราศจาก อันตราย ต่อมาชาวบ้านได้มีการรวมตัวกันจัดสร้างศาลให้ท่านใหม่ด้วยการยกพื้นสูงและ ทำศาลออกเป็น 2 ห้อง ห้องหนึ่งก่อด้วยปูนฉาบ ไว้สำหรับเป็นที่ประทับท่าน อีกห้องเป็น ระเบียงโล่ง โครงสร้างของศาลเป็นหลังคาทรงไทยมุงด้วยกระเบื้อง ภายหลังได้มีการสร้าง รูปปั้นท่านขึ้นโดยจ้างช่างจากทางอุบลราชธานีมาปั้นให้โดยมีการตกลงกันว่าปั้นเป็นรูปคน อายุ 70 ปี โดยช่างวาดรูปลงกระดาษ แล้วให้ชี้ว่าจะเอาภาพไหน ทุกคนต่างชี้มือลงไปใน ภาพเดียวจากทั้งหมด 5 ภาพ ช่างจึงลงมือปั้น เมื่อปั้นเสร็จและรับค่าแรงแล้วก็เจียบ หายไป

18. ตำนานศาลเจ้าพ่อเสือหาญ

เรื่องเล่าเกี่ยวกับการสร้างศาลเจ้าพ่อเสือหาญในทุ่งกุลาร้องไห้ จากการเล่าของ อำคา แสงงาม (2558: สัมภาษณ์) ประธานกลุ่มวิจัยทุ่งกุลาร้องไห้ บ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

การทำศาลเจ้าพ่อเสือหาญตั้งอยู่ในเขตทุ่งกุลาบบริเวณสระแกซึ่งเป็นสระขนาดใหญ่มี เนื้อที่กว่า 25 ไร่ เป็นที่รู้จักของใครหลายๆ คนในพื้นที่นั้น ศาลเจ้าพ่อเสือหาญจึงเป็นที่ยึด เนี่ยวจิตใจของคนหลายๆ ตำบลในทุ่งกุลาร้องไห้ เช่น ตำบลทุ่งหลวง ตำบลดงครั่งน้อย ตำบลดงครั่งใหญ่ ตำบลหินกอง ทั้ง 4 ตำบลนี้จะนับถือเจ้าพ่อเสือหาญเป็นอย่างมาก เนื่องจากท่านเป็นเจ้าพ่อที่มีความสัมพันธ์กับเจ้าพ่อศรีนครเตา และเป็นผู้ดูแลทุ่งกุลา ร้องไห้ โดยเฉพาะน้ำในการทำเกษตร เนื่องจากท่านเองเป็นผู้ให้กำเนิดลำน้ำเสียวที่ ไหลมาจาก อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม มาบรรจบแม่น้ำมูลที่อำเภอราศีไศล จังหวัด ศรีสะเกษ

ภาพประกอบ 18 ศาลเจ้าพ่อเสือหาญสระสี่เหลี่ยม อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

19. ตำนานศาลยายุกุลตาคุลี

เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับความเป็นมาของศาลยายุกุลตาคุลี บรรพบุรุษชาวบ้านไพรขลา ที่เชื่อว่าตนเองคือเชื้อสายคนไทยโคราช ที่เดินทางมาจากเมืองพิมาย จากสำนวนการเล่าของบัว เทพคูบอน (2558: สัมภาษณ์) ปราชญ์ชาวบ้านตำบลไพรขลา อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดสุรินทร์ ความว่า

ยายุกุลตาคุลีได้รับบัญชาจากเจ้าเมืองพิมายให้มาพิสูจน์ความคมของดาบที่ท้าวศรีนครเตาตีถวายเจ้าพระยาจักรี โดยมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านไพรขลา (บ้านดงเมืองเสือ) แห่งนี้ และผูกเสี่ยวกันกับท้าวศรี หลังจากที่ยายกุลากับตาคุลีอาศัยอยู่ที่นี่แล้วก็ไม่ยอมกลับเมืองพิมาย ในบั้นปลายชีวิตยายกุลากุลากับตาคุลีได้ช่วยให้ที่พานักพักแก่ผะเมื่อย หรือพ่อศรีนครเตาที่บวชหนีคดี หลังจากที่ยายกับตาตายไปชาวบ้านจึงเคารพในฐานะเป็นบรรพบุรุษและตั้งศาลให้อยู่ข้างกับโบสถ์ผะเมื่อย

20. ตำนานศาลเจ้าพ่อศรีนครเตาท้าวเธอ

ตำนานเรื่องเล่าที่อธิบายความเป็นมาของศาลเจ้าพ่อศรีนครเตาท้าวเธอ เทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ของทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏในผลงานการเรียบเรียงของ กมล บุญทัน และคณะ (2552) ศึกษาตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตาและพลังความเชื่อที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเพื่อค้นหาแนวทางการพัฒนาชุมชนหัวเมืองเตาที่ยั่งยืนบ้านเมืองเตาอำเภอยางชุมน้อย จังหวัดมหาสารคาม กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝายวิจัยเพื่อท้องถิ่น ความว่า

ลูกหลานชาวจังหวัดบุรีรัมย์เห็นความสำคัญของเจ้าพ่อศรีนครเตาว่าเป็นก่อดั้งเมืองรัตนบุรี และเปรียบเสมือนเป็นบรรพบุรุษของชาวจังหวัดบุรีรัมย์ จึงมีการรวมตัวจัดสร้างศาลเจ้าพ่อศรีนครเตาท้าวเธอขึ้น เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2528 ณ ตำบลรัตนบุรี อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ เพื่อเป็นที่เคารพสักการะและเป็นที่จัดงานบุญประจำปีของชาวจังหวัดบุรีรัมย์คืองานงานประเพณีบุญบั้งไฟและงานบวงสรวงเจ้าพ่อศรีนครเตาท้าวเธอ เจ้าเมืองคนแรกของเมืองรัตนบุรี ในทุกๆ ปี เมื่อเข้าสู่เดือนหก ลูกหลานชาวจังหวัดบุรีรัมย์ และหน่วยงาน

ราชการในพื้นที่จะได้จัดพิธีกรรมเพื่อบวงสรวงเจ้าพ่อศรีนครเตาทำวเธอขึ้น สิ่งจำเป็นที่ขาดไม่ได้คือ การนำเตามาทำลาบและแกง เพื่อบวงสรวงกับเจ้าพ่อฯ

21. ตำนานสุสานข้าง

เรื่องเล่าที่อธิบายถึงที่มาของการตั้งสุสานข้าง ปรากฏในบทความของไทรรัฐออนไลน์ (2557) ตำนานข้างไทย สุสานข้างสุรินทร์ www.thairath.co.th/content. เผยแพร่เมื่อ 14 ตุลาคม 2557 ความว่า

สุสานข้างนี้ตั้งอยู่ในบริเวณที่พักสงฆ์วัดป่าอ้าเจียง อำเภอน้ำตุม จังหวัดสุรินทร์ โดยความคิดริเริ่มและนำพาของหลวงพ่อดวงพระครูสมุห์หาญ ปัญญาโร รศ.อรรถาภาณรัตน์ อธิการบดีมหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์ นายเสนีย์ จิตตเกษม รองผู้ว่าราชการจังหวัดสุรินทร์ และนายอนันตพล บุญชู นายอำเภอน้ำตุม ในขณะนั้น

สุสานข้าง หมายถึงที่ฝังศพข้างที่เสียชีวิตหลุมเก็บโครงกระดูกข้างเป็นรูปสี่เหลี่ยม ขนาดเมตรครึ่ง ติดกระจกด้านบน สามารถมองเห็นได้ มีที่ครอบเป็นรูปหมวกโบราณปิดเอาไว้ เป็นสถานที่เก็บรวบรวมโครงกระดูกหรือประวัติของข้างแต่ละเชือกตลอดทั้งข้อมูลของข้าง ประวัติชาติพันธุ์ และสนับสนุนส่งเสริมการท่องเที่ยวรองรับโครงการนำข้างคืนถิ่น อีกทั้งยังเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้สืบค้นข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นคนกับข้างที่มีเพียงหนึ่งเดียวประจำจังหวัดสุรินทร์ และประเทศไทย และแห่งเดียวในโลก โดยส่วนรวมไว้บริการสำหรับผู้สนใจทั่วไปให้สมบูรณ์แบบอยู่ในสถานที่เดียวกันสืบต่อไป

ตำนานเกี่ยวกับปรางค์/ปราสาทหิน

กลุ่มตำนานเกี่ยวกับปราสาทหินที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นการสร้างตำนานเพื่ออธิบายความหมายแก่พื้นที่และปราสาทต่างๆ ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดย “ปราสาท” ที่ถูกก่อสร้างขึ้นตั้งแต่ยุคขอมโบราณได้ถูกนิยามความหมายใหม่โดยผู้คนที่ครอบครองพื้นที่นั้นๆ และพยายามสร้างเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเอง อันเป็นการกำหนดเรื่องราวความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้คนในชุมชนเกิดความภาคภูมิใจในประวัติศาสตร์ของตนเอง โดยการบอกเล่าเรื่องราว อธิบายเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับปราสาท (ธาดา สุทธิธรรม, 2544: 9) ทั้งที่เป็นตำนานแบบพื้นถิ่นและประวัติศาสตร์จากการจารึกพงศาวดารของปราสาทต่างๆ

ตำนานปราสาทหินในทุ่งกุลาร้องไห้เป็นเรื่องราวการกำเนิดหมู่บ้าน เมือง ตลอดจนความเชื่อและค่านิยมของชุมชนในท้องถิ่น ด้วยการสื่อสารผ่านภาษาตามแต่ละวัฒนธรรมและค่านิยมท้องถิ่น อาทิ กูกาสิงห์ กูพระโกนา กูโพนวิจ กูโพนระฆัง กูแก้วสีทิส ซึ่งคำว่า “กู” นั้นหมายถึง ชากปรักหักพัง หรือปราสาทเก่าแก่ เป็นคำที่กลุ่มชาติพันธุ์ลาว หรือชาติพันธุ์กุ่มที่มีเชื้อสายลาวใช้ขนานนามปราสาท ส่วนกรณีเรียกนำหน้าว่า “ปราสาท” จะปรากฏคำเหล่านี้ เรียกชากโบราณสถานของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร เช่น ปราสาทนางบัวตูม หรือการที่ชาวเขมรในทุ่งกุลาร้องไห้เรียกว่า ปราสาท ก็คือการนิยามความหมายของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ เนื่องจากตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับปราสาทหินส่วนใหญ่เป็นเรื่องชาวบ้านเป็นค่านิยมความหมายของชื่อสถานที่ หรือบางตำนานมาจากวรรณคดีนิทาน ชาดกพื้นบ้าน อาทิ ตำนานกุ่มคันทนาม จากนิทานเรื่องท้าวคันทนาม ตำนานกุ่มบ้านเมืองบัว เป็นตำนานที่นำเอาชื่อชุมชน

เพื่ออธิบายความเชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ชุมชนเมืองบัว ว่ามีที่มาอย่างไร ล้วนเป็นการเล่าประวัติศาสตร์ชุมชนผ่านสถานที่ทางโบราณสถานที่ยังพบอยู่ในท้องถิ่นนั้น และจากตำนานเองก็สามารถสร้างความศรัทธาแก่ปราสาทนั้นๆ ได้เช่นกัน จากการรวบรวมข้อมูลของผู้วิจัยพบข้อมูลตำนานเกี่ยวกับปราสาทในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ดังนี้

22. ตำนานกู่แก้วสี่ทิศ

ตำนานกู่แก้วสี่ทิศ ปรากฏในเอกสารเสนาว่าด้วยเรื่องรัตนบุรี ของพระครูวิมลธรรมรังษี เจ้าคณะตำบลห้วยคำ จึงสืบค้นหาประวัติการตั้งชุมชนบ้านห้วยพบว่าวัดบ้านห้วยก่อตั้งเมื่อ 16 เมษายน 2116 หรือประมาณ 443 ปี (นับถึง พ.ศ. 2557) ไม่มีบันทึกการตั้งชุมชนบ้านห้วยไว้เป็นหลักฐาน ท่านได้สืบค้นโดยการพูดคุยกับผู้เฒ่าที่มีอายุ 80 ปี ขึ้นไปในหมู่บ้านหลายคน โดยข้อมูลที่ได้นำมาอ้างอิงได้ว่า ชุมชนบ้านห้วยมีผู้มาตั้ง 5 กลุ่มชน แต่ไม่ได้อพยพมาพร้อมกัน ภาษาที่ใช้สื่อสารกันมีทั้งภาษาเยอและภาษาอีสาน

ชุมชนบ้านห้วยเป็นชุมชนใหญ่ มีความเจริญด้านวัฒนธรรมมาควบคู่กับ เมืองกตะศิลา ที่ตั้งห่างกันเพียง 1 กิโลเมตร เมื่อพิจารณาการเกิดชุมชนบ้านห้วยแล้วน่าจะมีชุมชนเก่าแก่เกิดมาก่อนก่อตั้งมาแล้ว อาจก่อนชุมชนเขมร ที่เรียก ดอนเขมร และก่อนบรรพบุรุษทั้ง 5 กลุ่มการสืบค้นของพระครูวิมลธรรมรังษี ผู้บูรณะกู่แก้วสี่ทิศ ท่านเล่าว่า ห่างจากกู่แก้วสี่ทิศ 100 เมตร ด้านทิศเหนือมีสระน้ำขนาดใหญ่ กว้าง 24 เมตร ยาว 35 เมตร ชาวบ้านเรียก หนองกู่ และห่างจากกู่แก้วสี่ทิศ 150 เมตร ด้านทิศใต้ มีสระน้ำขนาดใหญ่ กว้าง 42 เมตร ยาว 100 เมตร ชาวบ้านเรียกว่า หนองกระเบา สระน้ำทั้งสอง คนสมัยนั้นอาจขุดเป็นบ่อน้ำกินน้ำใช้ในการเกษตร ซึ่งอยู่ใกล้กับบริเวณโบราณสถาน คือ กู่แก้วสี่ทิศ ที่เป็นจุดศูนย์กลางของชุมชนโบราณ ลักษณะดังกล่าวเป็นแบบการพัฒนาชุมชนเป็นบ้านเป็นเมืองตามแบบใน วัฒนธรรมเขมรโบราณ

ตำนานกู่แก้วสี่ทิศ ของพระครูวิมลธรรมรังษี ที่ถ่ายทอดผ่านการเล่าของพ่อสมศรี คำแก้ว ซึ่งเป็นลูกชายหมอลำเสน ที่บันทึกเรื่องราวของกู่แก้วสี่ทิศ ไว้ในกลอนลำ ความว่า

นครแห่งหนึ่ง เมืองหลวงนครหนองกระแสนหย่าน ปัจจุบันอยู่ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว มีเจ้าครองนครชื่อ พระเจ้าวรมันต์ มีอำนาจและปกครองอาณาเขตกว้างใหญ่ มีหลายชนเผ่า โดยยึดหลักทศพิธราชธรรม ต้องการขยายอาณาเขตของพระองค์ออกไปอีก จึงประชุมอำมาตย์และรับสั่งว่า ใครสร้างเมืองใหม่ได้ครบ 7 เมืองก่อน พระองค์จะพระราชทานให้อำมาตย์ผู้นำปกครองหนึ่งเมือง

อำมาตย์ท้าวพระขรรค์ชัยรับอาสาโดยมีบุโหลหิตคูใจ ชื่อ ขุนอัครระเดช พร้อมไพร่พล 300 คน ได้มุ่งหน้าลงมาทางใต้รอนแรมมาตามแม่น้ำ ได้พาไพร่พลสร้างเมืองมาได้ 3 แห่งแล้ว เมืองที่ 4 ได้บริเวณป่ายางป่าพะยอม ซึ่งเป็นที่ตั้ง กู่แก้วสี่ทิศ และบ้านห้วย ในปัจจุบัน เมื่อสร้างเมืองแห่งนี้เสร็จก็เฉลิมฉลองอย่างยิ่งใหญ่ ต่อมาท้าวพระขรรค์ชัยได้ล้มป่วยและเสียชีวิตที่นี่ เมื่อสิ้นท้าวพระขรรค์ชัยไพร่พลได้อพยพกลับนครกระแสนหย่านจากการสำรวจของกรมศิลปากร เขต 11 จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 22 กันยายน 2547 ได้สำรวจจุดอิฐบอกว่า กู่แก้วสี่ทิศ หรือธาตุนี้ อยู่ในสมัยทวารวดีมีอายุประมาณ 1,200 ปีในระหว่างบูรณะขุดค้นได้พบวัตถุที่คล้าย ตะกรั้วที่คนโบราณใช้ทำเครื่องรางของขลัง รวมทั้งโบราณวัตถุ อาทิ

เข้าหรือแม่พิมพ์ทำจากดินเผา หม้อบรรจุอิฐ หอกสามกษัตริย์ และพอสซิซทุกวันที่ 13 เมษายนของทุกปี จะมีการทำบุญตักบาตรบริเวณแก้วสี่ทิศ

23. ตำนานหมู่บ้านเมืองบัว

หมู่บ้านเมืองบัวอยู่ห่างจากภูกาสิงห์ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 7 กิโลเมตร บริเวณทิศใต้ติดลำน้ำเสียว จะพบหมู่บ้านเมืองบัวตั้งอยู่ในเขตตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ลักษณะการก่อสร้างตั้งอยู่ในตัวเมืองโบราณ ซึ่งลักษณะตัวเมืองโบราณเป็นรูปสี่เหลี่ยม ด้านไม่เท่า มีกำแพงและคูเมืองรอบ 2 ถึง 3 ชั้น จากการขุดค้นทางโบราณคดี พบหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์ โดยพบโครงกระดูกของมนุษย์และหม้อบรรจุขนาดใหญ่ ซึ่งแสดงถึงพิธีการฝังศพในสมัยโบราณ ภายในเมืองโบราณ ยังพบการก่อสร้างศาสนสถานหมู่บ้าน ซึ่งก่อสร้างด้วยศิลาแลง ลักษณะโครงสร้างสถาปัตยกรรมคล้ายภูพานระฆัง ภูคันธนาม ซึ่งพบทับหลังหินทรายสลักรูปบุคคลอยู่เหนือหน้ากาล ซึ่งมีตำนานความเชื่อที่เล่าสู่กันมาตามความเชื่อพื้นบ้านของของอำคา แสงงาม (2558: สัมภาษณ์) ประธานกลุ่มวิจัยทุ่งกุลาร้องไห้ บ้านหนองเมืองแสน ตำบลภูกาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

ในอดีตกาลนานมาแล้ว มีเมืองอยู่สองเมืองได้ผูกสัมพันธ์กันให้เป็นเพื่อน โดยสัญญาว่าหากเมืองใดมีลูกสาว หรือลูกชายจะให้แต่งงานกัน ต่อมาเมืองบัวนั้นมีลูกสาว เมืองกาสิงห์มีลูกชาย ทั้งสองได้ไปมาหาสู่กันอยู่เรื่อยมาและตกลงรักกัน แต่ต่อมาแม่ของฝ่ายหญิงทางเมืองบัวกีดกันไม่ให้ชายจากเมืองกาสิงห์ไปมาหาสู่เพราะเห็นว่ามีเจ้าชายขอมที่รวยมากจึงอยากได้เป็นชายแทน ชายหนุ่มเมืองกาสิงห์จึงโกรธแค้นมาก ได้ปั้นคูดิน (คูผีแปลง) กันแม่น้ำลำพลับปลาเพื่อกันน้ำไปท่วมเมืองบัว จึงทำให้เมืองบัวนั้นล่มสลายจมน้ำในเวลาต่อมา

24. ตำนานภูคันธนาม

ภูคันธนาม ตั้งอยู่ห่างจากบ่อพันขันไปทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 15 กิโลเมตร บนเนินทรายใหญ่บ้านคันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด มีเส้นทางที่คาดว่าน่าจะลำเลียงหินล่องแพไปตามลำเสียว แล้วขึ้นบริเวณหมู่บ้านและใช้ใช้ช้างลากไปบริเวณก่อสร้าง สภาพปัจจุบันได้รับงบประมาณจากกรมศิลปากรเข้าทำการขุดค้น และตั้งเป็นแหล่งโบราณสถาน และชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างอุทยานท้าวคันธนามขึ้น ตรงข้ามกับศาลเจ้าพ่อคันธนาม ประกอบเรื่องเล่าตำนาน จากการเล่าเรื่องคันธนาม ของดอน สมทุม (2559: สัมภาษณ์) ประชาชนชาวบ้านคันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

นางสีดามาทำนาที่บริเวณทุ่งนาบ้านคันธนามนี้ และมีช้างป่ามาทำลายข้าวกล้าของนางในตอนกลางคืนทุกวันๆ ครั้นตอนเช้านางมาเห็นเข้าก็เสียใจและโกรธมาก จึงตกลงใจเดินทางตามหาสัตว์ที่มาทำลายข้าวในนาของนาง ระหว่างทางนางกินน้ำในรอยเท้าช้างแปลง ก็เกิดตั้งครรภ์ จึงเดินทางกลับเมืองสาเกตุมะตลอดถูกเป็นชายใช้ชื่อว่า “คันธนาม” (คชนาม) เมื่อท้าวคันธนามอายุได้ 7 ปี ไปปราบยักษ์ซึ่งเฝ้ารักษาสมบัติอยู่ ได้สมบัติของ

ยักษ์นั้นก็เอามาให้แก่มารดาของตน ต่อมาความทราบถึงเจ้าเมืองก็ต้องการจะได้คันธนามมาเป็นลูกเขย จึงเชิญคันธนามและมารดามาสั่งสร้างประสาธน์ให้อยู่และประกาศยกลูกสาวให้

25. ตำนานกู่พระโกนา

ตำนานกู่พระโกนาตั้งอยู่ใจกลางดงไม้ยางระหว่างบ้านหนองหัวหมู 14 กับบ้านกู่หมู 12 ตำบลสระคู อำเภอสวรรคภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดตำนานนี้ปรากฏในผลงานการวิจัยของ ชำนาญศรีชัย และบรรลุ ทองใจ (2526) กู่พระโกนา มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ความว่า

พระเจ้าแผ่นดินกรุงขอมทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้สร้างแข่งขันกัน 2 แห่ง คือ กู่พระโกนากับกู่กาสิงห์ แบ่งพลพรรคให้แต่ละ 5,000 คน โดยให้สร้างแข่งขันกันระหว่างหญิงกับชาย จะกำหนดเวลาทำงานก็วันก็เดือน ไม่ทราบได้แน่นอน รู้แต่ว่าวันสุดท้ายกำหนดถือเอาดาวเพชรขึ้น ทั้งสองฝ่ายต้องหยุดการก่อสร้างทันที จะเสร็จเรียบร้อยหรือไม่ก็ตาม ดาวเพชรนี้เป็นภาท้องถิ่นภาคอีสาน ภาษาทางการเรียกดาวประจำเมือง ชอบขึ้นทางทิศตะวันออก เวลาประมาณตี 2 หรือตี 3 ทุกวัน ระหว่างกู่พระโกนาและกู่กาสิงห์นั้นเป็นทุ่งโล่ง จึงมองเห็นกู่พระโกนาอย่างชัดเจน และเริ่มทำการก่อสร้างแข่งขันมาที่วันไม่ทราบแน่ชัด มาปรากฏว่าวันทำงานจะเสร็จสิ้น พลพรรคฝ่ายหญิงที่สร้างกู่พระโกนาคิดอุบายลงฝ่ายชายซึ่งกำลังทำการสร้างกู่กาสิงห์ คือนั้นพอพระอาทิตย์ตกดิน ฝ่ายหญิงก็นำโคมไฟขึ้นไปผูกบนยอดต้นยาง ต้นที่เห็นว่าสูงสุดแล้วก็จุดไฟ เพื่อให้ฝ่ายชายที่อยู่กู่กาสิงห์เห็น ขณะที่ฝ่ายชายกำลังรู้สึกจอลากเข็นสิ่งก่อสร้างอย่างขะมักเขม้น เพื่อสร้างให้เสร็จทันสัญญาก่อนดาวเพชรขึ้น ก็มองเห็นโคมเพลิงอยู่บนยอดดงของฝ่ายหญิงที่สำคัญคิดว่าดาวเพชรขึ้นแล้ว จึงหยุดการก่อสร้างตามสัญญา พวกเขากลับมานอนพักอย่างสบาย ฝ่ายหญิงเมื่อวางอุบายให้ฝ่ายชายตายใจแล้ว ก็ทำงานก่อสร้างทั้งคืน จนเสร็จเรียบร้อยเป็นพระปรารักษ์สามองค์ มีกำแพงศิลาารอบขอบชิด อันเป็นโบราณสถานอันสวยงาม

ในความเป็นจริงแล้วการก่อสร้างกู่พระโกนานั้น น่าจะมาจากความเชื่อของชุมชนที่นับถือพระเป็นเจ้า เพราะลักษณะการก่อสร้างกับประโยชน์ใช้สอย คิดว่าน่าจะใช้เพื่อประกอบพิธีกรรมที่น่าจะเชื่อได้ว่าประกอบพิธีกรรม เพราะนอกศาสนสถานจะมีสระน้ำอยู่รอบนอก มีฐานเคารพตามความเชื่อแล้ว ที่สำคัญมีข้อที่น่าสังเกตอยู่สองประการ ประการแรกอยู่ในระนาบของเส้นทางอาณาจักรเจนละ ประการที่สองอยู่ติดกับเส้นทางคูผีแปลง ที่เชื่อมโยงสู่จังหวัดสุรินทร์ ผ่านช่องเขาเข้าสู่เขมรในการเดินทางค้าขายกับเพื่อนบ้านเขมร ประชาชนน่าจะได้รับอิทธิพลจากเขมรโดยเฉพาะอารยธรรมเจนละ ซึ่งในสมัยนั้นได้มีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนเกลือสินเธาว์บ่อพันขัน เมื่อมีการติดต่อค้าขายและรับเอาวัฒนธรรมเข้ามา จึงเกิดมีการก่อสร้างศาสนสถานขึ้น เพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อของยุคสมัย เมื่อพิจารณาถึงการก่อสร้างศาสนสถานดังกล่าว แล้วนำมาเปรียบเทียบกับปัจจุบันก็คงเป็นการสร้างศาลาริมทาง หรือสถานที่สำหรับให้คนเดินทางพักผ่อนเนื่องจากการเดินทางในอดีตนั้นใช้เวลานานหลายวันจึงเกิดการสร้างศาสนสถาน สร้างอนุสรณ์สถาน ตามจุดต่างๆ เป็นช่วงๆ ไป

26. ตำนานกู่กาสิงห์

ตำนานบ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอกเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ดตำนานนี้ปรากฏในหนังสือของอำคา แสงงาม (2558) กู่กาสิงห์การท่องเที่ยวบนฐานวิถีชุมชน ภาพลัทธิ ประสานการพิมพ์ ความว่า

เดิมดินแดนแห่งนี้ปกครองโดยชนชาติขอม มีเมืองหลวงอยู่ที่นครธม เจ้าเมืองขอมโปรดให้ประชากรหญิงสร้างกู่พระโกนาแข่งขันกับฝ่ายชายที่สร้างกู่กาสิงห์ การแข่งขันครั้งนั้นไม่ทราบว่ายู่ในช่วงเวลาใด แต่มีข้อตกลงเป็นสัญญากันว่าเมื่อดาวรุ่งขึ้นให้ทั้งสองฝ่ายหยุดการก่อสร้าง หลังจากนั้นฝ่ายหญิงได้ใช้อุบายเอาชนะฝ่ายชาย โดยพากันจัดทำโคมไฟและนำไปไว้บนปลายยอดต้นยาง เพื่อหลอกฝ่ายชาย ซึ่งในสมัยนั้นทุ่งกุลาร้องไห้ยังโล่งเตียนไม่มีต้นไม้ สามารถมองเห็นได้ในระยะไกลๆ เมื่อฝ่ายชายมองเห็นก็นึกว่าเป็นดาวรุ่งขึ้น จึงพากันยุติการก่อสร้างกู่กาสิงห์ตามสัญญาที่ตกลงกันไว้ ส่วนฝ่ายหญิงเมื่อทำอุบายเสร็จ ก็เร่งรีบก่อสร้างกู่พระโกนาต่อไปจนสว่างและเสร็จ ด้วยเหตุนี้กู่พระโกนาจึงสร้างเสร็จสมบูรณ์และมีปรากฏชัดแลเห็น ส่วนกู่กาสิงห์สร้างไม่เสร็จจะเห็นเฉพาะส่วนฐานปราสาทเท่านั้น

ตำนานการก่อสร้างกู่กาสิงห์ ยังมีอีกหนึ่งสำนวนที่ชุมชนชาวลาวบ้านกู่กาสิงห์เองเล่าเป็นนิทานพื้นบ้านสืบต่อกันมา ปรากฏแทรกอยู่ในบทความของครูอำคา แสงงาม เรื่องวรรณกรรมตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ ในหนังสือ กู่กาสิงห์ การท่องเที่ยวบนฐานวิถีชุมชนปี 2558 หน้า 88 ความว่า

ในขณะที่ท้าวสวาสดีเดินทางตามหานางบัวตอง ผ่านทางสระแก้วได้พบกับนางศุภลักษณ์ ธิดาของยักษ์อำจิตตรา ในเขตเมืองกาสิงห์ โดยท้าวสวาสดีได้แอบดูนางศุภลักษณ์ที่มาน้ำกับนางสนมที่สระแก้นั้น เมื่อนางศุภลักษณ์เห็นเข้าก็เกิดความละอายยิ่งนัก วิ่งหนีไปตามถนน (ถนนคูขาด) ระยะทาง 7 กิโลเมตร เข้าไปในเมืองกาสิงห์ แต่ท้าวสวาสดีได้ตามเข้าไปเกี่ยวพาราสีและได้นางศุภลักษณ์ธิดายักษ์เป็นเมียอีกคน เมื่อได้โอกาสอันดีท้าวสวาสดีจึงได้ถามหาแม่อาชาไนย นางบอกว่าพ่อได้จับมาขังไว้ในคอกม้า ต่อมาท้าวสวาสดีได้หนีนางศุภลักษณ์ไปจนนางตรอมใจตายที่เมืองกาสิงห์นี้ในที่สุด

27. ตำนานปราสาทนางบัวตุม

ตำนานปราสาทนางบัวตุม เล่าโดย เดช ภูสองชั้น (2558: สัมภาษณ์) อดีตกำนันตำบลทุ่งเขาหลวง บ้านตาหยวก ตำบลทุ่งเขาหลวง อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

กล่าวถึงบ้านปราสาท (ปราสาทบัวตุม) มีพระฤาษี 1 ตน ได้เนรมิตเห็นดอกบัวอยู่ในสระทล (ใส) จึงได้เปิดดูเห็นเด็กหญิงอยู่ในดอกบัวตุม (เนียงโซกกะปุม) จึงตั้งชื่อว่า “นางบัวตุม” และได้เก็บนางมาเลี้ยงด้วยการเอาข้าวมาดูแลแทนนมจนนางโตเป็นสาว ต่อมาเหวดตาเห็นว่านางบัวตุมเป็นสาวแล้วอาศัยอยู่กับพระฤาษีตามลำพังเป็นเรื่องไม่สมควร จึงได้เนรมิตปราสาทให้ 3 หลัง ให้หลังแรกเป็นของนางบัวตุมได้อาศัย หลังกลางใช้บำเพ็ญ

เพียร หลังสุดท้ายให้พระฤาษีได้อาศัย มาวันหนึ่งนางบัวตูมลงอาบน้ำในลำมูลจึงได้เอาเส้นผมของนางใส่ผอบลอยในลำมูลเพื่อเสี่ยงทายหาคู่ ปรากฏว่าผอบนั้นได้ลอยทวนน้ำไป

28. ตำนานกุโพนวิจ

การเล่าตำนานกุโพนวิจ มี 2 ส่วนน ที่ปรากฏคือ ส่วนของกุ่มลาวอีสาน ตามคำบอกเล่าของอำคา แสงงาม (2558: สัมภาษณ์) อายุ 55 ปี บ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอสุวรรณภูมิ ความว่า

กุโพนวิจ (เวจ) คล้องกับคำภาษาบาลีว่า เวจกุฎี แปลว่าห้องน้ำ ตามตำนานที่เล่าว่าครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จมา ณ ท่งหลวงแห่งนี้พร้อมกับพระโมคคัลลานะ เพื่อบรรเทาทุกข์เชิญให้ชาวบ้าน พระอินทร์ได้เนรมิตสถานที่นี้เป็นเวจกุฎี เพื่อให้พระพุทธเจ้าได้ใช้จึงปรากฏหลักฐานเป็นปราสาทที่ไม่มีมียอด และมีฐานตั้งเสมือนว่าเป็นห้องส้วมของพระในสมัยก่อน

ส่วนตำนานกุโพนวิจ อีกหนึ่งส่วนจากการเล่าของพ่อเดช ภูสองชั้น (2558: สัมภาษณ์) อดีตกำนันตำบลทุ่งเขาหลวง อายุ 72 ปี บ้านตาหยวก อำเภอสุวรรณภูมิ กลุ่มเขมรไทย ความว่า

เหตุที่กุโพนวิจไม่มีหลังคาเพราะ ตำนานเรื่องท้าวโสวัต-นางบัวตูมหรือเรื่องท้าวสวาสดี – นางบัวตอง ในคราวที่นางศุภลักษณ์ หรือนางสพลักษณ์ได้จับม้าของท้าวโสวัต มาขังไว้เพื่อไม่ให้ท้าวโสวัตหนีไปจากตนนั้น ได้ใช้กุโพนวิจเป็นคุกคอกม้า เมื่อท้าวโสวัตได้โอกาสจึงได้ลงหลอกเอาเมล็ดเปิดคอกม้ากับนางศุภลักษณ์ วันหนึ่งนางนอนหลับจึงใช้เมล็ดเปาเปิดกรงม้า พร้อมกันนั้นม้าได้ถีบคอกม้านั้นพังไป จึงทำให้กุโพนวิจไม่มีหลังคามาจนปัจจุบัน

ตำนานเรื่องเล่าที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ตามความเชื่อพื้นบ้านสามารถอธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่เกี่ยวกับศาสนสถานสำคัญ ทั้งสิ้น 28 ส่วนนเป็นตำนานที่มุ่งอธิบายและให้ความหมายของสถานที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งแหล่งโบราณและสถานที่ทางความเชื่อของท้องถิ่น ด้วยการตีความหมายทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกันของแต่ละกลุ่มวัฒนธรรม เช่น การเรียกขานว่า “กู” นั้นกลุ่มชาวลาวจะใช้เรียกปราสาท ส่วนกลุ่มชาติพันธุ์เขมรจะเรียกว่า “ปราสาท” ซึ่งพบว่าแต่ละชุมชนใช้เรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับปราสาท และปราสาทนี้เพื่อสื่อสารทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ด้วยการกำหนดความสำคัญของสถานที่ผ่านเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ พุทธประวัติและนิทานพื้นบ้าน โดยแยกเป็นประเด็นดังนี้คือ ตำนานอธิบายที่มาของวัดวาอาราม ตำนานเกี่ยวกับปราสาททั้งทางศาสนา ความเชื่อ และอธิบายห่อผี

ศาลผิอันเป็นความเชื่อดั้งเดิมของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จึงเห็นได้ว่า เรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวกับหอศาลผินั้น มีความหลากหลาย ทั้งผีเจ้าพ่อ ผีบรรพบุรุษ หรือแม้แต่ผีในอุดมคติของชุมชนที่กำหนดขึ้น เช่นผีหัวแสง หรือเทวอารักษ์ ต่างๆ ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณทุ่งกว้างแห่งนี้และมีอิทธิพลต่อการกำหนดพื้นที่สร้างหอ ศาล หรือสถานที่พิเศษให้แก่ผีเหล่านั้น ก่อนที่แนวความคิดเรื่องพุทธศาสนาจะเข้าสู่พื้นที่ และครอบครองพื้นที่แนวคิดดั้งเดิมนั้น ด้วยการเชื่อมโยงสถานที่ต่างๆ ให้เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ หรือประวัติของพุทธสาวก จนกลายเป็นพื้นที่ทางพุทธศาสนาในที่สุด

เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์

ตำนานเกี่ยวกับบุคคล มักเป็นเรื่องที่กล่าวถึงคุณธรรม ความฉลาด ความสามารถ ความกล้าหาญของบุคคล ซึ่งจะมีตัวตนจริง มีสถานที่ และกำหนดระยะเวลาของเหตุการณ์ที่แน่นอน แม้บางครั้งจะมีเรื่องเหนือธรรมชาติอยู่บ้าง ก็เกิดจากการเล่าตกแต่งเสริมขึ้น อย่างไรก็ตาม ผู้ฟังยังเชื่อว่าเรื่องดังกล่าวมีเค้าความจริงอยู่ตำนานกลุ่มนี้เป็นเรื่องเล่าอธิบายเหตุเกี่ยวกับประวัติบุคคลและวีรบุรุษสำคัญที่มีส่วนเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสถานที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ให้บ้างก็เป็นบุคคลหรือวีรบุรุษผู้ที่เกิดจากสถานที่สำคัญเช่น ป่า แม่น้ำในทุ่งกุลาร้องไห้ก็เป็นบุคคลหรือวีรบุรุษที่เทพเจ้าผู้ดูแลสถานที่ป่า สถานที่บ้านเมือง ให้การช่วยเหลือบ้างก็เป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับเทพเจ้าผู้สร้างบ้านแปงเมืองเป็นต้นตำนานเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นวิถีคิดของคนไทกลุ่มต่างๆ เกี่ยวกับการอธิบายให้เห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างสถานที่กับชีวิตของบุคคลหรือวีรบุรุษคนสำคัญทั้งนี้อาจมีเทพเจ้าหรือเจ้าพ่อผู้ช่วยก่อสร้างและช่วยเหลือในด้านต่างๆ อาทิการสร้างบ้านแปงเมืองของท้าวศรีนครเตาท้าวเธอ เรื่องเล่าว่าท้าวศรี หรือเชียงศรี เดินทางมาจากเมืองอัตตะปือแสนปางทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ร่วมกับพวกพวกอีก 5 คน เดินทางมาสร้างบ้านแปงเมืองที่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยมีไพร่พลติดตามและสุดท้ายท้าวเชียงศรีก็ได้ออกบวชเป็นอุปัชฌาเมื่อที่บ้านไพรขลาตำนานเหล่านี้เกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางโลกและศาสนาเป็นแหล่งสะสมความรู้และความฉลาดของชาวบ้านอีกทั้งยังเป็นจุดกำเนิดขนบธรรมเนียมประเพณีที่ให้ความรู้เกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรมของชาวบ้านได้เป็นอย่างดีภาพการกำเนิดและตำนานทางธรณีวิทยา (สภาพธรรมชาติ) ช่วยในการสอบสวนถึงประวัติของเผ่าหรือกลุ่มคนเช่นเดียวกับตำนานทางประวัติศาสตร์ซึ่งทำให้เราได้ทราบถึงเรื่องราวและวัฒนธรรมในอดีต (ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2529: 142) ตำนานประเภทเทพนิยาย (Myth) กุหลาบ มลลิกะมาส ได้ให้ความหมายไว้ว่า “คำว่า เทพนิยาย ซึ่งแปลมาจากคำว่า Myth นี้ จะหมายถึงนิทานที่เทวดา นางฟ้าเป็นตัวละครในเรื่องนิทานนั้น เช่น เรื่องพระอินทร์ หรือที่เป็นแต่เพียงกึ่งเทวดา อย่างเช่น เจ้าป่า เจ้าเขา เจ้าที่ เจ้าแม่ต่าง ๆ เทพนิยายเหล่านี้มักมีส่วนสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนาและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มนุษย์ปฏิบัติในทางศาสนา” ตัวบุคคลในเรื่องอาจมีลักษณะคล้ายคลึงกับตัวเอกในตำนานที่เกี่ยวกับวีรบุรุษ แต่เทพนิยายจะต้องเกี่ยวข้องกับศาสนา ซึ่งอาจจะเป็นศาสนาดั้งเดิมของมนุษย์ก็ได้ และส่วนมากคงมาจากประวัติศาสตร์และเรื่องราวในประเพณีปรัมปราของท้องถิ่นซึ่งมีหัวข้อต่างๆ กัน ที่จัดขึ้นเพื่อบูชาเทพเจ้าหรือผีบรรพบุรุษที่เคารพนับถือ

การกล่าวถึงวีรบุรุษทางวัฒนธรรมในตำนานปรัมปราของชนชาติไทก็มีอยู่หลายเรื่องหลายลักษณะแตกต่างกัน ประมินทร์ จารุวรร (2549: 135-136) กล่าวถึงวีรบุรุษในตำนานปรัมปราของคนไทย-ไทเช่นท้าวเซียง ที่ได้นำพาผู้คนในเขตสุวรรณภูมิ แยกตัวเป็นอิสระจากการปกครองของท้าวทนต์ ซึ่งแต่เดิมสุวรรณภูมิและดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้ขึ้นตรงต่อเวียงจันทน์ โดยการอาศัยอำนาจของพระเจ้าเอกทัศของอยุธยาประกอบกับความสามารถของตน และทำให้บ้านเมืองสงบสุขกับเรื่องตำนานเจ้าพ่ออุปราช ซึ่งเป็นตำแหน่งหนึ่งของการปกครองแบบ อาญา4 ของเจ้าเมืองฝ่ายลาวเวียงจันทน์ ที่ทำหน้าที่ปกครองดูแลความสงบสุขของผู้คนในลุ่มน้ำมูล คูเลป่าไม้ ให้น้ำ การเจ็บไข้ได้ป่วยต่างๆ ถือเป็นเทพเจ้าผู้มีฤทธิ์ศักดิ์สิทธิ์หรือญาพ่อใหญ่ผ่านที่ปรากฏในตำนานเรื่อง เจ้าพ่อบ่อพันขันที่ทำหน้าที่ปกครองดูแลความสุขของลูกหลาน รวมทั้งปกป้องแหล่งทรัพยากรเกลือ แหล่งน้ำ และป่าไม้ในบ่อพันขัน ไม่ให้ถูกทำลาย ใครจะทำการใดๆ ต้องทำการขออนุญาตเสียก่อน

บุคคลศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ล้วนเป็นภาพของวีรบุรุษที่ปกป้องดูแลความสงบสุขของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ ตามความเชื่อเรื่องอำนาจผีเมืองที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ผีเจ้าพ่อ ปู่ตา หรืออื่นๆ ที่มีอำนาจในการปกป้องรักษา หรือสามารถให้คุณให้โทษแก่ผู้ที่ปฏิบัติผิดจารีตประเพณีของท้องถิ่นตามความเชื่อ กลุ่มตำนานใหญ่ๆ ประกอบอยู่กระจายทั่วไปของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ที่จัดอยู่ในกลุ่มตำนานอธิบายเหตุถึงวีรกรรมของบุคคลสำคัญผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งผู้วิจัยรวบรวมไว้ทั้งสิ้น 18 สำนวนดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 5 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานท้าวศรีนครเตา	เจ้าพ่อประจำทุ่งกุลาร้องไห้	อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม อำเภอชุมพลบุรี อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
2. ตำนานเจ้าพ่อเสือหาญ	เจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์	ตำบลกุลาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
3. ตำนานพ่อใหญ่พระจัน พ่อใหญ่ลือ พ่อใหญ่สีกา พ่อใหญ่เพียรราช	เจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์	บ้านกุลาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานยายกุลดาตากลี	เจ้าพ่อจำแม่บรรพบุรุษ	ตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
5. ตำนานเจ้าพ่อกะตะศิลา	เจ้าพ่อบรรพบุรุษ	อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
6. ตำนานเจ้าพ่อปู่ผ่าน	เจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
7. ตำนานเจ้าพ่อฟ้าลั่น	เจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์	กุลาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

ตาราง 5 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
8. ตำนานท้าวโล้วไตร- นางบัวตุม	เจ้าพ่อตำนานศักดิ์สิทธิ์	อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์
9. ตำนานท้าวคันธนาม	เจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์	อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด
10. ตำนานท้าวฮาดคำโปง ผีหัวแสง	ผีศักดิ์สิทธิ์	ตำบลดงครั่งใหญ่ อำเภอสว่างภูมิ ร้อยเอ็ด
11. เจ้าพ่อดงภูดิน	ผีเจ้าพ่อใหญ่ลุ่มน้ำ มูล	อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ
12. ตำนานจารย์แก้วมเหศักดิ์ เมืองสุวรรณภูมิ	บรรพบุรุษ	อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
13. ตำนานหลวงแก้วสุวรรณ	บรรพบุรุษ	อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ
14. ตำนานท้าวจันศรี	บรรพบุรุษเจ้าเมือง	จังหวัดศรีสะเกษ
15. ตำนานท้าวเซียง	บรรพบุรุษศักดิ์สิทธิ์	อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
16. ตำนานพระพุทธรเจ้าเลียบโลก	พระพุทธรเจ้าและ สาวก	อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
17. ตำนานพระโมคคัลลานะ	พุทธสาวก	อำเภอสว่างภูมิ อำเภอกะขังร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด
18. ตำนานหลวงปู่ธรรมรังษี	พระอริยะสงฆ์	อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์

ผู้วิจัยได้จำแนกกลุ่มย่อยของตำนานที่เกี่ยวข้องกับผู้นำศักดิ์สิทธิ์และบุคคลศักดิ์สิทธิ์ในทุ่งกุลาร้องไห้ ออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1) ตำนานเจ้าพ่อเจ้าแม่ 2) ตำนานมเหศักดิ์หลักเมือง และ 3) ตำนานเกี่ยวกับพระพุทธรเจ้า พุทธสาวก ซึ่งได้นำเสนอเนื้อหาตำนานแบบพอสังเขป ดังนี้

ตำนานเจ้าพ่อเจ้าแม่

กลุ่มตำนานเกี่ยวกับเทพและผู้วิเศษถือเป็นอีกกระบวนการหนึ่งในการสร้างประวัติศาสตร์ชุมชน ที่อาศัยเอาตำนานที่เกี่ยวกับบุคคลทางวัฒนธรรมมาอธิบายประวัติศาสตร์ด้วยการอิงเอาประวัติของตัวละครในวรรณกรรมท้องถิ่นเพื่อสร้างเป็นเสมือนบรรพบุรุษผู้สร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งจากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจิตา สารยา (2526: 31) และ ศรีศักร วัลลิโภดม (2544: 60) ได้กล่าวถึงความเป็นคนท้องถิ่นเดียวกันจากความร่วมมือกัน เกิดจากในสังคมท้องถิ่นทั้งในระดับเมืองและระดับบ้านได้มีการสร้าง “ตำนาน” หรือ “Myth” เกี่ยวกับบุคคล ซึ่งสัมพันธ์กับเหตุการณ์สำคัญให้กลายเป็นวีรบุรุษเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ บุญญาธิการ เรื่องราวของบุคคลสำคัญที่ถูกสร้างขึ้นเป็นเสมือน “ตำนาน” ในประวัติศาสตร์ ให้เป็นที่ยอมรับของคนหลายระดับ ในสังคมท้องถิ่น จนเกิดเป็นชนบประเพณีที่มีการแสดงออก ในรูปพฤติกรรมของสังคม และการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ตัวอย่างที่

เห็นได้ชัดการเคารพบูชาบุคคลสำคัญเหล่านี้ มีฐานะเทพหรือกึ่งเทพ (Demigod) อันอาจนำไปสู่การสร้างธรรมเนียมประเพณี เฉลิมฉลองขึ้นในภายหลัง

ตำนานประเภทเทพนิยาย (Myth) กุหลาบ มัลลิกะมาส ได้ให้ความหมายไว้ว่า “คำว่าเทพนิยาย ซึ่งแปลมาจากคำว่า Myth นี้ จะหมายถึงนิทานที่เทวดา นางฟ้าเป็นตัวละครในเรื่องนิทานนั้น เช่น เรื่องพระอินทร์ หรือที่เป็นแต่เพียงกึ่งเทวดา อย่างเช่น เจ้าป่า เจ้าเขา เจ้าที่ เจ้าแม่ต่าง ๆ เทพนิยายเหล่านี้มักมีส่วนสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนาและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มนุษย์ปฏิบัติในทางศาสนา” ตัวบุคคลในเรื่องอาจมีลักษณะคล้ายคลึงกับตัวเองในตำนานที่เกี่ยวกับวีรบุรุษ แต่เทพนิยายจะต้องเกี่ยวข้องกับศาสนา ซึ่งอาจจะเป็นศาสนาดั้งเดิมของมนุษย์ก็ได้ ตำนานประเภทนี้ได้แก่ เรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับพระ ท้าวคันธนาม ท้าวโสวัตี ท้าวสวาสดี หรือนางบัวทอง นางศุภลักษณ์ เป็นต้น

1. ตำนานท้าวศรีนครเตา

ตำนานท้าวศรีนครเตา เป็นตำนานใหญ่ที่มีความสำคัญและเป็นที่เคารพของกลุ่มชาวลาว ชาวภูไท ในพื้นที่ อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย อำเภอชุมพลบุรี และรัตนบุรี ซึ่งเชื่อว่าเป็นบรรพบุรุษผู้นำมาก่อตั้งดินแดนแถบนี้ คือเป็นผู้สร้างชุมชนเมืองเตาตามประวัติกลอนลำของบุญจัน ชูชีพ (2558: สัมภาษณ์) บ้านเลขที่ 24 หมู่ 8 ตำบลกุสุมาลย์ อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์ บันทึกไว้เป็นตำนานของคนบ้านเมืองเตา ตามกลอนลำที่ว่า

“ฟังเอาเดอคนเตาประวัติศรีนครเตา บางคนเอ็นท้าวเตา ศรีนครเตาแต่เค้านาม
เอ็นวาสี น่องชายเพิ่นผู้มีชื่อ ว่าเชียงลือออตตะโปแสนปาง บอนเดิมเนายัง เว้าแต่หลัง
เมืองนี้ประชาชนเปนส่วย ขากี้ปนอยด้วยภาษาเว้าตางเฮา ตามได้อ่าน ต้นเค้าประวัติเก
าเห็นคัก ตะวันออกเมืองนครจำปาสักอานเห็นเรียนได้”

จากกลอนลำดังกล่าว ซึ่งได้รวบรวมฉบับสมบูรณ์ไว้ในส่วนภาคผนวก สรุปตำนานศรีนครเตาความว่า

เชียงสีเป็นคนส่วยอพยพจากเมืองอัตปือแสนปาง (เมืองในแขวงจำปาสักประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) พวกเขาจากเมืองอัตปือแสนปางที่อพยพเข้าสู่ประเทศไทยในปี 2300 ด้วยเหตุฝนแล้ง ต่อมาได้ผูกเป็นเสี่ยวกับพระยาจักรี ส่วนพระยาสุรสีห์กับเชียงลือผู้เป็นน้องกะเป็นหมั้นเสี่ยวกัน แล้วก็สัญญาไว้ถ้าเชียงสี เชียงชัยเชียงฆะ และเชียงบูม ถ้าคุมจับช้างได้สิบอั้งให้หนึ่งเมือง ทั้งสี่คนก็ได้เที่ยวส่งสัญญาร จับช้างได้อยู่หนองบัวชีตะโหลก หรือหนองโชคเขากะเอ็นประมาณได้ว่ามา เขตอำเภอสังขะว่ากันทุกวันด้วย ด้วยความดีความชอบ จึงได้แต่งตั้งให้เป็นผู้ครองเมืองต่างๆ 6 เมือง

ต่อมาท้าวเชียงสี ต้องอาญาเพราะเปิดอ่านสารที่ส่งถึงเจ้าเมืองอุบล จึงต้องหนีภัยไปบวชที่บ้านไพรขลา อำเภอชุมพลบุรีในปัจจุบัน และสิ้นชีพที่นั่น ตามตำนานว่าไว้ของคู่มือเชียงสีคือดาบ ที่ตีแล้วชุบน้ำขี้เป็ดขี้ไก่ และคาถาว่า อิมัง สัจจะวาจาง์ อธิฐามิ ทูติยัมปิ อิมัง สัจจะวาจาง์ อธิฐามิ ตะติยัมปิ อิมัง สัจจะวาจาง์ อธิฐามิ ให้อธิฐานเพื่อระลึกถึงบารมีแห่งเจ้าพ่อศรีนครเตา

ตำนานของเชียงสีที่ตั้งบ้านบุ่งหวายอำเภอรัตนบุรีมีลักษณะเนื้อหาตำนานอธิบายถึงความสำคัญต่อบ้านเมืองเตา อำเภอพยุหะภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม จากการรวบรวมวิจัยของอมวสี เสถียรถาวร (2532) เจ้าพ่อศรีนครเตา: บทบาทและความสำคัญของการถือผีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกรณีศึกษาบ้านเมืองเตา ตำบลเมืองเตา อำเภอพยุหะภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร ความว่า

การตั้งบ้านเมืองเตาที่อำเภอพยุหะภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม สืบเนื่องมาจากเชียงสีเป็นผู้มีความเก่งกล้าในการตีดาบได้เที่ยวตระเวนไปตีดาบตามหมู่บ้านใกล้เคียงและตั้งถิ่นฐานอยู่ในหมู่บ้านที่ไปตั้งเตาตีดาบ เช่น ที่หมู่บ้านเมืองเตาปรากฏว่า มีตระกรันเศษเหล็กกระจายอยู่ทั่วไปในหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังนิทานความเก่งกล้าของเชียงสีตีดาบด้วยไสยศาสตร์แล้วดาบของเชียงสี สามารถตัดต้นไม้ได้ครั้งละ 1,000 ต้น ปรากฏเป็นตำนานที่บ้านดงแสนตออำเภอสตึกจังหวัดบุรีรัมย์และเชียงสีมีมนต์คาถาจับช้างเป็นมูลเหตุให้เชียงสีตามจับช้างพระเจ้าเอกทัศในสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2302 ต่อมาได้เข้าเฝ้าพระเจ้าเอกทัศรับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระศรีนครเตายกบ้านบุ่งหวายขึ้นเป็นหัวเมืองเตา

เจ้าพ่อศรีนครเตากลายเป็นเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเมืองเตาให้ความเคารพเชื่อถือในฐานะผีปู่ตาอันหมายถึงการยอมรับว่าเป็นบรรพบุรุษตลอดจนเป็นผู้ปกครองทางด้านความเชื่อของบ้านเมืองมีการสืบทอดวิถีคิดการนับถืออำนาจผีเจ้าพ่อศรีนครเตาในรูปแบบพิธีกรรมความเชื่อต่างๆ ที่ยังคงดำรงอยู่ถึงปัจจุบันความเชื่อเจ้าพ่อประกอบด้วยความเก่งกล้างดงามมาแล้วยังมีบริวารเป็นทหารเอกได้แก่ เจ้าพ่อศรีสงคราม มีตำแหน่งเป็นเจ้าพ่อที่ชาวบ้านให้ความสำคัญเป็นอันดับ 2 รองจากเจ้าพ่อศรีนครเตามีศาลตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือบนดอยนอกและมีเพื่อนจากเขตอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด มาอยู่ที่บ้านเมืองเตาด้วย คือ เจ้าพ่อภคินี นอกจากนี้ยังมีเพื่อนแล้วเจ้าพ่อศรีนครเตามีลูกน้องมาอยู่เป็นบริวารอยู่ได้บังคับบัญชามีเจ้าพ่อโสมแดง เจ้าพ่อนานฟ้า เจ้าพ่อฟ้ามีดมาจากอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด เสาร์บุราณมัยผู้เป็นเฒ่าจำบ้านเมืองเตาอธิบายเพิ่มเติมว่าเจ้าพ่อที่เป็นทหารเอกและบริวารอยู่ได้บังคับบัญชามีศาลอยู่ร่วมกับศาลเจ้าพ่อศรีนครเตาที่ดอนหอแต่การจัดลำดับความสำคัญของเจ้าพ่อต่างๆ เหล่านี้ต่างถือกันว่าเจ้าพ่อศรีนครเตาเป็นใหญ่ที่สุดในหมู่บรรดา เจ้าพ่อทุกองค์ในฐานะเป็นวีรบุรุษผู้สร้างบ้านเมืองเตา นอกจากนี้ ทุกคนถือว่าเจ้าพ่อศรีนครเตา คือ ปู่ตาบ้านเมืองเตา ซึ่งเป็นผีมหัศจรรย์หลักเมืองถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ความเคารพบูชาและหวังเป็นที่พึ่งพิงยามที่เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและบ้านเมืองเช่นทำพิธีบนบานร้องขอเกี่ยวกับการรักษาความเจ็บป่วยหรือการเดินทางไกล

ตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตาสำนวนที่ปรากฏในบริเวณอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดจากการรวบรวมของ อำคา แสงงาม (2559: สัมภาษณ์) นักวิจัยอิสระกลุ่มบุกเบิกการท่องเที่ยวทุ่งกุลาร้องไห้และกลอนลำพื้นบ้านของมี ไม้คง บ้านหนองฮี หมู่ 15 ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม สรุปเนื้อความของตำนานศรีนครเตา ต่อพื้นที่ในอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย และพื้นที่ใกล้เคียงว่า

ท้าวเตาครเตาได้มีลูก 7 คน และให้ออกไปสร้างบ้านแปลงเมืองดังนี้ท้าวอังสะนอน พระยาจักรีแต่งตั้งให้ชื่อว่าหลวงศรีนครเตาแทนพ่อ แต่ไม่ทราบไปปกครองเมืองใดแน่ ท้าวพรสวรรค์ พระยาจักรีแต่งตั้งให้เป็นศรีนครเตา สืบแทนพ่อปกครองเมืองห้วยแก้ว และต่อมาคือรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ในปัจจุบัน ท้าวจันทองห้าว ไปสร้างเมืองเสือบ้านเมืองเสือบ ตำบลเมืองเสือบ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ปัจจุบันนี้ ท้าวน้อยบุญชู ไปสร้างเมืองเจีย (เมืองเกลือ) บ้านเมืองเจีย ตำบลก้ามปู อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ปัจจุบันนี้ ท้าวหุสามแ่ง ไปตั้งเมืองชุมพลบุรี อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์มีหลักฐานคือปราสาทบ้านไพรขลา ท้าวแม่บุญยัง ไปสร้างบ้านชุมแสง ปัจจุบันคือ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทนางบัวตูม ท้าวยังทุนห้าว ไม่ได้ไปปกครองที่ใดเลยคงปกครองบ้านเมืองเตาตามเดิม

ตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตาถือเป็นตำนานที่มีความแพร่หลายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ และเป็นผีเจ้าพ่อที่มีผู้คนให้ความเคารพยำเกรงเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะกลุ่มวัฒนธรรมชาวกูย และชาวลาว ที่เชื่อว่าเป็นบรรพบุรุษที่มีความสามารถลดบันดาลความสุข ความสำเร็จ และให้คุณให้โทษได้ ตลอดจนมีความสัมพันธ์กับผีตนอื่นๆ ในฐานะหัวหน้าของผีที่ปกป้องรักษาทุ่งกุลาร้องไห้ จนกลายเป็นเจ้าพ่อแห่งทุ่งกุลาร้องไห้

2. ตำนานเจ้าพ่อเสือหาญ

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับเจ้าพ่อเสือหาญของทอง สอนงาม (2558: สัมภาษณ์) อายุ 79 ปี บ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

พ่อเสือหาญเป็นคนสมัยโบราณสูงแปดศอก เดิมเคยเป็นเจ้าของพื้นที่กลางทุ่งหลวงแห่งนี้ ท่านมีบริวารมาก โดยเฉพาะเสือ ท่านเลี้ยงเสือไว้เป็นจำนวนมากอยู่ป่าโคกโพชนก สระสีเหลียม สระแจ บ้านของท่านอยู่ที่สระสีเหลียม เป็นเสียวักกับเจ้าพ่อศรีนครเตาเพิ่นเคยมาเยี่ยมยามกันประจำ โดยเฉพาะสระสีเหลียม สระแจนั้นเป็นหลุมปลาพ่อเผ่าเต่าให้เพื่อนเฝ้ารักษาไว้ให้ ครั้งหนึ่งพ่อตาของของพ่อทอง สอนงาม ไปนอนนาในฤดูทำนา และเอาควายไปเลี้ยงด้วย ตกกลางคืนพ่อใหญ่เสือหาญมาเข้าฝัน บอกว่าจะมาเป็นเพื่อน แต่ขอให้เลี้ยงตามปีตามเดือน ด้วยลาบควายทาม (ลาบเต่า) แต่พ่อตาไม่เชื่อ ตกค่ำวันหลังมา พ่อตาเข้ามาในหมู่บ้านกลับออกไปที่เถียงนาของตนมองเห็นแต่เสือนอนเฝ้าควายอยู่เต็มไปหมด จึงคิดได้เลยยอมรับข้อเสนอเป็นเพื่อนกันเลี้ยงพ่อใหญ่เสือหาญทั้งก่อนลงนาและหลังลงนา อีกครั้งหนึ่งโจรจะมาขโมยควายของพ่อตาท่าน โจรมองเห็นควายเหล่านั้นเป็นเสือทั้งหมด อีกทั้งปีใดที่ฝนจะไม่ตก ข้าวในนาเสียหายหมด ชาวบ้านกู่กาสิงห์ เห็นพ่อตา

ของคุณพ่อทองท่านได้ข่าวอยู่คนเดียวจึงได้ถามท่าน ท่านก็เล่าเรื่องเป็นเสียวกับพ่อใหญ่
เสียวหาญให้ฟัง ชาวบ้านก็เคารพนับถือด้วย ปัจจุบันชาวบ้านเชื่อว่าพ่อใหญ่เสียวหาญนั้นเป็น
ตาปู่หนองสีเหลียม

อีกสำนวนหนึ่งที่เล่าตำนานเจ้าพ่อเสียวหาญโดยอำคา แสงงาม (2558:
สัมภาษณ์) อายุ 55 ปี บ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอสุวรรณภูมิ ความว่า

เจ้าพ่อเสียวหาญเคยเป็นทหารเก่าและต่อมาได้เกิดเหตุการณ์ขึ้นในเมืองใหญ่เกิดการ
แบ่งฝั่งแบ่งฝ่ายรบกันเจ้าพ่อเสียวหาญ จึงได้หนีจากเหตุการณ์นั้น เพื่อเอาชีวิตรอดเข้ามาสู่
เขตดินแดนทุ่งกุลา เพื่อมาตั้งตนใหม่และต่อมาไม่นานท่านจึงตัดสินใจไปขอเป็นพระภิกษุ
สงฆ์ที่วัดแห่งหนึ่งในทุ่งกุลาจำพรรษาเป็นเวลานานจนเป็นที่นับหน้าถือตาของผู้คนที่
ศรัทธาโดยที่หลายคนไม่รู้เลยว่าชื่อจริงของท่านชื่ออะไรและในเวลาต่อมาท่านได้มีภาพ
ลงที่วัดแห่งนั้นแต่ยังเป็นทีศรัทธาของผู้คนเหมือนเดิมผ่านไปเป็นเวลานานได้มีเรื่องราวที่
เกิดขึ้นกับชาวบ้านบริเวณนั้นหรือปัจจุบันที่เรียกกันว่าหมู่บ้านกู่กาสิงห์เรื่องราวนี้จาก
ปากของชาวบ้านได้เล่าว่า “มีวันหนึ่งเป็นช่วงฤดูการเก็บเกี่ยวมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเข็นคน
จำนวนมากไปช่วยกันเก็บเกี่ยวโดยเมื่อก่อนในการเดินทางจะใช้เกวียนล้อไม้ขนาดใหญ่ใน
การเข็นคน เพราะเมื่อก่อนยังไม่มีรถยนต์ต่อมาหลังจากสงครามเสร็จผู้คนก็พากันเริ่มทำงาน
ไปได้สักพักและมีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างนั้น มีหญิงสาวคนหนึ่งคุยเถียงกันไปมาและ
เกิดทะเลาะวิวาทกันและมีสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นกับหญิงสาวอีกคนคือ อยู่ดีดีเขาเกิดหลับไป
โดยที่ไม่รู้สาเหตุและหลับไปเป็นเวลานานและที่น่าตกใจกว่านั้น คือ เขาหยุดหายใจผู้คน
อยู่ในเหตุการณ์ก็พากันตกใจมากจนทุกคนทำอะไรไม่ถูกกลัวกันไปหมด แต่แล้วมีลูกคน
หนึ่งได้ตัดสินใจกล่าวขอขมาโดยขอให้อิทธิฤทธิ์ของเจ้าพ่อเสียวหาญทำให้ผู้หญิงคนนี้ฟื้นขึ้น
เถิดและแล้วไม่นานหญิงสาวก็ฟื้นขึ้นมาราวกับปาฏิหาริย์” จากเหตุการณ์นั้นมาผู้คนที่เกิด
ความเชื่อและศรัทธาในสิ่งลี้ลับนี้และเอ่ยเป็นเสียงเดียวกันว่าเจ้าพ่อเสียวหาญจึงกลายเป็นที่
รู้จักกันของคนในชุมชนว่า เป็นผีบ้านผีเมืองคุ้มครองที่แห่งนี้ให้พ้นจากภัยอันตรายและ
เวลาที่มีเหตุการณ์อะไรไม่ดีหรือต้องการขอพรก็จะเอ่ยหาเจ้าพ่อเสียวหาญและจะได้ตามที่
ตนสมปรารถนาทุกประการไม่นานก็ได้มีการทำศาลเจ้าพ่อเสียวหาญขึ้นมาตั้งอยู่ในเขตทุ่ง
กุลาบริเวณนั้นเรียกว่า สระแกเป็นสระขนาดใหญ่กว่า 25 ไร่เป็นที่รู้จักของใครหลายๆ คน
ในพื้นที่นั้นศาลเจ้าพ่อเสียวหาญจึงเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนหลายๆ ตำบลในทุ่งกุลา
ร้องให้ เช่น ตำบลทุ่งหลวง ตำบลดงครั่งน้อย ตำบลดงครั่งใหญ่ ตำบลหินกอง ทั้ง 4
ตำบลนี้จะนับถือเจ้าพ่อเสียวหาญเป็นอย่างมาก

ตำนานเจ้าพ่อเสียวหาญอีกหนึ่งตำนานปรากฏในหนังสือ ทุ่งกุลาร้องไห้กับกู่กาสิงห์
ของ ดีเซล พลอาสา (2545) โรงเรียนบ้านกู่กาสิงห์ เล่าความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าพ่อเสียวหาญกับ
เจ้าพ่อศรีนครเตา หรือพ่อศรีคอนเตา ความว่า

เจ้าพ่อเสือหาญ หรือญาพ่อเสือหาญ เดิมทีแล้วอาศัยอยู่บริเวณเทือกเขาแถวจังหวัดชัยภูมิ ท่านได้เดินทางมาถึงบริเวณหนองบ่อ อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม จึงพาลูกน้องตีไม้เหล้ากันจนเมาแล้วเดินทางมาทางทิศตะวันออก (ตามเส้นทางลำน้ำเสียว) จนได้มาพบกับเจ้าพ่อสีคอนเตา (คอน แปลว่า แบก) คือเจ้าพ่อสีเอาป่าข้างหนึ่งคอนเตาอยู่ ขณะเดินทางมาจากบ้านปะหลาน อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย พอมาถึงบ้านเมืองบัว อำเภอกะเทวีสัย เจ้าพ่อทั้งสองคนได้พบกัน และด้วยเหตุที่เจ้าพ่อเสือหาญเมามาก จึงเกิดการต่อสู้กัน อยู่ถึง 7 วัน 7 คืน แต่หาคนชนะไม่ได้ จึงได้ผูกเสี่ยว เป็นเพื่อนกัน และกินเหล้าด้วยกัน และพากันเดินทางไปจนถึงดงภูดิน อำเภอราศีไศล

ภาพประกอบ 19 รูปเคารพเจ้าพ่อเสือหาญ ตั้งอยู่ที่ริมสระแก ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอกะเทวีสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

ตำนานการพบปะกันของเจ้าพ่อศรีนครเตาและเจ้าพ่อเสือหาญในตำนานเจ้าพ่อทั้งสองนั้นถือเป็นการใช้ตำนานเพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ และการสร้างความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์เนื่องจากตำนานกล่าวถึงเจ้าพ่อ ซึ่งเป็นบุคคลที่มีความยิ่งใหญ่ โดยเฉพาะเจ้าพ่อเสือหาญ ซึ่งมีลูกน้องผู้ติดตาม ชาวบ้านให้ความเกรงกลัวทั้งในฐานะเจ้าพ่อแห่งทุ่งกุลาร้องไห้ ผู้เป็นเพื่อนกับเจ้าพ่อศรีนครเตา ซึ่งเป็นเสมือนผู้แทนผีของชาวภูย ที่ผู้สัมพันธ์ไม่ตรีต่อเจ้าพ่อเสือหาญซึ่งเป็นผู้แทนของเจ้าพ่อผีฝ่ายลาว ด้วยอนุภาคของนิทานที่กล่าวว่าเจ้าพ่อทั้งสองนั้นเกิดทะเลาะกัน เมื่อคราวที่พบกันครั้งแรกจึงเปรียบเสมือนการพยายามครอบครองพื้นที่ซึ่งกันและกัน แต่เนื่องจากทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้แหล่งทำกินที่สำคัญ ดังนั้นการผูกสัมพันธ์กันจึงเป็นทางออกที่ดี ต่อจากนั้นทั้งสองได้ร่วมกันเดินทางไปจนถึงดงภูดิน ปากแม่น้ำมูล อำเภอราศีไศล ก็คือการยอมรับและประกาศเขตพื้นที่การปกครองของเจ้าพ่อผ่านสื่อกลางคือสายน้ำนั่นเอง

3. พ่อใหญ่พระจันทร์ พ่อใหญ่ลือ พ่อใหญ่สีกา พ่อใหญ่เพียรราช

เรื่องเล่าตำนานเจ้าพ่อใหญ่ทั้งสามท่านที่เป็นผู้ก่อตั้งบ้านกุกาสิงห์ของอำเภอสว่างงาม (2556) กุกาสิงห์อนุสรณ์ ร้อยเอ็ด ความว่า

พ่อใหญ่พระจันทร์ พ่อใหญ่ลือ พ่อใหญ่สีกา พ่อใหญ่เพียรราช เป็นบุคคลสำคัญที่นำพรรคพวกมาตั้งถิ่นฐานในบ้านกุกาสิงห์อพยพมาจากบ้านหัวช้าง อำเภोजุดรพักตร์พิมาน เพราะทนความเดือดร้อนจากการปกครองที่ไร้ศีลธรรมไม่ไหว และมีคณะอื่นๆ ตามมาเรื่อยๆ หมู่บ้านจึงขยายใหญ่ขึ้น มีประมาณ 20 – 30 ครัวเรือน

4. ยายกุลาตากูลี

ตำนานเกี่ยวกับยายกุลา ตากูลี บรรพบุรุษของชาวบ้านไพรขลา อำเภอสุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ จากการเล่าของ บัว เทพคุบอน (2558: สัมภาษณ์) ความว่า

ยายกุลา กับตากูลีเป็นชาวเมืองพิมาย คราวนั้นเจ้าเมืองพิมายได้ข่าวว่าตาครินทร์เตาตีดาบวิเศษณ์ได้ จึงส่งทั้งสองมาเพื่อตรวจสอบว่าเป็นความจริงหรือไม่ ทั้งคู่จึงเดินทางตามหาพ่อครินทร์เตา เมื่อมาถึงบริเวณป่า (ทุ่งกุลา) ได้พบตาครินทร์เตากำลังตีดาบ จึงทำให้ตาครีลองดาบให้ดู ตาครีจึงแกว่งดาบนั้นให้ดู ปรากฏว่าดางทั้งดงโล่งเตียนละต้นไม้ก็ไม่เกิดมาอีกจึงเรียกว่าทุ่งหลวง สองตายายจึงขอเป็นเพื่อนกับตาครี และตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านไพรขลาแห่งนี้ เมื่อครั้งที่ตาครินทร์เตาต้องราชภัยก็ได้มาขออาศัยสองยายตานีอยู่ จึงได้พากันสร้างวัดบ้านไพรขลาขึ้นครานั้นสืบมา ชาวบ้านจึงได้สร้างศาลยายกุลา ตากูลีไว้ที่ปราสาทบ้านไพรขลา เพราะเชื่อนั่นคือพื้นที่บ้านของท่าน

5. ตำนานญาพอกะตะศิลา

ตำนานญาพอกะตะศิลาปรากฏแทรกในบทรายงานผลการศึกษาของ ประดิษฐ์ สีสานบุตร (2554) เรื่อง เยอศรีสะเกษ : อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ศูนย์ศรีสะเกษศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ ความว่า

พระยาตะศิลาเป็นชาวกวยมาจากเมืองอัตปือแสนปาง ทางจำปาศักดิ์ นำชาวกวยมาตามลำน้ำโดยทางเรือ 2 ลำ เรือลำที่หนึ่งชื่อคำผาย เรือลำที่สองชื่อคำมวน แต่ละลำมีคนได้ประมาณ 40 – 50 คน พายจากลำน้ำโขงเข้าสู่ปากแม่น้ำมูลรอนแรมทวนกระแสน้ำขึ้นมาเรื่อย ๆ ผ่านเมืองไหนก็บอกกล่าวแก่เจ้าเมืองนั้นว่าจะไปตั้งเมืองใหม่อยู่ เจ้าเมืองนั้น ๆ ก็ให้ไปเลือกที่อยู่ที่เหมาะสมถึงบ้านท่า ตำบลส้มป่อย ก็พาไพร่พลแะพักแรม รุ่งขึ้นวันใหม่ก็นำพวกออกสำรวจหาพื้นที่ตั้งเมือง มาเห็นเมืองร้างเป็นเนินดินสูงมีคูน้ำล้อมรอบที่บึงคงโคกทุกวันนี้ เห็นว่ามีสภาพภูมิประเทศเหมาะสมก็นำไพร่พลตั้งบ้านเรือน ปัจจุบันเมืองคงโคกมีศาลและรูปปั้นของพญาตะศิลาเป็นที่เคารพสักการะบนบานของชาวบ้านเป็นประจำ

ต่อมาเมื่อมีจำนวนพลเมืองเพิ่มมากขึ้นก็ขยายกันมาอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลที่บ้านกลาง บ้านใหญ่ บ้านโนน บ้านหนองหว้า บ้านร่องโสก และบ้านท่าโพธิ์ รวมเรียกว่าเมืองคง เวลาผ่านไปมีพลเมืองเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จึงอพยพไปตั้งหมู่บ้านใหม่ในที่ต่าง ๆ เช่น ส่วนหนึ่งไปทางทิศเหนือ ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านห้วย ส่วนหนึ่งทางทิศใต้ข้ามลำน้ำมูล ที่บ้านค้อเยอ บ้านขมิ้น บ้านโนนแกด อำเภอเมืองศรีสะเกษ บางส่วนเลยไปที่บ้านโนนปลัด อำเภอพยุห์ บ้านปราสาท บ้านประอาจ อำเภอไพรบึง ทางทิศตะวันตกไปที่บ้านกุง บ้านเชือก บ้านจิก บ้านขาม และบางส่วนเลยทุ่งกุลาร้องไห้ไปที่บ้านอีเม้ง บ้านหัวหมู บ้านโคกระเวียง อำเภอพยุห์ ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเยอบ้านโคกระเวียงส่วนใหญ่มีนามสกุล กตะศิลา เพราะย้ายไปจากตำบลเมืองคง อำเภอราชสีห์

6. เจ้าปู่ผ่าน ขานคำ

ตำนานเจ้าปู่ผ่าน ขานคำจากการเล่าของจันดี โคตรสุวรรณ จันดี โคตรสุวรรณ (2558: สัมภาษณ์) ร่างทรงเจ้าพ่อบ่อพันขัน (ปู่ผ่านภูวงศ์) บ้านหนองเม็ก หมู่ที่ 1 ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดอายุ 98 ปี (2558: สัมภาษณ์) ความว่า

เจ้าปู่ผ่านบางคนเรียกว่าปู่พรานซึ่งหากพิจารณาจะเกิดจากการที่ปู่เป็นผู้ชายหุ่นใหญ่ กายำ(คนแปดศอก) จึงมีลักษณะเหมือนพรานป่า มาล่าสัตว์ที่ดงแห่งนี้ และมาพบกับเณรชังป่วยอยู่จึงอุทานออกไปว่า “โอ้ ตาเณร” ด้วยเหตุนี้จึงเรียกบริเวณนั้นว่า บ้านตาเณรต่อมา และปู่พรานนี้ได้ช่วยรักษาจนหาย คนทั้งหลายจึงยกให้ท่านเป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์และเป็นเจ้าแห่งพรานทั้งหลายในแถบนั้น จนได้เป็นทหารเอกในเมืองจำปานคร (จำปาขัน) อีกทั้งท่านเองยังเป็นเชื้อสายของท้าวเวสสุวรรณอีกด้วย เมื่อท่านตายไปดวงวิญญาณได้อยู่ที่บ่อพันขันเพื่อปกปักรักษาผู้คน ตามตำนานจากกลอนลำที่พ่อจันดี โคตรสุวรรณ ท่านลำไว้ว่า

“ยังมีเมืองหนึ่งนั้นจำปาทองเทวราชพัน ดันด่งฟ้าเทียวดันด่งถึง ขึ้นกราบไหว้สุวรรณราช เทโวพัน (พี่ชายเพ็นพญาเวสสุวรรณ) ภูมิพระชั้นชมเกลี้ยงถ้อย มาเด้อผ่านคำผู้มีเกียรติถึงโลก เชื่อข้าแห่งนามท้าวค้อยคง เมื่อนั้นท้าวใหญ่ฮู้กะฮับภาคเทโว พงษ์พันธูอยู่ทรงครบน้า แต่ว่าโสกาเก้าแดนใดทะหายห้วง แค้นแต่ข้าพระบาทเจ้าใจข้องขอดทะนัง นั้นแหละ ก็เพราะพลัดพรากแก้วพลอยพรากชายา ทรงจันคุณจากไกลกันล้ำ ขอแก้หระจักรเจ้ามีใจคนึงมากเชิญช่วยชี้โบราณน้ำวนวงสร...

ภาพประกอบ 20 รูปเคารพเจ้าพ่อผ่าน ขานคำ ตั้งอยู่บ่อพันขัน ตำบลตาเนตร อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

7. เจ้าพ่อฟ้าลั่น

เจ้าพ่อฟ้าลั่นเป็นผีที่ดูแลบริเวณทุ่งกาสิงห์ เจ้าพ่อตาปะขาว เป็นผีที่ดูแลบริเวณทุ่งโพนระดัง เจ้าพ่อแสนคำ เป็นผีที่ดูแลบริเวณทุ่งโพนวิจจากการรวบรวมตำนานของครูอำคา แสงงาม (2558: สัมภาษณ์) บ้านเลขที่ 79 หมู่ 2 บ้านหนองเมืองแสน ตำบลทุ่งกาสิงห์ อำเภอกะษัตริย์ จังหวัดร้อยเอ็ด อายุ 55 ปี ความว่า

เจ้าพ่อทั้งสามนี้ ไม่ทราบที่มาอย่างชัดเจน แต่เกิดขึ้นโดยการเข้าทรง และเชื่อสืบต่อกันมาว่า เป็นผู้ปกป้องรักษาภูมิจนความเชื่อของชาวบ้านที่มีต่อผีในทุ่งแต่ละทุ่งสามทุ่งนี้เชื่อว่า ผีเจ้าพ่อฟ้าลั่น เชื่อว่า เมื่อใครก็ตามที่เดินทางเข้ามาชมภายในทุ่งกาสิงห์ต้องทำการกล่าวบอกเล่าก่อนว่าจะมาทำอะไร ผีเจ้าพ่อตาปะขาว เชื่อว่า ห้ามพูดคำหยาบหรือพูดไม่ดี ภายในบริเวณทุ่งถ้าพูดไม่ดี จะเกิดเรื่องไม่ดีกับตัวเอง ส่วนเจ้าพ่อแสนคำ เชื่อว่าเมื่อมีการมาบ่นบานไว้แล้วต้องมาทำการแก้บนไมเช่นนั้นจะเกิดภัยไม่ดีต่อตัวเองถึงชีวิต ทั้งหมดนี้คือความศรัทธาของภูตทั้งสามทุ่งทั้งสามจะมีการเลี้ยงและสงฆ์ในวันเพ็ญ เดือน 5 ของทุกปี

8. ท้าวโสวัต – นางบัวตุม

ตำนานท้าวโสวัต หรือท้าวสวาสดีเป็นตำนานที่กำนันเดช ภูสองชั้น (2558: สัมภาษณ์) บ้านตาหยวก ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ได้เล่านิทานเรื่องท้าวโสวัต นางบัวตอมความว่า

ณ เมืองพินาย ซึ่งเป็นเมืองของท้าวโสวัต กษัตริย์ผู้ครองเมืองพินายได้ทรงอธิษฐานขอพรต่อเทพยดาให้พระมเหสีตั้งพระครรภ์ เมื่อพระมเหสีได้ตั้งพระครรภ์แม่มาซึ่งไทรก็ได้ตั้งท้องด้วยเช่นกัน จากนั้นทั้งพระมเหสีก็ได้ประสูติพระโอรสและแม่มาซึ่งไทรก็ได้คลอดลูกในวันเดียวกัน กษัตริย์เมืองพินายจึงให้โหราทำนายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ผลของการทำนายว่ามาจะเป็นสัตว์คู่บารมีของพระโอรส ทั้งสองก็ได้เป็นมิตรกันจนเติบโตใหญ่พระโอรสมีนามว่า “ท้าวโสวัต”

กล่าวถึงบ้านปราสาท (ปราสาทบัวตูม) มีพระฤาษี 1 คน ได้เนรมิตเห็นดอกบัวอยู่ในสระทลา (ใส) จึงได้เปิดดูเห็นเด็กหญิงอยู่ในดอกบัวตูม (เนียงโขกกะปุม) จึงตั้งชื่อว่า “นางบัวตูม” และได้เก็บนางมาเลี้ยงด้วยการเอานิ้วมือมาดูดแทนนมจนนางโตเป็นสาว ต่อมาเทวดาเห็นว่านางบัวตูมเป็นสาวแล้วอาศัยอยู่กับพระฤาษีตามลำพังเป็นเรื่องไม่สมควร จึงได้เนรมิตปราสาทให้ 3 หลัง ให้หลังแรกเป็นของนางบัวตูมได้อาศัย หลังกลางใช้บำเพ็ญเพียร หลังสุดท้ายให้พระฤาษีได้อาศัย มาวันหนึ่งนางบัวตูมลงอาบน้ำในลำมูลจึงได้เอาเส้นผมของนางใส่ผอบลอยในลำมูลเพื่อเสี่ยงทายหาคู่ ปรากฏว่าผอบนั้นได้ลอยทวนน้ำไป

กล่าวถึงท้าวโสวัตได้ลงอาบน้ำในลำมูลก็ได้พบผอบลอยน้ำมาจึงให้เสนาอำมาตย์ลงไปเก็บขึ้นมาแต่ก็เก็บไม่ได้ จนท้าวโสวัตต้องลงไปเก็บเองจึงนำผอบขึ้นมาจากน้ำได้ จากนั้นท้าว จึงได้เปิดผอบออกดูพบเส้นผมอยู่ข้างในท้าวได้เกิดเสนหารักใคร่เจ้าของผอบ จึงได้กลับไปยังเมืองของตนก็ได้แต่คร่ำครวญหานางเจ้าของผอบนั้น ท้าวโสวัตจึงได้ตัดสินใจออกตามหานางผู้นั้นโดยขี่ม้าคู่ใจออกจากเมืองไปตามหาแถบลุ่มน้ำมูลพบชาวบ้านอยู่ระหว่างทางและได้เล่าบอกท้าวว่าพระฤาษีมีลูกสาวที่สวยงามมาก ท้าวโสวัตเมื่อได้ยินเช่นนั้นจึงรีบไปยังที่อยู่ของพระฤาษีเมื่อไปถึงพบนางบัวตูมกำลังลงอาบน้ำอยู่ที่สระทลา ท้าวได้แอบดูนางจนรู้ว่านางคือคนที่ตนตามหาแต่เมื่อนางเห็นว่าท้าวแอบดูอยู่ นางจึงตกใจมากและหนีเข้าไปในปราสาท ท้าวโสวัตได้ตามนางบัวตูมเข้าไปถึงในปราสาทและใช้กลอุบายลวงนางออกมาจากปราสาทจนสำเร็จ จึงได้แสดงผอบเส้นผมให้นางดูนางจึงรู้ว่าท้าวผู้นี้คือเนื้อคู่ของตน นางบัวตูมจึงได้ตกลงเป็นภรรยาของท้าวโสวัตและอยู่กินด้วยกันที่ปราสาทนั้น

วันหนึ่งนางบัวตูมได้ไปเก็บผลไม้ที่เขาดิน (บ้านพนมดิน) ระหว่างทางมีนายพรานมาพบนางกำลังเก็บผลไม้อยู่กับท้าวโสวัตจึงได้คิดจะฆ่าท้าวตายเพียงว่าจะเอานางไปถวายท้าวโสวัตโดยที่นายพรานไม่รู้ว่าท้าวที่อยู่กับนางบัวตูมและท้าวโสวัตเป็นคนเดียวกัน นายพรานจึงใช้ธนูยิงท้าวโสวัตตายแล้วจับตัวนางบัวตูมไป แต่นางได้ใช้กลอุบายให้นายพรานไปเก็บผลไม้ในป่าลึกจนถูกงูกัดตาย นางจึงรีบกลับมาหาท้าวโสวัตที่นอนตายอยู่กลางป่า เทวดาเห็นใจจึงได้แปลงกายมาเป็นพังพอนกับงูกัดกันตายและตัวหนึ่งไปกัดต้นปุนเวียะ (ต้นตูมกา) มาเป่าใส่ตัวที่ตายและได้ฟื้นขึ้นมา เมื่อนางบัวตูมได้เห็นจึงได้ทำตามไปกัดต้นไม้นั้นมาเป่าใส่ท้าวโสวัตและได้ฟื้นคืนมา เมื่อท้าวได้สติกลับคืนมาจึงได้พานางเดินทางกลับไปยังเมืองพินาย จนลืมนึกได้ว่าผู้คุมม้าคู่ใจไว้ที่ต้นยางมาจึงได้คืนรนจะไปหาเจ้าของ ทำให้ต้นยางที่บ้านปราสาทเกิดมาทุกต้นจะมีลักษณะเป็นปุ่มเป็นปมจนถึงปัจจุบัน เมื่อท้าวโสวัตนึกขึ้นได้ จึงได้ล่านางบัวตูมมาตามหาผู้คุมม้าคู่ใจของตน จนมาถึงบ้านดาหยวกได้ข่าวจากชาวบ้านว่ามาได้มาเกินหญาที่หนองหญาฆ่าและถูกนางยักษ์จับไป ท้าวจึงได้ตาม

มาถึงบ้านหนึ่งมีถ้ำอยู่ริมน้ำพลับพลาเรียกว่า “ถ้ำนางเงือก” และได้เผลอหลับไปนางเงือกมาพบเข้าเกิดรักท้าวโศวตจึงแปลงร่างเป็นสาวงามมาสมสู่ด้วย ทำให้ท้าวโศวตนางเงือกมาเป็นเมียอีกคน ครั้นคิดขึ้นได้จึงถามนางเงือกว่าจะตามหาแม่ที่ถูกลักขังมา นางเงือกจึงบอกให้ไปทางเหนือ

กล่าวถึงเมืองกุกาสิงเป็นเมืองของนางยักษ์ มีลูกสาวชื่อนางศพลักษณ์ (เนียงกรือบเรียะ) พาบบริวารมาอาบน้ำที่สระแก (บ้านทุ่งทรายทอง อยู่ทิศใต้ของกุกาสิง) นางยักษ์ได้นำมาที่จับได้มาขังไว้ที่ถ้ำหลังหนึ่งเป็นคอกม้า (โพนระฆัง) ท้าวโศวตเห็นนางศพลักษณ์สวยได้เกิดความรักใคร่จึงเกี่ยวพาราสีและได้นำมาเป็นเมียอีกคน นางจึงได้พาท้าวไปซ่อนไว้ในปราสาทของนางซึ่งม้าที่ถูกขังไว้ในคอกได้กลิ่นของท้าวโศวตจึงดิ้นอยู่ในคอก ท้าวได้ยินเสียงจึงถามนางว่าเป็นเสียงอะไรนางจึงบอกว่าเป็นม้าที่แม่ของนางจับมาขังไว้ ท้าวได้ขอมาดูเห็นว่า เป็นม้าของตนจึงวางแผนที่จะเอาม้าคืนโดยใช้เท้าถีบโพนระฆังพังแล้วพาหนีออกจากเมืองยักษ์ เมื่อนางยักษ์รู้จึงออกตามไปพบที่มูลหลง (ท่าตูม) จึงเกิดการรบกันระหว่างท้าวโศวตกับนางยักษ์จนนางยักษ์ตาย

กล่าวถึงนางบัวตูมเห็นว่าท้าวโศวตหายไปนานจึงได้ออกตามหาทั้งที่นางกำลังตั้งครรภ์อยู่ นางได้ไปถามพระฤาษีและได้บอกให้นางไปทางทิศใต้ถึงทุ่งกำพรา (เมืองสังขะ) ฝ่ายท้าวโศวตกลับมายังเมืองพิมายรู้ว่านางบัวตูมได้ออกตามหาตนก็ได้ออกตามหานางบัวตูมอีก ส่วนนางศพลักษณ์ที่รอท้าวโศวตอยู่เมืองยักษ์ไม่เห็นท้าวกลับมา ก็ได้ติดตามหาเช่นกัน และในระหว่างทางนางศพลักษณ์ได้ไปพบนางบัวตูมกำลังคลอดลูกที่ทุ่งกำพรา นางทั้งสองจึงได้ถามไถ่กันจนรู้ว่าทั้งคู่เป็นเมียของท้าวโศวตเช่นกันจึงได้ช่วยกันเลี้ยงลูกของนางบัวตูม พระอินทร์ก็ได้เนรมิตปราสาท (ปราสาททุ่งวัง เมืองสังขะ) ให้ทั้งสองสามีภริยาอยู่โดยมีลิงเผือกช่วยดูแลและเลี้ยงลูก จนท้าวโศวตได้ตามมาพบนางทั้งสองและลูกอยู่ในปราสาทจึงได้พาทั้งสามกลับมายังบ้านเมืองของตน ได้มีการเฉลิมฉลองที่ทุกคนได้กลับมาอยู่ด้วยกัน และอยู่อย่างมีความสุขแต่นั้นมา

9. ท้าวคันธนาม

ตำนานท้าวคันธนาม เป็นตำนานที่ อัจฉัย พาลูกาภิรักษ์ (พระครู) (ม.ป.ป.) พระปริวรรตจากหนังสือโบราณ ในหนังสือนิทานตำนาน เรื่องท้าวคันธนาม ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ความว่า

ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในเมืองสาเกต มีสาวทึนที่ก๊วยกลางคนคนหนึ่ง ทำมาหากินอยู่ในหมู่บ้าน โดยมีที่นาอยู่ตรงบริเวณตรงกลางของที่นาชาวบ้านคนอื่นๆ ต่อมาได้ถึงกำหนดที่จะมีเทวบุตรมาจุติในโลกมนุษย์ พอถึงหน้าเก็บเกี่ยวข้าว พระอินทร์ก็แปลงมาเป็นช่างบุกรุกเหยียบย่ำเข้าไปในนาของสาวทึนที่ก๊วยนั้นจนเสียหายหมด แล้วก็หนีไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ โดยบันดาลรอยเท้าให้เห็น ครั้นตอนเช้านางมาเห็นเข้าก็เสียใจและโกรธมาก จึงตกลงใจเดินทางตามหาสัตว์ที่มากลายข้าวในนาของนาง ระหว่างทางนางกินน้ำในรอยเท้าช้างแปลง ก็เกิดตั้งครุฑ จึงเดินทางกลับเมืองสาเกต มาคลอดลูกเป็นชาย ใช้ชื่อว่า "คันธนาม" (คชนาม) เมื่อท้าวคันธนามอายุได้ 7 ปี ไปปราบยักษ์ซึ่งเฝ้ารักษาสมบัติอยู่ ได้สมบัติของยักษ์นั้นก็เอามาให้แก่มารดาของตน ต่อมาความทราบถึงเจ้าเมือง

ก็ต้องการจะได้คันทนามมาเป็นลูกเขย จึงเชิญคันทนามและมารดา มาสร้างประสาธน์ให้อยู่ และประกาศยกลูกสาวให้

วันหนึ่งคันทนามคิดถึงพ่อ จึงลามารดาเดินทางออกตามหาพ่อระหว่างทางได้เพื่อนเดินทางเป็นผู้ทรงพลัง 2 คน คือ ชายลากไม้ร้อยกอบ กับชายลากเกวียนร้อยเล่ม และได้ไม้เท้าวิเศษซึ่งถ้าเอาทางโคนชี้ใครคนนั้นจะตาย ถ้าเอาทางปลายชี้ คนตายจะฟื้นขึ้นมา (ไม้เท้าวิเศษนี้เรียกว่า "กกชี้ตาย ปลายชี้เป็น") จนในที่สุด คันทนามและเพื่อนเดินทางมาถึงเมืองร้างแห่งหนึ่งได้พบลูกสาวเจ้าเมืองนั้นซ่อนตัวอยู่ในกลอง จึงสอบถามได้ความว่าเมืองนี้ได้มียักษ์ชูงวง มาอาละวาดจับคนในเมืองกินเป็นอาหาร คันทนามจึงจัดการปราบยักษ์นั้นจนแพ้ แล้วใช้ไม้เท้าวิเศษชูปคนในเมืองฟื้นกลับมาทั้งหมด จากนั้นคันทนามก็เดินทางต่อไป พบกับเมืองต่างๆ เช่น เมืองผาญู เดินทางจนถึงเมืองไกรลาศ แต่ไม่ได้พบพ่อ จนถึงเมืองจัมปนาทบุรี (จำปาศักดิ์) ก็เข้ารบยึดมาเป็นเมืองของตนขึ้นครองสมบัติสืบต่อมา

10. ท้าวฮาดคำโปง ผีหัวแสง

ตำนานท้าวฮาดคำโปง หรือผีหัวแสงแห่งทุ่งกุลาร้องไห้ ตำนานสำนวนนี้มีปรากฏแทรกอยู่ในเอกสาร “ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้” ของดิเชล พลอสา (2545) ทุ่งกุลาร้องไห้กับภูกาสิงห์เอกสาร 80 ปี โรงเรียนบ้านภูกาสิงห์ ร้อยเอ็ด ความว่า

ท้าวฮาดคำโปง กับท้าวอุทรได้ต่อสู้กันเพื่อแย่งชิงนางคำแพงกับนางแสนสี ธิดาเจ้านครจำปนาทบุรี สุดท้ายท้าวฮาดคำโปงเป็นฝ่ายปราชัย จึงถูกตัดคอสิ้นชีพไปอย่างน่าอนาถ (สถานที่ที่เกวียนจอดเมืองใหม่ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด) โดยไม่ได้สังเวยผู้ใดเลย ต่อมาจึงกลายเป็นผีที่มีความรักความห่วงหาต่อนางทั้งสองเป็นอันมาก ตกกลางคืนจะมีแสงวิ่งไปวิ่งมาในบริเวณทุ่งอันกว้างใหญ่นี้เพื่อติดตามหานางทั้งสอง สมัยก่อนชาวบ้านพบเห็นบ่อย เรียกผีนี้ว่า “ผีโปง หรือผีหัวแสง” จนทำให้ผู้คนไม่กล้าออกไปนอกหมู่บ้านในเวลากลางคืน

11. เจ้าพ่อดงภูดิน

ตำนานเจ้าพ่อดงภูดิน เป็นตำนานความเชื่อที่ปรากฏอยู่ที่ผืนป่าดงภู ที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ เป็นเจ้าพ่อใหญ่ของกลุ่มน้ำมูลตามความเชื่อของชาวอำเภอราศีไศลและพื้นที่ใกล้เคียง โดยมีเครือข่ายกลุ่มเจ้าพ่อ ในกลุ่มนี้ 5 องค์ด้วยกัน ได้แก่ ท้าวอุปฮาด อุปราช ราชวงศ์ สังฆราช และตาผ้าขาว ตามตำนานเล่าของ วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง (2556: 228-229) ความว่า

ญาพ่อผู้เป็นใหญ่สุดที่ดงภูดิน คือ ญาพ่ออุปราช ความเป็นมาของท่านมีเล่ากันหลายตำนาน อย่างเรื่องหนึ่งว่า ท่านเป็นชาติเชื้อกษัตริย์เคยอยู่ที่เวียงจันทน์ จนเกิดสงครามใหญ่ จึงอพยพมาอยู่ที่บ่อพันขันเมืองสุวรรณภูมิ ต่อมา มีพญานาคสาวจากถ้ำวังใหญ่ ตรงสบน้ำที่ลำน้ำเสียวไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำมูล แปลงกายเป็นสาวสวยมาหาเพื่อนที่อยู่แถวบ่อพันขัน แต่ก่อนได้เจอเพื่อนเธอเกิดเจอกับเจ้าอุปราชเข้าก่อน และ

เจ้าชายหนุ่มก็ลุ่มหลงเธอถึงขั้นขอตามกลับไปบ้านเมืองของเธอด้วย นาคสาวที่ชื่อสามสี ขอคำสัญญาจากเจ้าอุปราชให้หับตาเดินตามเธอไปตลอดทาง จากนั้นก็ไปมนต์พาเจ้าอุปราชเดินไปทางแควน้ำไปจนจนถึงถ้ำวังใหญ่ที่เธออาศัยอยู่ เจ้าอุปราชเกิดความลังเลสงสัยจึงลี้มตาขึ้น มนต์ดำน้ำของนางสามสีเลยกลายเป็นเทพเทวาทรงรักอยู่กับเจ้านางสามสี ตั้งคงภูดินเป็นเมืองหลวง มีลูกหลานว่านเครือเกิดขึ้นมากมาย ญาติพี่น้องทางเวียงจันทน์รู้ข่าวความอุดมสมบูรณ์และสงบสุขของบ้านเมืองแถบนี้ก็พากันอพยพตามมา ญาพ่ออุปราชก็ให้กระจายกันออกไปดูแลอาศัยอยู่ในที่ต่างๆ เหมือนสังคมของคน เพียงแต่อยู่กันคนละภพภูมิเท่านั้น

ตำนานเจ้าพ่อเจ้าแม่ศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มีบทบาทเป็นทั้งบรรพบุรุษของผู้คนในชุมชน และอีกบทบาทหนึ่งที่สำคัญคือ บุคคลผู้คอยเป็นผู้ดูแลผู้คน ดูแลสถานที่สำคัญ โดยเฉพาะพื้นที่ทางธรรมชาติสำคัญของชุมชน ทั้งแหล่งน้ำ ผืนป่า ที่นา และแหล่งผลิตเกลือ ของทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นผู้สามารถให้คุณแก่ผู้ที่ปฏิบัติดี และให้โทษแก่ผู้ที่ประพฤติล่วงละเมิดกฎของชุมชน ไม่ต่างจากหน้าที่ของ ผีบรรพบุรุษ หรือผีปู่ตา ซึ่งมีการปฏิบัติต่อผีเหล่านี้ด้วยความเคารพ และการจัดพิธีกรรมเลี้ยง หรือการจัดพิธีกรรมเพื่อขอบคุณที่ได้ลบล้างความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ป่าไม้ ลำน้ำ พืชผลทางการเกษตร รวมทั้งดูแลคนและสัตว์ในชุมชนให้อยู่เย็นเป็นสุขในแต่ละปี ความเชื่อเกี่ยวกับเจ้าพ่อที่กระจายอยู่ในชุมชนต่างๆ ทั่วทั้งทุ่งกุลาร้องไห้ มีทั้งผู้ที่เชื่อว่าเป็นบรรพบุรุษของกลุ่มชาติพันธุ์ของตน เมื่อตายแล้วกลายเป็นผีเจ้าพ่อ และการอุบัติขึ้นมาโดยเชื่อว่าเป็นเทพเทวาทารักษ์ของพื้นที่อันต้องเคารพบูชา ดังนั้นแล้ว ในแต่ละกลุ่มที่เคารพเจ้าพ่อของตนจึงมีแนวทางการปฏิบัติต่อเจ้าพ่อของตนตามแต่ที่เจ้าพ่อแต่ละองค์ชื่นชอบ

ตำนานมเหศักดิ์หลักเมือง

ตำนานมเหศักดิ์หลักเมือง หรือตำนานบรรพบุรุษที่มีความสามารถ เป็นวีรบุรุษของชุมชนท้องถิ่นจนกลายเป็นที่เคารพนับถือของผู้คนในชุมชน ซึ่งการศึกษาเรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับมเหศักดิ์หลักเมืองที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ ผู้วิจัยได้รวบรวมตำนานที่อธิบายถึงบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเทพอารักษ์บ้านเมืองที่สำคัญและเป็นมูลเหตุแห่งการนับถือและจัดกิจกรรมทางสังคม จำนวน 4 สำนวน ซึ่งมีเรื่องราวต่อไปนี้

12. ตำนานจารย์แก้วและเจ้าแก้วมงคล

เรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับจารย์แก้วและเจ้าแก้วมงคลตามตำนานของเมืองสุวรรณภูมิของภราดร ศักดา ได้เรียบเรียงลงในหนังสือพิมพ์สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ ฉบับเดือนเมษายน 2557 ความว่า

จารย์แก้วนั้นเป็นผู้มีความรู้จากการบวชเรียนมา มีความรู้ ความสามารถที่จะปกครองบ้านเมือง จึงได้รับมอบหมายจาก เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ ให้ควบคุมไพร่พล 3,000 คน มาสร้างเมืองในบริเวณอีสานตอนใต้ ชื่อ “เมืองท่ง” อยู่ในเขตสุวรรณภูมิในปัจจุบัน

13. หลวงแก้วสุวรรณ

ตำนานเจ้าแก้วสุวรรณตามการเรียงเรียงของวโร สดสังข์ (2554) เอกสารประกอบการเสวนาประวัติศาสตร์ราชสีไศล ศรีสะเกษ: กลุ่มศึกษาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลุ่มน้ำมูล (ราชสีไศล) ความว่า

หลวงแก้วสุวรรณ หรือ ตากะจะ ผู้นำกลุ่มชนชาวขวยซึ่งมีความชำนาญในการจับช้าง ได้นำช้างไปถวายพระเจ้าเอกทัศแห่งกรุงศรีอยุธยา จึงได้รับความดีความชอบมีฐานันดรศักดิ์ เป็นหลวงแก้วสุวรรณเป็นพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน ยกบ้านปราสาทสีเหลี่ยมดงลำดวนขึ้นเป็นเมืองศรีนครลำดวน พระยาไกรภักดีศรีนครลำดวนเป็นเจ้าเมืองปกครอง

14. ท้าวจันศรี

ตำนานท้าวจันศรีเจ้าเมืองราชสีไศลคนแรกและกลายมาเป็นเสมือนมเหศักดิ์หลักบ้านของชาวขวยในเมืองราชสีไศลสืบมา ปรากฏในบทความของวโร สดสังข์ (2554) เอกสารประกอบการเสวนาประวัติศาสตร์ราชสีไศล ศรีสะเกษ : กลุ่มศึกษาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลุ่มน้ำมูล (ราชสีไศล) ความว่า

พระยาวิเศษภักดี (บุญจันทร์) เจ้าเมืองศรีสะเกษ ได้มีใบบอกกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอตั้งหมู่บ้านหินกอง (บ้านเมืองเก่า ตำบลกุงในปัจจุบัน) เป็นเมือง ราชสีไศล และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งท้าวจันศรี เป็นพระประจัญปัจฉานิก เป็นเจ้าเมืองคนแรกของราชสีไศล

15. ตำนานท้าวเซียง

ตำนานท้าวเซียงผู้ครองทุ่ง เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ มีเชื้อสายมาจากเจ้าเมืองล้านช้าง เป็นที่มาของชนเผ่าต่างๆ ในสุวรรณภูมิซึ่งส่วนใหญ่มีเชื้อสายมาจากลาว สืบทอดเชื้อสายและก่อตั้งเมืองต่างๆ หลายแห่งในสุวรรณภูมิ ตามตำนานซึ่ง ประจิต หาสนาม และวิไล ศรีภา (2556) ได้รวบรวมไว้ในวารสารประวัติเมืองสุวรรณภูมิ ความว่า

ท้าวเซียงได้ครองเมืองท่งศรีภูมิราวปี พ.ศ. 2310 โดยได้ชิงมาจากอ่าว คือท้าวทนต์ และได้ไปขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารกับพระเจ้าเอกทัศ และเมื่อปี 2315 ท้าวเซียงเห็นว่าท่งศรีภูมิมีชัยภูมิไม่เหมาะสมจึงได้ย้ายเมืองมาตั้งที่โนนลำเซ ข้างลำเสียวใหญ่ โดยร่วมกับพระยาพรหม พระยากรมท่า และอุปฮาดเมือง คือท้าวสุนธุ์นึ่งตั้งชื่อว่าดงเท้าสาร และขอพระราชทานนามเมืองใหม่ว่า “สุวรรณภูมิ” ท้าวเซียงจึงถือเป็นวีรบุรุษของชาวสุวรรณภูมิ ท้าวเซียงมีบุตรสองคน คือ ท้าวโเฮ้ และท้าวเพ ถือเป็นผู้ครองเมืองสุวรรณภูมิคนที่ 1

ตำนานพระสาวก/พระพุทธเจ้า

ตำนานสาวกหรือบุคคลสำคัญทางพุทธศาสนา เป็นเรื่องเล่าตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่เล่าถึงพระพุทธเจ้า พุทธสาวก หรือพระสงฆ์ที่มีความสำคัญต่อพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลตำนานที่ชุมชนให้ความสำคัญ ในการนำเอาตำนานเกี่ยวกับพุทธตำนานนี้มาเชื่อมโยงสู่การให้ความหมาย ความสำคัญต่อสถานที่บางสถานที่ในอาณาเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ดังต่อไปนี้

16. ตำนานพระพุทธเจ้าเลียบโลก

ตำนานที่เล่าถึงพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏแทรกในตำนานปรัมปราพื้นบ้าน ของ สุนทรธรรมประยูทธ (เจ้าคุณ) (2524) เรื่องประวัติทุ่งกุลาร้องไห้ ในตำนานเมืองร้อยเอ็ด กรุงเทพฯ วารุณการพิมพ์ ความว่า

เมื่อครั้งพระพุทธองค์ประทับอยู่ที่เขตวันมหาวิหาร ได้รู้แจ้งด้วยพระสัพพัญญูญาณของพระองค์ ว่าภัยแห่งพระยานาคจะเกิดแก่ผู้คนทั้งหลาย จึงเสด็จพร้อมด้วยพระโมคคัลลานะ เพื่อไปปราบพระยานาค ท่านพระโมคคัลลานะเหาะไปทางอากาศแล้วใช้จิวรลงคลุมพระยานาคเหมือนคนทอดแห โดยท้าววิศณุกรรมได้เนรมิตปราสาทให้พระพุทธองค์ประทับรอยอยู่ที่บริเวณใกล้กันนั้น จนเกิดเป็นพระธาตุพนมขึ้นให้ชาวบ้านได้ระลึกถึงและกราบไหว้บูชาต่อมา

17. ตำนานพระโมคคัลลานะ

ตำนานสำนวนนี้มีปรากฏแทรกอยู่ในเอกสาร “เส้นทางสายปลาแดก” ในหนังสือเส้นทางสายปลาแดก บ่อพันขัน ของมูลนิธิบ่อพันขันรัตนโสภณ (ขาว สมอาสาม, 2552: 17) ความว่า

ตามตำนานความเชื่อทางพระพุทธศาสนาบ่อพันขันรู้จักในความหมายของรูปพระยานาคที่ขึ้นมาพ่นพิษจนทำให้พื้นที่แห่งนี้ที่ความเค็มจัด ขนาดความเค็มของพิษพระยานาคทำให้ตาคนกระเด็นออกได้ จนพระอรหันต์โมคคัลลาน อัครสาวกของพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาปราบ และปิดรูปพระยานาคด้วยผ้าจิวรแล้วอธิษฐานนํ้าขี้ลงแผ่นจิวรที่กลายเป็นหิน เกิดบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ขนาด กว้าง 10 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว มีน้ำใสไหลออกประจำทำให้ประชาชนได้อาศัยดื่มแม้จะใช้ขันอันเป็นภาชนะตักนับพันขันก็ไม่มีวันเหือดแห้งจึงเป็นที่มาของชื่อบ่อพันขัน พื้นที่พิษพระยานาคต่อมากลายเป็นเกลือสินเธาว์ที่ผู้คนเข้ามาใช้ประโยชน์สามารถสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยการดื่มกินและมีความเชื่อเดียวกันว่าศักดิ์สิทธิ์

18. ตำนานหลวงปู่ธรรมรังสี

ตำนานเกี่ยวกับหลวงปู่ธรรมรังสี เทพเจ้าแห่งเขาพนมดิน อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ เป็นพระสงฆ์ที่ชาวบ้านในกลุ่มน้ำมูลตอนกลางให้ความเคารพนับถือว่าเป็นเทพเจ้าที่ศักดิ์สิทธิ์เล่าโดยพระอุดมเวทย์ (2559) สืบค้นจาก www.web-pra.com/Amulet เมื่อ 31 ตุลาคม 2559 ความว่า

พระธรรมรังสีหรือหลวงปู่ธรรมรังสี เกิดเมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2460 เป็นชาวกัมพูชา เมื่อ 20 ปี บริบูรณ์ ได้อุปสมบท ณ วัด เวฬุวนาราม ตำบลเกีย อำเภอมองคิ จังหวัดพระตะบอง เมื่อวันที่ 3 พฤษภาคม 2481 พ.ศ. 2517 ได้ศึกษาภาษาไทยจนสามารถ พูด เขียน และอ่านได้ และเนื่องจากประเทศกัมพูชาเกิดสงครามท่านจึงย้ายเข้ามาอยู่ประเทศไทย เมื่อปี พ.ศ.2518 หลวงปู่ธรรมรังสีเป็นพระสงฆ์ที่มีใจใฝ่ปฏิบัติสมาธิภาวนา และกรรมฐานหลวงปู่เป็นพระที่เปี่ยมไปด้วยเมตตาธรรมสมกับเป็นพระฝ่ายวิปัสสนาธุระ เป็นตัวอย่างที่ดีของพระสงฆ์ สามเณร และพุทธบริษัททั่วไป ตามตำนานเล่า ท่านสามารถสื่อสารกับเทพเทวดา และพระยานาคได้ และนิมิตเห็นรอยพระพุทธรูปเก่าแก่ที่ป่าเขาพนมดิน จึงได้ตั้งสำนักสงฆ์ขึ้น เรียกว่าวัดพุทธบาทพนมดิน พระธรรมรังสี หรือ หลวงปู่ธรรมรังสีได้มรณภาพลง เมื่อวันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2549

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ นั้น เป็นกลุ่มตำนานที่มีความสัมพันธ์กับนิทานปรัมปราเช่นเดียวกับกลุ่มนิทานเทพนิยาย จากการรวบรวมตำนานในกลุ่มนี้ จำนวน 18 สำนวน โดยแยกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1) กลุ่มที่อธิบายเกี่ยวกับเจ้าพ่อเจ้าแม่ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งผลปรากฏว่า ตำนานที่กล่าวถึงเจ้าพ่อเจ้าแม่ในทุ่งกุลาร้องไห้นั้น ส่วนมากเป็นเจ้าพ่อที่มีบทบาทต่อการดูแลรักษาพื้นที่ การกำหนดพื้นที่ให้เป็นที่อยู่อาศัยของเจ้าพ่อ อาทิ เจ้าพ่อศรีนครเตา ซึ่งเป็นเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของคนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏตำนานที่เล่าถึงความเป็นมาของเจ้าพ่อศรีนครเตาอยู่กระจายทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ลาว กลุ่มเขมร และกลุ่มชาวกูย โดยอนุภาคของนิทานนั้นจะแตกต่างกันไปในแต่ละความเชื่อ กลุ่มตำนานรองลงมาคือตำนานของเจ้าพ่อประจำพื้นที่ต่างๆ เช่น เจ้าพ่อผาน เจ้าพ่ออุปราชา และเจ้าพ่อที่เป็นที่รับรู้ของผู้คนในท้องถิ่นนั้นๆ แล้วแต่มีความสำคัญต่อพื้นที่ และพิธีกรรมของผู้คนในพื้นที่ 2) กลุ่มตำนานบุคคลที่เป็นมเหศักดิ์หลักเมือง กลุ่มตำนานเหล่านี้ เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับบุคคลที่เป็นผู้ปกครอง ผู้นำพาตั้งบ้านเมือง แล้วกลายเป็นผู้มีบุญคุณต่อชุมชน อาทิ เจ้าเมืองคนแรก ผู้นำหมู่บ้านคนแรก ซึ่งปรากฏอยู่ทั่วไปของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ปัจจุบันมักมีการสร้างอนุสาวรีย์เพื่อระลึกถึงหรือตั้งเป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์ให้ชนรุ่นหลังได้เคารพบูชาและจัดกิจกรรมทางสังคม และกลุ่มที่ 3) ตำนานที่เกี่ยวกับพุทธสาวก เกจิอาจารย์ กลุ่มตำนานนี้ เป็นการเล่าถึงตำนานของพระในพุทธศาสนา ตั้งแต่สมัยพุทธกาลที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งเป็นการอธิบายความเป็นมาของพุทธศาสนาในท้องถิ่นนี้ และเกจิอาจารย์ที่มีความสำคัญต่อผู้คนในพื้นที่

ตำนานที่เกี่ยวข้องกับบุคคลศักดิ์สิทธิ์ หรือวีรบุรุษของชุมชน (Myth of Culture Hero) คือการอธิบายถึงผู้นำทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชน ซึ่งเชื่อว่าบรรพบุรุษของตนเอง หรือวีรบุรุษของตนเองนั้นมีตัวตนอยู่จริงและมีฤทธิ์เดชมากจริง (สุกัญญา สุจฉายา, 2542: 203) ซึ่งในการสร้างบ้านแปลงเมืองนั้นจะพบเรื่องราวของบุคคลที่เป็นผู้นำทางวัฒนธรรมในการสร้างบ้านสร้างเมือง และมีความสำคัญต่อวัฒนธรรมประเพณีความเชื่อของท้องถิ่น ปรากฏ 2 ลักษณะคือ ประการแรกบุคคลที่เป็นบุคคลที่มีเรื่องราวในประวัติศาสตร์พงศาวดารจารึกไว้ เช่น ตำนานเจ้าแก้วมงคล ท้าวจันศรี ท้าวเซียง บุคคลเหล่านี้เป็นผู้ที่พงศาวดารจารึกการขึ้นครองเมือง หรือการอพยพย้ายถิ่น การตั้งถิ่นฐานชัดเจนหลังจากเสียชีวิตแล้วชาวบ้านให้ความเคารพในฐานะมเหศักดิ์หลักเมือง ประการที่สองบุคคลที่เป็นวีรบุรุษหรือผู้นำทางวัฒนธรรม กลุ่มนี้ไม่ได้มีหลักฐานยืนยัน แต่เกิดจากความเชื่อของชุมชน

กำหนดให้เป็นผู้นำ เป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ทางวัฒนธรรม ใน 2 มิติ คือ ความเชื่อทางพุทธศาสนา ได้แก่ ตำนานที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า สาวกต่างๆ และความเชื่อที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมการนับถือผี เจ้าพ่อเจ้าแม่ต่างๆ ด้วยความเชื่อว่าเป็นเจ้าของพื้นที่ดั้งเดิม ผู้คนให้ความเคารพนับถือ และการสื่อสารผ่านทางผู้ที่ได้รับคัดเลือกให้เป็นผู้แทน หรือ เฒ่าจ้ำ นางเทียม ตำนานที่เกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์จึงเป็นเสมือนการเล่าประวัติศาสตร์บุคคลโดยใช้วิธีการแบบพื้นบ้านเพื่อการอธิบายถึงความสำคัญ และที่มาของบุคคล

เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับวัตถุลี้ของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์

วัตถุลี้ของหรือสัตว์ต่างๆ ถือเป็นอนุภาคย่อยของเรื่องเล่าตำนาน แต่มีความสำคัญต่อการสร้างสรรค์พื้นที่และอิทธิพลทางความเชื่อของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อันเป็นวัตถุลี้ของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งตามแนวทางของปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล (2536: 17-18 อ้างอิงจาก Durkheim, 1988) ได้กล่าวถึงความศักดิ์สิทธิ์ (The Sacred) ไว้ว่าความศักดิ์สิทธิ์คือความจริงระดับหนึ่งที่แตกต่างและตรงกันข้ามกับความจริงสามัญ (The Profane) ซึ่งรับรู้กันในชีวิตประจำวันความศักดิ์สิทธิ์เป็นประสบการณ์พิเศษที่มนุษย์จะรู้สึกได้ในบางสถานการณ์เท่านั้นเราจะรู้สึกได้ว่าความศักดิ์สิทธิ์มีพลังานุภาพอันยิ่งใหญ่เมื่อเทียบกับกำลังอันน้อยนิดของมนุษย์ความรู้สึกเช่นนี้เกิดขึ้นในสังคมทุกๆ แบบทุกๆ สมัยความเชื่อดั้งเดิมพิธีกรรมศาสนาล้วนเป็นปรากฏการณ์ของความศักดิ์สิทธิ์ทั้งนั้น เช่นเดียวกับการเรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องกับวัตถุลี้ของและสัตว์ต่างๆ ในทุ่งกุลาร้องไห้ มีความสำคัญต่อวิถีชีวิต ของชุมชน เช่นเดียวกับการศึกษาเกี่ยวกับการศึกษาสัญลักษณ์เกี่ยวกับวัตถุลี้ของของมานิต โสภค (2554: 161) เห็นว่าการศึกษาเนื้อหาตำนานในการรับรู้ของชุมชนพบว่าการอธิบายถึงวัตถุลี้ของต่างๆ อันเป็นสิ่งวิเศษและมีพลังอำนาจศักดิ์สิทธิ์บ้างก็เป็นสิ่งที่อยู่ ในธรรมชาติบ้างก็เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาตลอดจนเป็นวัตถุลี้พิเศษที่เทพเจ้าบันดาลสร้างขึ้นผ่านเรื่องราวด้วยตำนานทั้งนี้วัตถุลี้ของต่างๆ สามารถสะท้อนให้เห็นวิถีคิดในเรื่องราวทางศาสนาได้อย่างน่าสนใจ

เรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องกับวัตถุลี้ของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีความสำคัญต่อการอธิบายถึงวัตถุลี้ของต่างๆ อันเป็นสิ่งวิเศษและมีพลังอำนาจศักดิ์สิทธิ์บ้างก็เป็นสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติบ้างก็เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาตลอดจนเป็นวัตถุลี้พิเศษที่เทพเจ้าบันดาลสร้างขึ้นผ่านเรื่องราวด้วยตำนานรวมทั้งสัตว์ต่างๆ ที่มีความสำคัญต่อสถานที่และตำนาน อาทิ ช้าง ม้า นกอินทรี เป็นต้น รวมทั้งวัตถุที่อยู่ในธรรมชาติ จากการศึกษาตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ พบว่ามีตำนานที่กล่าวถึงวัตถุที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติโดยวัตถุเหล่านั้นล้วนมีความเกี่ยวข้องกับตำนานที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ วัตถุที่มนุษย์สร้างขึ้น กล่าวถึงวัตถุที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นตำนานเหล่านี้ได้มีลักษณะอันโดดเด่นของวัตถุเหล่านั้นที่มีความพิเศษกว่าวัตถุโดยทั่วไป อาทิ รูปปั้นพญานาค หรือพระพุทธรูปสำคัญๆ รวมทั้งวัตถุที่เทพเจ้าสร้างขึ้นในตำนานอีกกลุ่มหนึ่งได้กล่าวถึงวัตถุที่เทพเจ้าสร้างขึ้นมาแล้วมอบให้กับมนุษย์ทั้งนี้วัตถุเหล่านั้นอาจจะเกี่ยวข้องกับมนุษย์โดยตรงหรือโดยอ้อมก็ได้และเป็นที่น่าสังเกตว่าวัตถุเหล่านั้นล้วนมีส่วนสำคัญที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อทางพุทธศาสนา และความเชื่อเกี่ยวกับผีในท้องถิ่น

ดังนั้นตำนานที่กล่าวถึงวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นตำนานที่เล่าขานผ่านชุดความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อทางศาสนาเนื้อหาตำนานที่อธิบายถึงวัตถุและสัตว์ที่เกี่ยวข้องกับที่เทพเจ้า ทั้งในรูปแบบที่เป็นการสร้างของบุคคลศักดิ์สิทธิ์และเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าตำนานศักดิ์สิทธิ์ต่างๆในทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ หม้อ บ่อน้ำ ยารักษาโรค เป็นต้น ส่วนใหญ่มักกล่าวถึงวัตถุธรรมดาคือทั่วไปที่สามารถพบเห็นได้ในวิถีชีวิตของมนุษย์ทั่วไปผ่านชุดความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ตำนานกล่าวถึงสัตว์สำคัญว่าเป็นมูลเหตุแห่งการเกิดสถานที่ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งผู้วิจัยได้รวบรวมไว้ทั้งสิ้น 18 สำนวน ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 6 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานหม้อดินเผา	วัตถุโบราณศักดิ์สิทธิ์	อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
2. ตำนานขันกอินทรี	แรศักดิ์สิทธิ์	อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
3. ตำนานรูปปั้นย่าหม่อม	เทวรูปศักดิ์สิทธิ์	ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานพระยามหาสรวง	เทวรูป	กู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
5. ตำนานพระเจ้าใหญ่พระธาตุพันชั้น	พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์	ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
6. ตำนานพระเจ้าใหญ่กุดฤๅษี	พระพุทธรูป	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
7. ตำนานหลวงพ่อกะโหล้ววัดยางเครือ	พระพุทธรูป	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
8. ตำนานแก่นขามพันปี	เทวรูปศักดิ์สิทธิ์	บ้านม่วงหวาน ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
9. ตำนานจันายไม้	สัตว์ศักดิ์สิทธิ์	อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด
10. ตำนานพญานาค	สัตว์ศักดิ์สิทธิ์	ทุกพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้
11. ตำนานท้าวเต่า	สัตว์พาหนะศักดิ์สิทธิ์	อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
12. ตำนานม้าท้าวโล้วตร	สัตว์พาหนะเจ้าพ่อ	อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

ตาราง 6 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
13. ตำนานช้างเผือกแก้วพระยาจักรี	สัตว์พาหนะกษัตริย์	อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม อำเภอชุมพลบุรี อำเภอรัตนบุรี อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์
14. ตำนานช้างล้านตัว	สัตว์พิเศษ	อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
15. ตำนานช้างเผือกดงเท้าสาร	สัตว์พิเศษ	ทุกพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้
16. ตำนานเสือใหญ่	สัตว์ดุร้าย	อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
17. ตำนานนกอินทรี	นกอินทรีดุร้าย	ทุกพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้
18. ตำนานนกยักษ์พังวืงหน้าใหญ่	นกยักษ์ดุร้าย	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ผู้วิจัยได้จำแนกประเภทของตำนานเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ ออกเป็น 3 ประเด็น ได้แก่ 1) ตำนานเกี่ยวกับข้าวของเครื่องใช้ 2) ตำนานเกี่ยวกับเทวรูปและพระพุทธรูป และ 3) ตำนานเกี่ยวกับสัตว์ ซึ่งรวบรวมเนื้อหาตำนานไว้พอสังเขปดังต่อไปนี้

ตำนานข้าวของเครื่องใช้ และยารักษาโรค

เรื่องเล่าพื้นบ้านของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่อธิบายความหมาย ความสำคัญของข้าวของเครื่องใช้ ที่ปรากฏเป็นสิ่งของศักดิ์สิทธิ์ และอธิบายความสำคัญต่อพื้นที่ต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ หม้อดินเผา ก้อนดิน หรือชิ้นกนกอินทรี ได้สะท้อนให้เห็นความสำคัญต่อสิ่งของที่มีอิทธิพลในการดำเนินชีวิตของชุมชน แสดงให้เห็นความง่ ความฉลาดของผู้คน และสะท้อนภูมิปัญญาในการจัดการชุมชน ภูมิปัญญาการรักษาโรคด้วยสมุนไพร จากความเชื่อและตำนานศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งผู้วิจัยได้รวบรวมตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับข้าวของเครื่องใช้ศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ดังนี้

1. ตำนานเกี่ยวหม้อดินเผาโบราณ

เรื่องเล่าเกี่ยวกับเศษเครื่องปั้นดินเผา เศษหม้อที่แตกกระจายอยู่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะบริเวณอำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นตำนานที่เล่าขานกันมานานมา ความว่า

สมัยโบราณนั้นคนโง่ไม่รู้วิธีการทำอาหาร หากจะทำอาหารครั้งใดก็จะปั้นหม้อดินเผาขึ้นมาใช้ใหม่ทุกครั้ง หุงข้าวเสร็จก็ต้องทุบหม้อกิน แ่งปลาก็จะปั้นหม้อเป็นรูปปลาตัวนั้น ครั้นจะกินก็ต้องทุบหม้อก่อน แต่วันหนึ่งพ่อกับแม่หุงข้าวให้ลูกกินและเฝ้าบ้านส่วนพ่อกับแม่ออกไปทำนา ด้วยว่าลูกนั้นโง่เพียงสา ไม่กล้าทุบหม้อ จึงใช้ไม้คดข้าวออกมากิน ครั้นตอนเย็นพ่อกับแม่กลับมาก็แปลกใจที่ลูกไม่ทุบหม้อกินข้าว จึงถามวิธีการกินข้าวจากลูกและเลียนแบบลูกต่อมา คนเราจึงไม่ได้ปั้นหม้อเยอะ แต่ที่ทุบไว้แล้วนั้นมีจำนวนมหาศาลจนกองเท่าภูเขาให้เห็นสืบมา

2. ชื่นกอินทรีย์รักษารอค

เรื่องเล่าตำนานที่เกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของชื่นกอินทรีย์วิเศษเป็นยารักษาสารพัดโรคจากการเล่าตำนานชื่นกอินทรีย์ของ ทอง สอนงาม (2558: สัมภาษณ์) อายุ 79 ปี บ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

จากตำนานบ่อพันขันในตอนที่มีพระยานกอินทรีย์ผัวเมียลงมาจับกินกุ้งหอยปูปลาที่ตายจากการที่น้ำในทะเลแห้งลง นกทั้งคู่ได้มาขึ้นไว้ไว้ที่กลางทุ่งโล่ง จนกลายเป็นภูเขา ให้ชาวบ้านเรียกโพนขึ้นก สังเกตว่าดินที่โพนนี้จะเป้นดินสีขาวมีเศษเปลือกหอย ปูอยู่เต็มไปหมด ชาวบ้านคนไหนเจ็บหัวปวดท้องให้ไปเอาชื่นกอินทรีย์นี้มาฝนใส่น้ำดื่ม หรือเอามาแช่น้ำดื่ม ก็หายอย่างน่าอัศจรรย์ และที่แปลกไปกว่านั้นคือดินขึ้นกนี้เคยมีคนมาแอบขุดเอาไปไว้ที่บ้าน ประมาณว่าแอบกักตุน แล้วก็พากันเอาไปขาย แต่ก็มีอันเป็นไปทุกรายจนต้องเอามาคืนไว้ที่เดิม และขึ้นกนี้แต่ก่อนมีอยู่ทั่วไป แต่ทุกวันนี้เหลืออยู่แต่โพนขึ้นกที่เดียวถือเป็นของหายาก

ภาพประกอบ 21 ชื่นกอินทรีย์ จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์ วันบ่อพันขันรัตนโสภณ ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด

ตำนานเทวรูปและพระพุทธรูป

ตำนานเป็นการอธิบายสภาพการดำรงชีวิตของกลุ่มชนในท้องถิ่น ว่าสังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรมและล่าสัตว์ จึงมีตำนานหลายเรื่องที่มีเรื่องเกี่ยวกับการล่าช้าง การยิงกระรอกมาเป็นอาหาร การปลูกพืชพื้นบ้าน เช่น น้ำเต้า เครื่องมือที่ใช้ในการประกอบอาชีพและการผลิตอาหารก็เป็นเครื่องมือทำจากธรรมชาติ เช่น ครก สาก ฯลฯ เป็นลักษณะสังคมแบบพึ่งพิงตนเองกับธรรมชาติ ตามแนวคิดของสายป่าน ปุริวรรณชนะ (2552: 24) ที่กล่าวว่า ตำนานเกี่ยวกับศาสนาและศาสนวัตถุ คือ ตำนานประจำถิ่นที่กล่าวถึงพระพุทธรูป และวัตถุที่เป็นที่เคารพบูชา เนื่องจากเป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา เชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่เคารพบูชาของผู้คนในท้องถิ่น อาทิเช่น รูปเคารพท้าวมหา

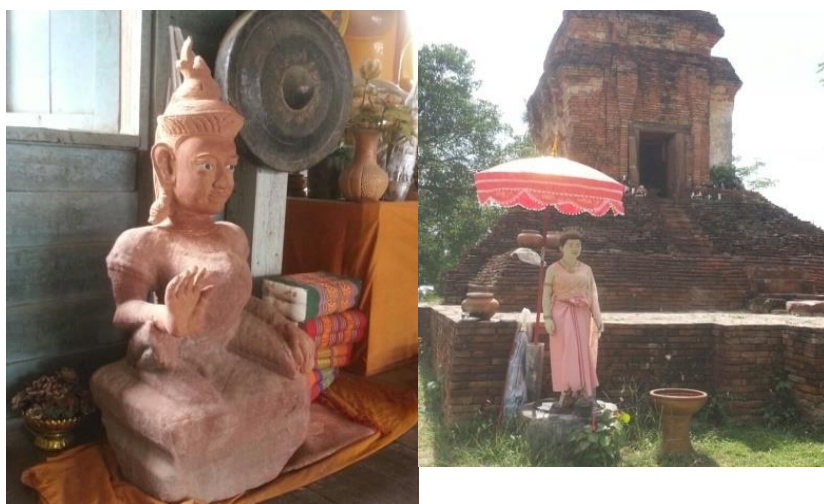
สำรวจ เทวรูปหินรูปสิงห์ที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นผู้ปกป้องรักษาสมบัติของแผ่นดินบริเวณกุฎกาสิงห์ ซึ่งชาวบ้านให้ความเคารพอย่างมาก เช่นเดียวกับ รูปปั้นย่าหม่อม เทวรูปหินทรายที่ไม่มีหัว แต่เนื่องจากชาวบ้านเชื่อว่าเป็นรูปปั้นของเจ้าหญิงอินทรีรา หรือย่าหม่อม ที่เป็นผู้ดูแลรักษาพระธาตุบ่อพันขัน จึงเป็นที่เคารพบูชาของชาวบ้านทั่วไป

ตำนานเกี่ยวกับศาสนวัตถุที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยมากคือวัตถุที่มีความศักดิ์สิทธิ์และประกอบด้วยเรื่องเล่า ซึ่งการรวบรวมข้อมูลวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมตำนานที่เกี่ยวข้องกับวัตถุทางวัฒนธรรมสำคัญๆ จำนวน 7 สำนวน ดังนี้

3. ตำนานรูปปั้นย่าหม่อม

รูปปั้นย่าหม่อมเป็นรูปปั้นผู้หญิงโบราณ ที่ชาวบ้านจำปาขัน อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดให้ความเคารพและเชื่อว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามคำบอกเล่าของเหล่า โคตรสุวรรณ (2557: สัมภาษณ์) อายุ 73 ปี บ้านหนองเม็ก ตำบลจำปาขัน อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เล่าว่า

ท่านเป็นแม่นมขององค์หญิงอินทรีรา ธิดาเมืองขอม หรือเมืองนครจำปาขันแห่งนี้ ดวงวิญญาณจึงคอยปกป้องพระธาตุพันขัน และนครจำปาขัน เป็นรูปปั้นหินศิลาแดง คล้ายจะเป็นรูปผู้หญิงนั่ง แต่ไม่มีหัว ต่อมาได้มีการเข้าทรงเพื่อดูว่าท่านเป็นใคร จึงได้รู้ว่าท่านเป็นผู้หญิง พระครูวิบูลย์เจติยานุรักษ์วัดพระธาตุบ่อพันขัน จึงได้รวมชาวบ้านที่มีจิตศรัทธาสรางพระพักตร์ขึ้นมาต่อเติมจากเดิม และสร้างพระหัตถ์ทั้งสองข้างให้เป็นเหมือนผู้หญิง

ภาพประกอบ 22 เทวรูปหินทราย ย่าหม่อม และย่าหม่อมจำลองหน้าพระธาตุพันขัน
บ้านตาเฒ่า ตำบลจำปาขัน อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

4. ตำนานพระยามหาสรวง

ตำนานนี้ปรากฏอยู่ในเอกสารยินดีต้อนรับสู่เมืองจำปาขัน ของพระครูวิบูลย์เจติยานุรักษ์ (2558: สัมภาษณ์) วัดพระธาตุตาเฒ่า ตำบลจำปาขัน อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เล่าถึงรูปหินสลัก รูปพระยามหาสรวงสองตัวที่อยู่หน้าพระธาตุพันขันว่า

พระยามหาสรวง คือรูปสิงห์ที่เป็นสัตว์หิมพานต์คอยเฝ้าประตูพระธาตุบ่อพันขัน ปัจจุบันถูกขโมยไปแล้วทั้งสองตัว แต่ชาวบ้านยังคงรับรู้ความศักดิ์สิทธิ์ และทำการสรงน้ำฐานรองของพระยามหาสรวงนี้ในเดือนห้า เดือนหกของทุกปีที่มีการสรงพระธาตุ

5. ตำนานพระเจ้าใหญ่พระธาตุพันขัน

ตำนานที่เกี่ยวกับพระพุทธรูปหินทรายแบบล้านช้าง ในพระธาตุจำปาขัน จากการบอกเล่าพระครูวิบูลย์ เจตยานุรักษ์ (2558: สัมภาษณ์) วัดพระธาตุตาเนร ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

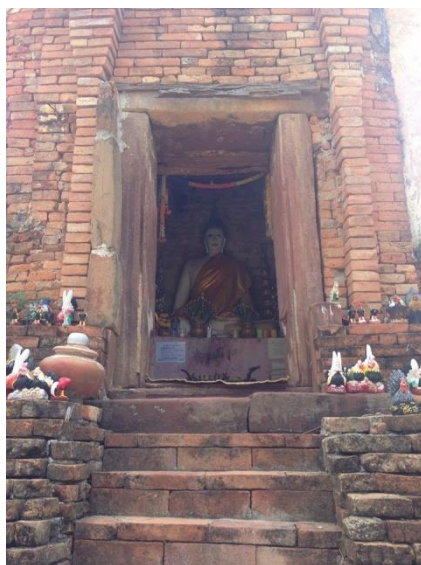
พระพุทธรูปนี้ขุดพบพร้อมกันกับการขุดพบพระธาตุบ่อพันขัน มีความศักดิ์สิทธิ์มาก หากใครมาบนบานศาลกล่าวแล้วเป็นต้องได้ทุกรายไป ทุกปีจะต้องมีการสรงน้ำ ด้วยน้ำจากบ่อพันขันในวันเพ็ญเดือน 5 หากปีไหนไม่กระทำเช่นนั้นจะเกิดแล้ง ชาวบ้านเชื่อว่านี่คือหุ่นจำลองของพระพุทธเจ้า ในคราวที่พระโมคคัลลานะ อาสาปราบพระยานาคที่บ่อพันขันนั้น ได้เนรมิตกฤติ ให้เป็นที่พักของพระพุทธองค์ เมื่อปราบพระยานาคเสร็จแล้วคราวเสด็จกลับ ชาวเมืองจำปาขันจึงได้สร้างพระพุทธรูปนี้จำลองแทนพระพุทธเจ้าไว้ จนปัจจุบันส่วนกลี้นั้นก็เป็นพระธาตุบ่อพันขันในปัจจุบัน

6. ตำนานพระเจ้าใหญ่กุดฤๅษี

ตำนานของพระพุทธรูปพระเจ้าใหญ่กุดฤๅษี สำนวนการเรียบเรียงโดย ภราดร ศักดา (2557) จากทุ่งกุลาร้องไห้ สู่มืองสาเกตุนคร ในสยามรัฐรายสัปดาห์วิจารณ์ ฉบับเดือนเมษายน 2557 หน้า 50-51 ความว่า

ปรางค์กู่ฤๅษีหรือว่ากุดฤๅษีตั้งอยู่กลางทุ่งของอำเภอสุวรรณภูมิ หรือทุ่งศรีภูมิเดิมอันเป็นเมืองเก่าของสุวรรณภูมิ ปรางค์กู่มีสภาพเก่าแก่ผุพัง แต่มีผู้คนไปไหว้พระพุทธรูปนี้ อยู่เป็นประจำไม่ได้ขาด โดยเชื่อว่าผู้สร้างนั้นคือกลุ่มของเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ได้รับการแต่งตั้งจากพระครูโพนสะเม็ด ให้นำคน 3,000 คน ตั้งเมืองทุ่ง จึงเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองทุ่ง หรือสุวรรณภูมิเดิม ก่อนที่ท้าวทนต์ จะได้ย้ายเมืองทุ่งมาตั้งเมืองใหม่ที่ต่งท้าวสาร หรือศรีภูมิ เป็นเมืองสุวรรณภูมิในปัจจุบัน

ภาพประกอบ 23 พระเจ้าใหญ่พระธาตุพนัน ลักษณะพระพุทธรูปศิลปะลาวในสลูบขอม

7. ตำนานหลวงพ่อกใหญ่วัดยางเครือ

ตำนานหลวงพ่อกใหญ่บ้านยางเครือ จากการรวบรวมของเพจสุวรรณภูมิ-นครจำปาศักดิ์ซึ่งได้เผยแพร่ผ่านทาง เว็บไซต์ Facebook ซึ่งเผยแพร่เมื่อวันที่ 24 ธันวาคม 2558 ความว่า

พระเจ้าใหญ่หรือหลวงพ่อกใหญ่ นั้น เป็นคำที่คนอีสานใช้เรียกพระพุทธรูปองค์ใหญ่ เช่นเดียวกันกับคนภาคกลางจะเรียกพระพุทธรูปองค์ใหญ่ว่า "หลวงพ่อด" และคนทางภาคเหนือจะเรียกว่า "พระเจ้าองค์ตื้อ, พระเจ้าเก้าตื้อ, พระเจ้าล้านตื้อ" ซึ่งทั้งหมดนี้ก็หมายถึง พระพุทธรูปองค์ใหญ่ พระเจ้าใหญ่องค์ศักดิ์สิทธิ์ วัดบ้านยางเครือนี้มีความผูกพันในวิถีชีวิตผู้คนในแถบนี้มาช้านาน ถือได้ว่าเป็นศูนย์รวมจิตใจ ความเชื่อ จิตวิญญาณ และวัฒนธรรมประเพณี ของผู้คนจากรุ่นสู่รุ่นตราบจนปัจจุบัน โดยจะเห็นได้จากประชาชนแถบนั้น มักจะเดินทางมาสะเดาะเคราะห์ประจำปี, หรือเมื่อรู้สึกไม่สบายใจก็จะมากราบขอพรพระเจ้าใหญ่องค์ศักดิ์สิทธิ์นี้ ใครจะไปไหนมาไหนก็ต้องมากราบขอพรท่านเอาฤกษ์เอาชัยก่อนเสมอครับ ด้วยความเชื่อที่ว่า บารมีและพุทธคุณของพระองค์จะบันดาลให้สมหวังและหมดเคราะห์ไปในทุกๆครา

8. ตำนานแก่นขามพันปี

เรื่องเล่าเกี่ยวกับแก่นขามพันปีตามความเชื่อของชุมชน โดยการถ่ายทอดของนายจรูญ คำสงค์ และนายจวน ขมแก้ว (2558: สัมภาษณ์) ชาวบ้านม่วงหวาน ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด ความว่า

แก่นขามพันปีนี้เป็นแก่นของต้นมะขามที่ยืนต้นตาย และเปลือกนอกได้สลายไปหมดแล้ว เหลือเพียงแก่นตรงกลาง อยู่บนดินสูงเนิน ล้อมรอบด้วยต้นมะขามที่ล้อมรอบจำนวนมาก เชื่อกันว่าเป็นต้นไม้ของเจ้าปู่ผ่าน มีอายุเป็นพันปี แต่ที่แปลกคือปลวก และแมลงไม่กัดแทะต้นขามนี้เลย ชาวบ้านจึงได้ร่วมกันแกะแก่นขามนี้ให้เป็นรูปพระพุทธรูปปางต่างๆ ตั้งไว้ให้ผู้คนเคารพบูชา ณ เนินดอนตอนบนของบ่อพันขัน

ตำนานสัตว์

ตำนานนิทานที่เกี่ยวกับสัตว์พิเศษ (animal tale) ในทุ่งกุลาร้องไห้ โดยการแบ่งประเภทของนิทานตามแนวทางของสตีล ธอมป์สัน นั้นจำแนกไว้ว่านิทานตำนานเกี่ยวกับสัตว์เป็นนิทานที่มีตัวเอกเป็นสัตว์ แต่สมมติให้มี ความนึกคิด การกระทำและพูดได้เหมือนคน มีทั้งที่เป็นสัตว์ป่า และสัตว์บ้าน บางทีก็เป็นเรื่องที่มีคนเกี่ยวข้องด้วยและพูดโต้ตอบ ปฏิบัติต่อกันเสมือนเป็นคนด้วยกัน บางเรื่องก็แสดงถึงความเฉลียวฉลาด หรือความโง่เขลาของสัตว์ บางทีก็เป็นเรื่องของสัตว์ที่มีลักษณะเป็น ตัวโกงคอยกลั่นแกล้งสัตว์อื่น แล้วก็ได้รับความเดือดร้อนเอง นิทานสัตว์ถ้าเล่าโดยเจตนาจะสั่งสอนคติธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างชัดเจน ก็จัดเป็นนิทานคติสอนใจ บางเรื่องมีหลายอนุภาค หลายตอนหรือตกอยู่ในสถานการณ์ลำบากที่ไม่น่าเป็นไปได้ของสัตว์อันเนื่องมาจากความโง่ของมัน นิทานประเภทนี้ถ้าหากเล่าโดยมีเจตนาจะสอนจริยธรรมหรือคติธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง จะจัดเป็นนิทานคติ (Fable) และสัตว์นั้นๆ จะเหมือนอนุภาคแห่งความพิเศษที่แตกต่างจากสัตว์ทั่วไป

ตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับสัตว์ในทุ่งกุลาร้องไห้ มีความสำคัญต่อการกำหนดพื้นที่ และเล่าตำนานความเป็นมาของพื้นที่เป็นอย่างมาก ซึ่งจากการศึกษารวบรวมข้อมูลของผู้วิจัยพบว่า ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับสัตว์ที่ปรากฏนั้น มีหลายรูปแบบ อาทิ แมลง สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์สี่เท้า จนถึงสัตว์ปีก ซึ่งสัตว์แต่ละชนิดได้ทำบทบาทหน้าที่เช่นเดียวกับเป็นสิ่งวิเศษ เป็นผู้ที่ทำให้เกิดสถานที่ทั้งทางธรรมชาติและสถานที่สื่อความหมายทางวัฒนธรรม ดังต่อไปนี้

แมลง

ตำนานที่ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับแมลง ซึ่งเป็นสัตว์ที่อยู่ชั้นต่ำแต่ก็ยังกลายเป็นเสมือนวีรบุรุษของสัตว์และการรับรู้ของผู้คน จนเป็นที่เคารพบูชาของผู้คน ปรากฏอยู่ไม่มากนักแต่ยังมีบทบาทในการสร้างพื้นที่ เช่น “ตำนานจิ้งจายไม้” เป็นแมลงที่มีอยู่มากในทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะหน้าแล้ง ชาวทุ่งจะพากันออกซุด หรือล่าตัวจิ้งจายไม้เพื่อมาทำอาหาร ชื่อทางการของจิ้งจายไม้ คือ จิ้งโกร่ง ภาษาพื้นบ้านเรียกจีโป่ม หรือจิ้งหรีดยักษ์ จะใช้เวลาฟักตัวในดินนาน และเริ่มเป็นตัวอ่อนเมื่อเข้าหน้าฝน จนโตเต็มวัยเมื่อหน้าหนาว ประมาณเดือนตุลาคม-พฤศจิกายนของทุกปี จะได้ยินเสียงจิ้งจายไม้ร้องระงมไปทั่วทั้งป่าโคก ด้วยคุณสมบัติพิเศษของตัวจิ้งจายไม้ที่สามารถซุดรูอยู่ได้ลึกมาก และสามารถติดตัวไปได้ไกลจนจับยากมาก ดังนั้นจิ้งจายไม้จึงกลายเป็นสัตว์พิเศษที่มาทดลองพลังกำลังของท้าวคันธนาม ซึ่งเป็นวีรบุรุษของพื้นที่นี้ ด้วยการกระโดดเพียงครั้งเดียวดินยุบลงเป็นหนองน้ำ แครูก้เป็นบ่อน้ำสาบ

ตำนานเกี่ยวกับแมลงนี้ แม้จะปรากฏอยู่น้อยมากในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ แต่สัตว์เล็กนี้ๆ เป็นสัญลักษณ์แห่งการทดสอบกำลัง ทดสอบความเป็นวีรบุรุษของตัวละครเอกของตำนาน จึงถือว่ามีความพิเศษเป็นอย่างยิ่งที่ปรากฏรูปแบบตำนานที่เล่าถึงแมลงอย่างจิ้งจายไม้

9. ตำนานจันายมโ

ตำนานท้องถิ่นบ้านคันธนามเล่าความสำคัญของจังหวัดยักซ์ หรือจันายมโยักซ์ ปรากฏใน ตำนานท้าวคันธนาม เป็นตำนานที่พระครูอุจจัย พาลูกาภิรักษ์(จารย์ครูเตียง) ปิรวรรตจาก หนังสือใบลาน. ในหนังสือนิทานตำนาน เรื่องท้าวคันธนาม. ไม่ปรากฏปีพิมพ์ความว่า

ครั้งที่ท้าวคันธนามโตเป็นหนุ่มและได้เพื่อคือท้าวไผ่ร้อยกอ และท้าวเกวียนน้อยเล่ม ออกเดินทางเพื่อไปทำนาและตั้งหลักปักฐานนั้น ได้มีจันายมโ หรือจังหวัดยักซ์ตัวหนึ่ง ออกมากัดกินพันธุ์ข้าวประจำ ท้าวคันธนามจึงได้ตามจับ แต่เนื่องจากจันายมโนั้นตัวใหญ่ มาก มันขุดรูอยู่ในกลางป่า ภูม้นใหญ่เท่าบ่อน้ำลึกมาก ปัจจุบันมีบ่อน้ำที่เชื่อว่าเป็นรูจันาย มโอยู่กลางป่าโคกคันธนาม มันยันดินเพื่อติดตัวหนีทำให้บริเวณที่นาของท้าวคันธนาม (บ้านคันธนาม) เกิดเป็นสระน้ำขนาดใหญ่ ปัจจุบันคือ บารายรอบปราสาทคันธนาม จันาย มโตัวนี้ เมื่อหลังจากนั้นท้าวคันธนามจับได้จึงขอสวามีภักดีเป็นทาสรับใช้ท้าวคันธนาม ต่อมา

สัตว์เลื้อยคลาน

ตำนานสัตว์เลื้อยคลานศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตามความเชื่อทาง พุทธศาสนา เกี่ยวกับพระยานาคที่มีมีฉาภิฐิมาก ก่อนที่จะโดนปราบโดยพุทธบารมี มีโครงเรื่องที่ คล้ายคลึงกันกับพุทธตำนานที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระยานาค ผสมผสานกับความเชื่อเรื่องน้ำเค็มที่อยู่ ณ บ่อพันขัน ทำให้เกิดความเชื่อว่า เป็นด้วยพิษของพระยานาคดังกล่าว และปรากฏตำนานตามความเชื่อ พื้นบ้านเรื่องของท้าวเต่า เนื่องจากพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้มีเต่าจำพวก เต่านา เต่าเพ็ก อยู่เป็นจำนวนมาก ชาวบ้านจึงเชื่อว่าเต่าพวกนี้เป็นบริวารของเจ้าพ่อประจำทุ่ง จึงพบว่าตำนานเกี่ยวกับสัตว์เลื้อยคลาน ประเภท นาค และเต่าที่มีการเล่าขานเป็นตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้

10. พระยานาคมุจลินทร์

ตำนานเล่าขานถึงพระยานาคมุจลินทร์ ผู้มีพิษร้ายกาจอันทำให้บ่อพันขัน มีเกลือ และเกิดเป็นแหล่งผลิตเกลือในทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏในตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ ของ เจ้าคุณสุทร ธรรมประยุทธ์ (2524) ตำนานเมืองร้อยเอ็ด นิยายเรื่องทุ่งกุลาร้องไห้ กรุงเทพฯ วรุฒิกการพิมพ์ ความว่า

พระยานาคมุจลินทร์เป็นสหายรักกับเจ้าเมืองจำปาขัน และเมื่อครั้งนางคำแพง นาง แสนสี ลูกสาวและหลานสาวเจ้าเมืองถูกท้าวฮาดคำโป่ง กับท้าวอุรธลักพาตัวไป ได้ขอร้อง ให้พระยานาคมุจลินทร์นี้ช่วยตามหา พระยานาคได้ดูต่น้ำในทะเลสาบหายหมดแต่ก็หาทาง ทั้งสองไม่เจอ จึงโกรธมากและพ่นพิษออกมาถูกชาวบ้านชาวเมืองจนได้รับบาดเจ็บตายไป เป็นจำนวนมาก ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าจึงพร้อมด้วยพระโมคคัลลานะ ได้เสด็จมาช่วยปราบ พระยานาค โดยที่พระโมคคัลลานะได้ใช้จักรคลุมพระยานาคไว้ และ ปิดทางขึ้นมายังโลก มนุษย์ของพระยานาคมุจลินทร์ และได้เนรมิตบ่อน้ำไว้ให้ชาวบ้านดื่มกินได้ แทนพิษของ พระยานาคที่มีรสเค็มจนเป็นเกลือ

11. ตำนานท้าวเต่า

ตำนานท้าวเต่าคอนเตาเป็นนิทานพื้นบ้านที่เล่าขานกันถึงประวัติของเต่านาเต่าเพ็กที่ มีอยู่มากในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดย การถ่ายทอดของหมอลำสนั่น ลมบน (2558: สัมภาษณ์) บ้านสระแคน ตำบลราษฎร์พัฒนา อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ความว่า

ท้าวเต่า คือนามแฝงอีกชื่อหนึ่งของท้าวศรีนครเตา แต่ชาวบ้านในอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย โดยเฉพาะชาวบ้านในทุ่งกุลาร้องไห้ เรียกว่า พ่อใหญ่ศรีคอนเตา ดังนั้น จึงมีคนเรียกว่า พ่อเฒ่าเต่า มีเต่าเป็นสัญลักษณ์ เนื่องจาก เฒ่าพ่อศรีนี้ ไปใส่ด้อน (ที่ดักปลา) ที่คูนาอยู่บริเวณบ้านกู่กาสิงห์ ได้แต่เต่าติดมาทุกวัน พ่อใหญ่เฒ่าเต่า จึงได้กินเต่าทุกวัน และชื่นชอบเต่ามาก ปัจจุบันหากจะเลี้ยงผีพ่อเฒ่าเต่า ต้องมีลาบเต่า หรือ ลาบควายทาม เป็นของเซ่นไหว้เสมอ

สัตว์สี่เท้า

ตำนานเกี่ยวกับสัตว์สี่เท้า อันถือว่าเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ มีความสามารถพิเศษในการช่วยดลบันดาลสิ่งต่างๆ ให้แก่ชุมชน หรือเป็นสัตว์ที่มีความหมายต่อพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ จนได้รับการเล่าขานให้เป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์หรือกลายเป็นสัญลักษณ์ของพื้นที่ จำพวก ช้าง ม้า เสือ ปราภฏแทรกในตำนานในลักษณะอนุภาคของสัตว์พิเศษ และได้รับการยอมรับในชุมชน

12. ม้าท้าวโสวัต

ตำนานม้าท้าวโสวัต เป็นตำนานที่กำนันเดช ภูสองชั้น (2558: สัมภาษณ์) บ้านตาหยวก ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด ได้เล่านิทานเรื่องม้าท้าวโสวัต ความว่า

วันหนึ่งท้าวโสวัตและนางบัวตูมออกไปเก็บผลไม้ในป่าจึงผูกม้าคู่ใจไว้ที่ต้นยางระหว่างเดินทางกลับจึงนึกได้ว่า ได้ผูกม้าคู่ใจไว้ที่ต้นยาง ม้าจึงได้ตื่นรนจะไปหาเจ้าของทำให้ต้นยางที่บ้านปราสาทเกิดมาทุกต้นจะมีลักษณะเป็นปุ่มเป็นปมจนถึงปัจจุบัน เมื่อท้าวโสวัตนึกขึ้นได้จึงได้ล่านางบัวตูมมาตามหาม้าคู่ใจของตน จนมาถึงบ้านตาหยวกได้ข่าวจากชาวบ้านว่าม้าได้มากินหญ้าที่หนองหญ้าม้าและถูกนางยักษ์จับไป ท้าวโสวัตจึงตามหามาจนถึงเมืองกาสิงห์ ซึ่งเป็นเมืองของนางยักษ์ชื่ออาจิตรา มีลูกสาวชื่อนางศุภลักษณ์ ท้าวโสวัตเห็นนางศุภลักษณ์ลงเล่นน้ำกับนางสนมจึงเกิดความรักใคร่ และตามนางไปเกี่ยวพาราสีจนนางมีใจและได้อยู่ด้วยกัน

อยู่มาวันหนึ่งท้าวโสวัตถามนางศุภลักษณ์ว่า “เคยเห็นม้ามาเดินกินหญ้าอยู่แถวนี้หรือไม่” นางบอกว่า “มีม้าตัวหนึ่งเคยเข้ามาบริเวณนี้ บิดาท่านจับไว้” ตกกลางคืนท้าวโสวัตออกไปดูที่คอกม้า และเห็นม้าอยู่ในคอก จึงคิดหาวิธีล่อเรียนเปิดประตูกรงม้ากับนางศุภลักษณ์ วันหนึ่งขณะนางศุภลักษณ์นอนหลับ ท้าวโสวัตก็ได้ยินเสียงม้ากระตือรือร้นเรียกให้ลงไปหาที่คอกม้า แล้วเสกคาถาเปิดกรงม้าและขี่ม้าหนีไป

13. ช้างเผือกแก้วพระยาจักรี

ตำนานช้างเผือกของพระยาจักรี เป็นตำนานที่เล่าแทรกอยู่ในตำนานเรื่องศรีนครเตา เนื่องจากเป็นมูลเหตุให้ท้าวเชียงศรีได้กลายเป็นพระสหายของพระยาจักรี จากการรวบรวมวิจัยของอมารสี เกียรธาวร (2532) เจ้าพ่อศรีนครเตา : บทบาทและความสำคัญของการถือผีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกรณีศึกษาบ้านเมืองเตา ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร ความว่า

ช้างเผือกต้นของพระเจ้าเอกทัศ เกิดตกมันและหนีจากวังหลวงมาทางป่าดงพระยาเย็นมาทางเขตเขมรป่าดง ซึ่งเป็นช้างที่มีลักษณะดี จึงโปรดเกล้าให้พระยาจักรี กับพระยาสุรศรี สองพี่น้องเดินทางมาตามช้างเผือกนั้นกลับเมือง และท้าวเชียงศรีหรืออาสาไปจับช้างให้เจ้าพระยาทั้งสอง โดยตามไปพบกับช้างเผือกนี้เล่นน้ำอยู่ที่หนองบัว พร้อมกับฝูงช้างอื่นๆอีกจำนวนมาก แต่ท้าวเชียงศรีก็รู้ได้ทันทีว่านี่คือช้างเผือกพระยาเมือง เนื่องจากมีลักษณะเด่นพิเศษ จึงใช้คาถาเรียกช้างเผือกนั้นให้ขึ้นจากหนองบัว ชาวบ้านจึงขนานนามนั้นว่า หนองบัวเจ้าป่า ซึ่งมาจากนามของช้างเผือกนั้นซึ่งเป็นเจ้าป่านั่นเอง

14. ช้างล้านตัว

เรื่องเล่าเกี่ยวกับช้างล้านตัวที่เข้าบุกทำลายเมืองศรีสะเกษ นั้นปรากฏในนิทานพื้นบ้านของ บุญชู พงษ์จันทร์ (2559: สัมภาษณ์) ร่างทรงพ่อสังฆราช และแม่นางสีดา บ้านเลขที่ 52 บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ อายุ 77 ปี ความว่า

ครั้งที่เจ้าพระยาสุรราช เจ้าเมืองศรีสะเกษครองเมืองอยู่นั้น ได้มีฝูงช้างจำนวนนับล้านตัวบุกเข้าทำลายเมือง โดยหัวหน้าช้างล้านตัวนั้นมีช้างใหญ่ตัวหนึ่งมีสามเศียร เป็นที่น่าเกรงกลัวมาก เจ้าเมืองจึงประกาศหาคนมีฝีมือนั้นมาปราบช้าง ครั้นใครปราบได้จะยกดินแดนให้กึ่งหนึ่ง และยกลูกสาวคือนางสีดาให้สมรสด้วย ครานั้นท้าวคันธนามได้เดินทางมาจากเวียงจันทร์ และอาสาปราบช้างให้จนสำเร็จ และได้สมรสกับนางสีดา ไปตั้งเมืองสีดา ปัจจุบันคือพระธาตุสีดา ต.ด่าน อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ และช้างหัวหน้าฝูงช้างนั้นท้าวคันธนามได้นำเศียรไปตั้งให้เป็นที่เป็นที่เกรงขามแก่ช้างอื่นที่พระธาตุสีดานั่นเอง ปัจจุบันจึงเห็นเป็นรูปปั้นช้างไว้ที่พระธาตุสีดานี้ด้วย

15. ช้างเผือกดงเท้าสาร

ตำนานดงเท้าสารปรากฏในกลอนลำ ในหนังสือกุ๊กกาสิงห์อนุสรณ์ พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานทำบุญกฐินอุทิศส่วนกุศล แม่น้อย สังกะสิงห์ และแม่อรุณ สังคมศิลป์ บ้านกุ๊กกาสิงห์ ปี 2515 ความว่า

เป็นเรื่องเล่าต่อมาจากทุ่งกุลารั้ว ส่วนนกอินทรีนั้นเมื่อกินสัตว์ที่ตายหมดแล้วจึงไปทูลถามพระอินทร์ว่าข้าแต่จอมเทพผู้เป็นใหญ่แห่งเทวดาทั้งหลายพระองค์จะให้หม่อมฉันกินอะไรต่อไปอีกเล่าครั้นพระอินทร์จะบอกให้กินสัตว์ที่มีชีวิตก็กลัวศีลจะขาดจึงบอกเป็นอุบายว่าให้ท่านทั้งสองนอนฝันกินเอาเองเถิดถ้าหากฝันว่าได้กินอะไรก็จงไปกินตามความฝันนั้นเถิดอยู่มาวันหนึ่งนกอินทรีฝันว่า ได้กินพระยาข้างสารเมื่อนกอินทรีฝันไปพบพระยาข้างสารแล้วจึงพูดว่าพระอินทร์ได้ให้ข้าพเจ้ามากินท่านเป็นอาหารพระยาข้างสารไม่เชื่อนกอินทรีพระยาข้างสารจึงเพื่อจะได้ไปทูลถามพระอินทร์ ครั้นแล้วพระยาข้างสารก็ใช้ให้ พระยาข้างเกล้าคลึงเพื่อนสนิทไปทูลถามพระอินทร์แทนว่าให้นกอินทรีไปกินพระยาข้างสารหรือ พระอินทร์ตอบไปว่าข้าไม่ได้บอกนกอินทรีไปกินพระยาข้างสารแต่เราได้อบอกนกอินทรีฝันนอนเสียทายฝันกินเองพระยาข้างเกล้าคลึงจึงทูลว่า ถ้าเช่นนั้นเมื่อคืนนี้หม่อมฉันฝันว่าได้นอนร่วมกับนางสุชาดา อัครมเหสีของพระองค์พระองค์จะให้หม่อมฉันนอนร่วมกับพระนางสุชาดาหรือไม่ ครั้นพระอินทร์จะตอบว่าให้นอนก็คงจะเสียเปรียบพระยาข้างเกล้าคลึงถ้าพระองค์จะตอบว่าไม่ให้นอนก็เป็นการเสียสัตย์ด้วยเหตุนี้พระอินทร์จึงนิ่งเฉยไม่ทรงตอบว่ากระไรจึงเรียกนางเทพธิดามาพ้อนรำให้พระยาข้างเกล้าคลึงดูพระยาข้างเกล้าคลึงดูความสวยงามอ่อนช้อยของนางเทพธิดาจนเพลิดเพลินและเคลิ้มหลับไปในที่สุดจนลืมวันคืนหมายกับนกอินทรีไว้แล้วนกอินทรีไม่เห็นพระยาข้างเกล้าคลึงลงมาก็ไปกินพระยาข้างสาร แล้วคาบเอาเท้าของพระยาข้างสารไปทิ้งไว้ใน ดงเมืองศรีภูมิ ชื่อว่าดงเท้าสาร ปัจจุบันคือที่ตั้งอำเภอ สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

16. ตำนานเสือ

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับเสือปรากฏเป็นเรื่องเล่านิทานปรัมปรา ของถิ่นอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม จากการเล่าของถนิม แคนดี (2559: สัมภาษณ์) ปราชญ์ชาวบ้านหนองกก ตำบลเมืองเสือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคามเล่าความว่า

เมืองเสือแต่เดิมเป็นพื้นที่ป่าที่มีเสืออยู่มาก ชาวบ้านเรียกว่า “เมืองเสือ” ในเมืองเสือนั้นมีเจ้าหัวหน้าเสือผกครองเหล่าเสือน้อยใหญ่อยู่ ครั้งหนึ่งปู่กับหลานเดินทางไปเลี้ยงควายที่ทุ่งนา เกิดหลงป่าและมาพบกับเสือเข้าจึงพาหลานวิ่งหนี และเกิดพลัดหลงกันป่าเสือนั้นจึงเรียกว่าบ้านเมืองเสือ และกลายเป็น พยัคฆภูมิพิสัย จนปัจจุบันนี้

สัตว์ปีก

สัตว์ปีกที่มีตำนานปรากฏในทุ่งกุลารั้วให้ เป็นสัตว์ที่มีลักษณะพิเศษ โดยการนับถือของแต่ละกลุ่มนั้นจะสอดคล้องกับความเชื่อ และสัมพันธ์กับพื้นที่ เป็นการอธิบายเหตุของพื้นที่ตามวัฒนธรรมของตนเอง เช่น นกยักษ์ ของกลุ่มเขมร และในกลุ่มชาวลาวเรียกนกอินทรี ซึ่งมิใช่บทในการอธิบายมูลเหตุแห่งการเกิดขึ้นของพื้นที่ แหล่งเกลือ เป็นต้น

17. ตำนานนกยักษ์ฟุ้งว้างหน้าใหญ่

ตำนานนกฟุ้งว้างหน้าใหญ่ หรือพระยานกอินทรี เป็นเรื่องเล่าปรัมปราของชุมชนชาวเขมรที่อธิบายความสำคัญของทุ่งกุลาร้องไห้ โดยปรากฏเป็นนิทานพื้นบ้านของบ้านตาหยวก อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด โดยการเล่าของพ่อเดช ภูสองชั้น (2558: สัมภาษณ์) ความว่า

นกยักษ์ฟุ้งว้างหน้าใหญ่ มีตัวลายนกอินทรี อาจจะตัวเดียวกันกับนกอินทรีที่ทุ่งกุลาร้องไห้ แต่เนื่องจากตัวมันใหญ่มาก ชาวบ้านเลยเรียกว่ายักษ์ และที่เรียก ฟุ้งว้าง เพราะมันกางปีกออกแล้วใหญ่มากน่ากลัว นกฟุ้งว้างนี้ มากินปลาที่ทะเลสาบ และชอบจับคนกินเป็นอาหารด้วย แต่เนื่องจากมีปีกน้อยๆ ซี่คือคนหนึ่งมันไม่รู้จักนกฟุ้งว้างนี้ มันได้ทับไข่ห่า (ลูกอ๊อด) ของนกยักษ์นี้จนตาย ทำให้ชาวบ้านโจทก์ขานกันเรื่องความน่ากลัวของนกยักษ์ และความฉลาดของปีกน้อยๆ นี้ ในการปราบนกยักษ์

18. ตำนานนกอินทรี

ตำนานนกอินทรีแห่งทุ่งกุลาร้องไห้ปรากฏแทรกในตำนานประวัติทุ่งกุลาร้องไห้ ของท่านเจ้าคุณสุนทรธรรมประยูร (2524) ในเอกสารตำนานเมืองร้อยเอ็ด นิยายเรื่องทุ่งกุลาร้องไห้ กรุงเทพฯ วารุณการพิมพ์ ความว่า

หลังจากที่นางคำแพงและนางแสนสี ลูกสาวเจ้าเมืองถูกลักพาตัวหายไป ทะเลสาบ เจ้าเมืองจึงได้ไปขอให้พระยานาคผู้เป็นเพื่อนช่วยตามหา พระยานาคนั้นใช้ฤทธิ์บันดาลให้น้ำในทะเลสาบแห้ง จนปลาและสัตว์น้ำตายกันมากส่งกลิ่นเหม็นไปจนถึงเมืองสุวรรณค์ พระอินทร์ได้กลิ่นจึงให้นกอินทรีมาจับกินจนหมด ครั้นกินหมดแล้วก็ไปทูลขอพระอินทร์ว่าจะให้ตนจับอะไรกินต่อ พระอินทร์บอกนกอินทรีว่า หากฝันว่าได้กินอะไรก็กินสัตว์นั้น วันหนึ่งนกอินทรีฝันว่าได้กินพระยาช้างเผือก แต่พระยาช้างเผือกไม่ยินยอม จึงให้พระยาเค้คถึง ขึ้นไปถามพระอินทร์ว่าจริงไหม โดยขอผลัดกัน 7 วัน แต่พระยาเค้คจึงลืมวันเวลา จึงทำให้นกอินทรีนั้นจับพระยาช้างสารนั้นกิน และได้เอาซากทั้งไปในดงเรียกดงท้าวสาร ต่อมาเรียกบ้านหัวช้าง และยกฐานะเป็นอำเภอจตุรพักตรพิมาน ต่อมา

เรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับการอธิบายวัตถุสิ่งของสำคัญ หรือสัตว์ต่างๆ ที่ชาวบ้านให้ความหมายต่อสิ่งนั้นว่ามีความพิเศษ และศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ สะท้อนให้เห็นความสำคัญของสัตว์ที่มีต่อวิถีชีวิต ความเชื่อและการเปลี่ยนแปลงอำนาจครอบครองพื้นที่ของวัฒนธรรมตั้งแต่วัฒนธรรมความเชื่อดั้งเดิมของผู้คนในพื้นที่ในยุคดั้งเดิมที่นับถือผี นาค หรือสัตว์ต่างๆ จนนำมาซึ่งการยอมรับพุทธศาสนา จากตำนานที่พระโมคคัลลานะปราบพระยานาค หรือการนับถือ ช้างเผือกของพระยาจักรีที่หลุดมายังท้องทุ่งแห่งนี้ และนำมาซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างเขมรป่าดง กับ ราชวงศ์จักรีแห่งสยาม จึงได้ให้ช้างเป็นสัญลักษณ์ของ “เจ้า” โดยสะท้อนทางคำเรียกขานว่า “เจ้าป่า” หรือ ช้างเผือกพระยาเมือง ข้อมูลเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ผู้คนในบริเวณถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ได้ให้การยอมรับพุทธศาสนา และการอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์จักรี โดยความเต็มใจ อีกทั้งตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับสัตว์ยังสะท้อนให้เห็นมุมมองของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นผู้ที่ให้ความสำคัญกับสัตว์ในฐานะเป็นเจ้าของพื้นที่

สรุปท้ายบท

เรื่องเล่าตำนานของแต่ละท้องถิ่นในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ แสดงออกถึงความหลากหลายทางภูมินิเวศน์ เนื่องจากความหลากหลายทางกลุ่มชาติพันธุ์และการให้ความหมายของเรื่องเล่าในแต่ละกลุ่มวัฒนธรรม การตีความของเรื่องราวเพื่อสามารถใช้อธิบายความสำคัญ และกำหนดพื้นที่ของตนเอง โดยอาศัยเรื่องเล่า ตำนานล้วนแล้วแต่ปรากฏสัญลักษณ์ทางความเชื่อศาสนาหรือแม้แต่ลัทธิการนับถือของแต่ละกลุ่ม ความหมายของตำนานปรัมปราเป็นเรื่องราวของพระเจ้าหรืออำนาจเหนือธรรมชาติ (ปรมินทร์ จารูร, 2549: 83) ซึ่งเรื่องราวจะประกอบไปด้วยเหตุการณ์ ที่เหนือกว่าโลกมนุษย์ธรรมดา ตัวละครในตำนานมักเป็นผู้ที่มีความพิเศษ มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์อย่างที่มนุษย์ทั่วไปทำไม่ได้ แม้แต่ตัวละครที่เป็นสัตว์ สถานที่ สิ่งของ ล้วนแล้วแต่เป็นการอธิบายความพิเศษของอนุภาคแห่งตำนานนั้น เพื่อสร้างให้พื้นที่บางแห่งกลายเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม

ตำนานอธิบายเหตุของการกำเนิดเจ้าพ่อต่างๆ ที่เป็นบุคคลทางวัฒนธรรม ล้วนแล้วแต่นำมาซึ่งการกำหนดพื้นที่ให้เป็นที่อยู่ของเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ พื้นที่ป่า แม่น้ำ แหล่งโบราณสถาน หรือแม้แต่สินค้าสำคัญของทุ่งกุลาร้องไห้ อย่างเช่นเกลือ เครื่องปั้นดินเผา ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งสำคัญที่มีความพิเศษมีความหมายทางวัฒนธรรม ตำนานเหล่านี้ปรากฏเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ด้วยการอธิบายความเหนือธรรมชาติ เช่น ตำนานพระยานาค และนกอินทรี ที่ทำให้เกิดเกลือสินเธาว์ในทุ่งกุลาร้องไห้ จนกลายเป็นสินค้าสำคัญของพื้นที่ หรือตำนานการกำหนดที่อยู่ให้แก่เจ้าพ่อต่างๆ เพื่อเป็นนัยการอนุรักษ์แหล่งทรัพยากรป่าดงที่มีอยู่อย่างกระจุกกระจายในพื้นที่ อาทิ ป่าชุมชนต่างๆ ล้วนแต่เป็นที่อยู่อาศัยของเจ้าพ่อเช่น เจ้าพ่อคันธนามอยู่ที่ป่าคันธนาม เจ้าพ่ออุปฮาดอยู่ป่าดงภูดิน เจ้าพ่อศรีนครเตาอยู่ป่าดงมูลและลำน้ำเตา เป็นต้น ตำนานเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องราวเพื่อกำหนดความหมายให้แก่พื้นที่ทางนิเวศท้องถิ่น

การเล่านิทานปรัมปราเป็นศิลปะการเล่าเล่าขานประวัติศาสตร์แบบพื้นถิ่นที่มีมาก่อนยุคการสร้างประวัติศาสตร์ในแบบเรียน ซึ่งเสาวลักษณ์ อนันตศานต์ (2533: 98-100) ได้ให้แนวคิดไว้ว่าการเล่าตำนานแบบท้องถิ่นจึงไม่ได้ยึดติดว่าต้องถูกต้องตามหลักประวัติศาสตร์ แต่หากเป็นการนำเอาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์นั้นมาอธิบายแบบท้องถิ่นปะปนกันอย่างลงตัว ตำนานปรัมปรายังมีความสัมพันธ์กับนิทานรูปแบบอื่นๆ อีก เช่น นิทานอธิบายเหตุ นิทานวีรบุรุษ เทพนิยาย นิทานคติ และมหากาพย์ ซึ่งจากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยพบว่ากลุ่มตำนานทั้ง 5 กลุ่ม มีความสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์เพื่ออธิบายเหตุแห่งการกำเนิดพื้นที่ พิธีกรรม วัฒนธรรมและความเชื่อในลักษณะต่างๆ อันได้แก่ 1) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เป็นกลุ่มตำนานที่อธิบายถึงความสำคัญของพื้นที่ทุ่งกว้าง แหล่งน้ำ แหล่งทรัพยากร โดยตำนานมุ่งกล่าวถึงความเป็นมาของสถานที่ ความสำคัญและมูลเหตุแห่งการที่สถานที่นั้นๆ เกิดความพิเศษขึ้น เช่นชื่อเรียก ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง 2) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพชุมชนและชาติพันธุ์ โดยมากเป็นการเล่าถึงภูมินาม ชื่อบ้านนามเมือง และตำนานเกี่ยวกับการสร้างบ้านแปลงเมืองของการเข้ามาในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เช่นตำนานเมืองตำนานหมู่บ้านสำคัญ ตำนานการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว เขมร กุลา กูย 3) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถาน พบว่าตำนานกลุ่มนี้อธิบายความสำคัญของการนับถือสถานที่สำคัญทางศาสนา อาทิ วัด สกู๊ป เจดีย์ ปราสาทที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยส่วนมากจะเป็นการเล่าประวัติความเป็นมา เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์โดยการเชื่อมโยงเรื่องราวให้เป็นอนุภาคด้านสถานที่กับ

ตำนานศักดิ์สิทธิ์ในท้องถิ่นนั้นๆ 4) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์ พบว่าตำนานกลุ่มนี้อธิบายความสำคัญของบุคคลที่เป็นผู้นำของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ตั้งแต่อดีต โดยเป็นผู้นำใน 2 ลักษณะ คือ ประการแรกเป็นผู้นำในทางการเมือง มีตัวตนในการนำสร้างบ้านแปลงเมืองตั้งแต่อดีต เมื่อเสียชีวิตแล้วได้รับยกย่องให้เป็นวีรบุรุษของชุมชน และประการที่สองเป็นผู้นำที่เกิดจากความเชื่อ ในฐานะเจ้าพ่อ เจ้าแม่ศักดิ์สิทธิ์ในวัฒนธรรม และ 5) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ พบว่าตำนานมีความสำคัญต่อการกำหนดพื้นที่ทางสังคมและภูมิโนทัศน์วัฒนธรรมมาก เนื่องจากการแปลความหมายที่มีต่อสัญลักษณ์ในตำนานสำนวนต่างๆ หมายถึงความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและความเชื่อของสังคม การยอมรับต่อความเชื่อใหม่ จากผีเจ้าพ่อ เจ้าแม่ หรือการนับถือผีต่างๆ ในทุ่งกุลาร้องไห้สู่การรับเอาพุทธศาสนา เข้ามาผนวกกับพื้นที่ดั้งเดิมคือ อารยธรรมขอม จึงกลายเป็นการผสมผสานทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในพื้นที่

ตำนานเรื่องเล่าในทุ่งกุลาร้องไห้ยังทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการอธิบายมูลเหตุแห่งประเพณี วัฒนธรรม และความเชื่อต่อสิ่งต่างๆ ในท้องทุ่ง เพื่อการแสดงออกที่เคารพต่อธรรมชาติและทรัพยากรที่มีของพื้นที่ ทั้ง ท้องทุ่งเพื่อการเกษตร แหล่งน้ำซึ่งถือเป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญ รวมทั้งทรัพยากรป่าไม้ แร่ธาตุสำคัญอย่างเช่นเกลือที่มีการจัดสรรพื้นที่และใช้สอยทรัพยากรร่วมกัน กลุ่มตำนานเหล่านี้แสดงออกอย่างชัดเจน เช่น “ตำนานเกลือ” ที่มีการเล่าถึงกลุ่มผู้คนที่รับรู้ทั่วไปว่า เกลือในทุ่งกุลาร้องไห้นั้นเกิดจากพื้นที่เดิมที่เป็นทะเลมาก่อนที่จะแห้งเหือดไปกลายเป็นทุ่งจึงมีความเค็ม ส่วนความรับรู้ของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวที่อาศัยในพื้นที่ให้ความหมายกับเกลือว่านั่นคือ “พิษของพระยานาค” ที่พ่นออกมา ก่อนจะถูกปราบด้วยศาสนา และส่วนของการรับรู้ของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรและกวย ที่อธิบายการเกิดเกลือนี้น่า เป็นเลือดของ “ยักษ์หน้าใหญ่” ที่ต้องตายเพราะโดนเด็กเป็นผู้ทำร้ายจนตาย การจัดการทรัพยากรเหล่านี้ของชุมชนโดยอาศัยเรื่องเล่าตำนานของแต่ละกลุ่มก็คือการให้ความหมายที่แตกต่างกันของพื้นที่ซึ่งเชื่อมโยงถึงประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของตำนานต่างๆ

ทั้งนี้ผู้วิจัยพยายามเก็บข้อมูลตำนานที่มีความเชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กับพื้นที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตำนานกลุ่มนี้จึงมีความหลากหลายในแง่เนื้อหาซึ่งเป็นลักษณะสำคัญที่จะทำให้มองเห็นมิติของเรื่องเล่าที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิต วัฒนธรรม ผู้คน และสังคมในเชิงความคิดและสัญลักษณ์ที่ผู้วิจัยจะได้นำไปศึกษาวิเคราะห์และตีความในบทต่อไป

บทที่ 4

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคม

ตำนานเรื่องเล่าประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้เป็นการประกอบสร้างเรื่องราวและให้ความหมายแตกต่างกันอย่างมีนัยยะสำคัญของแต่ละพื้นที่ที่ตำนานเรื่องเล่ามีการกำหนดรูปแบบการเล่าเรื่องลักษณะของตัวละคร รวมทั้งเหตุการณ์และบรรยากาศให้เป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม และการเมืองเพื่อสะท้อนให้เห็นความสำคัญของเรื่องเล่า ตำนานที่เป็นประเด็นหลักในการสร้างพื้นที่ครอบครองให้แก่ชุมชน หรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์โดยชอบธรรม ซึ่งตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้นสะท้อนให้เห็นลักษณะของผู้คนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำมูล และความสัมพันธ์กับพื้นที่ทุ่งโล่งในบริเวณแอ่งโคราช การปลูกสำนึกสู่มาตุภูมิพลวัตของตำนานกับการสื่อความหมายทางวัฒนธรรมดังกล่าวมีบทบาทต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ ได้แก่ การสร้างสำนึกทางชาติพันธุ์ การสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม การสร้างเครือข่ายทางสังคม รวมทั้งการใช้ตำนานเรื่องเล่าเพื่อต่อรองทางสังคมวัฒนธรรมซึ่งกันและกันในพื้นที่

ในอดีตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้คือพื้นที่แห่งความหลากหลายทางวัฒนธรรมสังคมที่อาศัยอยู่ร่วมกันในบริเวณนี้ การสร้างประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์จึงมีบทบาทอย่างยิ่งต่อการครอบครองพื้นที่ และการสร้างพื้นที่ต่าง ๆ อันเป็นแหล่งทรัพยากร ทั้งแหล่งน้ำ ป่าไม้ พื้นดิน แร่เกลือ หรืออื่นๆ ด้วยการใช้ตำนานเรื่องเล่าประกอบการจัดสรรพื้นที่ให้เหมาะสมกับอัตลักษณ์ของแต่ละกลุ่มในบั้นผู้วิจัยต้องการนำเสนอว่าตำนานเรื่องเล่าที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น ถูกนำมาจัดการกับพื้นที่ หรือสร้างสรรค์พื้นที่ทางวัฒนธรรมในบริเวณทุ่งกว้างนี้อย่างไรโดยใช้แนวคิดทฤษฎีการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และพื้นที่ทางสังคมเป็นกรอบในการอธิบาย ในบั้นนี้ ผู้วิจัยต้องการนำเสนอให้เห็นลักษณะของตำนานเรื่องเล่าเชิงนิเวศ ที่มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างพื้นที่พิเศษทั้ง 4 กลุ่ม ดังนี้

1. ตำนานกับการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์
2. ตำนานกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม
3. ตำนานกับการสร้างเครือข่ายทางสังคม
4. ตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรม

ตำนานกับการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์

คำว่า “ชาติพันธุ์” (Ethnic) มีความหมายเกี่ยวกับ “คนต่างชาติ” พจนานุกรมอ็อกฟอร์ด (สุเทพ สุนทรเกสซ์, 2548) ได้ให้คำอธิบายว่า “Ethnic” มาจากคำว่า “ethnics” ที่เป็นคำภาษากรีก ซึ่งมีความหมายเกี่ยวข้องกับคนนอกศาสนาทั้ง ๆ ที่ในความจริงคำนี้เป็นคำคุณศัพท์ในภาษากรีก มีความหมายขัดเกี่ยวกับความเป็นชาติ (National) เมื่อคำว่า Ethnic หรือคำที่มีความหมายใกล้เคียงกัน เข้ามาอยู่ในคำภาษาอังกฤษ ก็หมายถึงคนต่างชาติและคนนอกศาสนาตลอด พจนานุกรมยังได้กล่าวถึงความหมายที่สอง ซึ่งเป็นความหมายทั่วไปว่าตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาความหมายเกี่ยวกับคนนอกศาสนาค่อย ๆ หายไป และคำว่า “Ethnic” ก็ได้รับการนิยามในความหมายที่เกี่ยวกับเชื้อชาติมาโดยตลอด ซึ่งการสร้างสำนึกความเป็นเชื้อชาติผ่านตำนานประจำถิ่น ถือเป็นกระบวนการ

ทางสังคมที่มีความสำคัญด้วยการสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังที่ ธิดา สารยา (2529) ได้ให้ความหมายของการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ไว้ว่า การสร้างสำนึกประวัติศาสตร์เป็นกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นมวลชน เป็นประวัติศาสตร์ที่คนภายในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นจริงซึ่งในที่นี่จะใช้คำว่าประวัติศาสตร์จากภายใน (History from the inside) ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตและมี dynamic เสมอ ประวัติศาสตร์จากภายในมิได้คาดหมายหาข้อเท็จจริงจากข้อมูล แต่เป็นประวัติศาสตร์ที่ถูกเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น ดังเช่นกลุ่มตำนานผู้นำศักดิ์สิทธิ์เจ้าพ่อต่างๆ ในทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตา หรือเจ้าพ่อที่เป็นผู้นำกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่เป็นผู้นำในประวัติศาสตร์แบบพื้นบ้าน มีการอ้างเวลา สถานที่กับประวัติศาสตร์ที่มีอยู่จริง เจ้าพ่อมีที่มา และมีหลักฐานทางวัฒนธรรมยืนยันให้มีความเสมือนจริง ประวัติศาสตร์แบบนี้จึงเกิดจากแรงสะท้อนทางความคิดของคนในสังคม ซึ่งปรากฏในรูปของตำนาน นิทานพื้นบ้าน เรื่องปรัมปรามาแล้วแต่อดีตและโดยการสัมภาษณ์ สืบสวนในปัจจุบัน

ในประเด็นนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีความเชื่อมโยงกับการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ โดยจะชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับตำนานตลอดจนการอธิบายที่มาของการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ซึ่งมีทั้งหมด 3 กลุ่ม ดังนี้

1. ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวลาว
2. ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวเขมร
3. ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวกูย

ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวลาว

กลุ่มชาติพันธุ์ลาวเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ และเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมายาวนาน อำคา แสงงาม (2553: 67-68) ได้อธิบายถึงที่มาของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวไว้ว่า ชาติพันธุ์ไทยลาวหรือชาวไทยอีสานที่มีการตั้งหลักปักฐานอยู่ในภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือหากตีความแล้วหมายถึง คนเชื้อชาติไทยที่อยู่ในภาคอีสานของประเทศไทย เพราะอีสานเป็นภาษาบาลีแปลว่าทิศตะวันออกเฉียงเหนือ แผ่นดินนี้เป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย แต่ในภาคอีสานมีกลุ่มชาติพันธุ์หลายเชื้อชาติ เช่น เชื้อชาตินีลาว เชื้อชาติเขมร เชื้อชาติไทย เชื้อชาติจีน เชื้อชาติเวียดนาม เชื้อชาติอินเดีย หรือเชื้อชาติอื่น ๆ ที่อพยพเข้ามาอยู่แต่โบราณหรืออพยพเข้ามาอยู่ใหม่หลังสงคราม กลุ่มชาติพันธุ์ลาวเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีประชากรมากที่สุดในอีสาน ราชสำนักส่วนกลางในสมัยก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 เรียกหัวเมืองแถบนี้ว่าหัวเมืองลาวกาว ตะวันออก จนกระทั่งปี พ.ศ. 2476 เป็นต้นมาบริเวณที่เคยเป็นปริมณฑลต่าง ๆ ในภาคอีสานได้ถูกสถาปนาเป็นภาคอีสานมาจนปัจจุบัน

ประจวบ จันทรมั่น (2550) ได้อธิบายถึงประวัติความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวเอาไว้ว่า ตามหลักฐานตามตำนานและพงศาวดาร ลาว เป็นกลุ่มชนที่มีถิ่นกำเนิดอยู่ในเขตลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่เมืองสิงห์ทางตอนใต้ของแคว้นสิบสองปันนามายังแคว้นสิบสองจุไทยในเขตลุ่มแม่น้ำตาทางตะวันออก และคลุมลงมาทางใต้ในเขตหัวพันลงมาจนถึงบริเวณแคว้นตวัน-นินห์ ของญวน มีลาวกลุ่มหนึ่งได้ขยายมาทางลุ่มน้ำโขงทางด้านตะวันตกและด้านใต้ ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพระงั่ว) ตรงกับรัชกาลของพระยาสามแสนไทย เป็นช่วงเวลาที่คนลาวเริ่มเข้ามาตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองในอีสาน การเข้ามาอยู่ในดินแดนไทยของคนลาวมีการเข้ามาอยู่ 2 ลักษณะคือ 1) การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน

บ้านเป็นเมือง ส่วนใหญ่จะกระจัดกระจายกันอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ และประการที่ 2) การถูกกวาดต้อนเข้ามา ส่วนใหญ่จะถูกนำมาอยู่ในเขตจังหวัดในภาคกลาง

กลุ่มชาติพันธุ์ลาวที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในแถบอีสานโดยเฉพาะ โดยเฉพาะในจังหวัดสกลนคร ได้เข้ามาตั้งแหล่งอยู่บริเวณหนองหารและยกเป็นบ้านเป็นเมือง ในสมัยรัชกาลที่ 3 คือเป็นเมืองสกลทวาปี (พ.ศ. 2381) มีความศรัทธาวัตรพระธาตุเชิงชุม พระธาตุนารายณ์เจงเวง เป็นสอุปเจดีย์เพื่อการเคารพบูชา มีสัญลักษณ์แห่งความศรัทธาในศาสนา ในสกลนครกลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาวจะเป็นการอพยพจากบริเวณเขตจังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดกาฬสินธุ์ จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดยโสธรเข้ามาอาศัยตามเขตพื้นที่ ๆ เป็นเนินสูงโนนเป็นโคก และมีลุ่มน้ำไหลผ่านเพื่อทำมาหากิน กับการปลูกข้าวและการหาอยู่หากินกับลุ่มแม่น้ำ ดังนั้นกลุ่มไทยลาวจึงกระจัดกระจายอยู่ตามแหล่งดังกล่าวในทุกเขตอำเภอของสกลนครและผสมผสานกับกลุ่มชาติพันธุ์ญ้อ ผู้ไท และกะเลิง

การตั้งชุมชนกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปรากฏชัดในพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งร่วมสมัยกับกรุงสุโขทัย เพราะมีการกล่าวถึงชุมชนลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือในศิลาจารึกหลักที่ 1 และพงศาวดารล้านช้างที่กล่าวว่า อาณาจักรล้านช้างได้ครอบคลุมไปถึงบริเวณที่ราบสูงโคราชด้วย ส่วนพงศาวดารไทยได้กล่าวถึงเมืองสำคัญของอาณาจักรล้านช้างในสมัยอยุธยา

การขยายวัฒนธรรมไทย-ลาว เข้าสู่ดินแดนแอ่งโคราช ในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานกล่าวว่า พื้นที่เขตมณฑลลาว เมื่อปี พ.ศ. 2518 เป็นทำเลป่าดง เป็นที่อาศัยของคนเชื้อสายมาตั้งแต่ชอม ต่อมาเรียกกันว่า พวกข่า ส่วย กวย โดยเฉพาะบริเวณเมืองจำปาศักดิ์นั้นเป็นชุมชนค่อนข้างใหญ่เป็นเอกราชก่อนกลุ่มไทยลาวเคลื่อนย้ายเข้าไปในเขตแดนเมืองจำปาศักดิ์ทิศเหนือตั้งแต่มงสามตัน อันสามขวย หลักทอยอดยาว ทิศตะวันออกติดเขาบรรทัดต่อแดนญวน ทิศใต้ไม่ปรากฏ ทิศตะวันตกต่อเขตแขวงเมืองพิมาย ฟากลำน้ำมูล

กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ที่อพยพเข้ามาตั้งชุมชนในเมืองกาฬสินธุ์ก็ด้วยสาเหตุความวุ่นวายและปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้นำการปกครอง ของอาณาจักรเวียงจันทน์เช่นเดียวกับกลุ่มอื่น ๆ กลุ่มดังกล่าวคือ กลุ่มเจ้าฟ้าชาวลาวเวียง หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า กลุ่มเจ้าฟ้าชาวโสมพระมิต เป็นพวกเดียวกับพระวอพระตา เดิมอยู่ที่บ้านผ้าขาว แขวงเมืองเวียงจันทน์ กลุ่มคนลาวเหล่านี้เดินทางเข้ามาอาศัยอยู่ ณ บริเวณภาคอีสานของไทย บางส่วนอพยพเข้าสู่อาณาเขตบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเข้ายึดครองพื้นที่อันแต่เดิมของได้ยึดครองอยู่แต่ถึงปล่อยให้ร้างไปหลังจากที่อาณาจักรขอมเริ่มเสื่อมอำนาจลง พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ถูกปล่อยให้ร้างมาชวาระยะเวลาหนึ่ง ในอดีตดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้จะมีกลุ่มคนเดินทางท่องเที่ยวผ่านไปมาเสมอเช่นในปีพุทธศักราช 2381 ชาวพม่าจากเมืองมะละแหม่งเดินทางเข้ามาค้าขายแถบจังหวัดนครราชสีมา (ไพจิตร วสันตเสนานนท์, 2550)

จากการศึกษาครั้งนี้พบว่ามิตำนานที่อธิบายถึงประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวลาวอยู่ทั้งหมด 2 กลุ่ม ได้แก่ 1. กลุ่มตำนานที่อธิบายถึงความเป็นมาของชาติพันธุ์ลาวโดยรวม และ 2. กลุ่มตำนานที่อธิบายความเป็นมาของแต่ละหมู่บ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว

ตำนานกลุ่มแรกเป็นตำนานที่อธิบายถึงความเป็นมาของชาติพันธุ์ลาวโดยรวม มีทั้งสิ้น 2 เรื่อง ได้แก่ 1. ตำนานนางศุภลักษณ์ 2. ตำนานเจ้าแก้วมงคล ตำนานเรื่องนางศุภลักษณ์เป็นเรื่องเล่าท้องถิ่นที่มีการเชื่อมโยงสถานที่ต่าง ๆ ที่มีอยู่จริง ได้แก่ เมืองพิมายของท้าวสวาสดี เมืองกาสิงห์ของยักษ์อาจิตรา และคอกม้าอาชาไนยที่ยักษ์จิตราจับเอาของท้าวสวาสดีมาขังไว้ ซึ่งสถานที่เหล่านี้ปัจจุบันรายล้อมไปด้วยชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวส่วนใหญ่ และคนในชุมชนจะรู้จักตำนานเรื่องนี้เป็นอย่างดี

ในฐานะที่เป็นตำนานบอกเล่าเรื่องราวความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ในส่วนของตำนานเรื่องเจ้าแก้วมงคลเป็นตำนานที่กล่าวถึงบุคคลสำคัญหรือจะเรียกว่าบรรพบุรุษก็ได้ ซึ่งเจ้าแก้วมงคลเป็นบุคคลที่นำพาชาวลาวอพยพมาจากเมืองจำปาสักมาตั้งถิ่นฐานที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้จึงมีกลุ่มชาติพันธุ์ลาวที่มีเชื้อสายมาจากจำปาสัก มีภาษาและวัฒนธรรมที่ใช้ซึ่งบ่งบอกถึงความเป็นอัตลักษณ์ของลาวได้อย่างชัดเจน

ตำนานกลุ่มที่สองเป็นตำนานที่อธิบายความเป็นมาของแต่ละหมู่บ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว เนื้อหาของตำนานกลุ่มนี้จะกล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานว่าหมู่บ้านต่าง ๆ ที่กลุ่มชาติพันธุ์ลาวอาศัยอยู่ในปัจจุบันนี้มีความเป็นมาอย่างไร และรวมไปถึงอธิบายที่มาของชื่อหมู่บ้านนั้น ๆ ด้วยก็มี ซึ่งผู้วิจัยจะแสดงเห็นตารางดังต่อไปนี้

ตาราง 7 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ลาว

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานบ้านแสนสี	ความเป็นมาของหมู่บ้านแสนสี ในตำนาน และการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของชาวลาบ้านแสนสีกับชาวเมือง สุวรรณภูมิ ในฐานะลูกหลาน	ตำบลดอกกล้า อำเภอปทุมรัตน์ จังหวัดร้อยเอ็ด และพื้นที่ อำเภอสวรรณภูมิ
2. ตำนานบ้านพานแอ่น	ความเป็นมาของหมู่บ้านการแอ่น ในฐานะหมู่บ้านที่เป็นเครือญาติของเมืองจำปาสัก หรือเมืองสุวรรณภูมิกลุ่มชาวลา	ตำบลการแอ่น อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม และอำเภอเกษตรวิสัย สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
3. ตำนานบ้านแจ่มอารมณ์	ความเป็นมาของหมู่บ้านแจ่มอารมณ์ ในฐานะสถานที่การต่อสู้ระหว่างท้าวฮาดคำโปง และท้าวอุทร สองกษัตริย์เชื้อสาลาว แสดงถึงความสัมพันธ์เชิงพื้นที่	ตำบลดงครั้งใหญ่ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานบ้านตาเณร	ความเป็นมาของหมู่บ้านในฐานะพื้นที่เกี่ยวข้องกับตำนานกลุ่มชาติพันธุ์ลาว เมืองจำปาสัก	ตำบลจำปาสัก อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
5. ตำนานบ้านเมืองเสือบ้านคลองจอบบ้านข่า บ้านปหลาน	ความเป็นมาของหมู่บ้านในตำนานเรื่องปู่ปะหลาน ของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในเขตอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย	อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

ตาราง 7 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
6. ตำนานบ้านดงครั่ง น้อย ดงครั่งใหญ่	ความเป็นมาของหมู่บ้านในตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ อธิบายความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในตำนานของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว และการเกิดพื้นที่ทางธรรมชาติ	อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
7. ตำนานบ้านเมืองเตา	ความเป็นมาของหมู่บ้านในฐานะเมืองของเจ้าพ่อศรีนครเตา บรรพบุรุษชาวลาวในเขตอำเภอยักษ์ภูมิวิสัย	ตำบลเมืองเตา อำเภอยักษ์ภูมิวิสัย จังหวัดมหาสารคาม
8. ตำนานบ้านหนองบัว เจ้าป่า	ความเป็นมาของหมู่บ้านความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในตำนานเรื่องศรีนครเตาของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว แสดงออกถึงการนับเครือญาติทางวัฒนธรรม	อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์
9. ตำนานบ้านกู่กาสิงห์	การครอบครองพื้นที่ของกลุ่มชาวลาวที่อพยพเข้ามาอาศัยในพื้นที่กลุ่มวัฒนธรรมขอมดั้งเดิม ด้วยการอ้างอิงตำนานกับกู่กาสิงห์ ในฐานะเมืองของบรรพบุรุษกลุ่มชาติพันธุ์ลาว	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
10. ตำนานเจ้าพ่อ เสือหาญ	อธิบายความสำคัญของเจ้าพ่อในฐานะบรรพบุรุษกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ซึ่งอพยพจากฝั่งเมืองชัยภูมิ เข้ามาอาศัยอยู่ ณ บริเวณหมู่บ้านในอำเภอยักษ์ภูมิวิสัย เกษตรวิสัย และสุวรรณภูมิ	อำเภอยักษ์ภูมิวิสัย จังหวัดมหาสารคาม และอำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
11. ตำนานพ่อใหญ่ พระจัน พ่อใหญ่ลือ พ่อใหญ่สักขา พ่อใหญ่เพียรราช	ความเป็นมาของผู้นำหมู่บ้านของกลุ่มชาวลาวบ้านกู่กาสิงห์ ที่นำพาครอบครัวอพยพจากดินแดนอื่นๆในภาคอีสาน เข้ามาอาศัยอยู่ ณ บ้านกู่กาสิงห์	บ้านกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
12. ตำนานท้าวคันธนาม	ความเป็นมาของผีเจ้าพ่อใหญ่ อารักษ์ของปรากฏคันธนาม บรรพบุรุษในตำนานของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ในบริเวณอำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด และกลุ่มลาวอำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ที่อพยพมาจากฝั่งเวียงจันทน์ สปป.ลาว	อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด / อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

ตาราง 7 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
13. ตำนานจารย์แก้ว	ความเป็นมาของมหะศักดิ์หลักเมืองสุวรรณภูมิ บรรพบุรุษกลุ่มชาวลาวในดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้ ที่ได้รับบัญชาจาก ญาคูโพนสะเม็ก แห่งนคร จำปาศักดิ์ ให้นำพลมาตั้งเมืองศรีภูมิ ปัจจุบันคือ สุวรรณภูมิ	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
14.ตำนานหลวงแก้ว สุวรรณ	ความเป็นมาของเจ้าเมืองราชสีไศล ที่ได้รับการ แต่งตั้งจากรัฐไทย ให้เป็นเจ้าเมืองที่มีเชื้อสาย ลาวท้องถิ่นปกครองเมืองราชสีไศลแทนชาวกูย	อำเภอราชสีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
15.ตำนานท้าวเซียง	ความเป็นมาของบรรพบุรุษผู้สืบเชื้อสายลาว เวียงจันทน์ ปกครองเมืองทุ่ง (ทุ่งกุลาร้องไห้)	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวเขมร

ชาติพันธุ์เขมร เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีขนาดใหญ่เป็นอันดับ 2 ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ดังเช่น ประจวบ จันทน์หมื่น (2550) ได้กล่าวถึงกลุ่มชาติพันธุ์เขมรว่า ชาวเขมรถิ่นไทยเรียกตนเองว่า “คแมร” แต่หากจะบ่งบอกถึงถิ่นของภาษาและชาติพันธุ์ ชาวเขมรถิ่นไทยจะเรียกภาษาและชาติพันธุ์ของตนเองว่า “คแมร-ลือ” ซึ่งแปลว่า “เขมรสูง” เรียกภาษาเขมรและชาวเขมรในประเทศกัมพูชาว่า “คแมร-กรอม” แปลว่า “เขมรต่ำ” และเรียกคนไทยหรือคนที่พูดภาษาไทยเป็นภาษาแม่ว่า “ชิม” ซึ่งตรงกับคำว่า “สยาม” ในภาษาไทยผู้พูดภาษาเขมรถิ่นไทยมีอยู่เป็นจำนวนมากในเขตจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ และในบางอำเภอของจังหวัดนครราชสีมา อุบลราชธานี มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และมีบ้างในบางเขตพื้นที่ของภาคตะวันออก คือในบางอำเภอของจังหวัดปราจีนบุรี จันทบุรี ตราด สระแก้ว และ ฉะเชิงเทรา ซึ่งบุคคลเหล่านี้ปัจจุบันมีสถานะเป็นคนไทย สัญชาติไทย แต่อาจมีบรรพบุรุษเป็นชาวเขมรหรือเกี่ยวข้องกับชาวเขมรในประเทศกัมพูชา

นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีได้สันนิษฐานว่า บริเวณที่ราบสูงโคราชคือ เขตจังหวัด นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี เคยเป็นที่อยู่อาศัยของชาวขอมหรือชาวเขมร โบราณมาก่อน ตั้งแต่สมัยขอมเรืองอำนาจก่อนอาณาจักรสุโขทัยของไทยประมาณปี พ.ศ. 2700 หลักฐานที่สนับสนุนเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนนี้คือ ปราสาทขอมโบราณ ศิลารึก และประติมากรรม ที่พบเป็นจำนวนมากย่อมเป็นหลักฐานสำคัญที่จะยืนยันได้ว่า ดินแดนแถบนี้เป็นที่อยู่อาศัยของชาวเขมร โบราณมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 13 สาเหตุที่ที่ราบสูงโคราชซึ่งเคยเป็นที่อยู่อาศัยของชาวเขมร โบราณถูกละทิ้งให้รกร้างสันนิษฐานว่าเป็นเพราะ การเสื่อมอำนาจของเขมรโบราณในสมัยสุโขทัยเรืองอำนาจ และสมัยต่อ ๆ มา ไทยและเขมรได้ทำศึกสงครามกันหลายครั้ง และส่วนมากเขมรจะเป็นผู้พ่ายแพ้มาตลอดจนต้องถอยร่นไปเรื่อย ๆ ชาวเขมรถิ่นไทย หรือชาวไทยที่พูดภาษาเขมรถิ่นไทย ไพฑูรย์ มิกุล (2542) ได้สันนิษฐานว่า น่าจะอพยพมาจากหลังที่เจ้าเมืองสุรินทร์ได้ยกทัพสมทบทัพกรุงธนบุรี ไปตีเมืองเขมร ซึ่งในครั้งนั้นประมาณปี พ.ศ. 2324-2325 มีชาวเขมรได้อพยพขึ้นมายังจังหวัดสุรินทร์

เป็นจำนวนมาก ซึ่งชาวเขมรกลุ่มนี้ได้กลายเป็นบรรพบุรุษของชาวเขมรถิ่นไทย แต่อาจสันนิษฐานได้อีกว่า ชาวเขมรถิ่นไทยบางกลุ่มที่อยู่อาศัยในแถบที่ราบสูงโคราชเป็นกลุ่มชาวเขมรที่หลงเหลืออยู่ จากสมัยที่เขมรโบราณเรืองอำนาจในแถบนี้ ไม่ได้ถอยร่นไปตามกลุ่มใหญ่ เมื่อขอมเสื่อมอำนาจถูกอาณาจักรสุโขทัยยึดครอง และบรรพบุรุษของชาวเขมรถิ่นไทยบางกลุ่มเป็นเขมรป่าดงที่อาศัยอยู่ในแถบนี้มานานแล้ว

จากการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยพบว่า มีตำนานที่อธิบายความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรอยู่ 4 สำนวน ซึ่งปรากฏในท้องที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ดังจะแสดงในตารางดังต่อไปนี้

ตาราง 8 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์มอญเขมร

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานพ่อค้ากุลา	ที่มาของชื่อทุ่งกุลาร้องไห้ และตำนานของบรรพบุรุษชาวไทยใหญ่ ที่อดีตเคยเดินทางมาค้าขาย ณ บริเวณแห่งนี้ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในทุ่งกุลาร้องไห้	ทุกพื้นที่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้
2. ตำนานเขมรป่าดง	การตั้งถิ่นฐานชาวเขมร นามเรียกขานของสยาม ที่นิยามให้กลุ่มชาวขอม ที่อาศัยอยู่ภายในบริเวณทุ่งกุลา เนื่องจาก เป็นกลุ่มชนอิสระที่ไม่ขึ้นตรงต่อรัฐสยาม และรัฐกัมพูชา	อำเภอดำรงวิทยะปาริ วัง อำเภอรัตนบุรี อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสุรินทร์
3. ตำนานบ้านตาหยวก	อธิบายที่มาของหมู่บ้าน และพื้นที่การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มเขมรถิ่นในทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏหลักฐานการครอบครองพื้นที่มาอย่างยาวนาน ไม่มีการอพยพย้ายถิ่นฐาน	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสวรรคภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานบ้านไพรขลา	ตำนานหมู่บ้าน ความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในตำนานศรีนครเตา ที่เชื่อมโยงหมู่บ้านชาวเขมรที่ให้การช่วยเหลือแหล่งพักพิงแก่เจ้าพ่อศรีนครเตา ในคราวออกบวชหนีคดีความจนเสียชีวิตในหมู่บ้านนี้ ด้วยความช่วยเหลือของเพื่อน (เสี้ยว) คือยายกุลา ตากุลี บรรพบุรุษชาวเขมรและไทโคราช	ตำบลไพรขลา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสุรินทร์

ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวกูย

กลุ่มชาติพันธุ์ชาวกูยเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ขนาดเล็กในทุ่งกุลาร้องไห้ มักอาศัยปะปนกับกลุ่มชาติพันธุ์เขมร และกลุ่มชาติพันธุ์ลาว โดยกลุ่มชาติพันธุ์กูยในทุ่งกุลาร้องไห้ไม่ได้เลี้ยงช้างเหมือนกลุ่มชาติพันธุ์กูยที่อาศัยอยู่ในอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ประวัติความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์กูยนั้น ประสงค์ โสมรัตนานนท์ (2546) ได้อธิบายว่า กูย หรือ กวย เป็นชื่อชาติพันธุ์สายหนึ่ง เป็นชื่อที่คนในชาติพันธุ์นี้ใช้เรียกตนเอง แต่คนไทยเรียกว่า ส่วย ลาวและพม่าเรียกว่า ข่า เป็นเผ่าพันธุ์ดั้งเดิม คือ เนกรีโตเซมิงซาไก ภายหลังเมื่อชาวออสโตริกอพยพเข้ามาอยู่ในชุมชนที่มีการคมนาคมกับออสโตริกมีสายเลือดเป็นเวดติก ในตระกูลออสโตรเอเชียผสมหยิกหยอง จมูกบาน ริมฝีปากหนา ผิวดำ บางคนมีเลือดผสมอารยันมีจมูกโด่งเป็นสัน หน้าผากสูง ปากเล็ก บางพื้นที่พบกูยรูปร่างใหญ่ ไหล่กว้างเป็นเหลี่ยมตามลักษณะของตระกูลสายออสโตรเอเชีย เท่าที่สืบค้นพบมีเผ่าพงศ์กูยกระจายอยู่ทั่วขอบไหล่ดินโดจิ่นและสุวรรณภูมิประมาณ 27 สาขา แต่ละสาขามีภาษาพูดผิดแผกหรือเพี้ยนกันไปสุดแต่อิทธิพลของภาษาข้างเคียงที่รับเข้ามา แต่คำหรือภาษาจัดอยู่ในตระกูลมอญ-เขมร ถิ่นฐานหลัก ๆ ที่พบเห็นชาวกูยอาศัยอยู่หนาแน่น คือ บริเวณรอยต่อพรมแดนพม่ากับจีน ลาวตอนบน บริเวณตอนลุ่มของลาว คือ แขวงจำปาศักดิ์ เวียงทอง อัดปือ บริเวณรอบนอกของจังหวัดนครพนมและมุกดาหาร และในพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ มีชาวกูยจำนวนไม่น้อยตั้งถิ่นฐานอยู่ด้านใต้เทือกเขาพนมดงรัก ในเขตราชอาณาจักรกัมพูชา

สมทรง บุรุษพัฒน์ (2538) ได้อธิบายว่า คนไทยโดยทั่วไปเรียกชาวกูยว่า “ส่วย” เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่กระจายทั่วไปและอาศัยอยู่เป็นกลุ่ม ๆ ในเขตแดนอีสานตอนใต้ และอยู่หนาแน่นในจังหวัดสุรินทร์ จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดบุรีรัมย์ และจังหวัดอุบลราชธานี ตามลำดับและยังปรากฏอยู่ประปรายในพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสุพรรณบุรี ชาวกูยในประเทศไทยมีจำนวนประชากรประมาณเกือบ 300,000 คน ส่วนใหญ่อาศัยปะปนอยู่ในชุมชนชาวเขมรและชาวลาว ต่อมา มีการสั่งสมประสบการณ์ร่วมกัน มีการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม และปัจจุบันนี้กลายเป็นพื้นที่วัฒนธรรมท้องถิ่นอีสานใต้ที่โดดเด่นแห่งหนึ่งของประเทศไทย จากการศึกษาของกลุ่มชาติพันธุ์กูยของ ไชยเดชพนเดณ นักวิจัยชาวเดนมาร์ก พบว่า กลุ่มชาวกูยมีสำเนียงพูดซ้ำเร็วแตกต่างกันแต่พื้นฐานในความหมายของคำ หรือข้อความสามารถฟังเข้าใจกันได้ เช่น กลุ่มกูยเยอ “Kui Yo” พูดภาษากูยเร็วกว่ากลุ่มอื่น ๆ เช่น พูดเร็วกว่ากลุ่มกูยมะโล (KuiM, lo) และ กูยมะลัว (Kui M, loa) ซึ่งการอาศัยอยู่ร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ของชาวกูยได้สะท้อนวิถีชีวิตการอยู่ร่วมกัน การรับและผสมกลมกลืนวัฒนธรรม กลุ่มชาติพันธุ์กูยมีวัฒนธรรมอ่อนกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ จึงยอมรับวัฒนธรรมอื่นเข้ามาปะปนกับวัฒนธรรมของชาวกูย

ในพุทธศตวรรษที่ 22 ลาวได้สถาปนาราชธานี 3 แห่งขึ้นที่จำปาศักดิ์ซึ่งแต่ก่อนเป็นชุมชนกูย แต่ถูกลาวเข้าครอบครอง เจ้าสร้อยศรีสมุทรธารกูร ปฐมกษัตริย์แห่งจำปาศักดิ์ทรงแต่งตั้งให้อาจารย์โสมเข้าไปควบคุมการจับและฝึกช้างที่ชุมชนชาวป่าของกูย คือ เมืองอัดปือ และแสนปาง กูยเลี้ยงช้างจำนวนหนึ่งทนความทารุณและเสียเปรียบไม่ได้จึงอพยพหนีเข้ามาอยู่กับพี่น้องกูยที่จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัดสุรินทร์

ตาราง 9 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์กูย

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานบ้านว่านคำ	ที่มาของชื่อหมู่บ้านการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาวกูย ที่อพยพมาจากฝั่งเมืองอัตปือ นครจำปาศักดิ์	ตำบลว่านคำ อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
2. ตำนานพระยากระตะศิลา	ผู้นำกลุ่มชาวกูยและเยอ ที่อพยพเข้ามาครอบครองพื้นที่ ตั้งถิ่นฐานในบริเวณอำเภอราศีไศล และเขตลุ่มแม่น้ำมูล จนกลายเป็นผีบรรพบุรุษของชาวกูย	อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
3. ตำนานท้าวศรีนครเตา	เจ้าพ่อประจำทุ่งกุลาร้องไห้ บรรพบุรุษชาวกูย ตามความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์กูย ในบริเวณ อำเภอรันบุรี ทำตุม ไปจนถึงพยุหะภูมิพิสัย มีความสอดคล้องกับตำนานชาติพันธุ์ลาว	อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม อำเภอบุณฑลบุรี อำเภอรันบุรี จังหวัดสุรินทร์

ตำนานกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม

คำว่า อัตลักษณ์ มีความหมายที่ครอบคลุมตั้งแต่เรื่องของเชื้อชาติ เพศ สีผิว โดยปัจจุบันเราพบความเปลี่ยนแปลงและความไม่ชัดเจนของการแสดงอัตลักษณ์ในหลาย ๆ กลุ่มชน เนื่องจากอิทธิพลของการพัฒนาและการเปิดรับอารยธรรมของชนเผ่าที่มองว่า ตนเองเป็นผู้มีอารยธรรมเหนือกว่า ดังนั้นการพยายามเปลี่ยนแปลงโดยไม่เข้าใจที่มาของรูปแบบวัฒนธรรมนั้นย่อมทำให้ผู้รับเอาวัฒนธรรมมาตีความหมายที่ผิดแปลกออกไป การดูถูกทางวัฒนธรรมหรือการเหยียดสีผิว การเหยียดชนชั้นจึงเป็นสิ่งที่ตามมา

อภิญา เฟื่องฟูสกุล (2546 อ้างอิงจาก Kathryn Woodward, 1997) ได้กล่าวไว้ว่า อัตลักษณ์คือสิ่งที่ทำให้เรารู้ตัวตนเองว่า เราคือใคร และเราจะดำเนินความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ตลอดจนโลกที่แวดล้อมตัวเราอยู่อย่างไร อัตลักษณ์คือสิ่งที่กำหนดทางเดินให้กับเรา เป็นสิ่งที่บ่งบอกว่าใครเป็นพวกเดียวกับเรา และใครที่แตกต่างจากเรา ส่วนใหญ่แล้วอัตลักษณ์ถูกกำหนดโดยความแตกต่างซึ่งอาจมองเห็นได้ในลักษณะของการแบ่งแยกออกจากกัน เช่น อัตลักษณ์ในรูปแบบความแตกต่างระหว่างชนชาติหรือความขัดแย้งด้านความเชื่อ เป็นต้น

ในประเด็นนี้ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งมีความเชื่อมโยงกับชุมชนและ บ่งบอกอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยแบ่งประเด็นในการศึกษาออกเป็น 6 กลุ่ม ดังนี้ 1) อัตลักษณ์ วัฒนธรรมผี 2) อัตลักษณ์วัฒนธรรมพุทธ 3) อัตลักษณ์วัฒนธรรมข้าว 4) อัตลักษณ์วัฒนธรรมเกลือ 5) อัตลักษณ์วัฒนธรรมป่าโคกป่าดอน และ 6) อัตลักษณ์วัฒนธรรมลุ่มน้ำ ซึ่งจะได้อธิบายไว้ในเนื้อหา ดังต่อไปนี้

อัตลักษณ์วัฒนธรรมผี

การนับถือผีนั้น คงสืบเนื่องมาจากลัทธิบูชาบรรพบุรุษ (Ancestor worship) ซึ่งความ เชื่อนี้เจริญเติบโตมากจากลัทธิที่เชื่อถืออำนาจเหนือธรรมชาติ (Animism) อันเป็นต้นกำเนิดของลัทธิ ประเพณีหลายๆ อย่างและเป็นที่มาของศาสนาบางประเภทด้วย คติความเชื่อเกี่ยวกับผีเป็นความเชื่อ ของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยโบราณ เป็นพัฒนาการของความเชื่อระดับหนึ่งของมนุษย์ที่เปลี่ยนแปลงไปตาม โครงสร้างและสภาพของสังคม ในสังคมที่มีความก้าวหน้าทางวิทยาการและเทคโนโลยีมากขึ้นจะละทิ้ง หรือลดหย่อนความเชื่อเกี่ยวกับผีลงไป จะหันมานับถือพระเจ้าซึ่งก็คือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็นตัว มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์เหนือมนุษย์เหนือธรรมชาติเหมือนผี แต่เรียกชื่อและมีพิธีกรรมที่แตกต่างกันไป เท่านั้น ไม่ได้มุ่งสนองความต้องการในชีวิตประจำวันเท่านั้น แต่จะพยายามแสวงหาคำตอบเกี่ยวกับชีวิต หลังความตาย เสนอความคิดความเชื่อเกี่ยวกับชาติหน้าที่เป็นเหตุเป็นผล มีหลักปรัชญาที่ซับซ้อนมาก ยิ่งขึ้น นับเป็นพัฒนาการความเชื่อระดับหนึ่งที่แสดงถึงภูมิปัญญาในระดับสูงของมนุษย์ ซึ่งนัก มานุษยวิทยากำหนดให้ความเชื่อในลักษณะนี้เป็นศาสนาของสังคมสมัยประวัติศาสตร์ และให้การนับถือ ผีเป็นศาสนาในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่เนื่องจากคติความเชื่อในการนับถือผีเป็นความเชื่อพื้นฐานที่ เก่าแก่ดั้งเดิม ดังนั้นจึงยังคงเหลือความเชื่อดังกล่าวนี้อยู่ในจารีตประเพณีและพฤติกรรมของมนุษย์ใน แทบทุกสังคมไม่มากนักอยู่ในประเด็นนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงวัฒนธรรมอันเกี่ยวเนื่องกับผีของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งมีตำนานบอกเล่าและมีพิธีกรรมปรากฏในท้องถิ่น ดังต่อไปนี้

แนวคิดเรื่องผีอารักษ์

ในทางอุดมคติแม้ว่าพุทธศาสนาจะเป็นศาสนาประจำชุมชน ชาวบ้านทุกคนถือว่าตนเป็นพุทธศาสนิกชนยึดหลักคำสอนในการดำเนินชีวิต ดังเช่นกรณีชุมชนบ่อพันขัน ความเป็นจริง แล้วคนในชุมชนบ่อพันขันต่างก็ยำเกรงอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ เชื่อว่า “ผี” มีบทบาท สำคัญในการกำหนดวิถีชีวิตของคนท้องถิ่นดังเห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อ ดังกล่าวมากมาย อาทิ ความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ และความเชื่อผีดังกล่าวถือเป็นระบบ ความเชื่อทางศาสนาอย่างหนึ่ง เนื่องจากมีความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีการประกอบพิธีกรรมบูชา และบวงสรวงเพื่อสร้างสัมพันธภาพที่ดีกับอำนาจทั้งหลายที่เหนือกว่ามนุษย์ อำนาจดังกล่าวนี้เองที่ทำให้ ผู้คนเชื่อว่ามีพละานุภาพในการควบคุมทั้งสภาวะการณ์ธรรมชาติ และการดำรงวิถีชีวิตของมนุษย์ ผีของ คนชุมชนบ่อพันขันคล้ายกับชุมชนหมู่บ้านนาอัสตร โดยแบ่งเป็นกว้าง ๆ เป็น “ผีดี” และ “ผีร้าย” ใน ส่วนของผีดี เช่น ผีเจ้านาย ผีเมือง ผีบรรพบุรุษ และผีเรือน เป็นต้น (สุเทพ สุนทรเกสซ์, 2548: 129-146) มีที่หรือศาลเป็นที่สิงสถิต ทำหน้าที่ปกป้องรักษาสมาชิกในครัวเรือน หมู่บ้าน และเมือง ให้ความ คุ้มครองลูกบ้านที่มีความเคารพเชื่อถือ โดยลูกบ้านจะต้องทำการบนบานและบวงสรวงบูชาผิอย่าง สม่าเสมอเพื่อให้ผีคุ้มครองและบันดาลให้เกิดความสุขสมบูรณ์อย่างสม่าเสมอ แต่หากลูกบ้านคนใด ประพฤติผิดธรรมเนียมจารีตที่วางไว้ก็จะ “ผิดผี” ซึ่งผีที่คุ้มครองนั้นก็จะทำอันตรายให้ถึงแก่ชีวิตหรือทำ ให้เดือดเนื้อร้อนใจไปตามแต่กรณี ต้องแก้ไขเหตุการณ์ดังกล่าวด้วยการประกอบพิธี “เลี้ยงผี” ถือเป็น

การแข่งขันวิ่งบูชาเพื่อให้ผีเกิดความพอใจ เป็นต้น ส่วนผีร้ายนั้น เป็นผีที่ไม่มีที่สิงสถิต ชอบหลอกหลอน และทำร้ายมนุษย์ เช่น ผีปอบ เมื่อเข้าสิงร่างอาจทำให้ไม่สบายหรืออาจถึงตายได้ มีเพียงหมอผีเท่านั้นที่สามารถขับไล่ผีปอบออกจากร่างของผู้ป่วยได้ โดยการท่องคาถาหรือเขียนติ่งร่างของผู้ป่วยที่ถูกสิง เป็นต้น อย่างไรก็ตามความเชื่อที่ถือเป็นอัตลักษณ์ของชาวชุมชนบ่อพันขันคือความเชื่อ “เจ้าพ่อบ่อพันขัน” เนื่องจากความเชื่อนี้ไม่ได้มีหน้าที่เพียงแค่อำนาจให้เกิดความกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวในสังคม หากยังสะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในท้องถิ่นนี้ได้เป็นอย่างดี เพราะความเชื่อเจ้าพ่อมีสถานภาพที่เปรียบได้ดังสิ่งที่จะต่อต้านหรือสร้างดุลยภาพให้เกิดขึ้นในสังคมท้องถิ่น โดยเฉพาะเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม จะส่งผลให้ระบบความเชื่อนี้ต้องปรับเปลี่ยนให้เข้ากับคุณค่าชุดใหม่ได้ สำหรับความเชื่อผีของชุมชนบ่อพันขัน นอกจากจะแบ่งเป็นสองประเภทใหญ่ ๆ แล้วยังจำแนกออกเป็นประเภทอื่น ได้แก่ ผีบรรพบุรุษ ผีน้ำ ผีตาแฮก ผีป่า และผีปู่ตา

ตาราง 10 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับผีอารักษ์

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานหอพระสังฆราช	หอผีเจ้าพ่อใหญ่ หนึ่งในผีใหญ่ 4 องค์ ตามความเชื่อชาวส่วยเชื้อสายลาว ในบริเวณอำเภอราชไศล	ตำบลด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ
2. ตำนานหอท้าวอุปฮาดป่าดงภู	หอผีเจ้าพ่อใหญ่ หนึ่งในผีใหญ่ 4 องค์ ผลัดกันเป็นใหญ่ในคนละพื้นที่ ระหว่างเจ้าพ่อสังฆราชและอุปฮาด ตามความเชื่อชาวส่วยเชื้อสายลาว ในบริเวณอำเภอราชไศล	อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ
3. ตำนานโหงเจ้าปู่ผ่านขานคำ	หอผีใหญ่ผู้ปกป้องดูแลบ่อพันขัน ตามความเชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ลาว	อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานดอนท้าวเต่า	สถานที่อยู่ของผีเจ้าพ่อศรีนครเตา ในขณะที่ออกไปอยู่กลางทุ่งนา บริเวณทุ่งนารอยต่อระหว่าง อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย และอำเภอยุมพลบุรี หรือ คูนาท้าวเต่า	อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม / อำเภอยุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
5. ตำนานหอปู่ฤๅษีตาไฟ	หอผีผู้เป็นอารักษ์ และมีวิชาอาคมศักดิ์สิทธิ์ มีอิทธิฤทธิ์ทางการทำยารักษาโรค ดูแลรักษาดอนขุมเงิน บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่นิยมมานำน้ำไปทำเป็นยารักษาโรคของชาวบ้าน	ตำบลทุ่งศรีเมือง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
6. ตำนานศาลเจ้าพ่อผ้าแดง	ศาลผีประจำหมู่บ้านชาวเขมร เชื่อว่าเจ้าพ่อจะไม่ใส่เสื้อ แต่จะเป็นผู้มีร่างกายใหญ่โต และนั่งผ้าเตี่ยวสีแดง คล้ายทหารโบราณ	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ตาราง 10 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
7. ตำนานศาลเจ้าพ่อเสือหาญ	ศาลผีประจำทุ่งทุ่งกุลาร้องไห้ฝั่งทางทิศตะวันออก โดยแบ่งกันดูแลคนละครึ่งกับเสี้ยว คือ เจ้าพ่อศรีนครเตาที่ดูแลฝั่งตะวันตก ผีเจ้าพ่อที่มีร่างกายกำยำมีเสือเป็นบริวารคอยส่งเสือกักตักกินควายของชาวบ้านที่ประพาศิละเมิดขอปฏิบัติชาวทุ่ง	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
8. ตำนานศาลยายุกุลตาทุลี	ศาลผีอารักษ์หมู่บ้าน ในฐานะบรรพบุรุษ และผู้คอยปกป้องสมบัติเก่าแก่ คือดูแลโบสถ์ของammae (ท้าวศรีนครเตา) ในความเชื่อกลุ่มชาติพันธุ์เขมร	ตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
9. ตำนานศาลเจ้าพ่อศรีนครเตาท้าวเธอ	หอผีหลักเมืองเมืองรัตนบุรี ในฐานะเจ้าเมืองและผีใหญ่ประจำทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏศาลของเจ้าพ่อศรีนครเตา อยู่ในหลายพื้นที่ ทั่วทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะหมู่บ้านเมืองเตา และเมืองรัตนบุรี ที่มีความเชื่อว่า เป็นบ้านกุดหวายเดิมของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์	อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์
10. ตำนานสุสานช้าง	ศาลผีประจำของกลุ่มชาวญะเลียงช้าง หอผีใหญ่ที่ดูแลรักษาช้าง	ตำบลตากกลาง อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์

ผีบรรพบุรุษ

คือผีปู่ย่าและผีตายาย เป็นผีประจำตระกูลที่นับถือทั้งพ่อแม่ ฝ่ายพ่อเป็นผีปู่-ย่า ฝ่ายแม่เป็นผีตา-ยาย คนไทยลาวไทยเขมรให้ความสำคัญกับพ่อ-แม่ทั้งสองฝ่าย เมื่อออกเรือนสร้างครอบครัวมีลูกหลานคนเดียวกัน แสดงความกตัญญูตอบแทนพ่อแม่ ทั้งเวลามีชีวิตและตายไปเพราะครอบครัวของคนไทยลาวมีทั้งคนเป็นและคนตายอยู่ร่วมกัน “พวกข่อยเชื่อว่าผู้ตายไปยังคงมีชีวิตอยู่คือวิญญาณ” (พระครูเจติยานุรักษ์, 2558: สัมภาษณ์) ความเชื่อคนชุมชนบ่อพันขันเป็นความเชื่อศาสนาแบบชาวบ้านคือเชื่อเรื่องวิญญาณ เพราะเมื่อมีคนตายในครอบครัวหรือคนตายในหมู่บ้านส่วนที่ไม่ใช่ร่างกายหรือความมีชีวิตของผู้ตายยังคงอยู่อาจเรียกสิ่งนั้นว่าวิญญาณหรือขวัญ ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ลูก ๆ และหลาน ๆ ต้องคอยดูแลให้ดี มิฉะนั้นขวัญหรือวิญญาณของผู้ตายอาจทำให้เกิดปัญหาได้ ซึ่งขึ้นอยู่กับความสำคัญของผู้ตายเมื่อตอนมีชีวิตอยู่ ถ้าผู้ตายมีฐานะทางสังคมสำคัญมากหรือมีบทบาทมาก เมื่อตายไปความสำคัญและบทบาทยังคงอยู่ในครัวเรือนหรือชุมชนมีการเก็บกระดูกเอาไว้บูชา สร้างสฤงษณ์เป็นอนุสรณ์สถาน ซึ่งสังคมเกษตรกรรมส่วนใหญ่ให้ความสำคัญนับถือผีบรรพบุรุษสืบทอดจากทั้งสองฝ่าย

ทั้งสองเพศ คือพ่อและแม่เมื่อยังมีชีวิตอยู่ฐานะทางสังคมเป็นหัวหน้าครอบครัว เมื่อตายไปทุกคนในครอบครัวทำพิธีเช่นไหว้ การเช่นไหว้ความแตกต่างกันอยู่ที่ทัศนะที่มีต่อคนตายแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของผู้อยู่กับผู้ตาย เพราะความตายตามคติความเชื่อต่อคนตายแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของผู้ตาย ของผู้อยู่อาศัย เพราะความตายตามคติความเชื่อของสังคมชาวนาไม่ได้แยกหรือหยุดมนุษย์ออกจากครอบครัว หมู่บ้าน หรือชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเอง นั้นแสดงให้เห็นว่าชุมชนเหล่านี้มองความตายว่ายังมีความห่วงใย ความช่วยเหลือ หรืออาจแสดงความโกรธไม่พอใจลูกหลานบ้าง แต่ก็สามารถแก้ปัญหาได้ ด้านการแสดงความเคารพอย่างเหมาะสม จึงมีการกราบไหว้ บูชา และปฏิบัติต่อวิญญาณคล้ายเมื่อยังมีชีวิตอยู่ เพราะบรรพบุรุษเคยมีอำนาจปกครองดูแลลูกหลานมาก่อนจึงถูกมองว่าเป็นผู้เคยรักษาสร้างวิถีปัญหา ให้เกิดพิธีกรรมมาจากความเชื่อเหนือธรรมชาติความสัมพันธ์ทางสังคมกับปัจจัยการผลิต มาจากอำนาจเหนือธรรมชาติเกิดขึ้นในสังคมชาวนา

กล่าวโดยสรุป ทัศนะของคนในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีต่อการคงอยู่ของครอบครัวมีทั้งคนเป็นและคนตายอยู่ร่วมกัน ปฏิบัติต่อคนอยู่และคนตายทั้งความรัก เคารพ ความกลัว ความเชื่อศรัทธาสำคัญเป็นจริยธรรมของครัวเรือนที่ต้องร่วมทุกข์ร่วมสุขตลอดไป ถึงแม้จะแยกครัวเรือนจากพ่อ-แม่ไปอยู่ถิ่นอื่น หรืออยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน เมื่อถึงเวลาไหว้ผีบรรพบุรุษเดือนสิบ (บุญข้าวสาก) ทุกคนกลับมา ผู้ใดไม่กลับมาต้องส่งเงินหรือสิ่งของฝากมาให้คนในตระกูลเดียวกัน ถ้าคนใดไม่ปฏิบัติตามกฎกติกาครัวเรือนเดียวกันจะถือว่าทำผิดศีลคองประเพณี ถูกลงโทษกีดกันขาดจากความเป็นเครือญาติพี่น้องกัน ด้วยกฎอำนาจโลกเหนือธรรมชาติที่สืบตระกูลจากบรรพบุรุษที่เป็นผู้อาวุโสที่คอยดูแลความประพฤติปกป้องรักษาผู้เป็นลูกเมื่อตายไปแล้ว ก็ยังคงบอบบาทนี้อยู่ที่มิได้จบสิ้นไปกับการตาย ฉะนั้นระบบศีลธรรม กฎจารีตจึงถูกผลิตซ้ำตอกย้ำในพิธีบูชา มีพิธีส่งผ่านแสดงถึงความกตัญญู ขอบคุณบิดามารดา สมาชิกในครัวเรือน ซึ่งจะต้องทำกันในเดือนของทุกปี (เหลา โคตรสุวรรณ 2557: สัมภาษณ์)

ตาราง 11 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับผีบรรพบุรุษ

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานเจ้าพ่อกะตะศิลา	บรรพบุรุษของชาวกูย เยอ ผู้นำพาการอพยพชาวกูยเข้าสู่ทุ่งกุลาร้องไห้ มาตั้งถิ่นฐาน ณ บริเวณลุ่มน้ำมูลศิลาลาด ปัจจุบันคือ ราชสีไศล เมื่อเสียชีวิตได้ถูกให้เป็นผีเจ้าพ่อ	อำเภอราชสีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
2. ตำนานยายกุลดาทุล	บรรพบุรุษของกลุ่มไทโคราช และกลุ่มไทเขมรที่เดินทางมาจากเมืองพิมาย มาตั้งถิ่นฐานอยู่ ณ บ้านไพรขลา และผูกเสี่ยว ให้ความช่วยเหลือเจ้าศรีนครเตา เมื่อตายไปถูกยกสถานะให้เป็นผีปกป้องคุ้มครองหมู่บ้าน	ตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์

ตาราง 11 (ต่อ)

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
3. ตำนานจารแก้ว มเหศักดิ์เมือง สุวรรณภูมิ	บรรพบุรุษชาวลาวที่ได้รับอาญาสิทธิ์จากญาคุโพน สะเม็กแห่งนครจำปาศักดิ์ ให้เดินทางนำชาวบ้านมา ตั้งรกราก ณ เมืองทุ่งศรีภูมิ ปัจจุบันคือ อำเภอสุวรรณภูมิ เมื่อเสียชีวิตไปถูกยกสถานะให้ เป็นมเหศักดิ์เมืองทุ่ง	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานหลวง แก้วสุวรรณ	บรรพบุรุษชาวลาวเชื้อสายเวียงจันทน์ ที่ปกครอง เมืองทุ่งและนำพาประชาชนย้ายเมืองทุ่ง มาตั้งเมือง สุวรรณภูมิ เมื่อตายไปถูกยกสถานะให้เป็นมเหศักดิ์ เมืองสุวรรณภูมิ	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
5. ตำนานท้าว จันศรี	บรรพบุรุษเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ผู้พัฒนาเมืองและ นำพาเมืองสุวรรณภูมิไปขึ้นต่อรัฐสยามหลังจากขึ้น ตรงต่อเมืองจำปาศักดิ์มาโดยตลอด	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
6. ตำนานท้าวเซียง	บรรพบุรุษศักดิ์สิทธิ์ผู้เคยเป็นเจ้าเมืองเมื่อเสียชีวิต ถูกยกสถานะให้เป็นผีหลักเมือง	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ผีน้้า

คือ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ทำหน้าที่อารักษ์แม่น้ำของชุมชนบ่อพันขัน อารักษ์บ่อพันขัน
ลำน้ำเสียว และบ่อน้อยมีอายุประมาณ 2,500 ปี ผ่านมา ซึ่งผีได้มาเข้าฝันหรือวิญญาณมาเข้าสิงร่าง
ชาวบ้านโดยมาในเพศชายที่ชอบกินหมากและชอบฟังหมอลำกลอนพื้นบ้าน เจ้าพ่อมีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์
ในบางคืน วันพระขึ้น 8 ค่ำ หรือแรม 15 ค่ำ คนบ้านใกล้เคียงหนองน้ำจะพบเห็นลำแสงพวยพุ่งสว่างจ้า
เป็นดวงไฟในท้องน้ำเกิดขึ้นบ่อย ๆ คนในหมู่บ้านเชื่อว่าเป็นวิญญาณของเจ้าพ่อที่คอยดูแลชุมชนให้สงบ
และป้องกันความขัดแย้งมิให้เกิดในชุมชน คล้ายเป็นการบอกว่าตัวตนของเจ้าพ่อยังอยู่ในคุ่มน้ำเสมอ
และคนในชุมชนบ่อพันขันเชื่อผีเจ้าพ่อ ตั้งศาลบูชาอยู่ที่ใกล้บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์บ่อพันขัน และใกล้ลำเสียว
บ้านตาเฒ่า และที่บ่อน้อยบ้านหนองคูจากอำนาจอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์อารักษ์น้ำทำให้ชุมชนบ่อพันขัน
บ้านหนองคูทำพิธีลอยกระทงลำเสียว พิธีนี้ทำขึ้นเพื่อขอใช้น้ำจากผี และขอบคุณที่ได้ให้ชุมชนมีน้ำ
ใช้ตลอดปี ฤดูกาลผลิตที่ผ่านมา การทำพิธีลอยกระทงในเดือนสิงหาคม เป็นช่วงเวลาที่ชุมชนว่างจาก
ภารกิจการทำนาซึ่งอยู่ในช่วงก่อนการเก็บผลผลิตข้าว เป็นการทำพิธีลอยกระทงเพื่อผลิตซ้ำของคนใน
ชุมชนเรื่องการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ (เดช ภูสองชั้น, 2558: สัมภาษณ์)

ผีป่า

คือ ผีที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่เกี่ยวข้องในการดำรง
ชีพและสร้างพัฒนาการเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรมของชุมชนบ่อพันขันนอกจากจะมีผีเจ้าพ่อบ่อพัน
ขันแล้ว ยังมีผีดงสองก้อน ผีดงใหญ่ ผีหนองคู ผีหนองแคน ผีหนองตาโกน ผีดงบ่อ พื้นที่ป่าโคก และ
หนองน้ำของชุมชนบ่อพันขันจากยุคตั้งถิ่นฐานถึงปี พ.ศ. 2517 ยังคงความอุดมสมบูรณ์ประกอบไปด้วย

ต้นไม้ขนาดใหญ่และไม้เล็ก ๆ ชุมชนบ่อน้ำขุ่นเชื่อว่าพื้นที่ป่ามีผีอารักษ์สิงสถิตอยู่ในต้นไม้ใหญ่ ๆ หรือ ผีป่าอยู่ใกล้หนองน้ำ บ้านตาเถรสร้างศาลผีป่าไว้ที่ตอนก่อนเข้าหมู่บ้านเพราะมีสถานะเป็นผีป่าและผีน้ำ พื้นที่ของชุมชนบ่อน้ำขุ่นมีป่าไม้หนาทึบ มีความอุดมสมบูรณ์จากยุคตั้งถิ่นฐานถึงปี พ.ศ. 2517 ชุมชนบ่อน้ำขุ่นเชื่อว่าผีป่า ผีน้ำ อยู่ในป่าและหนอง ได้ร่วมกันสร้างศาลบูชาไว้ใกล้หนองและในป่า และปัจจุบันนี้ความเชื่อผีป่าไม่ได้ทำพิธีบูชาอย่างที่ผ่านมา จะมีก็แต่เจ้าของนาที่มีที่นาอยู่ใกล้ป่าเท่านั้น แต่ก็ถูกแปลงเป็นผีตาแฮกเพื่อให้ดูแลที่นาแทนการดูแลป่าเหมือนแต่ก่อน เวลาที่ชาวชุมชนบ่อน้ำขุ่นเข้าไปหาเก็บเห็ดยังคงกล่าวร้องขอใช้ผืนป่า จากความเชื่อการนับถืออำนาจผีป่าป้องกันไม่ให้เกิดความขัดแย้ง การบุกรุกทรัพยากรจากผู้ที่ไม่ใช่ประโยชน์ แต่หลังจากนโยบายพัฒนาชุมชนของรัฐบาลกลางเมื่อปี พ.ศ. 2517 เป็นต้นมา พื้นที่ผืนป่าชุมชนกลายเป็นสวนป่ายุคาลิปตัส ผีก็ยังมีบทบาททำหน้าที่รักษาป่าอยู่เหมือนเดิม (พรมมา สอนวิชา, 2559: สัมภาษณ์)

ผีปู่ตา

เกิดจากวิถีชีวิตที่ยอมรับนับถืออำนาจผีในรอบฤดูกาลผลิตของคนในชุมชนบ่อน้ำขุ่น จึงมีศาลปู่ตาขึ้นอยู่ในชุมชนเป็นการผลิตซ้ำความเชื่ออุดมการณ์อำนาจวิถีชีวิตการนับถือผีที่เป็นรากฐานสำคัญ (Shared Norm) ของชุมชน ความคิดดังกล่าวถือว่าผีปู่ตาเป็นผีประจำชาวบ้านที่บรรดาลูกหลานตระกูลเดียวกันยอมรับนับถือ ว่าเป็นผีผู้สร้างบ้านสืบทอดอุดมการณ์วิถีชีวิตอำนาจการนับถือผีปู่ตา มาจากตำนานการสร้างบ้าน เมื่อพิจารณารายละเอียดระบบความเชื่อจิตสำนึกร่วมของคนในชุมชนแล้ว พบว่าผู้คนในชุมชนบ่อน้ำขุ่นยอมรับนับถือระบบความเชื่อลักษณะพุทธศาสนาแบบชาวบ้านที่นับถือพุทธศาสนาและนับถือผีเป็นวัฒนธรรมกลมกลืนกัน มีความสัมพันธ์ต่อโครงสร้างสังคมทั้งในระดับปัจเจกชน ทำพิธีบนบาน เสี่ยงทาย การเดินทางไปประกอบอาชีพ สิ่งของสูญหาย วัวควายเจ็บป่วย ชาวบ้านจะทำพิธีร้องขอให้ผีเฉพาะถิ่นที่หมู่บ้านแต่ละแห่งให้ความเคารพบูชา นอกจากการทำพิธีกรรมส่วนบุคคลเชื่อมโยงคนในครอบครัวให้ช่วยเหลือกันแบ่งปันกันแล้ว ระบบความเชื่ออำนาจผีจิตสำนึกร่วมชุมชน เป็นกลไกควบคุมการปกครองไม่ให้เกิดความขัดแย้งขึ้น

อัตลักษณ์วัฒนธรรมพุทธ

พุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ร่วมของชุมชนแบบชาวบ้าน (Popular Buddhism) คนในชุมชนมีความเชื่อพุทธศาสนาที่ผสมผสานกับผี พราหมณ์ พุทธ เพราะคนไทยลาวมีความเชื่อเรื่องผีค่อนข้างสูง พุทธศาสนาในแบบชาวบ้านนั้นหมายถึงอำนาจผีวิญญาณ เช่น การบูชาผีบรรพบุรุษ นับได้ว่าเป็นศาสนารูปแบบหนึ่ง เป็นการแสดงความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ ตรงกับคำสอนพุทธศาสนาคือ สอนให้ลูกหลานประพฤติความดี เชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม เชื่อว่าการกระทำใด ๆ ก็ตามย่อมมีผลในเรื่องบุญและบาป เช่นเดียวกับชุมชนบ่อน้ำขุ่นได้อธิบายถึงเรื่องบุญและบาปว่า ถ้าเคยทำบุญในชาติก่อนมาก สถานะในชาตินี้ก็จะดี เหตุผลนี้ทำให้ชุมชนยึดมั่นในเรื่องบุญบาปความชั่วและความดี พฤติกรรมที่แสดงออกยอมรับเรื่องเวรกรรมกล่าวว่าชาตินี้ทำกรรมดีไว้ให้มาก ๆ เกิดมาชาตินี้จะได้เป็นคนร่ำรวย (สมเกียรติ สุตพิจิตโต, 2559: สัมภาษณ์) พ้องกับงานพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ พระองค์ได้ทรงศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางความหมายของคำว่าบารมี หมายถึงความเป็นเลิศ ความเปี่ยมสมบูรณ์ในด้านใดก็ได้ ต่อมาความหมายแคบเข้าคือ หมายถึงความเป็นเลิศหรือความบริบูรณ์ในหมวดธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งในพุทธศาสนา ในที่สุดจะหมายถึงความเป็นเลิศที่เป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ความหมายของบารมีที่เข้าใจแพร่หลายในหมู่คนไทย คือ หมวดธรรมะ หรือวิธีการ 10 ประการ ที่จะนำพาผู้ประพฤติปฏิบัติไปถึงจุดสูงสุดของชีวิตคือบรรลุประณิพพาน แต่ความเชื่อที่ว่าบารมี

เป็นเรื่องของพระมหากษัตริย์เรื่องนี้เป็นที่ยอมรับกันมาช้านานในสังคมวัฒนธรรมไทย บารมีเป็นสิ่งที่กษัตริย์ทรงบำเพ็ญมาแต่ชาติก่อน และส่งสมความดีนี้ไว้ทำให้พระองค์เป็นผู้มีอำนาจในปัจจุบัน รวมทั้งมุ่งจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตเพื่อช่วยเวไนยสัตว์ทั้งหลาย พระมหากษัตริย์ที่ดีทรงประกอบด้วย ทศพิธราชธรรม 10 ประการ (การให้ทาน การรักษาศีล การบริจาค ความซื่อตรง ความอ่อนโยน การกำจัดความเกียจคร้านและความชั่ว การไม่โกรธ การไม่เบียดเบียนผู้อื่นตลอดถึงสัตว์ให้ตกทุกข์ได้ยาก ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทน การปฏิบัติไม่ให้ผิดไปจากที่ถูกที่ตรงไม่ให้วิการด้วยอำนาจยินดีในร้าย) ทั้งหมดคือการสะสมความดีก่อให้เกิดบารมี เหตุแห่งความเชื่อดังกล่าวจึงมีการสร้างวัดเกาะบ่อพันขันรัตนโสภณขึ้น โดยมีนัยยะเพื่อการขับเคลื่อนพัฒนาบ่อพันขันให้สามารถดำเนินการไปได้ด้วยพลังศรัทธาของชุมชน

วัดเกาะบ่อพันขันรัตนโสภณสร้างบนเกาะกลางน้ำที่รกร้างด้วยป่าไผ่มะค่า ชาวบ้านเคยมาต้มเกลือได้อาศัยโนนนี้เป็นที่พัก และอาศัยตัดไม้ไปทำฟืนต้มเกลือมาจนกระทั่งปี พ.ศ. 2524 ทางกรมชลประทานได้กั้นเป็นทำนบเป็นฝายน้ำล้น ทำให้พื้นที่บ่อเกลือกลายเป็นท้องน้ำ ชาวบ้านจึงได้เลิกต้มเกลือหันมาหาปลา เมื่อปี พ.ศ. 2539 พระปลัดอำพร กุศลจิตโต ได้ชักชวนคนในชุมชนสร้างวัดในพระพุทธศาสนาขึ้น โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของชุมชน มีการประชุมชุมชนวางแผนการดำเนินการสร้างวัดโดยการวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2539 เป็นการวางศิลาฤกษ์การสร้างพระพุทธสหัสขันธ์มหายานินาถ ที่มีพระเถระผู้ใหญ่ พระภิกษุสามเณรจำนวนมากร่วมพิธี ส่วนประธานฝ่ายฆราวาสมีนายชัยวัฒน์ มาลาคำปลัดอำเภอผู้เป็นหัวหน้าประจำกิ่งอำเภอหนองฮี ซึ่งมีการปกครองชาติไทย ธงธรรมจักรอันเป็นสัญลักษณ์ทางสถาบันชาติและศาสนา มีนัยยะแห่งการอนุญาติของทวยเทพทั้งหลายในอาณาบริเวณบ่อพันขัน

มีตำนานที่เล่าถึงบ่อพันขันว่า บ่อพันขันเกิดขึ้นจากการมีธรรมอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของพระโมคคัลลานเถระ เมื่อครั้งเสด็จมาปราบพระยานาคราช ซึ่งพ่นพิษใส่ ถูกตาประชาชนพลเมืองนครบ่อพันขันจนลูกตากระเด็นออกมา “ปัจจุบันเรียกบ้านตาเถร” เมื่อปราบพระยานาคแล้วได้อิทธิฐานจิ๋วครุฑพระยานาคไว้และเกรงว่าประชาชนพลเมืองนครจำปาขันจะไม่มีน้ำศักดิ์สิทธิ์ชำระพิษนาคร จึงอริฐานนิ้วชี้ลงแผ่นหินเกิดเป็นรอยแตกมีน้ำจืดไหลออกจากช่องหินท่ามกลางความเค็มของเกลือที่เชื่อว่าเป็นพิษพระยานาค จากนั้นชุมชนก็ได้อาศัยน้ำบ่อเล็กดื่มกันเรื่อยมาจนกระทั่งถึงยุคการทำอุตสาหกรรมเกลือสินเธาว์ ชุมชนในละแวกได้อาศัยพื้นที่บ่อพันขันเป็นนาเกลือขนาดใหญ่ มีชุมชนหลายหมู่บ้านมาตั้งเพิงทำเกลือนับพันหลังคาเรือนตามเนินดินธรรมชาติที่อยู่เดิม และทำให้เกิดชื่อบ้านนามเมืองตามเนินที่หมู่บ้านนั้น ๆ มาพักต้มเกลือ เช่น เนินหนองเหล็กหมู่บ้านหนองเหล็กมาอาศัยพักต้มเกลือ เนินบ้านเด่นราชภูร์ เนินหญ้าน้อย เนินกกกอก บ้านกอกแก้ว มาอาศัยพักต้มเกลือ เนินขันหมาก บ้านหญ้าหนอง อาศัยพักต้มเกลือ โดยทั้งหมดนั้นได้อาศัยน้ำเค็มบ่อพันขันมาต้มเป็นเกลือส่งขาย

ชุมชนในพื้นที่ได้อาศัยบ่อน้ำเล็ก ๆ บนแผ่นหินมาใช้ดื่มกิน และเป็นที่น่าสนใจว่าชุมชนแม้จะมีจำนวนมากแต่บ่อน้ำเล็ก ๆ ก็ยังไหลออกมาเลี้ยงประชาชนไม่มีวันหมด ด้วยความที่บ่อน้ำดังกล่าวตั้งอยู่บนแผ่นหิน มีลักษณะเหมือนครกตำข้าวของชาวบ้านจึงถูกเรียกว่า “น้ำสร้างครก” ต่อมานานเข้าเกลือที่บ่อพันขันเป็นเกลือที่มีคุณภาพดีใช้ทำปลาร้าไม่เน่าเปื่อยเนื้อปลาที่หมักมีรสดีและถนอมอาหารไว้ได้นาน ชื่อเสียงจึงจรกระจายไปยังภูมิภาคต่าง ๆ พวกพ่อค้าที่อยู่ภาคกลางทราบจึงมาซื้อเกลือบ่อพันขันเพื่อนำไปขายยังแคว้นต่าง ๆ การเข้ามาพักในพื้นที่จึงสอบถามชาวบ้านถึงแหล่งน้ำ

จิตว่า คนนับพันคนอาศัยน้ำที่ไหลอุปโภคบริโภค จึงทราบที่มาว่าได้อาศัยน้ำบ่อเล็กบนแผ่นดินมาดื่ม และให้คนได้อาศัย แต่เมื่อใช้ไปแล้วตกเท่าไรก็ไม่หมดจึงถูกเรียกว่า “บ่อพันขัน”

การใช้น้ำบ่อพันขันแม้จะมีคนมาใช้นามากมายก็ได้มีความขัดแย้งและแก่งแย่งกันใช้น้ำ สิ่งหนึ่งคือ อารักขที่รักษาบ่อน้ำแห่งนี้ ชุมชนการทำนาเกลือมีความเชื่อและศรัทธาว่าพื้นที่ทั้งหมดนี้มี เจ้าพ่อบ่อพันขันเป็นผู้ดูแลรักษากลายเป็นพุทธศาสนาแบบชาวบ้านขึ้น เมื่อผู้คนมาสู่ดินแดนแห่งนี้ นอกจากจะได้ดำรงตนในศีล 5 แล้วยังต้องปฏิบัติตามกติกาดังกล่าวของความเป็นลูกฟุ้งซันเทียนเจ้าพ่อ บ่อพันขันคือ 1. ห้ามพูดหมิ่นประมาทเจ้าปู่ 2. ห้ามกระทำความผิดประเวณีในพื้นที่อารักขของเจ้าปู่ 3. ห้าม แก่งแย่งน้ำและขวางกั้นน้ำไว้แต่เพียงผู้เดียว 4. ทุกคนเมื่อถึงฤดูกาลต้องทำพิธีเลี้ยงบ่อ กติกาเหล่านี้ทุกคนต้องเคารพอย่างเคร่งครัด ถ้าไม่เคารพเมื่อถึงฤดูกาลทรงเจ้า เจ้าปู่ก็จะตกและทำให้เกิดเจ็บป่วยจนต้องมาขมาจึงจะหายป่วย หรือหากละเลยก็จะเกิดอาเพศทั้งชุมชน จึงทำให้ทุกคนไม่กล้าทำผิดกติกา และมีการจัดการการใช้น้ำดื่มเกลือกันอย่างสะดวกและอยู่อย่างผาสุกตลอดมา คิดเกี่ยวกับความเชื่อของคนในชุมชนนอกจากจะเชื่อเจ้าพ่อบ่อพันขันแล้วยังเชื่อในพระยานาคในพุทธศาสนา

นอกจากนี้ยังพบว่าในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ก็ปรากฏมีตำนานพุทธสาวกและตำนาน พระอริยสงฆ์ อยู่ 2 ตำนาน ได้แก่ ตำนานพระโมคคัลลานะ และตำนานหลวงปู่ธรรมรังสี

ตำนานพระโมคคัลลานะ เป็นตำนานที่กล่าวถึงพระผู้มีฤทธิ์ผู้เป็นอัครสาวกของ พระพุทธเจ้าเสด็จมาปราบพญานาค เพื่อให้ชาวมุขย์ได้มีน้ำดื่มน้ำใช้อย่างไม่มีวันเหือดแห้ง ซึ่งก็คือบ่อ พันขันในปัจจุบัน ชาวทุ่งกุลาร้องไห้จึงเชื่อว่าที่แห่งนั้นเป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ มีความเกี่ยวข้องกับพุทธ ศาสนา คือ มีพระสาวกและพญานาค ความเชื่อลักษณะนี้เป็นความเชื่อที่มีมาตั้งแต่สมัยบรรพกาลหรือ เรียกว่าความเชื่อดั้งเดิมที่ว่าพญานาคเป็นสัตว์ที่คอยพิทักษ์รักษาพุทธศาสนาและเป็นสัตว์มีพิษร้ายแรง มาก แต่บางตัวก็เป็นมิถุนาหรือคอยทำร้ายพระอริยเจ้าและมนุษย์ทั่วไป จึงจำเป็นต้องมีผู้มีฤทธิ์ที่สามารถ ปราบพญานาคได้นั้นก็คือพระโมคคัลลานะ ซึ่งมีตำนานเล่าถึงพระโมคคัลลานะปราบพญานาคในพุทธ ประวัติดูอยู่ตอนหนึ่งว่า พญานาคนั้นโหดเหี้ยมทาราษเป็นนาคที่มีฤทธิ์ต่อพระพุทธเจ้า และหมาย ประทุษร้ายต่อพระองค์และอัครสาวก พระโมคคัลลานะจึงของอาสาปราบพญานาคนั้นโหดเหี้ยม เมื่อพระ พุทธองค์ทรงอนุญาตพระโมคคัลลานะก็ไม่รอช้าได้สำแดงฤทธิ์ต่อสู้กับพญานาคนั้นโหดเหี้ยมได้รับชัยชนะ พญานาคนั้นโหดเหี้ยมแพ้วและถวายเป็นพุทธมามกะ ในตำนานเรื่องบ่อพันขันนี้ก็เชื่อตรงกันอยู่อย่าง หนึ่งว่าพญานาคมีพิษแต่ต่อมาเวลาผ่านไปพิษนั้นก็กลายเป็นเกลือที่มีความเค็มให้ชาวบ้านได้นำมา บริโภคได้ ลักษณะดังกล่าวนี้จึงเป็นการสะท้อนอัตลักษณ์ทางพุทธแบบชาวบ้านที่ผนวกไปด้วยคติความ เชื่อและภูมิลักษณะทางวัฒนธรรม

ในส่วนของตำนานหลวงปู่ธรรมรังสีนั้น เป็นเรื่องราวของพระสงฆ์ชาวกำพูชาที่มา พำนักอยู่ในเขตเขาพนมดิน จังหวัดสุรินทร์ ท่านเป็นพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติตามหลักพระธรรมวินัยอย่าง เคร่งครัด กล่าวกันว่าท่านมีภูมิจิตภูมิธรรมอันบริสุทธิ์และทรงอภิญาสามารถติดต่อสื่อสารกับเหล่า เทวดาและพญานาคในภูมิต่าง ๆ ได้ ชาวบ้านขนานนามท่านว่า “เทพเจ้าแห่งเขาพนมดิน” ในสมัยที่ ท่านยังทรงธาตุขันธ์อยู่นั้น ท่านได้นำพาชาวบ้านให้ฝึกภาวนากรรมฐานและสร้างวัด ทำให้ชาวบ้านได้ รู้จักและหันมานับถือพุทธศาสนาแทนการนับถือผี แต่ก็ยังมีบ้างที่นับถือผีอยู่และนับถือพุทธศาสนาเป็น แบบผสมผสานกัน อย่างไรก็ตามหลวงปู่ธรรมรังสีก็ขึ้นชื่อว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญที่เผยแพร่คำสอนทาง พุทธศาสนาให้กับชาวทุ่งกุลาร้องไห้ จนทำให้ชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีวัฒนธรรมพุทธสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้

อัตลักษณ์วัฒนธรรมข้าว

ข้าวเป็นพืชที่มีความสำคัญต่อสังคมอีสานเนิ่นนาน ทั้งเป็นพืชเพื่อการบริโภค และพืชที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ ความเชื่อของสังคม ดังนั้นการสร้างตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับข้าวของชุมชนอีสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จึงปรากฏตำนานในรูปแบบต่างๆ ตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน ผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ เชื่อว่าข้าวเป็นของสูง มีความศักดิ์สิทธิ์ และมีเทวดารักษาอยู่ การปฏิบัติต่อข้าวของผู้คนในสังคมจึงเป็นการแสดงออกในเชิงการให้ความเคารพ มีพิธีกรรมและตำนานที่พิชิตเกี่ยวกับประวัติที่มาของข้าว ในฐานะผู้มีบุญคุณต่อมนุษย์

การศึกษาตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของข้าวที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ เป็นการศึกษาบทบาทของตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่มีเหตุผลต่อการอธิบายโครงสร้างความสัมพันธ์เกี่ยวกับสังคม สมาชิกในสังคมผ่านตำนานปรัมปรา (ศิริพร ณ ถลาง, 2557) ตำนานยังเป็นสื่อที่แสดงให้เห็นถึงคติ ความเชื่อ และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ ตำนานที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้มีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรม ที่ผู้คนแสดงออกเกี่ยวกับข้าวอันเป็นวัฒนธรรมของชุมชนในบริเวณทุ่งร่วมกัน ทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ลาว กลุ่มชาติพันธุ์เขมร และกลุ่มชาติพันธุ์กวยเยอ

ในการศึกษาวัฒนธรรมข้าวในประเด็นนี้ผู้วิจัยได้จำแนกตำนานข้าวประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ตามกลุ่มชาติพันธุ์ดังต่อไปนี้

คติความเชื่อในตำนานข้าวในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้

ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาว เขมร เยอ กวย และกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ซึ่งแต่ละกลุ่มนั้นล้วนมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับข้าวในลักษณะต่าง ๆ ตามแต่ละสำนวนของท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นคติความเชื่อ และอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ แต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ปรากฏก็ปรากฏคติความเชื่อที่คล้ายกันบ้างและแตกต่างกันบ้าง ซึ่งผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์เป็นประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

คติความเชื่อในตำนานข้าวสำนวนของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว

ในทุ่งกุลาร้องไห้กลุ่มชาติพันธุ์ลาวเป็นกลุ่มที่มีประชากรมากที่สุดในพื้นที่ และเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่ชัดเจนมากที่สุด เช่น ฮีต 12 หรือ ประเพณีทั้ง 12 เดือน ซึ่งกลุ่มชาติพันธุ์ลาวได้ถือปฏิบัติมาเป็นเวลานาน ในด้านของสำนวนตำนานข้าวมีความเชื่อว่า ในสมัยก่อนเมล็ดข้าวมีขนาดเท่าลูกมะพร้าว สามารถบินมาเข้ายังฉางได้เอง วันหนึ่งมีแม่มายำรายาญจึงฟันหรือด่าข้าวทำให้ข้าวแตกกลายเป็นเมล็ดเล็ก ๆ และมนุษย์ต้องปลูกข้าวเอง ส่วนความเชื่อด้านที่มาของข้าวกลุ่มชาติพันธุ์ลาวมีตำนานเล่าว่า “ข้าวมีมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้ากุกสันโธพระพุทธรูปองค์แรกในภัทรกัป จากทั้งหมด 5 พระองค์ พระพุทธรูปเจ้ากุกสันโธจึงถือว่าข้าวนี้ได้กำเนิดมีมาช้านานคู่โลกนี้” นอกจากนี้ยังเล่าถึงลักษณะของเมล็ดข้าวว่าเท่าลูกมะพร้าว ลูกตาล และมีความเหนียว ลอยมาเข้ายังฉางเอง

นอกจากตำนานข้าวจะกล่าวถึงช่วงเวลาการเกิดและลักษณะของข้าวแล้ว ก็ยังมีความเชื่ออีกว่า พระฤๅษีเป็นผู้มอบข้าวให้แก่มนุษย์ คำเรื่องตำนานเล่าว่า “ในสมัยนั้นผู้คนมีความอดอยากเพราะไม่มีข้าวกิน หลังจากที่หญิงม่ายไล่ตีข้าวทำให้แม่โพสพโกรธหนีไปอยู่กับฤๅษี ต่อมานางแม่มายจึงไปขอพรเป็นเมล็ดข้าวกับพระฤๅษี พระฤๅษีจึงเสกรวงข้าวใหญ่สามารถเลี้ยงคนได้ กินอย่างไรก็ไม่วันหมด และมอบให้ไปแจกจ่ายมนุษย์”

จะสังเกตเห็นว่ามีคติความเชื่อในเรื่องของแม่โพสพในตำนานด้วย ซึ่งแม่โพสพนี้เป็นเทพธิดาผู้ดูแลรักษาข้าว ในบางตำนานได้มีการกล่าวถึงที่มาของแม่โพสพเอาไว้ อีกทั้งยังมีการทำพิธีเลี้ยงแม่โพสพและส่วขวัญข้าวในช่วงระหว่างที่ทำนา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวต่อความเชื่อเรื่องแม่โพสพนี้ ในทุ่งกุลาร้องไห้มีตำนานที่เล่าถึงแม่โพสพอยู่ 3 ตำนาน มีลักษณะที่แตกต่างกัน ได้แก่ 1. แม่โพสพ คือ ข้าว 2. แม่โพสพเป็นลูกสาวพระอินทร์ และ 3. แม่โพสพเป็นลูกสาวพระฤๅษีดำนานข้าวทั้งสามกลุ่มนี้มีความคล้ายกับตำนานข้าวของชนชาติไท อาจเป็นเพราะได้รับอิทธิพลมาจากการแพร่กระจายของนิทานอาจจะเป็นแบบเอกกำเนิดหรือพหุกำเนิดก็ไม่อาจจะระบุได้ แต่อย่างไรก็ตามความเชื่อเกี่ยวกับแม่โพสพนี้ก็เป็นสิ่งสำคัญที่เป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น

พิธีการทำขวัญข้าว

สังคมอีสานส่วนใหญ่จะรู้จักพิธีทำขวัญข้าว เพราะเป็นสิ่งที่ถือปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษจนกระทั่งถึงปัจจุบัน มีตำนานที่เล่าถึงที่มาแห่งพิธีนี้ว่า “แต่เดิมนั้นข้าวจ้าวมาเข้ายุ่งฉางเอง คนไม่ต้องทำนา วันหนึ่งแม่มาติข้าวและดำข้าวที่บินมาเร็วเพราะนางสร้างแล้วยังไม่เสร็จ จึงทำให้ข้าวไม่พอใจและบินหนีไปในป่า มนุษย์เกิดความอดอยากขาดแคลนอาหารจึงได้ออกตามหาและสุดท้ายก็ได้พบแม่โพสพและตกลงกันไว้ว่า เมื่อถึงวันเวลาที่จะทำนามนุษย์ต้องประกอบพิธีทำขวัญข้าวเพื่อระลึกถึงบุญคุณของข้าว และเป็นการบูชาข้าวหรือแม่โพสพ” จากตำนานข้าวสำนวนต่าง ๆ ที่มีการเล่าขานสืบต่อกันมา จะเห็นได้ว่าการประกอบสร้างให้เป็นเรื่องของความศักดิ์สิทธิ์ มีความพิเศษกว่าพืชพรรณชนิดต่าง ๆ และยังมีพิธีกรรมเข้ามาเกี่ยวข้องเป็นการตอกย้ำความศักดิ์สิทธิ์ของข้าวเพิ่มขึ้น โดยขณะที่ประกอบพิธีทำขวัญข้าวนั้นจะมีการนำข้าวมากองไว้คล้ายเจดีย์ทราย และมีการสวดบริกรรมลานข้าวที่กองไว้นั้นให้ความหมายว่านั่นเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ควรเคารพ และข้าวที่ผ่านพิธีนั้นถือว่าเป็นข้าวมงคลข้าวศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านจะแบ่งข้าวที่ทำพิธีบางส่วนเอาไว้บูชาและบางส่วนเก็บไว้เพื่อเป็นเมล็ดพันธุ์ปีต่อไป ส่วนที่เหลือจะใช้ในการบริโภคและซื้อขาย ในตำนานข้าวบางสำนวนได้มีการระบุวันเวลาในการประกอบพิธีกรรม เช่น คนจะต้องทำขวัญข้าวเมื่อถึงวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 (ภาษาท้องถิ่นเรียกกันว่า “มือกบมีปาก นาคบมีฮู้”) เนื่องจากถือว่าวันนี้เป็นวันดี เป็นวันมงคลในคติความเชื่อของชาวอีสานเป็นวันที่มีความอุดมสมบูรณ์ในการเอาข้าวขึ้นเล้า ในวันนี้จะทำให้ข้าวนั้นมีกินตลอดไม่มีวันหมดหรือลดลงไปแต่อย่างใดดังความว่า “กินบกก จกบลง”

จากตำนานข้าวสู่การประกอบพิธีกรรมทำขวัญข้าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของข้าวที่มีต่อสังคมไทยและสังคมอีสาน ด้วยความที่กลุ่มชาติพันธุ์ลาวมีวัฒนธรรมการบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก จึงได้เกิดมีตำนานข้าวและพิธีกรรมการส่วขวัญข้าวดังที่กล่าวมานั้น อนึ่งพิธีกรรมก็เปรียบเสมือนเป็นการแสดงออกเพื่อความเคารพและบูชา ระลึกถึงบุญคุณของข้าวที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิต

คติความเชื่อปรากฏในตำนานข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร

กลุ่มชาติพันธุ์เขมรเป็นกลุ่มที่มีจำนวนประชากรมากเป็นอันดับที่ 2 รองจากชาติพันธุ์ลาว มีวัฒนธรรมและประเพณีที่แตกต่างจากลาวอย่างมากอย่างชัดเจน โดยที่คนภายนอกสามารถจำแนกกลุ่มชาติพันธุ์ลาวและเขมรออกจากกันได้โดยพิจารณาจากภาษาที่ใช้ กลุ่มชาติพันธุ์ลาวนิยมพูดภาษาลาวหรือภาษาอีสานแต่กลุ่มชาติพันธุ์เขมรจะพูดภาษาเขมร (เขมรถิ่นไทย) และภาษาไทยกลางที่มีสำเนียงเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น ก็สังเกตเห็นได้ชัดว่ากลุ่มชาติพันธุ์ลาวและเขมรมีภาษาวัฒนธรรมที่เป็นอัตลักษณ์เฉพาะอย่างเด่นชัด แต่ทั้งสองกลุ่มชาติพันธุ์ก็มีวัฒนธรรมความเชื่อและ

พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวเหมือนกัน และมีตำนานเกี่ยวกับข้าวเช่นเดียวกัน เช่น ตำนานปลานำข้าวมาให้คน ตำนานคนกินรำข้าว และตำนานพ่อโพสพเป็นสามีของแม่โพสพ ซึ่งตำนานเหล่านี้มีเนื้อเรื่องที่สะท้อนอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เขมรอยู่พอสมควร

ในด้านของความเชื่อเกี่ยวกับที่มาของข้าว ตำนานบางสำนวนปรากฏเนื้อเรื่องแบบเดียวกันกับตำนานของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวคือ ข้าวบินไปเข้ายุ้งฉางเอง ซึ่งแบบเรื่องลักษณะนี้แพร่กระจายในท้องถิ่นอีสานและเหนือ นอกจากนี้ในกลุ่มชาติพันธุ์เขมรยังปรากฏความเชื่อที่ว่าปลาเป็นผู้ที่นำข้าวมาให้คน ตำนานนี้พบว่ามีในกลุ่มชาติพันธุ์เขมรเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้นซึ่งไม่ปรากฏในกลุ่มชาติพันธุ์อื่นเลย ชาวเขมรเชื่อว่าข้าวนั้นอยู่ในชอกหินอันคับแคบแต่ปลาสลิดและปลาตองได้มุดเข้าไปเอาข้าวมาให้แก่มนุษย์ ทำให้ลำตัวของปลาทั้งสองชนิดนั้นมีลักษณะที่แบนลึบเนื่องจากต้องมุดเข้าไปในชอกหินที่คับแคบ เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วเพื่อเป็นการระลึกถึงบุญคุณของปลาทั้งสอง จึงให้มีการนำปลาทั้ง 2 ชนิดนี้ มาเป็นส่วนประกอบร่วมในพิธีกรรมการทำขวัญข้าวอยู่เสมอให้ขาด โดยนำปลาตองและปลาสลิดที่มีขนาดใหญ่ที่สุดเท่าที่จะหาได้มารวมกันให้แห้ง และนำขึ้นไปไว้ในเล้าข้าวร่วมกับสิ่งอื่นๆ เช่น ใบคูณ ใบยอ เป็นต้น ตำนานข้าวสำนวนนี้นอกจากจะบอกถึงที่มาของข้าวแล้วยังแสดงให้เห็นถึงที่มาของการนำปลามาประกอบพิธีทำขวัญข้าว อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติและข้าวปลาอาหารว่าเป็นของคู่กันที่ชาวอีสานนำมาบริโภคเป็นอาหาร นับว่าเป็นการสืบทอดคติความเชื่อและพิธีกรรมให้คนรุ่นหลังได้ถือปฏิบัติ

นอกจากนี้ยังมีตำนานอีกสำนวนหนึ่งที่กล่าวถึงที่มาของข้าวว่า พระฤๅษีเป็นผู้ค้นพบข้าว สำนวนนี้มีความน่าสนใจยิ่งเพราะไม่ปรากฏในกลุ่มชาติพันธุ์อื่นแต่อย่างใด คำเรื่องมีอยู่ว่าสมัยก่อนนั้นมีพระฤๅษีอาศัยอยู่กุฎิในป่า อยู่มาวันหนึ่งก็มีเม็ดข้าวลอยมาตกอยู่หน้ากุฎิของพระฤๅษีพอพระฤๅษีมาพบเข้าก็ไม่กล้ากินเพราะกลัวจะมีพิษ จึงได้เฝ้าสังเกตดูในขณะนั้นก็มีนกมาจิกกินเม็ดข้าว จึงคิดว่าข้าวนี้สามารถนำไปกินได้ จากนั้นจึงแจกจ่ายคนทั่วไป คนจึงมีข้าวกินตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ในส่วนของความเชื่อที่เกี่ยวกับแม่โพสพนั้นกลุ่มชาติพันธุ์เขมรเองก็มีตำนานที่เล่าไว้อย่างพิสดาร อยู่ 2 สำนวน ได้แก่ 1. พ่อโพสพเป็นสามีแม่โพสพ 2. แม่โพสพพุทิสร่างเป็นอาหารให้มนุษย์ ความเชื่อที่ว่าพ่อโพสพเป็นสามีแม่โพสพนี้ตามตำนานเล่าว่า พ่อโพสพเป็นเทวดาจุติลงมาจากสวรรค์ ได้ทำนาเพียง 1 งาน ก็มีข้าวกินไปตลอด โดยระยะเวลาการทำนาของพ่อโพสพจะทำนาเพียงวันเดียวก็สามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้แล้ว ภายหลังพ่อโพสพได้ตายไปจึงได้ฝากชื่อไว้กับภรรยากลายเป็นแม่โพสพแทน จึงเรียกว่าแม่โพสพจวบจนปัจจุบัน จากตำนานสำนวนแรกนี้มีการกล่าวถึงพ่อโพสพก่อนที่จะมีแม่โพสพ มีความแตกต่างจากสำนวนตำนานข้าวเรื่องอื่น ๆ ที่เคยมีมาจากความเชื่อดั้งเดิมของชนชาติไทที่เชื่อว่าเทพผู้รักษาข้าวเป็นผู้หญิง จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงการปกครองของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรว่าเป็นการปกครองแบบปิตาธิปไตย ชายเป็นใหญ่ จึงมีการสร้างตำนานให้ผู้ชายมีบทบาทว่าเป็นผู้สร้างหรือผู้บุกเบิกให้กับมวลมนุษยชาติก่อนจะมีบทบาทของผู้หญิงตามมาทีหลัง ส่วนสำนวนที่สองว่าแม่โพสพพุทิสร่างกายเป็นอาหารให้มนุษย์นั้น ตำนานเล่าว่า “แม่โพสพได้ลงมาจากสวรรค์ ได้พบพระฤๅษีตาไฟ พระฤๅษีรูปนี้ 1 ปีจะลืมตาเพียงครั้งเดียว เมื่อใดที่ลืมตาจะเกิดไฟไหม้ไปในบริเวณที่มองไป ด้วยกลิ่นกายอันหอมรัญจวนของแม่โพสพ ทำให้พระฤๅษีแปลกใจว่าเป็นกลิ่นอะไรจึงได้ลืมตาขึ้นดูทำให้ไฟเผาไร่แม่โพสพกลายเป็นจุล พระฤๅษีจึงขุบชีวิตแม่โพสพขึ้นมาอีกครั้ง แม่โพสพจึงแจ้งความประสงค์กับพระฤๅษีว่าขออุทิศเนื้อหนังมังสาให้มนุษย์กิน”

ความเชื่อเรื่องสูตรทายเกี่ยวกับข้าวคือ เหตุผลที่ทำให้ข้าวมีเม็ดเล็กลง ความเชื่อของชาติพันธุ์เขมรจะเชื่อและมีเรื่องเล่าเหมือนกันกับกลุ่มชาติพันธุ์ลาว คือ เม็ดข้าวมีขนาดเท่าลูกมะพร้าว บินไปเข้ายังฉางเอง และแม่มายตีข้าวแตกเป็นเม็ดเล็ก ๆ การที่ตำนานข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรบางสำนวนมีความคล้ายคลึงของลาวนั้น ก็แสดงให้เห็นว่ากลุ่มชาติพันธุ์เขมรได้รับเอาวัฒนธรรมและตำนานข้าวเข้ามาในวัฒนธรรมของตนเอง อาจด้วยเหตุเพราะกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งสองกลุ่มนี้อาศัยอยู่ร่วมกันในพื้นที่เดียวกันหรือใกล้เคียงกัน จึงได้มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและประเพณี ไม่ว่าจะเป็นการแต่งงานข้ามกลุ่มชาติพันธุ์ก็เป็นเหตุผลที่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมด้วยอีกประการหนึ่ง และการใช้ตอนตาปู้ร่วมกันกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งสองนี้ก็จะร่วมทำพิธีด้วยกัน หรือแม้แต่ในหมู่บ้านมีพิธีกรรมขอฝนของชาวลาวแต่ชาติพันธุ์เขมรก็เข้าร่วมพิธีต่าง ๆ เหล่านั้นด้วย

จากการศึกษาตำนานข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร จะเห็นได้ว่าตำนานข้าวบางเรื่องมีความต้องการจะหลีกเลี่ยงออกจากกระแสวัฒนธรรมหลักในสังคม คือ วัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว และเพื่อเป็นการยืนยันตัวตนของกลุ่มชาติพันธุ์ตนให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น จึงสร้างความแตกต่างทางวัฒนธรรม โดยการสร้างตำนานข้าวขึ้นมาใหม่เป็นแบบเฉพาะของตนเองที่มีความพิสดาร และได้ใส่คติความเชื่อของเขมรลงไปอย่างเห็นได้ชัด แต่ตำนานข้าวบางเรื่องก็ได้รับอิทธิพลมาจากลาว เช่น แบบเรื่องที่ว่าคนตีข้าว แบบนี้กระจายอยู่ทั่วทุกพื้นที่ แต่ตำนานสำนวนของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรบางก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดบางส่วนเพื่อความแตกต่างและตัวตนขึ้นมา

คติความเชื่อปรากฏในตำนานข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์กูย

กลุ่มชาติพันธุ์กูยเป็นกลุ่มที่มีประชากรน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับชาติพันธุ์ลาวและเขมร มีเพียง 2 หมู่บ้านคือ หมู่บ้านหนองกลาง และหมู่บ้านแจ่มอารมณ์ ตำบลดงครั่งใหญ่ อำเภอกษัตริย์ จังหวัดร้อยเอ็ด ลักษณะภายในหมู่บ้านมีการอยู่ร่วมกันหลายชาติพันธุ์ เช่น ลาว เขมร กูย เป็นต้น ตำนานข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์กูยมีเพียง 2 สำนวนเท่านั้น และเป็นตำนานที่มีแบบเรื่องคล้ายคลึงกันกับตำนานของลาวเป็นอย่างมาก ดังเช่นความเชื่อเรื่องที่มาของข้าว ตำนานกลุ่มชาติพันธุ์กูยเชื่อว่าข้าวบินมาสู่ยังฉางได้เอง ส่วนอีกตำนานหนึ่งว่าข้าวเม็ดใหญ่เวลาที่จะกิน ต้องเอามือผ่าข้าวออกจึงจะกินได้

นอกจากนี้ยังมีตำนานที่บอกมูลเหตุว่าทำไมข้าวเม็ดเล็ก ซึ่งตำนานกลุ่มชาติพันธุ์กูยมีความคล้ายคลึงกับตำนานชาติพันธุ์ลาว เนื่องจากตำนานข้าวบางสำนวนมีการสร้างตำนานเชิงประณิประนอมระหว่างคนกับข้าว แต่ในบางสำนวนก็เกิดการปะทะกันระหว่างคนและข้าวจากการศึกษาตำนานข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์กูยพบว่ามีความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้ข้าวมีเม็ดเล็กลง 2 ความเชื่อ คือ 1. คนขอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ข้าวมีเม็ดเล็กลง 2. คนดำข้าวทำให้ข้าวเม็ดเล็กลง

ตำนานที่ว่าคนขอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ข้าวมีเม็ดเล็กลง มีเค้าเรื่องว่า สมัยก่อนข้าวมีขนาดใหญ่ ทำให้ลำบากในการกินปูเสาะสาขาสั่งกะสิจึงอธิษฐานให้ข้าวมีเม็ดเล็กลง ซึ่งเนื้อเรื่องนั้นจะไม่มีปะทะหรือมีความขัดแย้งกันโดยตรงระหว่างคนกับข้าว เหมือนดังตำนานของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวที่ว่าแม่มายตีข้าว แต่ของกลุ่มชาติพันธุ์กูยจะสร้างตำนานให้เป็นการขออำนาจจากเทวดาบันดาลการที่กลุ่มชาติพันธุ์กูยสร้างตำนานข้าวในเชิงประณิประนอมเช่นนี้ ก็อาจเพราะกูยเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีขนาดเล็ก เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มชาติพันธุ์ลาวและเขมรที่อาศัยอยู่รอบข้าง กลุ่มชาติพันธุ์กูยจึงเป็นชนกลุ่มน้อยที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ แต่อย่างไรก็ตามกลุ่มชาติพันธุ์กูยก็เรียนรู้ที่อยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติสุข ไม่สร้างความแตกแยกหรือขัดแย้งใด ๆ ส่งผลถึงการสร้างตำนานข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์กูยที่สะท้อนอัตลักษณ์และความเชื่อผ่านเรื่องเล่าส่วนตำนานที่กล่าวว่าคนดำข้าวทำให้ข้าวเม็ดเล็กลง คติความเชื่อนี้

คล้ายกับความเชื่อของลาวอย่างเห็นได้ชัด จะเรียกว่าเป็นสำนวนเดียวกันเลยก็ได้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะตำนานข้าวที่เล่ามานั้นเป็นการเล่าตามหมอลำที่เคยแสดงในหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงจดจำเนื้อเรื่องมาเล่าสู่ลูกหลานต่อกันเรื่อย ๆ จึงอาจเป็นไปได้ว่าตำนานข้าวที่ปรากฏในกลุ่มชาติพันธุ์กวยเป็นตำนานข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ที่ชาวกวยได้รับผ่านหมอลำ และบททำขวัญข้าว ซึ่งไม่ใช่ตำนานข้าวของชาวกวยโดยแท้จริง ทั้งนี้ก็อาจเพราะชุมชนพื้นที่อาศัยนั้นประกอบไปด้วยหลายกลุ่มชาติพันธุ์จึงเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้วัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ซึ่งกันและกันเป็นธรรมดาแม้แต่ตำนานเองก็เช่นเดียวกัน

อัตลักษณ์วัฒนธรรมเกลือ

ในพื้นที่ของทุ่งกุลาร้องไห้ มีทรัพยากรธรรมชาติอย่างหนึ่งที่มีความสำคัญต่อมวลมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นการนำมาใช้เพื่อบริโภคหรือถนอมอาหารในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งสิ่งนั้นก็คือเกลือนั่นเอง และบริเวณที่มีการทำเกลือโดดเด่นมากที่สุด ก็คือชุมชนบ่อพันขัน บ่อพันขันเป็นสถานที่สำคัญทางทรัพยากรมากที่สุด เมื่อพิจารณาถึงประโยชน์ที่มนุษย์ใช้สอยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ฐานการค้าจากการดำรงอยู่ในชุมชนเหล่านี้คือทรัพยากร ข้าว ปลา และเกลือ แหล่งเกลือโบราณสถานบ่อนขันจึงเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่ร้อยรัดจิตใจของคนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่แหล่งอารยธรรมที่สำคัญ และมีลักษณะพิเศษของความศักดิ์สิทธิ์โดยเป็นบ่อน้ำขนาดเล็กบนหินทรายแดง กว้าง 6 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว มีน้ำใสไหลออกมาตลอด รสชาติจืดสนิททั้งที่อยู่ท่ามกลางแหล่งหินเกลือใต้ดิน พื้นที่ดังกล่าวนอกจากเป็นสถานที่ที่ร้อยรัดจิตใจของชุมชนแล้วยังเป็นศูนย์การค้าและแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ในอดีต ซึ่งถือเป็นศูนย์การค้าเกลือที่สำคัญของชุมชน ไทย ลาว และเขมร การทำเกลือนับเป็นอาชีพที่สำคัญของคนทุ่งกุลาร้องไห้ในยุคแรกเริ่ม และแหล่งต้มเกลือที่สำคัญที่สุดของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้คือ บ่อพันขัน จังหวัดร้อยเอ็ด แล้วยังทำสืบเนื่องมาเท่าทุกวันนี้ ด้วยเทคโนโลยีนับพันปีมาแล้วไม่เปลี่ยนแปลงหรือเปลี่ยนแปลงช้ามาก นอกจากที่กล่าวแล้ว บ่อพันขันยังเหลือร่องรอยของการทำกิจกรรมร่วมมากมายของชุมชนในเขตหมู่บ้านตาแฉะ บ้านหนองมะเหยาะ บ้านหนองจาน บ้านหนองมะดุม บ้านตาแย บ้านห้วยหนอง บ้านหนองคูณ บ้านม่วงหวาน บ้านเด่นราษฎร์ และบ้านดงเย็น เหลือให้ศึกษาโดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่อยู่ภายในกับความสัมพันธ์ที่อยู่ภายนอกในเขตพื้นที่บ่อพันขัน ซึ่งหากไม่มีการปฏิสัมพันธ์แล้ว คงมีการผลิตเกลือกันอย่างใหญ่โต จนนำไปสู่การผลิตเพื่อออกจำหน่ายและแลกเปลี่ยนกันกับชุมชนรอบๆ พื้นที่การผลิตเกลือแห่งนี้ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2535: 20-21)

อีกด้านหนึ่งพื้นที่บ่อพันขันถือเป็นแหล่งหินตัดขนาดใหญ่ที่ชุมชนสมัยโบราณน่าจะตัดเพื่อนำไปก่อสร้างศาสนสถานที่อยู่เรียงรายลำเสียวพื้นที่กุลาร้องไห้ อาทิ กู่คันธนามอำเภโพนทราย กู่พระธาตุพันขัน กู่พระโกนาอำเภอสวรรณภูมิ กู่กาสิงห์ กู่บ้านเมืองบัวอำเภอกษัตริย์จังหวัดร้อยเอ็ด เมื่อครั้งที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จเยี่ยมมณฑลอีสานเคยดำรัสไว้ว่าหากใครมามณฑลร้อยเอ็ดแล้วไม่เคยเห็นบ่อพันขันก็เท่ากับว่าไม่ถึงร้อยเอ็ดหลักฐานที่สนับสนุนให้เห็นถึงความสำคัญบ่อพันขันอีกชิ้นหนึ่งคือการขุดพบฐานศิวิลลิ่งจารึกด้วยอักษรปัลลวะที่กล่าวนามพระเจ้าจิตรเสน ดังกล่าวมาแล้วพบที่ดอนขุมเงินบ้านหนองคูณตำบลเด่นราษฎร์อำเภอนองฮีจังหวัดร้อยเอ็ดแสดงให้เห็นถึงศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

ด้วยความสำคัญทางประวัติศาสตร์และสภาพที่เป็นแหล่งเศรษฐกิจนี้เองทำให้กลุ่มชนได้อพยพเข้าสู่พื้นที่มากมายและส่งผลต่อการผลิตเกลือมากขึ้นตามลำดับและผลิตกันอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งมีการสร้างชลประทานขนาดเล็กเพื่อกักเก็บน้ำไว้สำหรับอุปโภคบริโภคและการเกษตรหมู่บ้านท้ายอ่างเก็บน้ำบ่อพันขันขึ้นกลายเป็นอ่างซึ่งการสร้างชลประทานขึ้นนับเป็นการปิดฉากตำนานการทำเกลืออย่างถาวรของชุมชนแห่งนี้และด้วยเหตุผลที่ว่าจะมีการเคลื่อนเพื่อราษฎรในพื้นที่ทำการเกษตรแต่ความจริงแล้วน้ำที่กักไว้มีรจเค็มไม่สามารถนำไปทำการเกษตรได้ส่งผลให้กลุ่มชนเกิดการเคลื่อนไหวแรงงานสู่ภูมิภาคต่างๆ มีการนำเข้าสิ่งของนานาชนิดกระทั่งระบบความเชื่อหรือแม้แต่เรื่องการแต่งงานด้วยเป็นเหตุให้โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมเปลี่ยนไปประเพณีและพิธีกรรมเลี้ยงบ่อหลังฤดูต้มเกลือได้ลดบทบาทและความสำคัญลงแต่ก็ยังรักษาสืบสานประเพณีพิธีเลี้ยงบ่อไว้ส่วนด้านความเชื่อของคนในชุมชนเคยมีการเลี้ยงเจ้าพอบ่อพันขันเมื่อเริ่มสุดลงทำเกลือหลังฤดูเกลือทำเกลือเป็นประเพณีที่ลือมให้คนในสังคมเกิดตระหนักสำนึกไว้ในพื้นที่เกิดความรักสามัคคีกันเมื่อถึงฤดูกาลออกพรรษาจะมีการแข่งเรือยาวที่ถือเป็นงานบุญเจ้าพอบ่อพันขัน

จากการเปลี่ยนวิถีทำเกลือมาสู่พื้นที่กักเก็บน้ำและพัฒนาสู่การกักเก็บน้ำเพื่อพัฒนาให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวของจังหวัดและใช้เป็นพื้นที่แหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้บ่อพันขันมหานครของภูมิปัญญาบรรพชนคนทุ่งกุลาร้องไห้ จังหวัดร้อยเอ็ดได้ผลักดันวัดเกาะบ่อพันขันรัตนโสภณ อำเภอนองฮี ทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นศูนย์เรียนรู้ศิลปวัฒนธรรมพร้อมกิจกรรมการเผยแพร่ทางศาสนา นอกจากนี้เป็นแหล่งท่องเที่ยวแล้ว ยังเป็นแหล่งเสริมความรู้เป็นต้นแบบของการพัฒนาเชิงบูรณาการที่ผู้เข้าไปเรียนรู้ได้สัมผัสบรรยากาศที่บริสุทธิ์กับแหล่งท่องเที่ยวที่สวยงาม และยังเป็นการเติมเต็มสร้างเสริมรายได้ให้กับท้องถิ่นร้อยเอ็ดอย่างสมบูรณ์แบบ (เจริญ เพียรเจริญ, 2535)

ถ้าย้อนกลับไปราว 3,000 ปีมาแล้ว เกลือเป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่ง มั่งมี และอำนาจ เห็นได้จากหลักฐานโบราณคดีทางอีสานที่ทำเกลือสินเธาว์เป็นสินค้าส่งแลกเปลี่ยนซื้อขายถึงบริเวณทะเลสาบกำพูชากับบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และเคยใช้เป็นเครื่องมือแลกเปลี่ยนอย่างเงินมาก่อน อดีตเจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่ในโครงการพลังงานแม่โขง อธิบายการทำเกลือสินเธาว์ในอีสานว่าเกี่ยวข้องกับปลาแดกและมีถนอมอาหารอื่น ๆ เช่น หมัก ดอง แล้วยังบอกอีกว่า “การมีแหล่งเกลือสินเธาว์และมีการทำเกลืออย่างสืบเนื่องนั้น น่าจะมีผลไปถึงการเกี่ยวข้องกับทางดินแดนเขมรต่ำรอบ ๆ ทะเลสาบเขมร ที่มีการจับปลากันเป็นอาชีพหลักมาแต่การหมักปลา ทำปลาเค็ม ปลาจ๋า อะไรต่างโบราณ คงมีการติดต่อแลกเปลี่ยนเกลือกับปลาทางเขมรต่ำ โดยที่เกลือจากอีสานน่าจะถูกนำไปใช้ด้วย”

เมื่อปี พ.ศ. 2490-2499 ผลจากการสำรวจของศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดมได้สรุปแหล่งเกลือสินเธาว์เก่าแกในอีสานไว้ว่า อาณาบริเวณที่กว้างขวางทางตะวันตกของเมืองนครราชสีมา ที่คลุมพื้นที่ในอำเภอด่านขุนทด ขามสะแกแสง โนนไทย จนถึงหนองบัวโคกนั้น เป็นบริเวณที่กว้างใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออาณาบริเวณนี้มีลำน้ำชีเชิงไกรที่เป็นต้นน้ำของแม่น้ำมูลสายหนึ่งหล่อเลี้ยง การทำเกลือในแอ่งโคราชแต่โบราณมาจนถึงปัจจุบันนั้น ทำกันในฤดูแล้งประมาณ 3-4 เดือน หลังจากนั้นเมื่อฝนลงแล้วก็ต้องหยุดทำ เหตุที่ทำกันในฤดูแล้งก็เพราะบริเวณที่เป็นบ่อเกลือแห้ง เกลือผุดขึ้นมาติดตามผิวดิน ทำให้ชาวบ้านขุดไปเกละและกลั่นเอาน้ำเกลือมาต้มได้ บริเวณแหล่งเกลือที่เค็มที่สุดน่าจะอยู่แถวลำน้ำชีและบ่อพันขัน จังหวัดร้อยเอ็ด เพราะเวลาทำเกลือยังเอาน้ำที่อยู่กลางหนองหรือบ่อเกลือมาผสมด้วยได้ คือเอาทั้งดินเย็ดที่อยู่ตามผิวดิน และน้ำที่ขังอยู่ในหนองมาผสมและกรองเพื่อเอาน้ำเกลือบริสุทธิ์อีกทีหนึ่ง

การทำเกลือในสมัยโบราณแตกต่างกันกับการทำเกลือของชาวบ้านสมัยปัจจุบันตรงที่ว่าของชาวบ้านในปัจจุบันนั้นกระจายอยู่ทั่วไปเป็นกลุ่มเล็ก ๆ ดูเป็นอาชีพเสริมที่พวกผู้หญิงและคนแก่ทำกันในยามที่ว่างจากการทำนาหรือการเพาะปลูก แต่ก่อนเช่นที่บ่อพันขันเคยแห่กันมาทำเป็นกลุ่มใหญ่ก็แต่เฉพาะฤดูกาลเท่านั้น หากมีกลุ่มชาวบ้านที่ทำแต่เกลือเป็นอาชีพตลอดทั้งปี แต่ในสมัยโบราณแม้จะไม่แผ้วถางขวางอย่างเช่นทุกวันนี้ก็ตาม ผู้คนที่ทำเกลือจะรวมตัวกันอยู่เป็นกลุ่มใหญ่ในชุมชนที่ใกล้กับบ่อเกลือหรือแหล่งเกลือ จึงมักพบโคกเนินขนาดใหญ่ที่เป็นที่อยู่อาศัยและแหล่งฝังศพอยู่ใกล้ๆ กับเนินเกลือที่มีขนาดใหญ่ไม่แพ้แหล่งที่เป็นชุมชน บรรดาผู้คนในย่านชุมชนที่เกี่ยวกับการทำเกลือดังกล่าวนี้จะผลิตเครื่องปั้นดินเผาที่ใช้ในการต้มเกลือและบรรจุเกลือด้วย

นอกจากนี้เกลือยังเกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีถลุงเหล็กในอีสานมานานมาก เพราะพบหลักฐานการถลุงเหล็กกับแหล่งเกลืออยู่ด้วยกัน นอกจากเป็นผลิตผลทางอุตสาหกรรมแล้ว ยังเป็นสินค้าระยะไกลด้วย เพราะเป็นสิ่งที่ถูกส่งไปขายหรือแลกเปลี่ยนนอกเขตภูมิภาค ถ้าหากพิจารณาร่องรอยโบราณวัตถุสถานที่สัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมแล้ว ก็อาจพูดได้ว่า สินค้าเหล็กและเกลือก็น่าจะส่งเข้ามาทางภาคกลางในลุ่มน้ำเจ้าพระยาซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกทางหนึ่ง ทางที่สองไปทางตะวันออก ข้ามแม่น้ำโขงไปทางฝั่งลาวและเวียดนาม ส่วนทางโค้งสุดท้ายคือลงไปทางใต้ ข้ามแอ่งเขาพนมดงรักไปสู่ที่ราบเขมรต่ำ แถบลุ่มเขมรต่ำในกัมพูชา โดยเฉพาะกับทางเมืองพระนครหรือกัมพูชาที่อยู่ทางใต้ก็น่าจะเป็นกลุ่มบ้านเมืองที่สัมพันธ์กับการแลกเปลี่ยนสินค้าเกลือกับแอ่งโคราชในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากกว่าบริเวณใดทั้งหมด เพราะตามแหล่งผลิตเกลือโบราณนั้นมักพบเศษภาชนะดินเผาเคลือบแบบขอมปะปนอยู่ด้วยเสมอ อีกทั้งบรรดาเครื่องเคลือบดินเผาที่มาจากจีน ที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดี แหล่งผลิตเกลือใหญ่ ๆ ตามที่กล่าวมานั้นก็ล้วนอยู่ในเส้นทางคมนาคมไปยังกัมพูชา เข้าไปยังเวียดนาม และจีนมากกว่าที่อื่น ๆ ทั้งนี้เพราะประเทศดังกล่าวเคยเป็นอาณาจักรที่เคยรุ่งเรืองและมีผู้คนหนาแน่น ความต้องการเกลือสินเธาว์ย่อมมีสูง ไม่ว่าจะเป็นด้านการบริโภคหรือนำไปสู่กระบวนการก็ตามจำเป็นต้องใช้เกลือเป็นจำนวนมากอีกด้วย ทำให้เกิดการค้าขายและมีการนำสิ่งของเครื่องใช้มาแลกเปลี่ยนเกิดขึ้น ทำให้มีคนจีน คนเขมรหลงเหลืออยู่ในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ และตัวจังหวัดร้อยเอ็ดอีกด้วย (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2546: 139-150)

อัตลักษณ์วัฒนธรรมป่าโคกป่าดอน

ชุมชนชาวทุ่งกุลาร้องไห้เป็นชุมชนเกษตรกรรมและชุมชนทางการอุตสาหกรรมการผลิตเกลือ ดินเหล็กที่สืบทอดมรดกจากบรรพชนมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน โดยการผูกพันกับธรรมชาติป่าวัฒนธรรมชุมชนอย่างแน่นแฟ้น ได้รับการสั่งสมภูมิปัญญา วัฒนธรรม คติ ความเชื่อจนกลายเป็นวิถีชีวิตและจิตวิญญาณของผู้คนในชุมชน อันแสดงให้เห็นถึงความเฉลียวฉลาดของทรัพยากรบุคคลและสังคมท้องถิ่นวัฒนธรรม คนทุ่งกุลาร้องไห้ให้ความเคารพต่อวิญญาณ เทวดาอารักษ์ ตลอดจนผีบรรพบุรุษผู้รักษาป่าของชุมชนอย่างจริงจัง โดยมีการเช่นสรวงบัตผลิตตามฤดูกาลพร้อมทั้งยังปฏิบัติภารกิจทางศาสนาอย่างเคร่งครัดตามค่านิยมของชุมชน เพื่อสร้างขวัญและกำลังใจ หรือแก้ไขปัญหาชีวิตที่พึงมี อันจะเป็นประหนึ่งภูมิคุ้มกันภัยพิบัติทั้งหลายทั้งปวงมิให้มากล้ำกรายตน หรือครอบครว้ตลอดจนทุกชีวิตในชุมชน นอกจากนี้ยังได้แสดงถึงความกตัญญูเชิดชูคุณความดีของบรรพชนผู้กลายเป็นผี (บุญยงค์ เกศเทศ, 2542) นอกจากนี้ป่าในทุ่งกุลาร้องไห้ยังมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่เกี่ยวข้องถึงการดำรงชีวิตพื้นฐานซึ่งมีผลทำให้มนุษย์ผูกพันอยู่กับธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น แม้ช่วงเวลาจะเปลี่ยนไปปัจจัยทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ได้เข้ามามีบทบาทในชีวิตประจำวันมากขึ้นก็ตาม แต่ทรัพยากรผลิตผลที่

เก็บได้จากป่าดูจะยังมีคุณค่าเสมอ ไม่ว่าจะเป็นผลิตผล อาหาร พืชพันธุ์ผัก ลำต้น ราก เปลือก แก่น กิ่ง ใบ ยอด ดอก ผล ที่นำมาใช้ประโยชน์โดยตรง หรือเปลี่ยนแปลงรูปมาเป็นสมุนไพร สีย้อมผ้า เครื่องแต่งกาย อุปกรณ์เครื่องใช้ทั้งในบ้านและครัวเรือน เครื่องมือทางการเกษตรกรรมและวัสดุในการจับหรือดักสัตว์ตลอดจนแมลง อย่างไรก็ตามการใช้ประโยชน์จากป่าในลักษณะสภาพดังกล่าว ชาวบ้านต่างมีสำนึกและจะไม่ทำลายระบบนิเวศให้เสื่อมสภาพจนขาดความสมดุลลง อันจะมีผลกระทบต่อเนื่องไปถึงแหล่งต้นน้ำลำธาร สภาพดิน แร่ธาตุและสัตว์น้อยใหญ่ทั้งปวง แต่ละชุมชนก็จะอยู่กันอย่างมีความสุข เพราะได้พึ่งพิงธรรมชาติเกือบทุกด้าน

ด้วยเหตุผลที่ว่าป่าธรรมชาติเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในการดำรงชีวิตของมนุษย์ทั่วไปและชาวทุ่งกุลาร้องไห้เองก็เช่นเดียวกัน ในประเด็นนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงตำนานที่มีความเกี่ยวข้องกับผืนป่าที่ปรากฏในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งตำนานแต่ละเรื่องจะอธิบายถึงความเป็นมาของผืนป่า และที่สำคัญยังเป็นสิ่งที่บ่งบอกอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนได้เป็นอย่างดี อย่างกรณี ตำนานดงครั้งน้อย ดงครั้งใหญ่ ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าชุมชนที่มีพ่อค้าชาวกุลามาทำการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันในฤดูแล้งในอดีต ตำนานเล่าว่าพ่อค้าชาวกุลาชื้อเอาซี่ครั้งที่ชาวบ้านเอามาขายเป็นจำนวนมาก จนไม่สามารถขนกลับได้ จึงเทครั้งลงที่นั่น เรียกว่าดงครั้งมาจนปัจจุบัน ตำนานเรื่องนี้สะท้อนให้เห็นว่าชาวทุ่งกุลามีความใกล้ชิดกับผืนป่า และมีส่วนสร้างสรรค์ธรรมชาติโดยทางอ้อม ซึ่งชาวบ้านเขาจะไม่รุกร้าพื้นที่ธรรมชาติเหล่านี้ ด้วยเหตุผลว่าจะไม่มีสถานที่ทำมาหากินและที่สำคัญคือเชื่อเรื่องผีอารักษ์ป่าเขา จึงมีพิธีกรรมต่าง ๆ ทางความเชื่อ เช่น เลี้ยงเจ้าป่าเจ้าเขา หรือบวชป่า เป็นต้นนอกจากนี้ยังมีตำนานเกี่ยวกับป่าที่มีความพิสดารอยู่เรื่องหนึ่ง คือ ตำนานป่าดงภูดิน ตำนานเรื่องนี้กล่าวถึง “ญาพ่ออุปราช” ผู้ซึ่งเชื่อว่าเป็นเชื้อกษัตริย์นครเวียงจันทน์ อพยพมาอยู่เมืองสุวรรณภูมิได้พบรักกับพญานาคสาวชื่อ “สามสี” นางจึงพาไปบ้านเมืองของนางแต่ท่านอุปราชล้มตาศั้นเสียก่อนจึงจมน้ำตายกลายเป็นเทพเทวดารองรักกับเจ้านางสามสีคอยอารักษ์และสถิตอยู่ที่ป่าภูดินดงตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ตำนานเรื่องนี้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของเจ้าป่าเจ้าเขาอย่างชัดเจน ทำให้ผู้คนมีความเชื่อและยำเกรงต่ออำนาจของเทวดาและขนานนามป่าแห่งนี้ว่า “ป่าศักดิ์สิทธิ์” อีกทั้งยังเชื่อว่าในป่านี้มีเทวดาอารักษ์อยู่เป็นจำนวนมาก สังเกตได้จากมีพระพุทธรูปกรรมฐานหลายรูปที่ขึ้นไปภาวนาหาความสงบในป่าแห่งนี้และมีเรื่องเล่าจากพระพุทธรูปถึงความลึกลับที่ได้พบเจอ ไม่ว่าจะเป็นการพบเทวดามารักษ์ หรือเกิดปรากฏการณ์ประหลาดหลายๆ อย่าง นั่นก็เป็นอีกเหตุผลทางความเชื่ออย่างหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านอนุรักษ์ป่า มีพิธีกรรมความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาปฏิบัติเป็นแนวทาง ชาวบ้านที่อยู่อาศัยก็เกิดความสุขสบายและใช้ชีวิตร่วมกับป่าธรรมชาติอย่างมีความสุข ผู้วิจัยจะแสดงชื่อและสถานที่ของตำนานซึ่งเกี่ยวกับป่าโคกป่าดอน มีทั้งหมด 5 เรื่อง ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 12 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ป่าธรรมชาติ

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานดงครั้งน้อย ดงครั้งใหญ่	การกำเนิดผืนป่าดงครั้ง ภูมินามสถานที่	ตำบลดงครั้งน้อย และ ตำบลดงครั้งใหญ่ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
2. ตำนานดงสะตาว	ตำนานอธิบายเหตุที่มาของชื่อผืนป่า สะตาว ภาษาถิ่นเขมร คือ ดอกกันเกรา ดอกไม้ประจำกลุ่มชาติพันธุ์เขมร และต้น กันเกราที่มีอยู่มากในบริเวณทุ่งกุลา	อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์
3. ตำนานดงปะหลาน	มูลเหตุการณืเรียกชื่อป่า ตามตำนานที่ปู่กับหลานพลัดหลงกัน	ตำบลปะหลาน อำเภอ พยัคฆภูมิพิสัย จังหวัด มหาสารคาม
4. ตำนานป่าดงภูดิน	ความหมายและความสำคัญของพื้นที่ป่า เป็นที่อยู่ของเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ ป่าศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อและตำนาน	อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ
5. ตำนานดงป่า คันธนาม	ป่าศักดิ์สิทธิ์ตามตำนาน ท้าวคันธนาม ที่อยู่ของเจ้าพ่อคันธนาม และสถานที่ เกี่ยวข้องในตำนาน อาทิ ขวัญนายไม้ ไผ่ร้อยกอ อธิบายความพิเศษของผืนป่า	บ้านคันธนาม ตำบลคันธนาม อำเภอพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด

จากตารางข้างต้นที่แสดงรายละเอียดที่ปรากฏสถานที่ของตำนานจะเห็นได้ว่า ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ มีตำนานป่าโคกป่าดอนที่กระจายกันไปในแต่ละจังหวัด เช่น ร้อยเอ็ด มหาสารคาม บุรีรัมย์ เป็นต้น ซึ่งแต่ละที่นั้นต่างก็มีเรื่องเล่าในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ คือ เป็นเรื่องเล่าที่พิสดารบ้าง ธรรมดาบ้าง บางเรื่องก็บ่งบอกถึงที่มาของชื่อป่า แต่ลักษณะโดยรวมที่เหมือนกันนั้นคือ คติความเชื่อ เรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และจิตสำนึกรักและหวงแหนในผืนป่าอันเป็นที่ให้ประโยชน์แก่มนุษย์และสิ่งมีชีวิตชนิดอื่น ฉะนั้นชาวทุ่งกุลาร้องไห้จึงเห็นความสำคัญของผืนป่าเป็นอันมาก และรักษาป่าเหล่านั้นเพื่อให้ลูกหลานได้ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอันสมบูรณ์ในอนาคต

อัตลักษณ์วัฒนธรรมลุ่มน้ำ

การเลือกตั้งถิ่นฐานของผู้คนสิ่งที่จะต้องพิจารณาเป็นอันดับแรกคือ แหล่งน้ำดื่มและน้ำใช้ โดยเฉพาะเรื่องน้ำดื่มต้องสะอาด มีรสชาติอร่อย เพราะคนอีสานเชื่อว่าน้ำคือชีวิตที่หล่อเลี้ยงผู้คนและสรรพสัตว์น้อยใหญ่ ให้ดำรงคงอยู่และดำเนินชีวิตไปตามปกติวิสัยได้ จึงมีบทพญาที่มักพูดก่อนออกเดินทางเสมอว่า “คันสีเที่ยวทางเว้งให้หาทิงบั้งใหญ่ คันสีขึ้นต้นไม้ให้หาถ่างป่องลง” ทิงบั้งใหญ่ คือ อุปกรณ์สำหรับใส่น้ำเมื่อออกเดินทางไกล ซึ่งชี้ให้เห็นว่าคนมองเรื่องน้ำเป็นประเด็นสำคัญ และน้ำที่ใช้ในการดื่มต้องสะอาด ปริมาณต้องมีเพียงพอในชุมชนด้วย

ชุมชนบ่อพันขันได้เลือกการตั้งถิ่นฐานใกล้แหล่งน้ำ โดยการแสวงหาแหล่งน้ำและบ่อน้ำดื่ม ซึ่งบ่อพันขันมีลักษณะที่โดดเด่นคือบ่อน้ำที่ชาวบ้านดื่มกินไม่ใช่บ่อน้ำที่ขุดใหญ่โตหรือขุดบนพื้นดินเหมือนที่อื่น แต่เป็นบ่อน้ำเล็ก ๆ ที่ขุดบนแผ่นดินทรายแดง ท่ามกลางความเค็มของดินเกลือที่เกิดขึ้นโดยรอบมีน้ำใสสะอาดไหลออกจากบ่อตรงรอยแยกของหิน ทางทิศใต้ของบ่อน้ำตรงข้ามกับเนินศาลเจ้าพ่อบ่อพันขันประมาณ 200 เมตร แม้ชุมชนดึกใช้ดื่มสักเท่าไร น้ำในบ่อเล็ก ๆ ก็ไม่มีวันหมดยังไหลออกมาเรื่อย ๆ ไม่ขาดสายและที่สำคัญรสชาติยังอร่อยเสมือนน้ำแร่อีกด้วย ลักษณะดังกล่าวมาจึ้นนับว่าเป็นความชาญฉลาดของผู้คนในชุมชนบ่อพันขันทางด้านวิทยาการและเทคโนโลยีอันทันสมัย แม้คนปัจจุบันยังไม่รู้ว่าคนในอดีตรู้ได้อย่างไรว่ามีน้ำจืดท่ามกลางน้ำเค็ม มีเครื่องมือวัดหรืออาศัยหลักทางธรณีวิทยา หรือเจตนาบังคับให้น้ำไหลมาทางนี้ มีท่อน้ำฝังอยู่ใต้แผ่นดินไหมหรือจะเป็นเหตุการณ์บังเอิญที่ชาวบ้านมาพบเข้าแล้วได้อาศัยดื่มกินหากสังเกตให้ดีจะเห็นได้ว่ามีระบบกรองน้ำธรรมชาติอย่างดี โดยอาศัยระบบธรรมชาติจัดการธรรมชาติ อาศัยความเค็มของเกลือเป็นตัวสกัดกั้นตัวเชื้อโรคไม่ให้ลงไปสู่บ่อน้ำได้อย่างน่าพิศวง และไม่เคยปรากฏว่ามีในที่ไหน แม้แต่นครจำปาศรี พระบรมธาตุนาคูน จังหวัดมหาสารคาม บ่อน้ำก็เป็นเพียงบ่อน้ำขบเท่านั้น ชุมชนแห่งนี้จึงไม่เคยขาดน้ำ และมีกรณีพิพาทเรื่องน้ำเลย แม้จะเป็นเพียงบ่อน้ำเล็ก ๆ ก็ตาม และจากอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อบ่อพันขันที่ผู้คนในชุมชนได้เล่าขานกัน ทำให้บ่อน้ำแห่งนี้ดำรงอยู่ได้ในฐานะทรัพยากรที่ทรงคุณค่าของผู้คน

จะเห็นได้ว่าชุมชนมีความเข้าใจต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบ่อพันขัน โดยชุมชนในอดีตเข้าใจระบบวิศวกรรมชลประทานอย่างถ่องแท้ซึ่งเห็นได้จากการจัดการน้ำอย่างลงตัวชุมชนในอดีตเข้าใจการกรองน้ำด้วยระบบธรรมชาติอย่างชาญฉลาด ซึ่งมองจากร่องรอยการขุดบ่อพันขันบนแผ่นดินแดงที่ล้อมรอบด้วยความเค็มของน้ำเกลือ ชุมชนรู้จักการทำเกลือโดยไม่กระทบต่อระบบชลประทานและสิ่งแวดล้อมในการจัดการบริหารอย่างลงตัวนั้น ชาวบ้านอาศัยวัฒนธรรมเป็นทั้งศาสตร์และศิลปะผสมผสานทำให้เกิดการเชื่อมประสานการจัดการได้อย่างกลมกลืนระหว่างชุมชนกับชุมชน ชุมชนกับธรรมชาติแวดล้อม

ยิ่งกว่านั้นชุมชนยังเข้าใจหลักปรัชญาในด้านการจัดการเป็นอย่างดี โดยมุ่งการใช้ทรัพยากรเพื่อตนเองทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ระบบความสัมพันธ์ธรรมชาติเป็นตัวเชื่อมชุมชนให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ผ่านการใช้ทรัพยากรทางวัฒนธรรมการดำรงไว้ซึ่งภูมิปัญญาการจัดการน้ำโบราณจากบ่อน้ำเล็ก ๆ บนแผ่นดินจนเกิดมรสกาลเจ้าอารักษ์เจ้าพ่อบ่อพันขันขึ้น ชุมชนในลแวกพื้นที่ใกล้เคียงได้ให้ความศรัทธามาประกอบพิธีกรรมบวงสรวง ปีละ 3 ครั้ง คือ ครั้งแรกวันพุธขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 จะนำเครื่องเซ่นไหว้มาจากหมู่บ้านต่าง ๆ มาบูชาและนอนน้อมศรัทธา ครั้งที่สองคือวันพุธ แรมข้างขึ้น เดือน 6 และครั้งที่สาม คือ วันออกพรรษา ประชาชนทุกหมู่บ้านจะมาร่วมกันบวงสรวงขอพรและมีการแข่งขันเรือพายบูชาเจ้าพ่อบ่อพันขันอย่างยิ่งใหญ่ เมื่อเสร็จพิธีสิ่งที่ชุมชนได้คือ น้ำมนต์จากบ่อพันขันซึ่งถือเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่เจ้าพ่อบ่อพันขันประทานไว้เพื่อให้เกิดสิริมงคล

นอกจากน้ำศักดิ์สิทธิ์แล้ว ด้านการประมงคนในชุมชนยังมีความเชื่อในเรื่องบาปบุญ เชื่อเรื่องการเสริมบารมี จึงก่อให้เกิดมีเขตอภัยทานขึ้นในบ่อพันขัน โดยอาศัยความเชื่อความศรัทธาในพระพุทธศาสนาที่มีการปล่อยนก ปล่อยปลานานาพันธุ์ไว้ในอ่างเก็บน้ำบ่อพันขันให้ขยายพันธุ์ เพื่อเป็นอาหารให้กับชุมชนอีกด้านหนึ่ง

แหล่งน้ำสำคัญที่ปรากฏในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้นอกจากตำนานบ่อพันขันแล้วยังมีตำนานที่เกี่ยวกับแหล่งน้ำอื่นอีก เช่น ตำนานลำน้ำสติก ตำนานลำน้ำเสียวใหญ่ ลำน้ำพลับพลา เป็นต้น ซึ่งในความเป็นจริงลำน้ำเหล่านี้ก็ล้วนแต่เป็นสายน้ำที่สำคัญที่หล่อเลี้ยงชีวิตของชาวชุมชนใกล้เคียง ให้ได้มีน้ำอุปโภคบริโภคในการดำรงชีวิต โดยทั่วไปก็ไม่ค่อยมีความแตกต่างกันเท่าใดนัก เช่น มีคติความเชื่อเกี่ยวกับที่มาของการเกิดแหล่งน้ำและมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อว่าทำหน้าที่ปกปักรักษาหัวน้ำ จึงมีพิธีกรรมต่าง ๆ เกิดขึ้นหรือมีการสร้างศาลให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น ๆ สิ่งสถิตอยู่ เพราะเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลรักษาลำน้ำจะปกป้องคุ้มครองชาวบ้านที่ไปใช้น้ำ ในส่วนของภูมินิเวศนั้นก็เช่นเดียวกัน แหล่งน้ำมีความอุดมสมบูรณ์ มีน้ำตลอดทั้งปี จึงเป็นประโยชน์แก่ชาวบ้านให้สามารถทำเกษตรกรรมเลี้ยงชีพได้ และเกิดเป็นความผูกพันระหว่างคนในชุมชน เพราะผู้คนได้มีส่วนในการจัดสรรและรักษาน้ำร่วมกันตลอดจนมีการเข้าร่วมพิธีกรรมที่เกี่ยวกับน้ำ จึงกลายเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่น่าเด่นชัดอีกด้านหนึ่ง ผู้วิจัยจะแสดงตารางบอกรายละเอียดของแหล่งน้ำที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ดังต่อไปนี้

ตาราง 13 กลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำ

ชื่อตำนาน	อธิบายถึง	สถานที่ปรากฏ
1. ตำนานบ่อพันขัน	บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ด้วยฤทธิ์ของพระโมคคละนะ ที่บันดาลให้เกิดขึ้น มีเทพเจ้าปกปักรักษาอยู่ สามารถรักษาโรคได้	บ้านตาเณร ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
2. ตำนานลำน้ำสติก	อธิบายที่มาของการเรียกขาน ลำน้ำตามตำนานกล่าวอ้างถึงดงน้ำเปือก จึงเป็นที่มาของชื่อว่า สติก	อำเภอสติก จังหวัดบุรีรัมย์
3. ตำนานลำเสียวใหญ่	มูลเหตุการณีกำเนิดลำน้ำ จากการกระทำของเจ้าพ่อ	บ้านเมืองบัว ตำบลเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำนานลำน้ำพลับพลา	มูลเหตุของการเรียกขานนามลำน้ำ ตำนานอธิบายความสำคัญของแม่น้ำที่มีความสัมพันธ์กับตำนานทุ่งกุลาร้องไห้	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
5. ตำนานสระสี่เหลี่ยมสะแก	มูลเหตุการณีก่อเกิดแหล่งน้ำขนาดใหญ่ ด้วยการกระทำของเจ้าพ่อที่ขุดขึ้นมาเพื่อทำกับดักปลา	บ้านสระสี่เหลี่ยม ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
6. ตำนานสระหลวง	มูลเหตุแห่งการกำเนิดบ่อน้ำ เพื่อเป็นที่อยู่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์	ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
7. ตำนานหนองโพนแก้ว	แหล่งน้ำอันเป็นที่อาศัยของเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์	บ้านเมืองเตา ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

ตำนานกับการสร้างเครือข่ายทางสังคม

กลุ่มชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์และความสัมพันธ์ที่พึ่งพาอาศัย ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมเดียวกัน ภายใต้ระบบวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างกัน จึงเป็นเหตุผลสำคัญอย่างยิ่งที่สร้างความหลากหลายทางวัฒนธรรม สังคม และการตีความหมายของพื้นที่ กับตำนาน ให้สอดคล้องกับแนวคิดของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้อย่างลึกซึ้ง อันเป็นการสะท้อนให้เห็นแนวความคิด พฤติกรรม วิถีชีวิต และความเชื่อของสังคมที่มีร่วมกันต่อด้านานปรัมปราในท้องถิ่น นำมาซึ่งการแสดงออกต่อพื้นที่ การสร้างวัฒนธรรมร่วมกันระหว่างกลุ่มชน อาทิ เขมร ลาว และกวย ภายใต้อำนาจของความเชื่อเดียวกัน ประเพณีที่แสดงออกถึงความเคารพต่อสถานที่ การติดต่อสื่อสาร การค้าขาย หรือการแสดงออกในวิถีชีวิตร่วมกัน

บทบาทของตำนานเรื่องเล่าในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ที่ปรากฏในวิถีความเชื่อของสังคมชาวทุ่งกุลาร้องไห้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์กันของผู้คน เป็นการสร้างเครือข่ายด้วยการสร้างสำนึกร่วมแบบเครือญาติ การอ้างอิงบรรพบุรุษให้มีความเกี่ยวข้องกันในสถานภาพต่างๆ ซึ่งจากการศึกษาแนวคิดนี้ สอดคล้องกับ สุเทพ สุนทรเกสซ์ (2548: 10-15) ได้สรุปไว้ว่า ความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์(Ethnicity) เป็นเรื่องเกี่ยวกับการสืบเชื้อสายและวัฒนธรรม Descent and Culture ซึ่งมีนิทานตำนานปรัมปราอธิบายเกี่ยวกับอดีต จารีตประเพณี ความเชื่อ พิธีกรรม ประเพณี ร่วมกันรวมทั้งแนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์กันของบรรพบุรุษของตน ดังนั้นจึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่จะเห็นความผสมผสานทางวัฒนธรรมของประเพณีพิธีกรรมของชุมชนในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิประเพณีโดนตา ของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร ได้ถูกจัดเป็นงานประจำปี ของกลุ่มชาวบ้านไพรขลา ซึ่งมีความเชื่อว่าเป็นลูกหลานยายกุลลา ตากุลี ซึ่งเป็นคนที่เดินทางมาจากเมืองพิมาย ซึ่งเป็นชาวไทยโคราช เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์นั้น มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันหลายรูปแบบ และแปรเปลี่ยนไปตามสภาพทางสังคม และสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ด้วยความสัมพันธ์กัน 2 ระดับ ได้แก่ ลักษณะที่เข้ากันได้ และลักษณะที่เข้ากันไม่ได้ (อมรา พงศาพิชญ์, 2537: 168) การขัดแย้งกันทางสังคม วัฒนธรรม ถือเป็นความสัมพันธ์อย่างหนึ่งที่เกิดเรื่องเล่าตำนาน เพื่อครอบครองพื้นที่โดยเฉพาะ การให้ความหมายต่อพื้นที่ต่างกันในเชิงวัฒนธรรม ของชุมชนท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ทำให้เกิดความเชื่อและประเพณีที่ปฏิบัติต่อพื้นที่ต่างกันออกไป

ลักษณะความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ที่สามารถปรับเข้ากันได้นั้นเป็นการสร้างเครือข่ายทางสังคม โดยการผนวกตนเองให้เป็นส่วนหนึ่งของสังคมใหญ่ ผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม ปรับรับวัฒนธรรม และการหลอมรวมทางวัฒนธรรมให้เป็นพหุวัฒนธรรม การเก็บรวบรวมข้อมูลตำนานเรื่องเล่าที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ สะท้อนว่าการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ด้วยการอาศัยเรื่องเล่าตำนานเข้ามาอธิบายความสัมพันธ์ของชุมชน เพื่อการสร้างเครือข่ายให้เกิดขึ้นในชุมชนและการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ อีกทั้งการสร้างพื้นที่วัฒนธรรมให้กลายเป็นเอกลักษณ์เดียวกัน จนกลายเป็นนามเรียกขาน “คนทุ่ง” ซึ่งเป็นอันรู้และเข้าใจดีว่า คนทุ่ง คือคนที่เกิดและอาศัยอยู่ที่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มีเครือข่ายทางวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนอิมิลเตอร์ไคม์ นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส สร้างทฤษฎีเกี่ยวกับโครงสร้าง และนำไปวิเคราะห์ อธิบายวิถีชีวิตและสังคม ซึ่งถูกสร้างด้วยระบบสัญลักษณ์ แนวคิดเรื่องโครงสร้างทางสังคมซึ่งมีอยู่ระบบคิดเกี่ยวกับตำนาน จักรวาลวิทยา และพิธีกรรม ปรากฏการณ์เกี่ยวกับ Totemism หรือ การบูชาบรรพบุรุษ คือระบบ

ความสัมพันธ์ในเครือญาติกับบรรพบุรุษผู้ที่เป็นต้นกำเนิดเชื่อว่าการบูชาบรรพบุรุษสะท้อนให้เห็นความคิดและความสามารถของมนุษย์ในการจัดระเบียบชีวิตทางสังคม นอกจากนั้น การบูชาบรรพบุรุษคือการจัดประเภทของมนุษย์ให้เข้ากับชนิดของสิ่งมีชีวิตหรือวัตถุในธรรมชาติ และยังเป็นการจัดหมวดหมู่ธรรมชาติให้เข้ากับกลุ่มทางสังคมของมนุษย์เมื่อนำแนวคิดทางการศึกษา ภูมิวัฒนธรรม (culture landscape) เข้ามาร่วมศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งเป็นกระบวนการขั้นพื้นฐานสำคัญ อันจะทำให้เกิดความเข้าใจ คำว่า นิเวศวัฒนธรรม ของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งมีชีวิตวัฒนธรรม (way of life) ร่วมกันในชุมชนของชาติพันธุ์ เพื่อให้ความสำคัญระหว่างคนกับพื้นที่ โดยของแท้ ต้องทำความเข้าใจกับภูมิหลัง ที่มีมาแต่เดิม เพราะผู้คนในสังคมปัจจุบัน ที่อาจยังไม่เข้าใจรากเหง้า ของแผ่นดินของตน เนื่องจากทุกวันนี้สภาพแวดล้อมทางภูมิวัฒนธรรมแทบทุกแห่ง ได้รับความเปลี่ยนแปลง จากผลของการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ทำให้ภูมินิเวศ มีความเปลี่ยนแปลงไปความสัมพันธ์ของมนุษย์ กับสภาพแวดล้อมเริ่มขาดหายไป การศึกษา เรื่องความสำคัญของสภาพแวดล้อม ซึ่งเชื่อมโยงกับชีวิตสังคมและวัฒนธรรม ของมนุษย์จึงเป็นเรื่องที่สำคัญที่จะสามารถอธิบายความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ได้

การศึกษาวิเคราะห์กลุ่มตำนานเรื่องเล่าในทุ่งกุลาร้องไห้ ที่มีบทบาทในการสร้างเครือข่ายชุมชน รวมทั้งตำนานที่มีบทบาทในการสร้างความสัมพันธ์ในเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ที่ผู้ศึกษาได้ทำการวิเคราะห์ไว้ในประเด็นนี้ โดยจำแนกความสัมพันธ์ในเชิงการสร้างเครือข่ายของสังคมออกเป็น 2 ลักษณะ คือ ประเด็นที่ 1 การสร้างความเครือข่ายภายในชุมชน ได้แก่ 1) ความสัมพันธ์ทางโครงสร้างของชุมชน การแบ่งหน้าที่ของประชากรในชุมชน ทั้งในระดับเครือญาติและการปกครอง รวมทั้งการพิจารณาถึงการสืบทอดทางวัฒนธรรม 2) การปรับตัววัฒนธรรม 3) การกลมกลืนกันทางวัฒนธรรม จนถึง 4)การรวมกลุ่มกันเป็นพหุสังคม และประเด็นที่ 2 คือ การสร้างเครือข่ายภายนอกชุมชน พิจารณาความสัมพันธ์ของตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การเชื่อมโยงบทบาทความสัมพันธ์กันของตำนานด้วยการแสดงความสัมพันธ์เป็นเพื่อน การเคยร่วมทุกข์ร่วมสุขของบุคคลในประวัติศาสตร์และการเกี่ยวพันกันทางเครือญาติของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ในตำนาน 2) ความสัมพันธ์ด้วยการสร้างความสามัคคีชาติพันธุ์ร่วมกัน โดยการอาศัยตำนานเป็นเรื่องราวที่บอกเล่าความสามัคคีร่วมทางชาติพันธุ์ของชุมชนแต่ละชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานเรื่องเล่าต่างๆ และ 3) ความสัมพันธ์ด้วยการใช้พื้นที่ร่วมกัน ซึ่งผู้วิจัยได้วิเคราะห์รายละเอียดดังต่อไปนี้

การสร้างเครือข่ายภายในชุมชน

วิถีชีวิตของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นการอาศัยอยู่แบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในฐานะเครือญาติการสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันภายในชุมชนเองจึงเป็นไปในรูปแบบของการสร้างกลุ่มญาติ ผ่านทางตำนานที่ใช้เป็นเสมือนเครื่องมือการสืบค้นข้อมูลเครือญาติภายในชุมชน เป็นการสร้างเครือข่ายภายในชุมชนให้มีความเข้มแข็ง ซึ่งการสร้างเครือข่าย (Network) ภายในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ตามลักษณะของตำนานต่างๆ ผู้วิจัยเองเห็นว่าเป็นความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงระหว่างบุคคลภายในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกันกับแนวคิดของสนธยา พลศรี (2550: 207) ซึ่งมองว่าการสร้างเครือข่ายของชุมชนคือการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกซึ่งอาจจะเป็นบุคคลต่อบุคคล บุคคลต่อกลุ่ม กลุ่มต่อกลุ่ม เครือข่ายต่อเครือข่ายกลายเป็นเครือข่ายย่อยภายใต้ เครือข่ายใหญ่ในการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายไม่ได้เป็นเพียงการรวมตัวกันโดยทั่วไปแต่มีเป้าหมายในการทำกิจกรรมร่วมกัน ดังเช่นการกำหนดจัด

พิธีกรรมประจำปีร่วมกันของแต่ละชุมชน ตามประเพณีที่ถูกกำหนดร่วมกัน อาจจะเป็นในรูปแบบ ครึ่งครวหรืออาจเป็นกิจกรรมที่ต่อเนื่อง เช่นการเลี้ยงผีเจ้าพ่อในแต่ละปี ลูกหลานของหมู่บ้านที่ออกไปทำงานในที่ต่างๆ ต้องกลับมาทำพิธีร่วมกันในการเลี้ยงเดือนเลี้ยงปี หรือการบอกกล่าวผีบรรพบุรุษของผู้คนในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ในกรณีที่ลูกหลานจะไปสอบ หรือไปทำงานที่อื่นเพื่อให้เจ้าพ่อตามคุ้มครองลูกหลานในฐานะ ลูกหลานของเจ้าพ่อหรือบรรพบุรุษเดียวกัน จึงเป็นการเชื่อมโยงคนที่มีความสนใจร่วมกันพบปะสังสรรค์และพัฒนาไปสู่การลงมือร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ ด้วยเป้าหมายและจุดประสงค์เดียวกัน ดังนั้นเครือข่ายจึงไม่ใช่เป็นเพียงการรวบรวมรายละเอียดบุคคลที่เป็นสมาชิกเท่านั้น แต่มีการจัดระบบให้สมาชิกสามารถดำเนินกิจกรรมร่วมกันเพื่อบรรลุจุดหมายที่สมาชิกเห็นพ้องต้องกัน สิ่งที่เชื่อมโยงสมาชิกเข้าด้วยกัน คือวัตถุประสงค์หรือผลประโยชน์ที่ต้องการบรรลุผลร่วมกัน การสนับสนุนช่วยเหลือ ซึ่งกันและกันบางครั้งเป็นการสื่อสารโดยตรง หรือบางครั้งก็เป็นการสื่อสารผ่านตำนานเรื่องเล่าประจำถิ่นเพื่อเป็นการลดความขัดแย้งในชุมชนลง

ตำนานประจำถิ่นในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่แสดงให้เห็นลักษณะการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันภายในชุมชนเดียวกัน หรือภายในกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์มีหลายรูปแบบ เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนไปความสัมพันธ์ก็อาจจะเปลี่ยนตาม ทั้งนี้ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มชุมชนเดียวกันอาจจะมองได้ 2 ลักษณะคือ ความสัมพันธ์ที่เข้ากันได้ กับความสัมพันธ์ที่เข้ากันไม่ได้ (อมรา พงศาพิชญ์, 2549: 168) ความสัมพันธ์ที่เข้ากันได้ของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้คือมีความสัมพันธ์ที่กลมกลืนกันทางวัฒนธรรม (Assimilation) มีการปฏิบัติการทางวัฒนธรรมร่วมกัน อาทิ การถือผีบรรพบุรุษร่วมกัน หรือการยึดถือประเพณีวัฒนธรรมตามฮีตคองเดียวกัน การปรับรับวัฒนธรรม (Acculturation) ได้แก่การยอมรับเอาวัฒนธรรมเดียวกันไว้ ในกรณีที่มีการย้ายถิ่นที่อยู่อาศัยมาอยู่ร่วมกันภายในพื้นที่เดียวกันนั้น ผู้คนที่มีความแตกต่างกันทางวัฒนธรรมย่อมมีการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมเดิมของตนเองเพื่อการเข้าสู่สังคมวัฒนธรรมใหม่ นอกเหนือจากการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมแล้ว การบูรณาการทางวัฒนธรรม (Pluralism) ก็คือการยอมรับเอาวัฒนธรรมใหม่ปรับเข้ากับวัฒนธรรมเดิมเพื่อการคงอยู่ของสังคม และการรักษาวัฒนธรรมของชุมชนไว้เพื่อเป็นการสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ตลอดจนประการสุดท้ายที่เป็นการสร้างความสัมพันธ์กันของสังคมที่เข้ากันได้ คือ การรวมเป็นพหุสังคม (Pluralism) ด้วยการยอมรับเอาชุมชนรอบข้างตนเองมาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมส่วนความสัมพันธ์ที่เข้ากันไม่ได้อาจมีสาเหตุจากความแตกต่างกันทางชีวภาพอย่างเห็นได้ชัดหรือมีความเชื่อทางศาสนาและวัฒนธรรมที่แตกต่างกันมากหรือว่าความแตกต่างกันทางเศรษฐกิจสังคมและนอกจากนั้นอาจมีสาเหตุมาจากการแตกต่างกันทางกลุ่มชาติพันธุ์ซึ่งถือเป็นความแตกต่างด้านกายภาพของสังคมผู้วิจัยจะได้นำมาวิเคราะห์ในหัวข้อต่อไป

1. ความสัมพันธ์ทางโครงสร้างของชุมชน

สังคมในทุ่งกุลาร้องไห้ถือเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์กันโดยเครือญาติเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ร่วมกันในบริเวณทุ่งกว้างแห่งนี้ ประชากรส่วนใหญ่คือกลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาว รองลงมาคือ กลุ่มชาติพันธุ์ไทยเขมร และกลุ่มไทยส่วย หรือเยอ เป็นประชากรส่วนน้อย การกำหนดโครงสร้างทางสังคม จึงเป็นลักษณะการแบ่งการปกครองกันแบบลาวล้านช้าง กำหนดให้ผู้นำชุมชน คือผู้ชายเป็นผู้มีอำนาจทางการปกครอง ทำให้ชุมชนมีโครงสร้างแบบแผนของชุมชนที่ได้รับการสืบทอดมา แบบแผนความสัมพันธ์ด้านต่างๆ ของชุมชนนั้น โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ (2545: 55-56) ได้ยกตัวอย่างประเด็นไว้ดังนี้ 1. ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ ดูการแบ่งหน้าที่ อาชีพในชุมชนมี

อะไรบ้าง สัดส่วนอาชีพต่างๆ เป็นอย่างไรฐานะทางเศรษฐกิจภายในชุมชนมีความแตกต่างกันมากหรือน้อยอย่างไร เช่น ลักษณะการใช้ชีวิต การหารายได้การแบ่งหน้าที่ 2. ความสัมพันธ์ทางสังคมกลุ่มทางสังคมต่างๆ ทั้งที่จัดตั้งโดยรัฐหรือชุมชนเอง กลุ่มอาชีพ กลุ่มผู้ประกอบการ กลุ่มอิทธิพล ระบบหรือระดับการศึกษาในชุมชนบทบาทหญิงชายต่อโครงสร้างสังคม การใช้เวลาว่างของสมาชิกในชุมชน และ 3. ความสัมพันธ์ทางการเมือง โครงสร้างการปกครองท้องถิ่น รูปแบบการมีส่วนร่วมในชุมชน การแสดงความคิดเห็น การตัดสินใจต่างๆ ในชุมชน

ความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งอยู่ภายใต้ชุมชนเดียวกัน เศรษฐกิจการเมืองย่อมมีผลต่อการสร้างความสัมพันธ์กันภายในชุมชน การแบ่งหน้าที่ การสร้างกลุ่มอาชีพ รวมทั้งการสร้างอัตลักษณ์เพื่อสร้างระบบเศรษฐกิจให้ชุมชน จากวาทกรรม “แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิของโลก” ทำให้ทุ่งกุลาร้องไห้ กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิเพื่อการจำหน่าย และเป็นแหล่งเศรษฐกิจของจังหวัดร้อยเอ็ด จนกลายเป็นพื้นที่อันโดดเด่นของจังหวัดร้อยเอ็ดและใกล้เคียง เช่น คำขวัญของจังหวัดร้อยเอ็ดที่ว่า “สิบเอ็ดประตูเมืองงาม เรืองนามพระสูงใหญ่ผ้าไหมสามเกลอ บัญชีแหวด ประเพณีมหาเจดีย์ชัยมงคล งามน่ายลบึงพลาญชัยเขตกว้างไกลทุ่งกุลา โลกลือชาข้าวหอมมะลิ” การกำหนดคำขวัญดังกล่าวสะท้อนถึงความเจริญทางเศรษฐกิจของทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิ และผ้าไหมชั้นดีเพื่อการจำหน่าย ดังนั้น ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจนี้ จึงเป็นเสมือนสิ่งที่ทำให้ชุมชน เกิดความสัมพันธ์กันด้วยการตั้งกลุ่ม ภายในชุมชนทั้งกลุ่มผลิตข้าว กลุ่มผลิตผ้าไหม กลุ่มผลิตผลิตภัณฑ์ต่างๆ ของชุมชน โดยการพยายามอ้างถึงตำนานประจำถิ่นเพื่อเป็นการอธิบายเอกลักษณ์ร่วมกันของชุมชน ด้วยการแบ่งอาชีพให้แก่ผู้หญิงเป็นผู้ผลิต ส่วนผู้ชายนั้นถือเป็นผู้มีหน้าที่ทางการบริหารครอบครัว ทำการเกษตร หรือการทำงานหนักนอกบ้าน ตามแนวทางโครงสร้างของชุมชนในภาคอีสานที่ถือว่าเพศชายนั้นมีความแข็งแกร่ง เป็นผู้นำครอบครัว ส่วนผู้หญิงเป็นผู้ตาม ดังนั้นการรวมกลุ่มทอผ้าลายอัตลักษณ์ทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ผ้าลายสามเกลอ ลายดั้งเดิมของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในทุ่งกุลาร้องไห้ หรือลายเสือ อันเกิดจากตำนานเล่าขานเรื่อง ทุ่งปะหลาน ที่ปู่กับหลานเดินทางมาพบเสือ เข้าที่เมืองเสือ ทำให้ปู่กับหลานต้องหลงทางกัน เป็นตำนานประจำอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย ได้เกิดการนำอัตลักษณ์เรื่องเสือ มาเป็นลวดลายของผ้าทอเพื่อให้ความโดดเด่นและเป็นเสมือนสัญลักษณ์ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์เชิงชนชั้นของเพศหญิงในสังคมทุ่งกุลาร้องไห้ ที่มีความสง่างามและมีฝีมือทางการประดิษฐ์ผ้าทอตลอดจนการนำเอารูปเสือสร้างเป็นสัญลักษณ์ (Logo) ประจำท้องถิ่นทุ่งเมืองเสือ ก็คือการสร้างอัตลักษณ์ของ เมืองเสือ ผ่านการปกครองหรือโครงสร้างทางสังคมของชุมชนทุ่งเมืองเสือ

การสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ มีลักษณะเด่นที่แสดงออกผ่านตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏเป็นโครงสร้างทางสังคมอีกประการหนึ่งคือการแสดงออกถึงการเล่าฝั่งเครือข่ายที่ร่วมกันก่อตั้งชุมชน และให้ผู้มีส่วนในการตั้งชุมชนนั้นเป็นผู้นำของชุมชน ศิราพร ณ กลาง (2557: 368) กล่าวว่า ตำนานยังมีบทบาทในการสร้างสิทธิธรรมในเรื่องตระกูลหัวหน้า ทำให้ผู้คนในชุมชนยอมรับในตระกูลของผู้นำ สามารถอธิบายสถานภาพ ของคนในสังคม โดยที่ตำนานให้อภิสิทธิ์กลับ กลุ่มของผู้นำ อย่างเช่นผู้นำในการตั้งชุมชนครุภาพสินธุ์ ผู้นำในการตั้งชุมชน ในทุ่งกุลาร้องไห้ต่างๆกลุ่มคนเหล่านี้จะมีสิทธิในการถูกเลือก ให้เป็น ผู้นำของชุมชนทั้งในด้านวัฒนธรรมในร่างการปกครองเนื่องจากเชื่อว่าเป็นผู้มีอุปการคุณต่อหมู่บ้าน สามารถแสดงออกได้ผ่านนามสกุล ที่แสดงสถานะความเป็นกลุ่มผู้นำในชุมชน เช่น ในตำนานการเดินทางมาตั้งหมู่บ้านของบ้านกู่กาสิงห์ ของหนังสือบันทึกประวัติบ้านกู่กาสิงห์ ความว่า “ชาวบ้านที่อพยพมาจากเขตอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย และ

บางส่วนจาก อำเภอสวรรณภูมิ ได้เดินทางมาตั้งหมู่บ้านเป็นกลุ่มแรกๆ โดยการนำของพ่อใหญ่จันทร์ พ่อใหญ่แสงลือ พ่อใหญ่เพียรราช และพ่อใหญ่สักรา” กลุ่มคนเหล่านี้ เป็นคนกลุ่มแรกที่มาตั้งหมู่บ้าน ดังนั้นความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลที่เป็นลูกหลานของบุคคลเหล่านี้จึงถือว่าเป็นบุคคลชั้นสูงในสังคมไปด้วย

การสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ นอกเหนือจากการสัมพันธ์กันทางการปกครองแล้ว การนับถือกันทางวัฒนธรรม โดยผ่านพิธีกรรมและความเชื่อ ถือเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง จากความเชื่อเรื่องผี เจ้าพ่อ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ทำให้เกิดความเชื่อเกี่ยวกับการคัดเลือกบุคคลผู้เป็นสื่อกลางทางสังคม เพื่อติดต่อกับวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ หรือเจ้าพ่อได้ การสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ ไม่ได้เกิดจากการกำหนดของระเบียบการปกครองของสังคม แต่คือการคัดเลือกโดยวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ ผู้ที่ถูกคัดเลือกให้เป็นผู้ติดต่อกับวิญญาณ จะถูกกำหนดไว้ในฐานะพิเศษ คือ นางเทียม หรือหมอทรง ลำดับความสำคัญของนางเทียมหรือหมอทรงนั้น จะขึ้นอยู่กับวิญญาณที่มาเทียมว่ามีตำแหน่งใด หากวิญญาณนั้นมีตำแหน่งสูง นางเทียมนั้นก็จะเป็นผู้มีอำนาจมากที่สุดด้วย โดยการกำหนดจากเรื่องราวในตำนานว่าวิญญาณของผิตนใดเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์มากที่สุด อาทิ วิญญาณของเจ้าพ่อทุ่งกุลา วิญญาณเจ้าพ่อศรีนครเตา วิญญาณเจ้าพ่อผ่าน วิญญาณของเจ้าพ่อกล่าวว้า เมื่อเจ้าพ่อใหญ่ลงประทับร่างทรงแล้ว ผู้ที่เจ้าพ่อได้คัดเลือกไว้อุปฮาด เจ้าพ่อเหล่านี้ถือเป็นเจ้าพ่อใหญ่ของแต่ละชุมชน ซึ่งเจ้าพ่อใหญ่จะเป็นคนคัดเลือกเอาบริวารเอง โดยการกำหนดของวิญญาณเจ้าพ่อเองผ่านร่างของนางทรง หรือนางเทียม พ่อจันดี โคตรสุวรรณ ให้เป็น เฒ่าจ้ำ คือผู้ที่รู้วิธีปฏิบัติต่อเจ้าพ่อหรือผู้อุปฮาดวิญญาณเจ้าพ่อจะเป็นผู้คอยดูแล สื่อสารกับเจ้าพ่อ เช่นเดียวกับการทรงเจ้าพ่อศรีนครเตา เมื่อเจ้าพ่อใหญ่ศรีนครเตาลงประทับทรง ร่างทรงของเจ้าพ่อบริวาร เช่นเจ้าพ่อด่าน เจ้าพ่อศรีสงคราม ผู้เป็นบริวารก็จะเคารพต่อร่างทรงของเจ้าพ่อศรีนครเตา เนื่องจากเป็นเจ้าพ่อใหญ่สุดของชุมชน (เข้า สร้อยทอง, 2559: สัมภาษณ์) ลักษณะร่วมกันของการสัมพันธ์กันภายในชุมชน นอกเหนือจากผู้ที่มิสถานะเป็นร่างทรงแล้ว นอกจากนั้นผู้คนในชุมชนทั้งหมด จะจัดอยู่ในสถานะ “ลูกฝั่งขุนเทียน” ของวิญญาณเจ้าพ่อ จึงต้องมีการเคารพต่อวิญญาณ และร่างทรง ในฐานะผู้ที่เจ้าพ่อคัดเลือกให้เป็นร่างเทียมของเจ้าพ่อ ทั้งหมดเป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางชุมชนที่แสดงออกผ่านมิติทางวัฒนธรรมความเชื่อของผู้คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้

การจัดลำดับโครงสร้างทางสังคมของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ ผ่านตำนานประจำถิ่นนี้ สะท้อนให้เห็นการจัดโครงสร้างอยู่ 2 มิติ คือ การสร้างความสัมพันธ์กันทางสังคมในฐานะสังคมการปกครอง ซึ่งตำนานของผู้นำทางการก่อตั้งชุมชน และตำนานประเภทการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน ถือเป็นตำนานที่มีบทบาทต่อการสร้างกลุ่มและอัตลักษณ์ทางเศรษฐกิจ และสังคมให้แก่ชุมชน ตลอดจนการสร้างกลุ่มผู้นำของชุมชน ในด้านการสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนผ่านมิติทางวัฒนธรรม ความเชื่อเรื่องผีเจ้าพ่อ และการจัดลำดับความสำคัญของร่างทรง ถือเป็นการจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ที่แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนภายในชุมชนที่มีความเชื่อร่วมกันภายในทุ่งกุลาร้องไห้

2. ความสัมพันธ์ที่กลมกลืนกันทางวัฒนธรรม

ภายในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ความสัมพันธ์จากแนวคิดที่กล่าวมาข้างต้นเพื่อให้ทราบถึงบทบาทความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้จึงต้องพิจารณาความสัมพันธ์ของกลุ่มคนที่มีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมร่วมกันเพราะความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์หรือชาติพันธุ์สัมพันธ์ (Ethnicity) เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการสืบเชื้อสายและวัฒนธรรม (Descent

and culture ร่วมกันของกลุ่มชนที่มีจิตสำนึกความเป็นพวกเดียวกันกล่าวคือในบริบทสังคมวัฒนธรรมของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีร่วมกันมาอย่างยาวนานมีการนับถือผีบรรพบุรุษนับถือพระพุทธศาสนาและศรัทธาในบรรพบุรุษกลุ่มเดียวกันและการมีปฏิสัมพันธ์กันในด้านสังคมการเมืองวัฒนธรรมประเพณีโดยเชื่อมผ่านทางความเชื่อตำนานประจำถิ่นเป็นสำคัญรวมทั้งการปฏิบัติ ตามพิธีกรรมการมีปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นสาเหตุของการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างผู้คนในชุมชนด้วยสาเหตุหลายประการดังที่กล่าวมาแล้วสำหรับการวิเคราะห์บทบาทตำนานประจำเขตทุ่งกุลาร้องไห้ในประเด็นการสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ดังจะกล่าวในประเด็นการสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนที่กลมกลืนกับทางวัฒนธรรมนี้ผู้วิจัยนำแนวคิดเรื่อง พื้นที่ ของไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2543:172-174) ที่กล่าวไว้ว่าพื้นที่ไม่ใช่เพียงพื้นที่ทางกายภาพ แต่พื้นที่ยังเป็นสิ่งที่ถูกสร้างและให้ความหมายจากประสบการณ์แห่งชีวิตในความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้คนภายในสังคมผ่านเทคนิควิทยาการในการตอกย้ำหรือผลิตซ้ำลงบนพื้นที่ พื้นที่มิใช่สิ่งที่แน่นอนตายตัว แต่เป็นสิ่งที่ผลิตสร้างจากความสัมพันธ์ทางสังคมรวมทั้งแนวคิดอย่างอื่นๆ ในการวิเคราะห์ เพื่อให้เกิดความเข้าใจในด้านของการสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนของทุ่งกุลาร้องไห้โดยอาศัยตำนานประจำถิ่นเป็นสื่อในการวิเคราะห์สามารถแบ่งความสัมพันธ์ที่กลมกลืนกันทางวัฒนธรรม ได้ 2 ประเด็น คือ ความกลมกลืนในวัฒนธรรมการถือผี และความกลมกลืนกันทางวัฒนธรรมคนทุ่ง

ความสัมพันธ์ที่กลมกลืนในทางวัฒนธรรมการนับถือผีของชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ แสดงออกอย่างชัดเจนที่สุด คือ การนับถือผีบรรพบุรุษร่วมกันของผู้คนภายในชุมชนของแต่ละชุมชน โดยอาศัยการเล่าตำนานของบรรพบุรุษให้มีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติภายในชุมชน ทั้งรูปแบบการเป็นพ่อกับลูก การเป็นเพื่อนหรือเสียกัน และการสัมพันธ์กันในฐานะทางสังคม ประเด็นเหล่านี้ถูกบอกเล่าผ่านตำนานเรื่องเล่าจนทำให้ผู้คนในสังคมยอมรับในความสัมพันธ์ต่อกันในกรณีใดกรณีหนึ่ง อาทิ ตำนานท้าวศรีนครเตา หรือญาพ้อเฒ่าเต่า มีตำนานเล่าถึงความเป็นมาของเจ้าพ่อศรีนครเตา จากการรวบรวมข้อมูลตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตา ของบุญจัน ชูชีพ (2558: สัมภาษณ์) ความว่า “เชียงสีเป็นคนส่วยอพยพจากเมืองอัตปือแสนปาง (เมืองในแขวงจำปาสักประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) พวกส่วยจากเมืองอัตปือแสนปางที่อพยพเข้าสู่ประเทศไทยในปี 2300 ด้วยเหตุผลแล้ง แล้วมาตั้งบ้านเมืองที่ บ้านกุดหวาย”

จากเรื่องเล่าดังกล่าว ก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันของผู้คนในชุมชนบ้านกุดหวายบ้านเมืองเตา โดยการพยายามตีความหมายผ่านตำนานว่า เจ้าพ่อศรีนครเตานี้คือบรรพบุรุษของชุมชนบ้านเมืองเตา อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย ตีความหมายว่า บ้านกุดหวายนั้นเป็นนามเดิมของบ้านเมืองเตา เนื่องจากพบซากโบราณสถาน เป็นลักษณะเหมือนคูเมืองเก่า ล้อมรอบคูเก่าแก่ ปัจจุบันคือโรงเรียนบ้านเมืองเตา ชาวบ้านเชื่อกันว่าสถานที่แห่งนี้เป็นบ้านเดิมของเจ้าพ่อศรีนครเตา หรือชื่อชาวบ้านเรียกขานกันนั้น คือ “ญาพ้อเฒ่าเต่า” ความนับถือและการรับรู้ร่วมกันของชาวบ้านเมืองเตาและลูกหลานบ้านเมืองเตาที่ย้ายไปอยู่ต่างถิ่น คือ ตนเองคือ ลูกหลานญาพ้อเฒ่า ความเชื่อนี้ไม่ได้มีอยู่เพียงบ้านเมืองเตาเท่านั้น แต่ ลูกหลานตำบลเมืองเตา ตำบลเมืองเสือ ตำบลเมืองเกลือ ตำบลเมืองแล้ง ยังมีความเชื่อร่วมกันว่า ตนคือบ้านเมืองที่เป็นลูกหลานของญาพ้อเฒ่าเต่า ตามตำนานของมี ฝัดง (2559: สัมภาษณ์) ที่เล่าว่า

ท้าวเตตนุครเตาได้มีลูก 7 คน และให้ออกไปสร้างบ้านแปลงเมือง ดังนี้ท้าวอังสะนอน พระยาจักรีแต่งตั้งให้ชื่อว่าหลวงศรีนครเตาแทนพ่อ แต่ไม่ทราบไปปกครองเมืองใด แน่ท้าวพรสวรรค์ พระยาจักรีแต่งตั้งให้เป็นศรีนครเตา สืบแทนพ่อปกครองเมืองห้วยแก้ว และต่อมาคือรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ในปัจจุบัน ท้าวจันทองห้าว ไปสร้างเมืองเสือบ้านเมืองเสือบ ตำบลเมืองเสือบ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ปัจจุบันนี้ ท้าวน้อยบุญชู ไปสร้างเมืองเจีย (เมืองเกลือ) บ้านเมืองเจีย ตำบลก้ามปู อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ปัจจุบันนี้ ท้าวหุสามแ่ง ไปตั้งเมืองชุมพลบุรี อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ มีหลักฐานคือปราสาทบ้านไพรขลา ท้าวแผ่บุญยัง ไปสร้างบ้านชุมแสง ปัจจุบันคือ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทนางบัวตูม ท้าวยังทูนหัว ไม่ได้ไปปกครองที่ใดเลยคงปกครองบ้านเมืองเตาตามเดิม

บอกเล่าว่าทุกคนในชุมชนคือลูกหลานของพ่อศรีนครเตา ดังนั้นการนับเครือญาติและการนับถือผู้อาวุโสจึงเป็นสิ่งที่ชุมชนบ้านเมืองเตา ยึดถือปฏิบัติต่อกัน และการขยายแนวความเชื่อไปสู่หมู่บ้านอื่นๆ ทั้งทั้งอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย ด้วยการเล่าว่า หัวเมืองเล็ก หรือหมู่บ้านต่างๆ เคยเป็นหมู่บ้านของลูกชายญาพ่อเผ่าเตา ทำให้ต้องรับเอาวัฒนธรรมการปฏิบัติให้เกิดความเคารพต่อเจ้าพ่อเช่นเดียวกัน ในวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 5 ของทุกปี ทุกชุมชนจะต้องทำการเลี้ยงผีญาพ่อเผ่าเตาร่วมกัน เนื่องจากเชื่อว่าเป็นผีใหญ่ทางฝั่งทุ่งปะหลาน

ลักษณะความเชื่อเรื่องเจ้าพ่อที่มีต่อการสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนในรูปแบบการกลมกลืนกันทางวัฒนธรรมนี้ ปรากฏอยู่ในพื้นที่ต่างๆ ของทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการกำหนดเขตพื้นที่การครอบครองของบุคคลผู้ศักดิ์สิทธิ์แต่ละพื้นที่ และกลุ่มชาติพันธุ์ อาทิ ญาพ่อดงภูดิน หรือญาพ่ออุปฮาดดงภู ตามความเชื่อของชาวกลุ่มชาติพันธุ์

การยอมรับเอาวัฒนธรรมที่กลมกลืนกันระหว่างความเชื่อเรื่องผี กับพุทธ ภายในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ยังสะท้อนผ่านวัฒนธรรม ประเพณี และการปฏิบัติต่อกันของผู้คนในชุมชนภายในทุ่งกุลาร้องไห้โดยการยึดถือเอาความเชื่อเกี่ยวกับเจ้าพ่อ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจเพื่อการสร้างสำนึกร่วมกัน ทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์กันของผู้คน และเกิดความกลมกลืนกันทางวัฒนธรรม นอกเหนือจากตำนานเกี่ยวกับเจ้าพ่อศรีนครเตาที่ก่อให้เกิดสำนึกทางชาติพันธุ์ร่วมกัน และทำให้ชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ ที่เคารพนับถือเจ้าพ่อร่วมกันเกิดการปฏิบัติทางวัฒนธรรมที่กลมกลืนกันแล้ว ตำนานยายกุลา ตากุลี ของชุมชนบ้านไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ หนึ่งในชุมชนที่มีตำนานเกี่ยวข้องกับญาพ่อศรีนครเตา ซึ่งมีตำนานจากสำนวนของ พ่อบัว เทพคูบอน (2558: สัมภาษณ์) ความว่า “ยายกุลากับตากุลี เป็นชาวเมืองพิมาย เดินทางมาเพื่อตรวจสอบการดำมืดของท้าวศรีนครเตา เมื่อมาถึงจึงได้ผู้เป็นเกลอกันกับท้าวศรี และตั้งบ้านเรือนที่หมู่บ้านไพรขลาแห่งนี้ และต่อมาเมื่อท้าวศรีนครเตา ถูกอาญาแผ่นดิน ได้เดินทางมาขอพักอาศัยบวชที่บ้านไพรขลา”

การเล่าตำนานยายกุลา ตากุลี เป็นการบอกความเป็นมาของชาวบ้านไพรขลาที่มีเชื้อสายไทยโคราช ปัจจุบันชาวบ้านไพรขลา ใช้ภาษาลาวอีสานเพื่อการสื่อสารบางส่วนและใช้ภาษาไทยเขมร อีกบางส่วน ไม่ปรากฏการใช้ภาษาไทยโคราชเลย เพียงแต่มีการนับถือเครือญาติกันภายในชุมชน การถือธรรมเนียมประเพณีของบ้านไพรขลาจะถือการปฏิบัติแบบวัฒนธรรมลาว ผสมกับวัฒนธรรมแบบเขมร อาทิ การถือปฏิบัติตามประเพณีงานแซนโฎนตา ในเดือน 10 ของทุกปี ซึ่งเป็น

งานเช่นไหว้ผีบรรพบุรุษ ของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร งานแซนโฌนตานัน ทุกคนในหมู่บ้านถือเป็นการปฏิบัติตามงานประจำปี ที่เคร่งครัด ลูกหลานที่อยู่ต่างถิ่นต้องกลับมา แซน (เช่นไหว้) บรรพบุรุษของตน ทั้งกลุ่มเชื้อชาติพันธุ์ลาว และกลุ่มเชื้อชาติพันธุ์เขมร ในหมู่บ้าน (บัว เทพคูบอน, 2558: สัมภาษณ์) เพราะเชื่อว่าทุกคนคือลูกหลานยายกุลาตากูลี

การแสดงออกทางสถาปัตยกรรมของชุมชนบ้านไพรขลา เป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความกลมกลืนกันทางวัฒนธรรมที่น่าสนใจอย่างยิ่งของชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม สังเกตว่า สถาปัตยกรรมฝาผนังโบสถ์ (สิม) ของวัดไพรขลา เป็นการบันทึกภาพแสดงความผสมผสานระหว่างความเป็น ลาว และไทยอย่างเห็นได้ชัดเจน การแสดงออกทางศิลปวัฒนธรรมของชุมชนบ้านไพรขลา บ่งบอกถึงความผสมกลมกลืนกันทางวัฒนธรรมที่หลากหลายภายในชุมชนของกลุ่มคนภายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ที่มีความหลากหลาย และยอมรับวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน การกลมกลืนทางวัฒนธรรมลักษณะนี้ปรากฏทั่วไปในชุมชนที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ไม่ว่าจะเป็นไทยลาว ไทยเขมร ไทยโคราช รวมทั้งไทยกูย ที่อยู่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ภายในชุมชนเองได้ยอมรับเอาวัฒนธรรมของต่างชนเผ่ามาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนของตนเองและมีการปรับเปลี่ยนเพื่อให้เกิดความสอดคล้องกับวัฒนธรรมดั้งเดิมของตน อย่างไม่รู้รู้สึกแปลกแยกและกลมกลืนกันอย่างแนบเนียน

ภาพประกอบ 24 ศิลปะปูนปั้นรูปทหาร ธงชาติ ช้างสามเศียร และเรื่องราวเกียรติ อุโบสถวัดบ้านไพรขลา

3. การปรับรับวัฒนธรรม

ตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏการยอมรับวัฒนธรรมและการปรับรับวัฒนธรรมเดียวกันในกลุ่มคนภายในทุ่งกุลาร้องไห้ที่เห็นได้ชัดเจนคือตำนานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาอาทิตำนานพระธาตุพระโมคคัลลาตำนานพระธาตุจำปาขันซึ่งตำนานที่เกี่ยวข้องกันกับพุทธศาสนา เหล่านี้เกี่ยวข้องกันกับศาสนสถาน และพระพุทธรูปทางพุทธศาสนาแสดงให้เห็นว่าคนในทุ่งกุลาร้องไห้ได้ยอมรับ และปรับรับวัฒนธรรมจากการนับถือผีบรรพบุรุษของชุมชนให้กลายเป็นพุทธศาสนาแม้ว่ากลุ่มคนที่อยู่ภายในทุ่งกุลาร้องไห้จะมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ โดยการผลัดเปลี่ยนกันครอบครองพื้นที่

จากเดิมซึ่ง เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เขมรและการบุกรุกเข้ามาอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในยุคต่อมา แต่ทั้งสองกลุ่มชาติพันธุ์นี้ได้ยอมรับวัฒนธรรมเดียวกันคือวัฒนธรรมพุทธศาสนาอย่างนั้นแล้วตำนานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา พระธาตุพระพุทธรูปจึงเป็นการยอมรับการปฏิสัมพันธ์กันภายในกลุ่มชนทั้งภายนอกและภายในชุมชน เป็นการลดการเกิดความขัดแย้งทางความคิดความเชื่อหรือความขัดแย้งอันเกิดจากรื่องราวในอดีต

ชุมชนการนับถือผียอมรับการอยู่ภายใต้การปกครองของพุทธศาสนาอาทิตำนานเล่าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมกับพระพุทสาวคือพระโมคคัลลานะได้เดินทางมาปราบพญานาคและพญานกอินทรียจนก่อให้เกิดพระธาตุพันชั้นบ่อพันชั้นและตำนานแหล่งเกลือในทุ่งกุลาร้องไห้ตลอดจนชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างพระธาตุของพระพุทสาวไว้ ก็คือพระธาตุพระโมคคัลลาตลอดจนการสร้างพระพุทธรูปขึ้นประดิษฐานในนามพระเจ้าใหญ่อย่างเครือก็คือการแสดงออกในการยอมรับและปรับรับวัฒนธรรมจากเดิมที่มีความเชื่อด้านเจ้าพ่อ และความเชื่อเรื่องนาคตามแบบของกลุ่มคนไทยลาว ให้อยู่ภายใต้ความเชื่อทางพุทธศาสนาแสดงให้เห็นว่าชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มีการยอมรับเอาวัฒนธรรมอื่นอย่างกลมกลืนบทบาทของกลุ่มตำนานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเมื่อพระพุทศาสนาเข้ามามีบทบาทในสังคมทุ่งกุลาร้องไห้และด้วยอำนาจของผู้นำการอพยพเข้าสู่ดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้ที่นับถือพุทธศาสนา ทั้งเจ้าเมืองจำปาสัก รวมทั้งกษัตริย์ไทยที่นำพุทธศาสนาเข้ามาเผยแพร่ในดินแดนแถบนี้ ความเชื่อดั้งเดิมในรูปแบบของผีและความเชื่อเรื่องพญานาคซึ่งเคยเป็นเสมือนเทวดาอารักษ์และมีการเซ่นสรวงบวงสรวงอยู่เป็นประจำ เมื่อพุทธศาสนาเข้ามามีบทบาทผีและนาคต่างก็ยอมรับในอำนาจของพุทธศาสนาและมีการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมให้มีรูปแบบของวัฒนธรรมผีผนวกเข้ากับวัฒนธรรมพุทธ ผ่านทางการแสดงออกของพิธีกรรมต่างๆซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของปริตตา เณริมเภา กอนันตกุล (2546: 4) ซึ่งเสนอว่าพิธีกรรมและสัญลักษณ์ต่างๆ ของโลกความศักดิ์สิทธิ์คือตัวแทนที่เป็นผู้กระทำของความเป็นไปของสังคมและในขณะเดียวกันก็เชื่อว่าพระธาตุคือสัญลักษณ์แทน พระพุทเจ้าและพระสาวกที่มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ปราบพญานาคที่ขึ้นมาทำร้ายลูกหลานชาวบ้านจนได้รับความเดือดร้อนให้เกิดความสงบสุขอย่างนั้นแล้วพระธาตุพระโมคคัลลาจึงเป็นเสมือนสิ่งที่ให้ระลึกถึงความศักดิ์สิทธิ์ของพุทธศาสนาและเป็นเสมือนศูนย์กลางของพิธีกรรมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนในเรื่องการยอมรับเอาวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน ทั้งวัฒนธรรมการยอมรับ ศาสนาร่วมกัน การนับถือผีบรรพบุรุษร่วมกัน การยอมรับเปลี่ยนแปลง จากวัฒนธรรมการนับถือผี สูตรการยอมรับพุทธศาสนา จากตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มักพบตำนานที่ว่าด้วยพุทธศาสนาแบบพื้นบ้าน คือเอานิทานปรัมปรามาอธิบายมูลเหตุและพิธีกรรมทางพุทธศาสนาตามแบบฉบับของชาวลาวอีสาน ซึ่งอพยพเข้าสู่ดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้มานานหลายร้อยปีมาแล้ว หลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งปรางค์กู่ และปราสาทต่างๆ ที่ขุดพบ เอกมุขลึงค์ ฐานโยนี หรือวัตถุต่างๆ ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งสำคัญในความเชื่อศาสนาพราหมณ์เมื่อครั้งอาณาจักรขอมเรืองอำนาจ แต่เมื่อสิ้นอำนาจของขอมแล้วสิ่งที่แทนที่คือศาสนาแบบพื้นบ้าน ซึ่งเป็นความเชื่อแบบผสมผสานทั้งผีแบบดั้งเดิม และพุทธศาสนา

การที่พุทธศาสนาเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนสุวรรณภูมิ ทำให้ประเพณีวัฒนธรรมต่างๆของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ันเกิดความผสมผสาน ทั้งพราหมณ์ พุทธ และผี ดังปรากฏในตำนานการสร้างพระธาตุบ่อพันขัน ที่เล่าว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาเพื่อปราบพระยานกอินทรีที่กำลังจับพระยาช้างเผือก และผู้คนในแถบป่าดงหลวง หรือทุ่งกุลาร้องไห้กิน และกำราบพระยานาคศรีสุทโธที่พันพิษใส่ผู้คนในบริเวณเมืองจำปาขันนครจนได้รับความเดือดร้อนนั้น พระพุทธเจ้าได้ให้พระโมคคัลลานะผู้มีฤทธิ์มาก เป็นผู้ไปปราบส่วนพระองค์นั้นประทับรอยอยู่ที่แห่งหนึ่ง ครานั้นวิษณุกรรมเทพบุตรจึงได้มาเนรมิตปราสาทเพื่อเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าไว้ จึงกลายเป็นปราสาทบ่อพันขันในปัจจุบัน ซึ่งหลักฐานของกรมศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด ได้ขุดพบแท่นศิวิลิ่งคืบฐานโยนที่ปราสาทแห่งนี้ เป็นปราสาทฐานศิลาแลง ก่อด้วยอิฐ ยอดปราสาทพังหายไป แต่ปัจจุบันจากความเชื่อตามแนวพุทธศาสนาชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างและประดิษฐานพระพุทธรูปไว้แทนที่เพื่อเป็นที่เคารพบูชา ในเดือนห้าของทุกปีชาวบ้านจะจัดงานสงกรานต์ โดยมีขบวนแห่เชิญน้ำจากบ่อพันขันมาสงกรานต์ ในนามตัวแทนของเจ้าปู่ผ่านที่ปฏิบัติต่อพุทธศาสนา

ภาพประกอบ 25 พระธาตุบ่อพันขัน บ้านตาเถร ตำบลจำปาขัน อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ส่วนอีกสำนวนหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการสร้างตำนานพระธาตุบ่อพันขันนี้คือ ความเชื่อเรื่องย่าหม่อมว่าเป็นเทพธิดาผู้ได้สร้างปราสาทหลังนี้ขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับของพระคิเว จึงได้ประดิษฐานศิวิลิ่งไว้บนแท่นโยนนี้ชาวบ้านยังให้ความเคารพและในงานสงกรานต์ก็จะจัดสร้างรูปปั้นย่าหม่อมซึ่งเป็นรูปแกะสลักผู้หญิงจากหินทรายขุดพบในพระธาตุแห่งนี้เมื่อครั้งกรมศิลปากรได้ขุดตกแต่งโบราณสถาน แต่ทว่าเดิมทีนั้นรูปย่าหม่อมไม่มีเศียรแต่ชาวบ้านได้ให้ช่างแกะสลักหินแกะเศียรใหม่ตามคำบอกลักษณะของนางเทียม ที่เป็นคนวาดภาพหน้าตาของย่าหม่อมให้แกะตาม และชาวบ้านยังร่วมกันสร้างหุ่นจำลองของย่าหม่อมนี้ไว้ที่บริเวณหน้าพระธาตุบ่อพันขันเพื่อให้เป็นที่บูชาของผู้คน

ตำนานทางศาสนาพุทธที่ชาวบ้านในเขตทุ่งกุลาร้องไห้สร้างขึ้นเพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์แก่พื้นที่ของตนนั้นยังปรากฏในตำนานการสร้างพระธาตุโมคคัลลา ที่วัดกลาง สุวรรณภูมิ ตามความเชื่อที่ว่าพระโมคคัลลานั้นได้มาปราบพระยานกอินทรีและพระยานาคแล้วสร้างความสงบสุขให้แก่ชาวเมืองจนเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเมื่อพระโมคคัลลานั้นนิพานชาวบ้านจึงร่วมกันสร้างพระธาตุขึ้นเพื่อเชิญพระธาตุของพระองค์มาประดิษฐานไว้กลางดงศรีภูมิ ซึ่งเป็นดงที่พระยานกอินทรียักกินพระยาช้างเผือก แล้วเอาหัวช้างไปทิ้งไว้ตรงนั้น ในทุกปีชาวสุวรรณภูมิจะจัดกิจกรรมไหว้พระธาตุโมคคัลลาเป็นเวลา 3 วัน 3 คืน ในทุกๆ ปี โดยจะจัดในวันขึ้น 14 – 15 ค่ำ และวันแรม 1 ค่ำ เดือน 4 ตามความเชื่อของชาวบ้านที่มีต่อพระธาตุทั้งเรื่องเล่าปาฏิหาริย์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นและปัจจุบันได้กลายเป็นงานประจำปีของอำเภอสวรรณภูมิ ตลอดจนการก่อสร้างพระธาตุศรีทศพลญาณ หรือพระธาตุทุ่งกุลาร้องไห้เป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนา ของทุ่งกุลาร้องไห้ แสดงให้เห็นว่า การยอมรับปรับเอาวัฒนธรรมพุทธศาสนาเป็นการปรับตัวทางวัฒนธรรมที่สำคัญเพื่อการอยู่ร่วมกันภายในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้การผสมผสานทางความเชื่อวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ พุทธ และผี ของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ทำให้เห็นว่าการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีการผสมผสานและทับซ้อนทางความเชื่อ ตั้งแต่ดั้งเดิมเรื่องพราหมณ์ตามอาณาจักรขอมโบราณ และถูกทับซ้อนด้วยความเชื่อทางพุทธศาสนาด้วยการสร้างตำนานพุทธศาสนาแบบพื้นบ้านอธิบายการเป็นอยู่ของโบราณสถานที่มีความดั้งเดิมแล้ว และการเชื่อมต่อของวัฒนธรรมทั้ง 2 รูปแบบนั้นยังคงมีความเชื่อผีบรรพบุรุษเข้ามามีส่วนร่วมและเชื่อมโยงความเชื่อทั้งหมดเข้าหากันและอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ การปฏิบัติต่อพื้นที่ทางวัฒนธรรมเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการใช้พิธีกรรม

การใช้ตำนานเพื่อยืนยันความหมายของพื้นที่ในเขตตอนกลางทุ่งกุลาร้องไห้ให้กลายเป็นพื้นที่เมืองหลวงเดิมและเป็นที่อยู่ของเหล่าเทพเจ้า เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ทุกคนต้องให้ความเคารพ เป็นกลวิธีแบบพื้นบ้านที่สามารถสร้างสรรค์พิธีกรรมต่อพื้นที่อันเป็นการแสดงออกถึงความหวงแหนพื้นที่ทำกินควบคู่กับการเคารพบูชาในพื้นที่เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชน แม้ว่าเดิมทีหลักฐานทางประวัติศาสตร์จะบ่งบอกว่าพื้นที่เหล่านี้เคยเป็นกลุ่มชาวเขมรมาก่อนแต่เมื่อปัจจุบันกลุ่มลาวอีสานเข้ามามีบทบาทและเจ้าของพื้นที่วัฒนธรรมจึงต้องเกิดการผสมผสานกันเข้าให้ตอบสนองต่อความเป็นอยู่ของกลุ่มคนเพื่อรองรับอำนาจในการครอบครองพื้นที่และสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ดังกล่าว

ภาพประกอบ 26 พระธาตุพระโมคคัลลา อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และพระธาตุศรีทศพลญาณ (วัดทุ่งกุลาเฉลิมราษฎร์) อำเภอปทุมรัตน์ จังหวัดร้อยเอ็ด

4. ความสัมพันธ์แบบการรวมกลุ่มเป็นพหุวัฒนธรรม

การสร้างความสัมพันธ์แบบรวมกลุ่มกันภายในชุมชน ของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ที่ปรากฏผ่านตำนานประจำถิ่น ซึ่งแต่ละกลุ่มย่อยภายในชุมชนนั้นมีลักษณะวัฒนธรรมที่เป็นของตนเอง และหลาย ๆ กลุ่มจะรวมตัวกันเป็นสังคมใหญ่ การอยู่รอดของกลุ่มเกิดจากการเห็นคุณค่าของกระบวนการคิดและสัญลักษณ์ที่เกิดจากการสร้างของวัฒนธรรม ปัจจัยทางศาสนา เชื้อชาติ อายุ เพศ ชนชั้นทางสังคม และการศึกษา จะเป็นตัวสำคัญที่กำหนดเกี่ยวกับความเชื่อ ความรู้สึก และการกระทำของบุคคล ในลักษณะของการรวมกลุ่มต่าง ๆ ของสังคมใหญ่ สังคมย่อมมีการประสานของกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม บุคคลแต่ละคนนอกจากจะเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มหนึ่งแล้ว ยังเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มอื่น ๆ ในขณะเดียวกันด้วย ซึ่งอาจมีลักษณะที่ชัดเจนในกลุ่มหนึ่งและมีลักษณะที่น้อยหรือไม่มีเลยในอีกกลุ่มหนึ่งในระบบสังคม (Social System) จะประกอบด้วยกลุ่มต่าง ๆ ที่แบ่งลักษณะของกลุ่มตามโครงสร้างของสัญชาติ กลุ่มชน ศาสนา ความสามารถพิเศษ ชนชั้นทางสังคม และเพศ ซึ่งบุคคลสามารถเป็นสมาชิกที่มีลักษณะเฉพาะของกลุ่มหนึ่งและอาจเป็นสมาชิกของหลายกลุ่มที่แตกต่างกันในเวลาเดียวกัน ดังนั้นการจัดการศึกษาตามแนวทางพหุวัฒนธรรม จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องคำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละกลุ่ม และการจัดการศึกษาของแต่ละสถาบันจะต้องตอบสนองต่อความแตกต่างดังกล่าว

สังคมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ประกอบด้วยกลุ่มคนที่มีความหลากหลายวัฒนธรรมหลากหลายภาษา หลากหลายขนบธรรมเนียมประเพณีรวมทั้งมีปัญหาเรื่องผลประโยชน์และเป้าหมายต่างๆ ส่งผลให้ชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมถ้าเอาวัฒนธรรมเป็นตัวตั้งทุกชุมชนท้องถิ่นและประเทศจะมีเกียรติและศักดิ์ศรีเสมอกัน ไม่มีใครเหนือใคร เพราะวัฒนธรรมมีความหลากหลาย ไม่ได้รวมศูนย์การยอมรับและเห็นคุณค่าวัฒนธรรมท้องถิ่น จึงเป็นการกระจายเกียรติและศักดิ์ศรีเปิดทางออกอันหลากหลายและทำให้ท้องถิ่นเข้มแข็งและยั่งยืน (ประเวศ วะสี, 2547) ดังนั้นแล้วพหุวัฒนธรรมคือการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับสังคม การเมือง เศรษฐกิจ การศึกษา และ

ประวัติศาสตร์ของชุมชนที่มีการสร้างความสัมพันธ์กันของผู้คนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมในอดีต โดยการมองผ่านตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏเป็นแนวความเชื่อของสังคม การสร้างความสัมพันธ์กันผ่านตัวบุคคลในตำนานศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ผู้ที่เคารพในตัวบุคคลศักดิ์สิทธิ์นั้นเคารพสถานภาพซึ่งกันและกันผ่านตัวของ “เฒ่าจ้ำ” หรือ “นางเทียม” ของวิญญาณของเทพพระเจ้าพระองค์นั้น ในตำนานของชาวอำเภอราศีไศล ตำนานพระธาตุสีกดา ตำนานเจ้าสังฆราช เล่าความสัมพันธ์กันในลักษณะการรวมกลุ่มกันทางวัฒนธรรม หรือการรวมกลุ่มกันของเหล่าบุคคลศักดิ์สิทธิ์ในตำนาน ว่า “เจ้าพ่อสังฆราช นั้น เป็นพระสังฆราชที่นางสีกดา เจ้าเมืองด่าน เคารพบูชา และเป็นที่ปรึกษาทางการบริหารบ้านเมืองของนางสีกดา และท้าวคันธนาม ซึ่งเป็นพระสวามีของนาง เมื่อพระสังฆราชละสังขารไป วิญญาณของท่านกลายเป็นมเหศักดิ์ หลักเมืองด่าน ต่อมานางสีกดา ได้สร้างพระธาตุขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิของพระสังฆราช ต่อมาชาวบ้านได้บูรณะและเชื่อว่าเป็นที่ประดิษฐานของพระบรมสารีริกธาตุ” (บุญชู พงษ์จันทร์, 2559 : สัมภาษณ์)

ชุมชนให้ความเคารพสัมพันธ์กันในชุมชน โดยการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรม เพื่อต่อรองกันทางวัฒนธรรมกับกลุ่มที่มีปริมาณมาก แสดงออกอย่างชัดเจนผ่านตำนานประจำถิ่น เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ โดยเฉพาะกลุ่มชาวกวย ข่า หรือเยอที่อยู่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เนื่องจากกลุ่มชาติพันธุ์กวยหรือข่า นั้นเป็นกลุ่มที่มีประชากรน้อยและมีศิลปวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกับกลุ่มชาติพันธุ์เขมรในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ กลุ่มชาวกูยนี้มีหลักฐานการอพยพเข้ามาสู่ทุ่งกุลาร้องไห้หลังจากที่อาณาจักรขอมเริ่มเสื่อมอำนาจลงจากการปกครองดินแดนที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลแห่งนี้ และเมื่อราวปี พ.ศ. 2237 ลาวเกิดการแบ่งอำนาจออกเป็น 3 ส่วน คือหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาสัก ทำให้กลุ่มชาวเวียงจันทน์นั้นรุกไล่ลงมาอาศัยอยู่ที่ลาวใต้คือจำปาสัก เหตุนี้ กลุ่มชาวกวย ข่า จากเมืองอัตปือ แสนแปงจึงหนีเข้ามาอาศัยอยู่ที่ ปาดงลุ่มน้ำมูลตอนกลาง คือทุ่งกุลาร้องไห้ในราวๆ พ.ศ. 2257 (วีระ สดสังข์, 2554: 12) การเข้ามาสู่พื้นที่ป่าลุ่มน้ำมูลตอนกลางของชาวกวย ซึ่งเป็นพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์พอควร ปรากฏมีเสือ ช้าง สัตว์ป่าขนาดใหญ่ อาศัยอยู่ ชาวกวยเหล่านี้จึงเรียกพื้นที่นี้ว่า “ดงกุลา” แปลว่าดงเสือ เช่นเดียวกับชาวขอมที่ขนานนามป่าบริเวณนี้ว่า (ดงขลา) ซึ่งแปลว่าเสือเช่นกัน ก่อนที่กลุ่มชาวลาวจะเรียกตามว่า “กุลา” ซึ่งไปพ้องกับกลุ่มไทยใหญ่ซึ่งเป็นพ่อค้าเดินทางมาค้าขาย ณ ทุ่งแห่งนี้ อย่างไรก็ตาม แม้ชาวกวยจะอพยพมาอาศัยอยู่บริเวณแห่งนี้ แต่หลังจาก พ.ศ. 2310 เป็นต้นมา พระยาจักรี ได้ปราบกบฏเจ้าเมืองจำปาสักให้ขึ้นต่อกรุงเทพมหานคร ทำให้ชาวลาวบางส่วนอพยพมาจากจำปาสัก และมาอาศัยอยู่ที่บริเวณตอนกลางของทุ่งกุลาร้องไห้ แห่งนี้ ทำให้กลุ่มชาวกวยต้องรวมกลุ่มกันเพื่ออาศัยอยู่ร่วมกันกับกลุ่มวัฒนธรรมลาวที่มีปริมาณมากที่สุด และกลุ่มวัฒนธรรมขอมที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เดิมแล้ว ชาวกวยเหล่านี้ จึงเป็นผู้นำตำนาน “ศรีนครเตาข้าวเธอ” เพื่อรวมกลุ่มชาวกวยทั้งหมดให้เป็นกลุ่มวัฒนธรรมใหญ่ โดยตำนานเล่าว่า

ท้าวศรีนครเตา เป็นชาวข่า เดินทางมาจากอัตปือแสนแปง ซึ่งได้เดินทางมากับพี่น้องชาวข่าด้วยกัน 6 คน และ 6 คนนี้ ได้แยกย้ายกันไปตั้งบ้านเมือง ต่างๆ 6 เมือง คือ

พวกที่ 1 แยกไปตั้งถิ่นฐานที่บ้านอจจะบึง (อำเภอสังขะ) มีหัวหน้าชื่อว่าเชียงชะ
พวกที่ 2 แยกไปตั้งถิ่นฐานที่บ้านเมืองที่มีหัวหน้าชื่อเชียงปุม ภายหลังได้ย้ายเมืองไปตั้งอยู่ที่
คูพะทายสมันต์คือในตัวเมืองสุรินทร์ปัจจุบันนี้

พวกที่ 3 แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านเมืองลิง หัวหน้าชื่อ เชียงสงค์

พวกที่ 4 แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านบุงหวาย อำเภอรันบุรี หัวหน้าชื่อ เชียงสี

พวกที่ 5 แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านลำควนแขวงเมืองขุขันธ์ หัวหน้าชื่อ เชียงพัน

พวกที่ 6 แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านจาร์พตร หัวหน้าชื่อ เชียงชัย

(บุญจันทร์ ชูชีพ, 2558: สัมภาษณ์)

การรวมกลุ่มกันของชาวกูยเพื่อการสร้างความสัมพันธ์กันภายในชุมชน และการที่ชาวกูยนั้นต้องอาศัยอยู่ร่วมกับชาวเขมร และลาว ทำให้ชาวกูยมีรูปแบบวัฒนธรรมที่กลมกลืนกันกับลาว และเขมรในประเด็น ภาษา ชาวกูยมีภาษาเป็นของตนเองคือภาษากูย แต่มีลักษณะภาษาคลายคลึงกับภาษาเขมรมาก เช่น เรียกเสื่อว่า “ขลา” “คลา” “กุลา” เช่นเดียวกับภาษาเขมร และมีสำเนียงภาษาการพูดที่คล้ายคลึงกับภาษาลาว ถือเป็นการรวมตัวกันของชาวกูยกับชาวลาวเพื่อเป็นวัฒนธรรมเดียวกัน อีกทั้งตำนานของศรีนครเตาที่ปรากฏในบริเวณอำเภอรันบุรี อำเภอยะรังบุรี ตลอดจนอำเภอยะรังบุรี ยังแสดงให้เห็นว่า ชาวกูยกับชาวลาว พยายามเล่าที่มาของท้าวศรีนครเตา ให้มาจากแหล่งเดียวกัน เพียงแต่เมื่อการอ้างอิงพื้นที่ของตำนาน การตีความหมายของบ้านกุดหวายนั้น หรือบ้านบุงหวายนั้น การตีความหมายเชิงพื้นที่ของสองกลุ่มชาติพันธุ์ กำหนดความหมายต่างกัน โดยชาวเชื้อสายลาวกำหนดว่า บ้านเมืองเตาอำเภอยะรังบุรี คือบ้านกุดหวายเดิม แต่ชาวกูยกำหนดว่า บ้านกุดหวาย หรือบ้านบุงหวายคือ อำเภอรันบุรี ในปัจจุบัน

ตำนานประจำถิ่นของกลุ่มชาติพันธุ์ของชุมชนต่างๆ แสดงให้เห็นว่าการสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนเอง ก็ต้องอาศัยการจัดการภายในชุมชน ผ่านตำนาน ตำนานเป็นผู้กำหนดบทบาทหน้าที่ของบุคคลภายในชุมชน ตลอดจนระหว่างชุมชนอีกด้วย การกำหนดว่า บุคคลใดได้อยู่ในตำแหน่งใดของชุมชน ถือเป็นการสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชน เช่น การได้รับเลือกให้เป็นนางเทียมของเจ้าพ่อ หรือการได้รับเลือกให้เป็นม้า หรือการกำหนดบทบาทผู้นำผ่านการเลือกตั้ง เป็นต้น แต่ทั้งนี้เมื่อกลุ่มคนในชุมชนที่รู้สึกว่าเป็นของตนเองกลายเป็นบุคคลส่วนน้อยของสังคมต่างก็รวมตัวกันเพื่อต่อรองสิทธิของตน ผ่านทางตำนานศักดิ์สิทธิ์ หรือเรื่องเล่าประจำถิ่นของตน

การสร้างเครือข่ายภายนอกชุมชน

การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม ของกลุ่มชุมชนที่ใกล้เคียงกันที่มีการไปมาหาสู่ซึ่งกันและกันภายในทุ่งกุลาร้องไห้ ย่อมเกิดการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม ซึ่งกันและกัน เกิดการปรับตัวและยอมรับวัฒนธรรม ของกลุ่มขึ้น ในกรณีการมีปฏิสัมพันธ์ของกลุ่ม ที่มีพลัง ไม่เท่ากัน อาจจะมีแนวโน้มที่จะยอมรับวัฒนธรรม ของอีกกลุ่มหนึ่ง หรืออาจเกิดการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมซึ่งกันและกันได้ (จันนิภา ดวงวิไล, 2556: 337) การสร้างความสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนในบริเวณชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ พบว่าผู้คนมีการสร้างความสัมพันธ์กันตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน ตำนานประจำถิ่นต่างๆ ได้แสดงให้เห็นว่าชาติพันธุ์นั้นไม่ได้เป็นเส้นกั้นอาณาเขตทางเครือญาติ และจิตวิญญาณของผู้คน ความเป็นพี่น้อง ความเป็นพวกพ้องเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการสืบเชื้อสาย หรือการร่วมกันประกอบประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ตั้งแต่อดีตยังปรากฏให้เห็น อยู่จนถึงปัจจุบัน นับเป็นความสัมพันธ์ของผู้คน ซึ่งแสดงให้เห็นการยอมรับในวัฒนธรรม ของคนต่างกลุ่ม ต่างชาติพันธุ์ ที่มาอาศัยอยู่ บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ร่วมกัน จนกลายเป็นชุมชน เป็นกลุ่มเครือญาติ ที่มีความสัมพันธ์กัน อย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ หรือพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา นับได้ว่าเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของคนในชุมชน

ซึ่งก่อให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียว ในกลุ่มชนได้ง่าย นอกจากความเชื่อทางศาสนาที่ยึดถือปฏิบัติกันมายาวนาน การประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับบรรพบุรุษ ยังมีส่วนทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมในระยะยาวดังที่ สุเทพ สุนทรเกษม (2552: 234) กล่าวถึง การประกอบพิธีกรรมในแอฟริกาไว้ว่า ในแอฟริกาธรรมเนียมประเพณีต่างๆ จะเน้นความสำคัญของความขัดแย้ง ในขอบเขตอันหนึ่งในความสัมพันธ์ทางสังคม แต่ในขณะเดียวกัน ก็จะก่อให้เกิด ความเป็นปึกแผ่น ขึ้นในสังคมส่วนรวมหรือในระยะยาว ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า พิธีกรรมเป็นสิ่งที่มีความสำคัญในสังคม การประกอบพิธีกรรมอันเกิดจากความเชื่อทางศาสนามีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงความเป็นหนึ่งเดียวและเป็นอย่างเดียวกันในชุมชน

1. ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ

เครือญาติหมายถึงเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่สร้างบทบาทและสถานภาพให้กับสมาชิกในครอบครัวซึ่งเกิดจากสายโลหิตหรือจากการแต่งงาน การสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างชุมชนภายในทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏในตำนานประจำถิ่นที่มีการเล่าขาน และการสร้างเครือข่ายทางสังคมที่ชัดเจนซึ่งแนวความคิดเกี่ยวกับระบบเครือญาติ เป็นความคิดเกี่ยวกับกฎเกณฑ์การจัดระเบียบสังคมของมนุษย์ขั้นพื้นฐานที่สุด ในคริสต์ศตวรรษที่ 17 อธิโดเร่ เขียนหนังสือเรื่อง Etymologiae อธิบายเกี่ยวกับคำเรียกชื่อญาติและแบบแผนการแต่งงานของชาวโรมัน ในปี ค.ศ.1672 จอห์น ลีเดอร์เรอร์อธิบายลักษณะของกลุ่มตระกูล การสืบตระกูลข้างแม่ และการแต่งงานออกในชนเผ่าชิวานตะวันออก ในปี ค.ศ. 1724 เจ เอฟลาพิตุ อธิบายระบบการจัดประเภทญาติในชนเผ่าอีโรควอยส์ จนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19 การศึกษาระบบเครือญาติเริ่มมีทฤษฎีชัดเจนขึ้น (นฤพนธ์ ด่วงวิเศษ และคณะ, 2558) การศึกษาระบบเครือญาติที่ปรากฏในชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ในครั้งนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาการสร้างระบบเครือญาติระหว่างชุมชน เพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน โดยการเล่าตำนานประจำถิ่นของชุมชนที่มีความเป็นเครือญาติกัน ทั้งในระบบสังคมปัจจุบัน และการสร้างความชอบธรรมทางการเป็นเครือญาติโดยตำนานเพียงอย่างเดียว กล่าวคือ การสร้างเครือข่ายทางชุมชน ของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ มีทั้งการเป็นญาติกันอาศัยอยู่ในชุมชนเดียวกัน ก่อนที่จะมีการอพยพย้ายถิ่นฐานไปตั้งถิ่นฐานที่แห่งใหม่ และการสร้างเครือญาติกันโดยที่ใช้นามของบรรพบุรุษกล่าวถึงกัน เพื่อการครอบครองพื้นที่บางส่วนภายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ผู้วิจัยพบว่าการสร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติในทุ่งกุลาร้องไห้ มีอยู่ 3 ลักษณะคือ การสร้างเครือญาติแบบพี่น้อง การสร้างเครือญาติแบบเพื่อสนิท และการสร้างเครือญาติผ่านการสมรสหรือเป็นดอกร่วมกัน

ระบบเครือญาติที่มีการสืบเชื้อสายกันโดยทายาทโดยตรงในลักษณะพี่กับน้อง พ่อกับลูก และระบบเครือญาติยังเป็นเรื่องทางชีววิทยาที่เป็นตัวแบบให้การสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมตำนานเป็นเสมือนช่องทางหนึ่งที่ทำให้การเชื่อมโยงเครือญาติเป็นเรื่องง่ายยิ่งขึ้น ทั้งนี้เครือญาติที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มีทั้งรูปแบบของญาติโดยสายเลือด ความเป็นพี่เป็นน้องของบุคคลในตำนาน ซึ่งต่อมาเป็นบรรพบุรุษของชุมชนนั้นๆ ทำให้ชุมชนเกิดความสัมพันธ์กันในฐานะ “บ้านพี่เมืองน้อง” หรือบ้านพี่บ้านน้อง เช่นบ้านคำแพง กับบ้านแสนสี ที่เป็นพี่น้องกันในฐานะที่หมู่บ้านถูกตั้งชื่อตามการนำเอานางคำแพงกับนางแสนสี สองพี่น้องไปซ่อนไว้ เมืองที่กลายเป็นพี่น้องกัน เช่น บ้านเมืองเสือ เมืองเกีย เมืองสิง เมืองแล้ง เมืองเตา ที่เป็นพี่น้องกันในเครือข่ายกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในฐานะลูกชายของเจ้าพ่อศรีนครเตา ตามตำนานความเชื่อของกลุ่มชาวบ้านในอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย ความว่า เจ้าพ่อศรีนครเตา ได้ให้ลูกทั้ง 7 ออกไปสร้างบ้านแปลงเมือง ได้แก่ ท้าวจันทองห้าว สร้างเมืองเสือหรือบ้านเมืองเสือ ปัจจุบันอยู่ในตำบลเมืองเสือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม และท้าวน้อยบุญ

ชู สร้างเมืองเจีย ปัจจุบันบ้านเมืองเจียตั้งอยู่ตำบลก้ามปู อำเภอพยุหะภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม (ถนิม เคนทองดี, 2558: สัมภาษณ์)

และในขณะเดียวกัน กลุ่มดำเนินการสร้างเครือข่ายญาติของกลุ่มชาติพันธุ์กวยและเขมร บริเวณอำเภอชุมพลบุรี อำเภอรัตนบุรี และฝั่งแม่น้ำมูล มีความเชื่อว่าตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตานั้น ได้สร้างเครือข่ายให้แก่ชุมชนที่เป็นชุมชนเขมร กวย โดยพี่น้องกับพ่อศรีนครเตา ซึ่งเดินทางมาจากเมืองอัตปือ แสนแปพร้อมกันกับท้าวศรีนครเตานั้นได้สร้างบ้านแปลงเมืองให้แก่ลูกหลานและสร้างความ เป็นเครือญาติกันโดยปริยายทำให้ชุมชนนับถือกันเป็นพี่น้องเครือญาติกัน ตามตำนานความว่า

ท้าวเชียงศรีกับพรรคพวกพี่น้องเดินทางมาจากเมืองอัตปือด้วยกัน ในขณะนั้นได้มา ทำความชอบคือจับช้างเผือกคืนพระยาจักรีได้ ด้วยความดีความชอบ จึงได้แต่งตั้งให้เป็น ผู้ครองเมืองต่างๆ 6 เมือง คือ พวกที่ 1 แยกไปตั้งถิ่นฐานที่บ้านอจจะบึง (อำเภอสังขะ) มีหัวหน้าชื่อว่าเชียงชะ พวกที่ 2 แยกไปตั้งถิ่นฐานที่บ้านเมืองที มีหัวหน้าชื่อเชียงบุ่ม ภายหลังได้ย้ายเมืองไปตั้งอยู่ที่คุบะทายสมันต์คือในตัวเมืองสุรินทร์ปัจจุบันนี้ พวกที่ 3 แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านเมืองลิง หัวหน้าชื่อ เชียงสงค์ พวกที่ 4 แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้าน บุ่งหวาย อำเภอรัตนบุรี หัวหน้าชื่อเชียงสี พวกที่ 5 แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านลำดวนแขวง เมืองขุขันธ์ หัวหน้าชื่อเชียงพัน พวกที่ 6 แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านจารพัตร หัวหน้าชื่อ เชียงชัย

(บุญจันทร์ ชูชีพ, 2558: สัมภาษณ์)

การสร้างความสัมพันธ์ของบุคคลในตำนานนั้น เป็นการยืนยันว่าผู้คนในสังคม ปัจจุบัน คือเครือญาติเดียวกัน แม้ว่ามีงาน หรือมีเหตุการณ์สำคัญ ผู้คนในชุมชนต่างๆ ก็จะเดินทาง มาร่วมกิจกรรมทางชุมชนด้วยกัน เนื่องจากเชื่อว่าเป็นเครือญาติเดียวกัน และที่สำคัญในความเป็นเครือ ญาติกันในตำนานนั้น ย่อมมีความเป็นเครือญาติกันทางสายเลือดปนอยู่ด้วย เนื่องจากชุมชนในบริเวณ ห่งกุลาร้องไห้ นั้นเดิมทีเคยเป็นสถานที่แห่งแล้ง แต่เมื่อนโยบายของภาครัฐเข้ามาส่งเสริมพัฒนาการทำ การเกษตร ทำให้ผู้คนแยกย้ายจากหมู่บ้านใหญ่บ้านเดียวออกไปตั้งถิ่นฐานยังสถานที่ว่างเปล่า ตำนาน เหล่านี้จึงเป็นเสมือนแผนที่เครือญาติที่ยังคงต้องปฏิสัมพันธ์กันของแต่ละชุมชน อาทิ การจัดพิธีเลี้ยงผี ท้าวเต่า หรือท้าวศรีนครเตา ของชุมชนต่างๆ ที่สำคัญคือ ท้าวศรีนครเตาบ้านเมืองเตา ท้าวศรีนครเตาคู ท้าวเต่าบ้านเมืองเสือ และท้าวศรีนครเตาที่รัตนบุรี การจัดการเช่นไหว้แก่ท้าวศรีนครเตาของทั้ง 3 พื้นที่ ยังคงมีสำนึกร่วมกัน คือ ต้องมีลาบเต่า (ลาบควายทาม) เป็นของเซ่นไหว้หลัก และต้องมีการไหว้ด้วย กระต่าย ตามความเชื่อว่าพ่อศรีนครเตาชอบกินกระต่ายป่า ดังนั้นเมื่อก่อนถึงวันไหว้ในวันเพ็ญเดือน 5 ของทุกปี ชาวบ้านจะต้องระดมกันไปหากระต่าย หาเต่ามาเพื่อบวงสรวงเจ้าพ่อ และการบวงสรวงเจ้า พ่อในแต่ละพื้นที่นั้น ชุมชนที่เป็นลูกหลานเจ้าพ่อ ย่อมต้องส่งเครื่องเซ่น หรือเครื่องบรรณาการแก่กัน เสมอ แสดงออกถึงการสร้างความสัมพันธ์แบบเครือญาติของชุมชน

การสร้างความสัมพันธ์แบบเครือญาติระหว่างชุมชน ในบริเวณห้วงกุลาร้องไห้ อีก ลักษณะหนึ่งคือการสร้างความสัมพันธ์กันในฐานะ เพื่อนสนิท (เสี่ยว) ตำนานในประเด็นนี้เป็นตำนาน ด้านบุคคลที่เป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์และบรรพบุรุษของชุมชน ตำนานกลุ่มนี้อธิบายความสัมพันธ์กันระหว่าง ชุมชนด้วยการเล่าถึงความเชื่อมโยงกันของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่ชุมชนนับถือซึ่งผูกสัมพันธ์กัน ทำให้ผู้คนใน

สังคมที่อยู่ในฐานะลูกหลานมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันไปด้วยอาทิ ตำนานของเจ้าพ่อเสือหาญ กับเจ้าพ่อศรีนครเตา หรือตำนานเจ้าพ่ออุปราชา กับเจ้าพ่อผ่าน ซึ่งเป็นการสร้างความสัมพันธ์ฉันเพื่อแก่กัน ตำนานเจ้าพ่อเสือหาญซึ่งได้เป็นเพื่อนกับเจ้าพ่อศรีนครเตา เล่าว่า

เจ้าพ่อเสือหาญ หรือญาพ่อเสือหาญ เดิมทีแล้วอาศัยอยู่บริเวณเทือกเขาแถวจังหวัด ชัยภูมิ ท่านได้เดินทางมาถึงบริเวณหนองบ่อ อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม จึงพา ลูกน้องตีแม่เหล็กกันจนเมาแล้วเดินทางมาทางทิศตะวันออก (ตามเส้นทางลำน้ำเสียว) จนได้มาพบกับเจ้าพ่อสีคอนเตา (คอน แปลว่า แบก) คือเจ้าพ่อสีเอาป่าข้างหนึ่งคอนเตา อยู่ ขณะเดินทางมาจากบ้านปะหลาน อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย พอมาถึงบ้านเมืองบัว อำเภอกะหรังวิสัย เจ้าพ่อทั้งสองคนได้พบกัน และด้วยเหตุที่เจ้าพ่อเสือหาญเมามาก จึงเกิดการ ต่อสู้กัน อยู่ถึง 7 วัน 7 คืน แต่หาคนชนะไม่ได้ จึงได้ผูกเสี่ยว เป็นเพื่อนกัน และกินเหล้า ด้วยกัน และพากันเดินทางไปจนถึงดงภูดิน อำเภอราษีไศล

(ดีเซล พลอาสา, 2545)

การผูกเสี่ยวกันระหว่างเจ้าพ่อศรีนครเตาของชุมชนบ้านเมืองเตา กับเจ้าพ่อเสือหาญ เจ้าพ่อของชุมชนบ้านกู่กาสิงห์ เป็นการแสดงให้เห็นว่า แม้เจ้าพ่อที่อยู่ในตำนานของท้องถิ่นนั้นๆ จะไม่ได้เป็นญาติพี่น้องกันโดยสายเลือด แต่การผูกมิตรต่อกัน และสาบานกันเป็นเพื่อนก็เสมือนญาติที่เกิดขึ้นมาพร้อมกัน ดังนั้นจึงทำให้ชาวบ้านกู่กาสิงห์บางส่วน ย้ายครอบครัวมาจากบ้านกู่กาสิงห์ บ้านสิงโคกดงมัน บ้านโนนผดุง อำเภอสุวรรณภูมิ มาอยู่ที่อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย เป็นลูกหลานเจ้าพ่อศรีนครเตา ได้เช่นกัน

เครือญาติที่เกิดจากการแต่งงาน หรือผูกดองกันข้ามชุมชน คือการให้สัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมต่อสิ่งที่เป็นชีววิทยา การศึกษาเครือญาติทำได้โดยตีความรูปแบบการแต่งงานและการสืบทายาท ซึ่งเป็นการให้กำเนิดและการแสดงตนเป็นพ่อแม่ ความสัมพันธ์ระหว่างระบบเครือญาติและเงื่อนไขทางชีววิทยามีความซับซ้อนมาก เนื่องจากการจัดระเบียบและการสำนึกในความเป็นญาติถูกควบคุมด้วยวัฒนธรรมอย่างเข้มงวดตำนานในลักษณะนี้ยังปรากฏไปถึงเจ้าพ่ออุปราชากับธิดาพระยานาค ซึ่งเจ้าพ่ออุปราชาเป็นเจ้าพ่อใหญ่ทางด้านอำเภอราษีไศล ได้พบรักกับธิดาพระยานาค ณ บ่อพันขัน อำเภอหนองฮี บางส่วนและอำเภอสุวรรณภูมิ ตามตำนานปรากฏในหนังสือของวีระศักดิ์ จันทร์สงแสง (2556: 228-229) เล่าว่า

“เจ้าพ่ออุปราชา นั้นมีเพื่อนอยู่ที่บ่อพันขัน และได้เดินทางมาเยี่ยมเพื่อนแต่ก่อนได้เจอเพื่อนเธอเกิดเจอกับเจ้าอุปราชาเข้าก่อน และเจ้าชายหนุ่มก็ลุ่มหลงเธอถึงขั้นขอตามกลับไปบ้านเมืองของเธอด้วย นาคสาวที่ชื่อสามสี ขอคำสัญญาจากเจ้าอุปราชาให้หลังตาเดินตามเธอไปตลอดทาง จากนั้นก็เป่ามนต์พาเจ้าอุปราชาเดินไปทางแปวน้ำ (ทางน้ำลอดใต้ดิน) ไปจนถึงถ้ำวังใหญ่ที่เธออาศัยอยู่ เจ้าอุปราชาเกิดความลังเลสงสัยจึงลืมตาขึ้น มนต์ดำน้ำของนางสามสีเลยคลาย อุปราชาจมน้ำตายกลายเป็นเทพเทวครองรักอยู่กับเจ้านางสามสี”

เรื่องราวการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน โดยการแต่งงาน กัน หรือเป็นดองกันนั้น ยังปรากฏการสร้างสัมพันธ์ที่เป็นไปในทางที่เป็นศัตรูกันอีกด้วย ดังเช่นตำนานเมืองบัวกับเมืองกาสิงห์ ของชุมชนที่เล่าขานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ชุมชนที่อยู่ใกล้ชิดกันแต่ไม่สนิทกันว่ามีสาเหตุจากการที่ “ครั้งหนึ่งเจ้าเมืองบ้านสองชั้นมาขอลูกสาวจากเจ้าเมืองบ้านเมืองบัว ฝ่ายบ้านเมืองบัวไม่ตกลงเจ้าเมืองบ้านสองชั้นจึงเกณฑ์คนมาขุดดินเป็นคูกันลำแม่น้ำเสียว ทำให้น้ำท่วมบ้านเมืองบัวจนชาวเมืองได้รับความเดือดร้อน ในที่สุดได้ทำลายให้คูดินขาดชาวบ้านจึงเรียกคูคันดินโบราณนั้นว่า ถนนคูขาด” (อำคา แสงงาม, 2553) การสร้างความสัมพันธ์ที่ไม่สมหวังนั้นนอกจากจะเป็นการอธิบายเหตุที่เกิดสถานที่ทางประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้นแล้ว ยังเป็นการอธิบายถึงความสัมพันธ์แบบเครือญาติที่ไม่ค่อยจะเป็นไปในทางการสร้างความสัมพันธ์ที่เข้ากันได้ จันนิภา ดวงวิไล (2556: 251) กล่าวว่า ความหลากหลาย ของกลุ่มชาติพันธุ์ในสังคม ส่งผลให้เกิดการปะทะ ทางวัฒนธรรมในหลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นวัฒนธรรมที่ยอมรับประนีประนอมกันได้ และการสัมพันธ์ที่ขัดแย้งซึ่งกันและกัน การสร้างความสัมพันธ์แบบเครือญาติที่ขัดแย้งกันนี้ ยังปรากฏในตำนานระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์เรื่องท้าวโศวัต กับนางบัวตูมที่เล่าความสัมพันธ์ของเมือง 2 เมือง ได้แก่ บ้านกู่กาสิงห์ กับท่าตูม ว่า “นางบัวตูม ได้เดินทางตามหาท้าวโศวัต คนรักของนาง ซึ่งท้าวโศวัตนั้นหลงทางมาทางฝั่งเมืองกาสิงห์ ซึ่งมีนางยักษ์ปกครองอยู่ นางยักษ์นั้นหลงรักท้าวโศวัต จึงได้จับท้าวโศวัตนั้นขังไว้ในเมือง และจับเอามาไปขังไว้ในที่คอกม้า ต่อมานางบัวตูมได้ใช้อุบายจนพาท้าวโศวัตหนีออกมาได้ และไปตามหาสามีพิเศษของตน เมื่อสามีพิเศษพบท้าวโศวัตก็จำได้จึงถีบคอกม้าจนพัง ปัจจุบันกลายเป็นกุโพนาวิจ (เดช ภูสองชั้น, 2558: สัมภาษณ์)

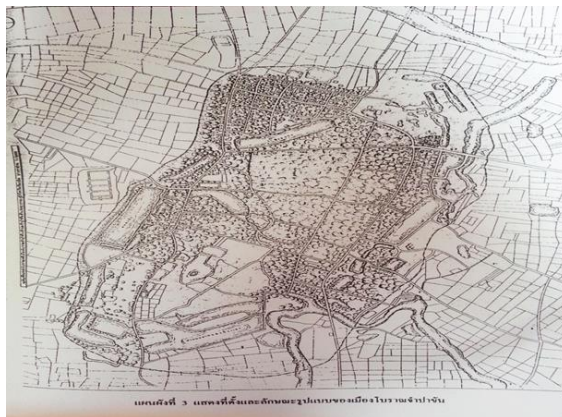
การสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบที่เป็นความขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์นั้น เป็นการแสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะผลักดันให้ชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงแต่ไม่ได้อยู่ในกลุ่มวัฒนธรรมเดียวกันนั้นกลายเป็นอื่น เป็นเสมือนผู้บุกรุก หรือผู้ที่คอยทำร้ายกลุ่มของตน ทั้งนี้การเล่าตำนานเหล่านี้ก็คือการอธิบายความหมายของพื้นที่ และการพยายามให้ความหมายแก่พื้นที่ของแต่ละกลุ่มชุมชนที่มีมุมมองต่อชุมชนภายในพื้นที่เดียวกันอย่างไร ทั้งในมุมมองของการเป็นมิตร และเป็นศัตรูต่อกัน ตำนานเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการนิยามของแต่ละกลุ่ม ซึ่งสามารถศึกษาความสัมพันธ์ได้จากตำนานของท้องถิ่นที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

2. ความสัมพันธ์เชิงพื้นที่การใช้ทรัพยากรร่วมกัน

การจัดการทรัพยากรร่วมกันของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้โดยการอาศัยตำนานเรื่องเล่าแบบชาวบ้านถือเป็นวิถีชีวิตที่อยู่คู่กับชุมชนอันส่งผลให้เกิดวัฒนธรรม ประเพณี หรือพิธีกรรมต่างๆ โดยเฉพาะชุมชนที่มีแหล่งโบราณคดีเก่าแก่การอธิบายประวัติความเป็นมาให้ง่ายและสอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนมากที่สุดก็คือ การสร้าง “ตำนาน” ให้สอดคล้องกับพื้นที่และประเพณี เช่นเดียวกับชุมชนบ่อพันขันซึ่งชาวบ้านได้ให้นามเรียกขานต่อมาคือ “เมืองจำปาขัน” ซึ่งมีลักษณะเป็นซากเมืองโบราณล้อมรอบด้วยลำน้ำล้นปลา และลำน้ำเสียว พบหลักฐานของการก่อตั้งเมืองที่สำคัญตั้งแต่สมัยร่วมกับยุคนครธรรม มีการตัดเส้นทางราชมรรคาสู่นครวัดปรากฏหลักฐานที่ชาวบ้านเรียก “คูผีแปง” ผ่านกลางทุ่งกุลาร้องไห้ จากกูพระธาตุพันขัน กู่กาสิงห์ ในเขตอำเภอสวรรณภูมิปัจจุบัน มุ่งตรงสู่กัมพูชาหลักฐานของกรมศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด มีการขุดพบแหล่งโบราณสถานในบริเวณเมืองจำปาขันโบราณอาทิ กูพระธาตุพันขัน ดอนขุมเงิน โนนขันหมาก เนินพันขัน บ่อพันขัน สระน้ำโบราณ ซึ่งอยู่ในบริเวณที่

ใกล้เคียงกันทำให้สันนิษฐานได้ว่าเคยเป็นเมืองขนาดใหญ่มาก่อน อีกทั้งยังพบโบราณวัตถุที่สำคัญ เช่น เอมมุลีงค์ ฐานโยนี เทวรูปสมัยนครวัดและก่อนสมัยนครวัดอีกมากมาย

ที่มา : สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด (2525)

ภาพประกอบ 27 ภาพที่ตั้งและรูปแบบเมืองโบราณจำปาศักดิ์

การสร้างเรื่องเล่าตำนานเมืองจำปาศักดิ์โบราณแบบชาวบ้านนั้น พบว่ามีการสร้างตำนาน 2 แบบด้วยกัน คือ สร้างตำนานเมืองจำปาศักดิ์จากแหล่งโบราณสถานที่มีอยู่เดิมนั้นให้สอดคล้องกับนิทานปรัมปราของชุมชน และการสร้างตำนานจากความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่นับถือ ผ่านทางร่างทรงและผู้ประกอบพิธีกรรม เพื่อปกป้องพื้นที่ธรรมชาติบริเวณบ่อพันขันที่มีความพิเศษกว่าที่อื่นในทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้คือแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ที่มีมาแต่ดั้งเดิม แต่เนื่องจากปัญหาดินเค็มของประเทศไทยเกิดในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2512-2533 ทำให้มีคำสั่งนายกรัฐมนตรีที่ 4/2523 ห้ามผลิตเกลือสินเธาว์คือในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2523-2533 ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปไม่สามารถต้มเกลือขายได้อย่างปกติ การปรับใช้พื้นที่จึงเป็นกลวิธีที่แยบยล ด้วยการเชื่อมโยงตำนานปรัมปราของชาวบ้านที่มีต่อพุทธศาสนาสร้างพื้นที่บ่อเกลือให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามเรื่องราวตำนานที่เชื่อว่าเดิมทีนั้นทุ่งกุลาร้องไห้เป็นทะเล "ทุ่งกุลาร้องไห้เดิมเค็มเป็นทะเลใหญ่ หัวเมืองใกล้เคียงค้าเกลือมาพึ่งพิง ทะเลสาบเค็มเคี้ยวพองแก่งแองกระแสน้ำเชี่ยวชาวแพช้อยชนสินค้ำ ปัจจิมพันจำปาศักดิ์ เขตเวณตักก้ำฟ้าเมืองบ้านน่านนคร" แต่ถูกพระยานาคสูบน้ำออกจนปลาตายเกลื่อน ครานั้นพระอินทร์จึงให้นกอินทรีผัวเมียมาจับปลาที่เน่ากิน จนขึ้นก้นกองเท่าภูเขา เกิดเป็นพื้นที่ต่างๆ บริเวณบ่อพันขันและใกล้เคียง พระยานาคที่ขึ้นมาดูตมน้ำนั้นออกก็พ่นพิษทำให้ชาวบ้านชาวเมืองเดือดร้อน จนเมื่อคราวพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จพร้อมด้วยพระโมคคัลลานะมายังดินแดนสุวรรณภูมิ เพื่อปราบพระยานาคนั้นก็ให้พระโมคคัลลานะปราบพระยานาคนั้น เพราะพิษของ พญานาคมีรสเค็มจัดยิ่งกว่าเกลือเสียอีก พระโมคคัลลานะอรหันต์เมื่อเล็งเห็นเหตุการณ์ดังนั้นจึงเข้ามาณเฒ่าชกสิน เกิดเป็นปลวไฟไปปกปิดบ่อที่พญานาคโผล่ขึ้นมาพ่นพิษ ไม่ให้โผล่ขึ้นมาพ่นพิษได้อีก และท่านเกรงว่าพญานาคจะขึ้นมาได้อีก จึงอธิษฐานเท้าซ้ายเหยียบที่ชายจิวร ปัจจุบันยังเหลือให้เห็นเป็นรอยเท้าคนขนาดยาว 1 เมตร กว้าง 40 เซนติเมตร อยู่ระหว่างเนินย่าน้อยบริเวณบ่อพันขัน และอธิษฐานเท้าขวาเหยียบที่ชายจิวรห่างกันไปทางทิศใต้ประมาณ 1

กิโลเมตร ตรงปากน้ำลง ลำน้ำเสียว (คอเคบ) มีรอยขนาดเท่ากันยังเหลือปรากฏอยู่เหมือนเดิม ปัจจุบันปิดบ่อเป็นฝายกั้นน้ำ จึงทำให้น้ำท่วมทั้งสองรอย ต่อมาจิ๋วของพระมหาโมคคัลลานะ จึงเกิดเป็นแผ่นหินเป็นรูปจิ๋วและท่านเกรงว่าประชาชนต่อไปจะไม่มีน้ำจืดกิน จึงได้อธิษฐานใช้นิ้วชี้ชี้ลงไปที่ตรงฝายจิ๋วผืนนั้น เกิดรอยแตกเท่าชั้นน้ำ มีน้ำไหลออกมาประจำ ชาวบ้านเรียกว่า น้ำสา่งครก เพราะมีลักษณะเหมือนครกตำข้าว และบริเวณทั้งหมดทั่วบริเวณนั้น เรียกว่า บ่อพันขัน สภาพของบ่อพันขันเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีรสชาติดร่อยต่างจากแหล่งน้ำจืดทั่วไป เนื่องจากการสูบน้ำใต้ดินขึ้นมาดื่มเกลือเป็นเวลานานทำให้พื้นที่บริเวณดังกล่าวเกิดเป็นดินเกลือ หรือดินเอยัด แต่ด้วยบ่อน้ำเล็กๆ ที่อยู่ตรงกลางลานหินมีความพิเศษคือ น้ำจืดสนิทและไหลออกมาชั่งในบ่อหินตลอดเวลาไม่ล้นหรือแห้งไปนั้นทำให้ตำนานความศักดิ์สิทธิ์เกิดความน่าเชื่อถือและสามารถสร้างให้พื้นที่นั้นเป็นความมหัสจรรย์แบบพื้นบ้าน

ความเชื่อเรื่องตำนานเจ้าปู่ผ่านภูวงค์ ซึ่งเกิดจากการร่ำทรงนางเทียมได้พยายามติดต่อกับวิญญาณของบรรพบุรุษตามความเชื่อว่าพื้นที่แห่งนี้เคยเป็นเมืองมาก่อนยอมเป็นที่อยู่ของผีศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จึงเกิดเป็นตำนานเจ้าพ่อบ่อพันขันขึ้น ตามความเชื่อว่าเจ้าพ่อบ่อพันขัน หรือเจ้าปู่ผ่านนี้ เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งที่พิทักษ์รักษาบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านที่ทำนาเกลือ ผู้คนที่อาศัยอยู่บริเวณนั้นเรียกแทนตนเองว่า ลูกช้างลูกม้าลูกผึ้งลูกเทียน คือนับถือถึงขั้นยอมถวายตนเองเป็นเครื่องบูชาแด่เจ้าพ่อ ประวัติเล่าว่า เจ้าปู่ผ่านบางคนเรียกว่าปู่พราน ซึ่งหากพิจารณาจะเกิดจากการที่ปู่เป็นผู้ชายหุ่นใหญ่กำยำ (คนแปดศอก) จึงมีลักษณะเหมือนพรานป่า มาล่าสัตว์ที่ดงแห่งนี้ และมาพบกับเณรโง่งมอยู่จึงอุทานออกไปว่า “โอ้ ตาเถร” ด้วยเหตุนี้จึงเรียกบริเวณนั้นว่า บ้านตาเถรต่อมา และปู่พรานนี้ได้ช่วยรักษาจนหาย คนทั้งหลายจึงยกให้ท่านเป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์และเป็นเจ้าแห่งพรานทั้งหลายในแถบนั้น จนได้เป็นทหารเอกในเมืองจำปานคร (จำปาสัก) อีกทั้งท่านเองยังเป็นเชื้อสายของท้าวเวสสุวรรณอีกด้วย เมื่อท่านตายไปดวงวิญญาณได้อยู่ที่บ่อพันขันเพื่อปกป้องรักษาผู้คน ตามตำนานจากกลอนลำที่พ่อจันดี โคตรสุวรรณ (2558: สัมภาษณ์) หมอทรงปู่ผ่าน อายุ 98 ปี ท่านเล่าไว้ว่า

“ยังมีเมืองหนึ่งนั้นจำปาทองเทวราชพื้นดินดุงฟ้าเทียวดันดุงถึง ขึ้นกราบไหว้สุวรรณ
ราชเทโวพัน (พี่ชายเพ็นพญาเวสสุวรรณ) ภูมิพระชั้นชมแกล้งถ้อย มาเด้อผ่านคำผู้มีเกียรติ
กโลก เชื่อข้าเหง้านามท้าวค้อยคง เมื่อนั้นท้าวใหญ่ฮู้กะฮับภาคเทโว พงษ์พันธ้อยู่ทรง
ครบหน้า แต่ว่าโสกาถ้าแดนใดกะหายห่วง แค้นแต่ข้าพระบาทเจ้าใจข้องขอดทะนง
นั้นแหละ ก็เพราะพลัดพรางแก้วพลอยพรางชายา ทรงจันคุณจากไกลกันล้ำ ขอแก้
ทรงจักรเจ้ามีใจคองมาก เชิญช่วยชี้โบราณนาวหน่วงสง...”

ด้วยความศักดิ์สิทธิ์ของปู่ผ่านตามความเชื่อของชุมชนบ่อพันขันทำให้เชื่อว่าทรัพยากรทุกชนิดที่อยู่อาณานิคมนั้นเป็นของมีเจ้าของ ใครจะใช้อะไรทำอะไรต้องมีพิธีบอกกล่าว โดยใช้นางเทียมเป็นผู้ติดต่อสื่อสารกับดวงวิญญาณ ไม่ว่าชุมชนจะจัดกิจกรรมใดต้องมีการเซ่นสรวงบูชา โดยเฉพาะในเดือน 3 ของทุกปีจะต้องมีการเลี้ยงผีในบริเวณบ่อพันขัน ด้วยการรวมตัวกันของเหล่านางทรงทั้งหลายจากทั่วสารทิศเพื่อมาบูชาเจ้าปู่ผ่าน ตลอดจนผู้ที่เชื่อว่าเป็นลูกหลานของเจ้าปู่ด้วย

นอกเหนือจากการสร้างความสัมพันธ์กันทางชุมชนของแหล่งผลิตเกลือแล้ว การสร้างอ้างสิทธิ์การครอบครองพื้นที่ป่า ห้วยกว้าง หรือแหล่งน้ำโดยอาศัยตำนานประจำถิ่นยังปรากฏในบริเวณชุมชนที่อยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ตำนาน ของเจ้าพ่อดงภูดิน ซึ่งได้ถูกกำหนดให้เป็นเทพเจ้าผู้รักษาป่าดงภู ซึ่งมีตำนานกล่าวกันว่า “ญาพ่ออุปราช เป็นเจ้าพ่อผู้รักษาป่าดงภู ซึ่งมีเพื่ออยู่ที่บ่อพันขัน (เจ้าปู่ผ่าน) และท่านมีลูกน้องคนสนิทยู่หลายองค์ อาทิ เจ้าอุปฮาด ราชวงศ์ ตาผ้าขาว ซึ่งเป็นผู้ดูแลป่า น้ำ ลำน้ำมูล ลำน้ำเสียว และพื้นที่นาทั้งหมดในแถบนี้” ในทุกปีเจ้าพ่อเหล่านี้จะเดินทางมาเยี่ยมเยียนกัน หลังออกพรรษา ทำให้ชาวบ้านที่มีความเชื่อเกี่ยวกับเจ้าพ่อ อุปราช และเจ้าพ่อผ่าน ขานคำ และเจ้าพ่อที่เป็นเครือญาติกัน ต้องเดินทางมาร่วมพิธีกรรมกัน โดย ในวันศีลที่ 1 หลังออกพรรษาจะ จัดกิจกรรมเลี้ยงเจ้าพ่ออุปราช ที่ป่าดงภู ราชสีไศล ต่อจากนั้นวันศีลต่อมา จะต้องไปจัดพิธีกรรมเลี้ยงเจ้าพ่อผ่านขานคำ ที่บ่อพันขัน อำเภอนองฮี พิธีกรรมที่มีการจัดขึ้นจะมีการบวงสรวงโดยการอาศัยร่างทรง หรือนางเทียมที่เจ้าพ่อได้เลือกไว้เป็นผู้ทำพิธี และกิจกรรมเสริมที่ทำเหมือนๆ กันทุกปีคือ การร่วมกันแข่งเรือยาว เพื่อเป็นการละเล่นบวงสรวงเจ้าพ่อ

การสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน โดยอาศัยเครือข่ายของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติเป็นสื่อกลางในการสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของผู้คนในชุมชนใกล้เคียง หรือชุมชนที่อยู่ในวิถีวัฒนธรรมร่วมกัน แม้ไม่ใช่กลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน แต่การติดต่อสานสัมพันธ์กันและกัน ผ่านตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่มีเจ้าพ่อเป็นเครือข่ายเพื่อกันนั้น ผู้คนในฐานะลูกฝั่งขุนเทียน หรือในฐานะลูกหลานเจ้าพ่อ ย่อมมีสิทธิ์ในการบริหารจัดการแหล่งทรัพยากรร่วมกัน จากการต้มเกลือสินเธาว์ ที่มีศูนย์กลาง อยู่ที่บ่อพันขัน อันมีเจ้าปู่ผ่านเป็นเจ้าของพื้นที่ ตามลำน้ำเสียว ไปบรรจบลงที่ลำน้ำมูลบริเวณอำเภอราชสีไศล ซึ่งมีเจ้าพ่ออุปราชเป็นเจ้าปู่ใหญ่ที่ดูแลพื้นที่ป่า และน้ำบริเวณนั้น ย่อมเป็นการที่ต้องประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของผู้คนบริเวณดังกล่าวเพื่อการดูแลป่าไม้ ลำน้ำ และการมีสิทธิ์ในการเป็นลูกหลานเจ้าพ่อเท่าเทียมกัน ปัจจุบันการพยายามสืบค้นหาอัตลักษณ์ที่แท้จริงของผู้คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อการท่องเที่ยว หรือเพื่อการพาณิชย์ จึงเป็นที่ภาครัฐพยายามส่งเสริมให้เกิดขึ้น ภายใต้วาทกรรม “แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิ” ทำให้ทุกชุมชนหันมาค้นหาความเป็นอัตลักษณ์ร่วมกัน อันส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ภายในทุ่งกุลาร้องไห้ เกิดความสัมพันธ์ที่หลากหลาย ทั้งความสัมพันธ์ทางด้านตำนานศักดิ์สิทธิ์และความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมที่เกิดจากการส่งเสริมจากภาครัฐการปกครอง สู่ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

ตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรม

ตำนานหรือ Myth คือประวัติศาสตร์ในความเป็นจริงของมนุษยชาติและการเป็นมนุษย์ อีกทั้งยังเชื่อว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์รูปแบบหนึ่ง โดยหากสามารถหาข้อมูลได้ว่าถูกเขียนขึ้นเมื่อใด ตำนานนั้นจะเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สามารถเชื่อถือได้ของสังคมเนื่องจากตำนานเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์สังคม เพราะเป็นสิ่งที่คนในสังคมยุคหนึ่งสมัยหนึ่งสร้างขึ้น เพื่ออธิบายความเป็นมาและชีวิตการอยู่ร่วมกันทางสังคม ยิ่งกว่านั้น ตำนานคือประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต (Living history) เพราะได้มีการปรุงแต่ง เพิ่มเติมเนื้อหาและความหมายไปตามสังคมในแต่ละเวลาและสถานที่เสมอทำให้เรื่องราวของตำนานมีทั้งสืบเนื่องและหลากหลายอยู่ตลอดเวลาซึ่งสังคมแทบทุกแห่งในโลกปัจจุบันได้ผ่านพ้น

ความเป็นสังคมแบบเรียบง่าย (Simple society) มาเป็นสังคมที่ซับซ้อน (Complex societies) กันหมดแล้วนั้น ตำนานกลับยังสร้างกันอยู่อย่างต่อเนื่องและมีชีวิตชีวา (ศรีศัศดิ์ วัลลิโกตม, 2550) ทั้งเพื่อเป็นกลไกในการแสดงอัตลักษณ์ของคนแต่ละกลุ่มเหล่า และเพื่อตอบโต้ต่อรองในการอยู่ร่วมกันทางสังคม

ภาษาและเรื่องราวในตำนานมักไม่ใช่เรื่องที่เป็นจริงแบบประวัติศาสตร์ หากเป็นเรื่องเปรียบเทียบ เรื่องสมมติ ที่ค่อนข้างเป็นสัญลักษณ์สะท้อนให้เห็นถึงความคิด ความเชื่อ โลกทัศน์ ค่านิยมของกลุ่มชนที่เป็นเจ้าของตำนาน ตำนานเป็นเรื่องสมมติและสัญลักษณ์ ที่นอกเหนือจากความสำเร็จในด้านการเป็นหลักฐานยืนยันประวัติศาสตร์ของสังคมแล้ว การใช้ตำนานให้เป็นเสมือนสัญลักษณ์เพื่อต่อรองอำนาจระหว่างกลุ่มชนในพื้นที่ก็คือบทบาทของตำนานที่ถูกแฝงด้วยสัญลักษณ์ที่สำคัญ ตำนานบุคคลสำคัญ ตำนานสถานที่ ตำนานศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ได้รับการสร้างความหมายเพื่อให้เป็นเครื่องมือต่อรองทางสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ตลอดจนการนำตำนานมาสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ การทำการเกษตร การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ภายใต้วาทกรรม “แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิทุ่งกุลาร้องไห้”

การศึกษาตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์ 4 ประเด็น ได้แก่ 1) การต่อสู้และต่อรองกับพุทธศาสนา 2) การต่อสู้และต่อรองกับระบบทุนนิยม 3) การต่อสู้และต่อรองกับการท่องเที่ยว และ 4) การต่อสู้และต่อรองกับกระแสพัฒนาประเด็นการศึกษาวิเคราะห์ทั้ง 4 ประเด็นนั้นเป็นการศึกษาให้เห็นถึงความสำคัญของตำนานที่มีความสำคัญต่อการนำไปใช้เพื่อเป็นเครื่องมือในการต่อรองทางพื้นที่ในสังคม ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ดังจะได้วิเคราะห์ไว้ในประเด็นดังต่อไปนี้

การต่อสู้และต่อรองกับพุทธศาสนา

ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเป็นตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นตำนานทางพุทธศาสนาแบบพื้นบ้าน มีตัวละครสำคัญคือ พระพุทธเจ้าเป็นหลัก ตลอดจนพระพุทธรูป ด้วยการเล่าตำนานถึงการเสด็จมายังบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ของพระพุทธเจ้า แม้ว่าตามประวัติศาสตร์แล้วไม่ปรากฏว่าพระพุทธองค์จะเคยเสด็จมายังบริเวณดินแดนแถบสุวรรณภูมิเลย ปรากฏเพียงหลักฐานว่าพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้ส่งพระธรรมทูตคือพระโสณะเถระและพระอุตระเถระเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนายังดินแดนสุวรรณภูมิ หลังจากสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ 3 ณ นครปาตลีบุตร (ปรินิพพาน จารูร, 2549: 244) แต่ในตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ กลับเป็นตำนานที่กล่าวถึงการเสด็จมาเพื่อโปรดสัตว์ของพระพุทธเจ้า พร้อมเหล่าสาวกสำคัญ อาทิ พระโมคคัลลานะ พระอานนท์ ในตำนาน พระเจ้าเลียบโลก ซึ่งเป็นตำนานหลักเกี่ยวกับการกำเนิดพระธาตุ และสถานที่ต่างๆ ในบริเวณภาคอีสาน และลุ่มน้ำโขง ตำนานพระพุทธเจ้าและพุทธรูปมีอิทธิพลต่อการสร้างตำนานพระธาตุที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ รวมทั้งการยอมรับเอาพระพุทธศาสนาของกลุ่มชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จากความเชื่อดั้งเดิมของผู้คนที่เคยยึดถือผีบรรพบุรุษ มาสู่การยอมรับนับถือผีพระพุทธรูปแบบพื้นบ้านดังที่ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2527: 35) ที่ได้อธิบายลักษณะของพุทธศาสนาแบบพื้นบ้านไว้ว่าเป็นพุทธศาสนาที่พัวพันอยู่กับอิทธิปาฏิหาริย์ อำนาจเหนือธรรมชาติเวทมนต์คาถา บาป-บุญ นรก-สวรรค์ เน้นการอบรมผู้คนทางโลก ผสมผสานระหว่างพุทธศาสนา พราหมณ์ และความเชื่อเรื่องผีสางเทวดาจนเป็นระบบเดียวกัน

การศึกษาประเด็นการใช้ตำนานประจำถิ่นเพื่อต่อรองทางอำนาจระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิมของชุมชน ผู้วิจัยพบว่า มีการต่อรองผ่านตำนานใน 2 ลักษณะ คือ ประการแรกนั้นพบว่าคือการต่อรองกับพุทธตำนานด้วยการสร้างตำนานพุทธประวัติแบบพื้นบ้าน ทั้งพระพุทธรูปและพุทธสาวกอย่างเช่นพระโมคคัลลานะ ที่เดินทางมาเพื่อปราบทุกข์เข็ญให้แก่ผู้คน และพิทักษ์พื้นที่ที่ท้องถิ่นกำหนดพื้นที่อันท้องถิ่นมีอยู่แต่เดิมให้กลายเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมพุทธศาสนา และประการที่สองคือการใช้ตำนานบรรพบุรุษประจำถิ่นเป็นผู้ปกป้องดูแลพุทธศาสนาหรือสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา

การต่อรองผ่านมิติการสื่อความหมายพุทธประวัติพื้นบ้าน

อิทธิพลของพุทธศาสนาเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมประเพณี และความเชื่อของคนก่อให้เกิดประเพณี พิธีกรรม อันเกิดจากความเชื่อในทางพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในทุ่งกุลาร้องไห้ (จันนิภา ดวงวิไล, 2556 :207) ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเข้ามาสู่ดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ผู้คนในดินแดนแถบนี้ ยังคงมีความผูกพันกับความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ คือการนับถือผีฟ้า ผีแผ่นดิน เทวดา นาค และเทพเจ้าต่าง ๆ ทั้งตามแบบของพราหมณ์และผีพื้นบ้าน ก่อนที่จะยอมรับเอาพุทธศาสนาเข้ามาควบคุมอำนาจเดิมที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในพื้นที่ ดังที่ปรากฏในตำนานของพุทธประวัติแบบพื้นบ้าน ที่กล่าวถึงการเกิดทุ่งโล่งกว้างเป็นตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ ได้กล่าวไว้ว่าเดิมพื้นที่บริเวณนี้ เป็นทะเลหลวง(แม่น้ำใหญ่)

การใช้ตำนานเพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อทางพุทธศาสนา ที่ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น หากพิจารณาตำนานพุทธตำนานเหล่านี้จะปรากฏเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างพุทธประวัติของบุคคลสำคัญทางพระพุทธศาสนา พุทธสาวก ที่สัมพันธ์กับเรื่องอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ศิราพร ณ ถลาง (2552: 323) กล่าวถึงความเชื่อในตำนานปรัมปราไว้ว่า ตำนานปรัมปรา หมายถึง เรื่องราวมักเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ-เหนือธรรมชาติ หรือเหตุการณ์ในสังคมสมัยที่มนุษย์มีความสัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาติอยู่ ตำนานปรัมปราในแต่ละสังคมจึงสะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และทัศนคติของมนุษย์ในสังคมนั้น ๆ ที่มีต่อธรรมชาติซึ่งมักอยู่ในรูปของผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติ ตำนานปรัมปราจึงเป็นข้อมูลที่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนาของคนในแต่ละกลุ่มชนสะท้อนให้เห็นความพยายามสื่อความหมายของตำนานศักดิ์สิทธิ์ประจำถิ่นเพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของพุทธประวัติ หรือตำนานทางพระพุทธศาสนา อันเป็นการต่อรองเชิงอำนาจในรูปแบบหนึ่งระหว่างความเชื่อดั้งเดิม กับแนวความเชื่อใหม่ทางพุทธศาสนา ซึ่งพุทธตำนานในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ผู้วิจัยพบว่า เป็นการนำเสนอตำนานเกี่ยวกับพุทธประวัติ ตำนานพระธาตุ ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยการนำเอาบุคคลสำคัญในพุทธประวัติมาเล่าเพื่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับความเชื่อทางพุทธศาสนา

ตำนานพระพุทธรูปเจ้าสิบสองโลก เพื่อบรรเทาทุกข์เข็ญที่เกิดขึ้นในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จากการได้รับทุกข์เวทนาจากพิษของพระยานาคที่พันออกมาเพื่อตามล่าท้าวอุทร กับท้าวฮาดคำโปง เมื่อครั้งติดตามเอานางคำแพง นางแสนสีคิน จนพิษพระยานาคนั้นโดนชาวเมืองถึงขั้นลูกตากระเด็นได้รับความเดือดร้อน จากความเดือดร้อนครั้งนี้ได้อยู่ในข่ายพระญาณของพระพุทธรูปเจ้า ทำให้พระพุทธรูปเจ้าทรงนำเอาพุทธสาวก เดินทางมาที่ทุ่งแห่งนี้ เพื่อให้พระโมคคัลลานะ นั้นปราบพระยานาค ส่วนพระองค์ทรงประทับอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง ต่อมา พระโมคคัลลานะ ได้จับพระยานาคขังไว้ด้วยการเอาจิวรคลุมปากปล่อยพระยานาค และปิดไว้ด้วยมณฑลาคา ทำให้สถานที่แห่งนั้นกลายเป็น บ่อพันธขันธ์ และสถานที่ที่พระพุทธรูปองค์ประทับนั้นเป็นที่มาของพระธาตุบ่อพันธขันธ์ ตำนานพุทธประวัติดังนี้ เป็นการสร้าง

ขึ้นเพื่อเป็นการทำให้ผู้คนสำนึกร่วมกันอย่างดุขณินว่า ตนได้ยอมรับเอาพุทธศาสนา มาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต ถือเป็นการแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความเชื่อที่อาจจะเกิดขึ้นภายใต้ความเปลี่ยนแปลงสังคม จากความเชื่อดั้งเดิมที่นับถือ ผี และนาคเป็นผู้มีอำนาจเหนือมนุษย์ให้เป็นพระพุทธรศาสนาที่มีอำนาจเหนือสิ่งใดๆ ในโลกทัศน์ใหม่ของสังคม

ความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นความเชื่อที่มีความประนีประนอมกับความเชื่อดั้งเดิมมาก จึงทำให้กลุ่มความเชื่อเดิมยอมรับเอาแนวความเชื่อใหม่แบบพุทธอย่างพึงพาอาศัยกัน ไม่ได้เป็นการควบคุมอำนาจแต่เพียงฝ่ายเดียว จะเห็นว่า แม้พระยานาคที่ถูกพุทธศาสนาควบคุมไว้ แต่เมื่อนาคนั้นมองเห็นมรรคผล อันทำให้จิตใจสูงส่งขึ้น มีเมตตามากขึ้น นาคนั้นก็เป็นผู้มีอำนาจในการเป็นผู้คอยปกป้องพุทธศาสนา อนุภาคของตำนานเหล่านี้ แสดงให้เห็นการพยายามต่อรองอำนาจกันระหว่าง พุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิมที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ จากการถูกปราบให้หมดฤทธิ์สู่การทวนกลับมา มีอำนาจใหม่ในบทบาทใหม่ของผู้พิทักษ์พุทธศาสนา ถือเป็นการต่อรองโดยการประนีประนอมกันระหว่างความเชื่อแบบดั้งเดิมกับแนวความเชื่อแบบพุทธที่เข้ามาสู่สังคมทุ่งกุลาร้องไห้

การต่อรองด้วยการประนีประนอมกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมและพุทธศาสนา

ความผสมผสานกลมกลืนกันระหว่างความเชื่อทางศาสนา เช่น ผีกับพุทธผสมกลมกลืนกัน พุทธกับพราหมณ์ผสมกลมกลืนกัน และผีกับพราหมณ์ผสมกลมกลืนกัน ทั้งนี้ตำนานวีรบุรุษลาวถือเป็นหลักฐานสำคัญและข้อมูลอันหนึ่งที่สะท้อนความเก่าแก่ทางวัฒนธรรมของชนชาติลาวที่มีระบบความคิดความเชื่อพื้นฐานเป็นความเชื่อแบบดั้งเดิม นั่นก็คือความเชื่อเรื่องผี ผีฟ้า ผีแถน ต่อมาเมื่อมีการรับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และศาสนาพุทธเข้ามาแล้วก็จะมีการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรม (อารีรัตน์ โนนสุวรรณ, 2557: 11-12) ทั้งแบบผสมผสานกลมกลืนกัน มีการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนา เห็นได้ชัดในกรณีของระบบความเชื่อและศาสนาในสังคมลาวที่เป็นการผสมผสานระหว่างผี พุทธและพราหมณ์ ในขณะที่ลาวเป็นสังคมพุทธศาสนา แต่ก็ยังคงมีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับผีฟ้า ผีแถน ผีบรรพบุรุษ และผีอื่น ๆ อีกมากมาย ในทางตรงกันข้าม พิธีกรรมเกี่ยวกับผีดังกล่าว ก็มักจะปรากฏพิธีกรรมด้านพราหมณ์และพุทธ ประกอบสร้างขึ้นแบบผสมผสานกลมกลืนเช่นเดียวกัน ดังปรากฏในตำนานผีบรรพบุรุษของทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ตำนานศรีนครเตา ตำนานเจ้าปู่ผาน ตำนานเจ้าพ่อดงภูดิน จะพบบทบาทในด้านต่างๆ ของตำนานเจ้าพ่อเหล่านี้ ซึ่งเป็นทั้งบรรพบุรุษของชุมชนในบริเวณทุ่งเหล่านี้ และเป็นผู้ที่เป็นตัวแทนของชุมชนเพื่อการประนีประนอมระหว่างวัฒนธรรมความเชื่อดั้งเดิมการนับถือผี มาสู่ความเชื่อการยอมรับเอาพุทธศาสนา จะเห็นว่า เจ้าพ่อต่างๆ อาทิ เจ้าพ่อศรีนครเตา ซึ่งเป็นผู้มีฤทธิ์มาก แต่เมื่อต้องคดีข้อหาแอบอ่านจดหมายของพระมหากษัตริย์ จึงได้หนีภัยออกไปบวชเป็นภุมมา (พระครู) หรือแม้แต่เจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ นับถือมาแต่ก่อนนั้น ล้วนแล้วแต่ยอมรับเอาพุทธศาสนาเป็นแนวทางปฏิบัติตน เช่นเจ้าพ่อสังฆราช (พระ) ซึ่งเป็นเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ในฐานะพุทธศาสนาแบบพื้นบ้าน เป็นที่ปรึกษาและคอยปกป้องลูกหลานชาวส่วย (ญาลาว) บริเวณอำเภอราษีไศล ให้อยู่กันอย่างสันติ นอกจากนั้นแล้วตำนานทางพุทธศาสนายังมีบทบาทในการเป็นสัญลักษณ์ของการยอมรับกันอย่างประนีประนอมระหว่างพุทธพราหมณ์ผี อย่างดีอีกด้วย นอกเหนือจากอนุภาคของตำนานเจ้าพ่อประจำทุ่งกุลาร้องไห้ อนุภาคของตำนานพระธาตุ และพระพุทธรูปต่างๆ ในทุ่งกุลาร้องไห้ยังสะท้อนให้เห็นความผสมกลมกลืนกันทางวัฒนธรรม

ตำนานพระธาตุพระโมคคัลลานะและพระธาตุต่างๆ รวมทั้งพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ สะท้อนให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางพระพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิมที่มีความซับซ้อนทางความคิดอันแสดงให้เห็นว่าผู้คนในวัฒนธรรมนับถือพุทธศาสนา ในขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นพฤติกรรมของผู้คนที่ยังปฏิบัติตามความเชื่อแบบดั้งเดิมผ่านการประกอบประเพณี พิธีกรรม และสามารถผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับพระพุทธศาสนาได้อย่างกลมกลืน อาทิ ศิลปวัฒนธรรม และการยอมรับเอาพุทธศาสนาเข้าไปครอบครองพื้นที่ดั้งเดิมของกลุ่มความเชื่อเรื่องนาค พราหมณ์ และผีอันเป็นกลุ่มความเชื่อดั้งเดิม จะเห็นได้จากการสถาปนาพระธาตุต่างๆ ไว้ในกลางเมืองสำคัญ อาทิ สร้างพระธาตุพระโมคคัลลานะ ไว้ที่กลางเมืองทุ่งศรีภูมิเพื่อเป็นที่สักการบูชาแก่ผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ถือเป็นการสร้างสำนึกว่าด้วยวิถีพุทธศาสนาการสถาปนาพระธาตุบัพพันขัน การสถาปนาซากปราสาทแบบขอมอย่างเช่นปราสาทโพนวิจ ให้เป็นเวจกุฎีของพระพุทธเจ้า ในตำนานปราสาทโพนวิจ การใช้ตำนานเหล่านี้เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อเดิมสู่การนิยามความหมายใหม่ด้วยตำนานในแบบชาวบ้าน อันหมายถึงการยอมรับเอาพุทธศาสนาเป็นสิ่งควบคุมสังคมแทนความเชื่อเรื่องนาค ผีดั้งเดิมของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

จากการศึกษาวิจัยเห็นว่าตำนานเจ้าพ่อ บรรพบุรุษ โบราณสถานสำคัญตลอดจนตำนานพระธาตุอื่นๆ ที่เป็นการสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ของการยอมรับเอาศาสนาพุทธเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ แทนความเชื่อดั้งเดิม โดยเฉพาะพราหมณ์ที่เข้ามามีอิทธิพลในดินแดนแถบนี้ พร้อมกับยุคขอมครอบครองพื้นที่ มีการสร้างปราสาท กู หลากหลายกระจายอยู่เต็มพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ เมื่อยุคขอมเสื่อมอำนาจลง พุทธศาสนาได้เข้ามาแทนที่ ทั้งด้านความเชื่อและศิลปะดั้งเดิมที่ตำนานทางพุทธศาสนาได้เล่าถึงการสร้างกู่พระโกนา กับกุกาลิงห์ ว่าเกิดจากการแข่งขันกันสร้างระหว่างชายกับหญิง จนสุดท้ายหญิงสร้างกู่พระโกนาสำเร็จ การนิยามความหมายของชื่อของปราสาทซึ่งเป็นปราสาทยุคขอมโบราณให้เป็นพระธาตุแห่งพุทธศาสนา ด้วยการใช้นาม “พระโกนา” ซึ่งมาจากชื่อ พระโกนาคมน พระพุทธเจ้าองค์หนึ่งในพุทธศาสนา ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์แรกในภัทรกัปนี้ เป็นการให้ความหมายและความสำคัญต่อพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ภายใต้การปรับเปลี่ยนแนวความเชื่อจากพราหมณ์มาสู่พุทธศาสนา โดยการสร้างศิลปะแบบพุทธซ้อนทับศิลปะดั้งเดิมขององค์ปราสาทพระโกนา จึงเห็นว่ากู่พระโกนานั้นมีทั้งทับหลังนารายณ์บรรทมศิลป์ และพระพุทธรูปแบบหินยานอยู่ร่วมกัน

ตำนาน ความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรม อันบ่งบอกถึงความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจเหนือธรรมชาติหรือความเชื่อดั้งเดิมเรื่องผีกับพระพุทธศาสนาเป็นการประนีประนอมกันทางวัฒนธรรม ความเชื่อทางศาสนาของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ แม้ว่าอาจจะเป็นการยอมรับเอาวัฒนธรรมพุทธเข้ามาครอบแทนวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน แต่การแสดงออกทางประเพณี และตำนานสะท้อนให้เห็นความสำคัญของผี และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดั้งเดิมที่ชุมชนเคารพที่มีส่วนสำคัญในการดูแลและนำพาพุทธศาสนาเข้ามาให้แก่ชุมชน เจ้าพ่อ เจ้าแม่ ยังคงมีบทบาทผ่านคนเจ้านางเทียมที่นำพาให้ผู้คนเลื่อมใสในพุทธศาสนา ไม่ได้เกิดจากการบังคับด้วยอำนาจรัฐแต่อย่างใด การสร้างสัญลักษณ์ทางความเชื่อผ่านตำนานเหล่านี้ เป็นการพยายามต่อร่องระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อทางพุทธศาสนา

การให้ตำนานศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างแนวความเชื่อแบบพุทธพราหมณ์ และผี ปรากฏในพื้นที่โบราณสถานหลายแห่ง เนื่องจากดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้เดิมเคยเป็นพื้นที่การครอบครองของอาณาจักรขอม ดังนั้นพื้นที่โบราณสถานหลายแห่งถูกผนวกเข้าเป็นพื้นที่ร่วมกันอย่างประนีประนอมทางวัฒนธรรม กรณีตำนาน ท้าวคันธนาม ที่อธิบายความสำคัญของวัดกู่ คันธนาม และ

ป่าคันธนาม เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่ง จากคำบอกเล่าของดวน สมทุม (2559: สัมภาษณ์) เห็นว่าตำนานกุคันธนามนี้ เป็นการเล่าตำนานเรื่องท้าวคันธนาม ซึ่งถือเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของชุมชน มีพละกำลังมาก ได้ปราบยักษ์ ก่อนจะตั้งบ้านอยู่ ณ สถานที่ป่าโคก ต่อมาเรียกป่าแห่งนี้ว่า ป่าคันธนาม ซึ่งตามความเชื่อนั้น บ้านของท่าน คือ ปราสาทคันธนาม ซึ่งปัจจุบันได้มีการสร้างวัดขึ้นในบริเวณพื้นที่กุคันธนาม แม้ว่ากรมศิลปากร จะพยายามป้องกันไม่ให้เกิดการบุกรุกโบราณสถานอย่างเด็ดขาด แต่การรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อต่อสู้กับภาครัฐในปี 2539 ซึ่งเกิดเหตุการณ์โจรกรรมรูปสลักพระนารายณ์ที่ขุดพบ ณ กุคันธนามแห่งนี้หายไป โดยกลุ่มผู้มาขโมยไปนั้นอ้างว่า เป็นคนของกรมศิลปากรมาขโมยไปเก็บไว้ที่สำนักศิลปากร ขอนแก่น แต่เมื่อชาวบ้านตามไปทวงถามรูปปั้นนั้นกลับหายไป ทำให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันตั้งเวรยามขึ้นปกป้องดูแลพระธาตุด้วยชาวบ้านเอง ผลัดกันเข้าเวรยามป้องกันสมบัติวัตถุศักดิ์สิทธิ์ ก่อนที่จะตั้งวัดขึ้นไว้เพื่อให้พระสงฆ์เป็นเสมือนผู้ดูแลสมบัติชาติ ต่อมาได้ข่าวว่า กลุ่มโจรที่มาขโมยเอารูปปั้นพระนารายณ์นั้นไป ได้มีอันเป็นไปทุกคน ที่รู้ได้เพราะมีการมาสารภาพให้ชาวบ้านได้รับรู้ด้วย การลงโทษให้โจรได้รับความเป็นไปในทางที่เลวร้ายนี้เชื่อว่าวิญญาณเจ้าพ่อคันธนามที่ปกป้องดูแลกุคันธนามแห่งนี้ได้เป็นผู้กระทำ

ภาพประกอบ 28 วัดกุคันธนาม การยอมรับวัฒนธรรมระหว่างพราหมณ์กับพุทธ

การผสมกลมกลืน ยอมรับกันและกันระหว่างพราหมณ์ซึ่งเป็นเจ้าของโบราณสถานศักดิ์สิทธิ์ สู่การยอมรับเอาพุทธศาสนา ภายใต้การปกป้องดูแลของวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นผีของชุมชน ถือเป็น การต่อรองระหว่างอำนาจความเชื่อแบบพื้นบ้านสู่การยอมรับเอาพุทธศาสนาอย่างประนีประนอม ตำนานเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ถือเป็นกลไกสำคัญที่เป็นสัญลักษณ์แทนความเชื่อที่ต่อรองกับอำนาจแห่งพุทธที่เข้ามาดูแลพื้นที่ ในขณะเดียวกัน บทบาทของผีเองก็เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นผู้ปกป้องพื้นที่เช่นเดียวกัน ดังนั้นวัฒนธรรมร่วมกันทั้งสามกลุ่มความเชื่อจึงเป็นสิ่งที่แสดงออกให้เห็นโดยทั่วไปของทุ่งกุลาร้องไห้

การต่อรองด้วยตำนานผู้ปกป้องพุทธศาสนา

ตำนานวีรบุรุษในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ นอกเหนือจากการเป็นผีประศักดิ์สิทธิ์แล้ว ยังถือเป็นวีรบุรุษประจำถิ่นที่คนในแต่ละชาติพันธุ์ให้การเคารพยกย่องอีกด้วย “วีรบุรุษ” (hero) นั้น พบว่ามีการอธิบายให้เห็นในหลากหลายมิติแต่ส่วนใหญ่ก็พยายามอธิบายให้เห็นอยู่บนฐานคิดที่ใกล้เคียงกัน กล่าวคือ วีรบุรุษต้องเป็นผู้ชายที่มีความสามารถ ความเก่งกาจอาจหาญ เป็นบุคคลที่คอยช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ให้พ้นภัย ซึ่งโดยรวมแล้วภาพลักษณ์ของวีรบุรุษก็มักจะเป็นไปในเชิงบวก ทั้งรูปร่างลักษณะอำนาจและความสามารถ ตลอดจนการปกครองบ้านเมือง พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ให้นิยามความหมาย “วีรบุรุษ” ว่าชายที่ได้รับการยกย่องว่ามีความสามารถ ในขณะที่เสวลักษณะ อนันตสานต์ (2540: 90) กล่าวถึงนิทานวีรบุรุษว่า เป็นงานสร้างสรรค์ของมนุษย์ที่สะท้อนให้เห็นความคิดเห็นของมนุษย์ในยุคใกล้เคียงกับนิยายปรัมปรา หรือ myth และแสดงถึงความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐานระหว่างมนุษย์ที่มีต่อเทพเจ้า บางทีก็จะมีลักษณะเป็นแบบที่เรียกว่ามหากาพย์มุขปาฐะ (oral epic) นิทานวีรบุรุษนี้เปรียบเสมือนบันทึกประวัติศาสตร์เรื่องราวของมนุษย์ประวัติศาสตร์ของชาติและการแสดงอารมณ์ความรู้สึกของวีรบุรุษ ส่วนลักษณะเด่นของนิทานวีรบุรุษ คือ สามารถเกิดขึ้นได้ทุกแห่งที่มีคุณสมบัติมนุษย์ (superhuman) อยู่พวกนี้จึงมีความสามารถเกินกว่ามนุษย์ธรรมดา นอกจากนั้น ประคอง นิมมานเหมินท์ (2543: 13-14) ยังได้กล่าวถึง “นิทานวีรบุรุษ” ซึ่งเป็นข้อมูลทางคติชนวิทยาอีกประเภทหนึ่ง และถึงแม้ประคองจะเรียกข้อมูลในกลุ่มนี้ว่า “นิทานวีรบุรุษ” แต่ผู้วิจัยก็พบว่าเรื่องราวดังกล่าวมีส่วนสัมพันธ์กับข้อมูลประเภทตำนานวีรบุรุษด้วย ดังคำอธิบายว่า นิทานวีรบุรุษนี้ภาษาอังกฤษเรียกว่า hero tale เป็นนิทานที่มีขนาดค่อนข้างยาว ประกอบด้วยหลายอนุภาคหลายตอน อาจอยู่ในโลกแห่งจินตนาการหรือโลกที่ดูเหมือนจะเป็นจริง แม้วานิทานมหัศจรรย์และนิทานชีวิตมีตัวเอกที่มีลักษณะเป็นวีรบุรุษ แตกต่างกับนิทานวีรบุรุษตรงที่นิทานวีรบุรุษเป็นนิทานชุดเล่าถึงการผจญภัยของวีรบุรุษคนเดียวหลายครั้งหลายหน และมักเล่าถึงการผจญภัยของวีรบุรุษที่มีความสามารถเหนือมนุษย์ (อารีรัตน์ โนนสุวรรณ, 2557: 12) เป็นผู้ปกป้องและศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของคนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะบทบาทการเป็นผู้พิทักษ์แก่พุทธศาสนาในลักษณะของพุทธตำนานแบบพื้นบ้าน วีรบุรุษในท้องทุ่งกุลาร้องไห้ ที่ทำหน้าที่เป็นผู้พิทักษ์พุทธศาสนาได้ถูกนิยามให้มีความหมายต่อศาสนา มากกว่าบุคคลศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ แม้วาพุทธจะมีอิทธิพลต่อความเชื่อ วัฒนธรรมของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ ในสังคมปัจจุบันเป็นอย่างมาก แต่ในขณะเดียวกัน ตำนานก็พยายามสร้างวีรบุรุษให้เป็นผู้พิทักษ์แก่พุทธสร้างอำนาจต่อรองแก่ผู้ที่เป็นสื่อกลางระหว่าง พุทธกับผี โดยเฉพาะ หมอทรง นางเทียม เฒ่าจ้ำต่างๆ จันดี โคตรสุวรรณ (2558: สัมภาษณ์) กล่าวว่า หมอทรงเจ้าพ่อต่างๆ ต้องปฏิบัติตนอยู่ใน ศีลแปด ตลอดเวลา รู้จักทำบุญอยู่เสมอ เพื่อเสริมบารมีให้แก่เจ้าพ่อ ที่มาอาศัยร่างของตนให้มีบารมีเพิ่มมากขึ้น เมื่อเจ้าพ่อมีบารมีสิ่งตามาคือเจ้าพ่อก็สามารถช่วยเหลือผู้คน และดูแลศาสนสถานต่างๆ ได้ดีดังคติที่ว่า “ศีลย่อมรักษาผู้รักษาศีล”

การพยายามต่อรองกับอำนาจพุทธศาสนาที่เข้ามามีบทบาทในการควบคุมสังคมผ่านตำนานบุคคลศักดิ์สิทธิ์หรือวีรบุรุษของชุมชน ด้วยการผนวกให้วีรบุรุษของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้กลายเป็นผู้พิทักษ์ศาสนาพุทธ ด้วยการสร้างภาพลักษณ์และพฤติกรรมของวีรบุรุษในฐานะเป็นผู้นำพาพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง เป็นผู้สร้างและอุปถัมภ์พระธาตุเจดีย์เป็นผู้สร้างวัดวาอารามและคำจุนพระพุทธรูป เป็นเทวดาหลวงรักษาพุทธศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์โดยปรากฏในรูปแบบของตำนานบุคคลศักดิ์สิทธิ์ อาทิ เจ้าพ่อผ่าน เจ้าปู่ฤาษี เจ้าพ่อเสื่อหาญ ยายกุลาตากูลี ศรีนครเตาเจ้าพ่อฟ้าลั่น

เจ้าพ่อสังฆราช เจ้าพ่ออุปฮาด ย่าหม่อมและตำนาน ผีหัวแสงท้าวฮาดคำโปง ผีประจำทุ่งกุลา ตลอดจนการต่อรองด้วยตำนานพระยานาค ในฐานะสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ผู้ปกป้องพุทธศาสนา ตำนานเหล่านี้เป็นรูปแบบแห่งการต่อรองอำนาจของผีต่ออำนาจพุทธที่เข้ามาครอบครองพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้

ตำนานเจ้าปู่ เจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ในฐานะวีรบุรุษผู้ได้รับอาญาสิทธิ์ให้ปกป้องพุทธสถานและพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ ปรากฏอยู่อย่างแพร่หลายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณที่ปรากฏแหล่งศาสนาสถานเก่าแก่ แหล่งโบราณสถาน ปราสาท ปรางค์กู๋ เจดีย์ พระโบราณ ล้วนแล้วแต่ปรากฏตำนานของวีรบุรุษผู้ปกป้องรักษาวีรบุรุษเหล่านี้ นอกเหนือจากการเป็นผีศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือแล้ว การเป็นผู้ดูแลศาสนาสถานถือเป็นการสร้างบารมีอย่างหนึ่งให้แก่ดวงวิญญาณ อาทิ เจ้าปู่ผาน เจ้าพ่อเสื่อหาญ ยายกุลดาตากลี ที่ทำหน้าที่ดูแลวัด โบสถ์โบราณที่เดิมเคยเป็นศาสนาสถานทางพราหมณ์ แต่เมื่อพุทธเข้ามามีบทบาทแทนพราหมณ์ ทำให้ผีเจ้าพ่อเหล่านี้มีบทบาทในการดูแลรักษา ยายกุลดาตากลี มีหน้าที่ดูแลโบสถ์ของพระศรี (ศรีนครเตา) ที่ออกบวชเมื่อบั้นปลายชีวิตตามคำบอกกล่าวของ บัว เทพคู่บอน (2558: สัมภาษณ์) ความเป็นมาว่า “ยายกุลากับตากลีนี้เป็นสหายนกันกับเฒ่าตาศรี (ศรีนครเตา) เมื่อตาศรีหนีภัยมาบวช จึงได้มาจำพรรษาที่บ้านไพรขลาจนสิ้นชีพที่นี่ โดยมียายกุลากับตากลีเป็นผู้ให้การช่วยเหลือ อีกทั้งเมื่อเฒ่าตาศรีบวชแล้วก็ได้เป็น ฌาเมื่อย เป็นพระที่มีคาถาอาคมดี มีคนเคารพนับถือ เป็นผู้เผยแพร่พุทธศาสนา”

หน้าที่ของผู้ปกป้องศาสนาทูตของผีเจ้าพ่อในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏในรูปแบบที่เป็นเจ้าพ่อและสถานะนักบวชนอกพุทธศาสนาก็มี เช่น เจ้าพ่อผ้าขาว ปู่ถาชี เป็นนักบวชที่มีฤทธิ์สามารถดลบันดาลให้มีความสุขความทุกข์ ให้คุณให้โทษแก่ผู้คนและเป็นผู้ปกป้องพื้นที่ อาทิ เจ้าปู่ถาชีตาไฟผู้ปกป้องย่านน้ำศักดิ์สิทธิ์ ณ ดอนขุมเงิน นอกเหนือจากการดูแลพื้นที่ทางธรรมชาติแล้วการสร้างวัดดอนขุมเงินขึ้นภายใต้บารมีของเจ้าปู่ถาชี ก่อนที่จะจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมใดๆ ในบริเวณดอนขุมเงินหรือการขอน้ำจากบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์นี้ไปใช้ ต้องขออนุญาตเจ้าปู่ถาชีตาไฟเสียก่อน มิเช่นนั้นจะเกิดเภทภัยแก่ผู้ล่วงละเมิด หรือตำนานเจ้าฟ้าล้าน ผีศักดิ์สิทธิ์ผู้ปกป้องดูแลปราสาทกุกาสิงห์ แม้ผู้คนภายนอกจะเข้าใจว่ากุกาสิงห์ มีสิงห์เป็นผู้ปกป้อง แต่ชุมชนท้องถิ่นให้ความเคารพต่อเจ้าพ่อฟ้าล้าน ในฐานะผีเจ้าพ่อผู้ปกป้องวัดกุกาสิงห์ ดังนั้น เมื่อถึงฤดูเดือนห้าของแต่ละปี ชาวบ้านกุกาสิงห์จะทำกิจกรรมสร้างกุ และขอมาสร้างน้ำพระและเจ้าพ่อฟ้าล้าน ให้ช่วยดูแลและปรารภและวัดตลอดจนเทวรูปศักดิ์สิทธิ์ของกุกาสิงห์ นอกจากตำนานวีรบุรุษที่เป็นผีฝ่ายชายแล้วการปรากฏตำนานผู้พิทักษ์ศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ยังพบผีเจ้าแม่ที่เป็นเพศหญิงเพียงสำนวนเดียว คือ ตำนานย่าหม่อม ชาวบ้านเรียกย่าหม่อม เพราะเป็นเทวรูปที่ศีรษะหายไป พบอยู่หน้าพระธาตุบ่อพันขัน พระธาตุศักดิ์สิทธิ์ที่บรรจุพระพุทธรูปเก่าแก่ พระเจ้าใหญ่ จากการสัมภาษณ์พระครูเจติยานุรักษ์ (2558: สัมภาษณ์) เจ้าอาวาสวัดพระธาตุบ่อพันขัน ท่านได้เล่าว่า ชาวบ้านพบเทวรูปคล้ายกับผู้หญิงนั่งคุกเข่าแต่ไม่มีศีรษะอยู่ที่บริเวณหน้าพระธาตุบ่อพันขัน พร้อมกับพระพุทธรูปโบราณ หมอทรงจึงได้ทำการทรงเจ้าหาประวัติความเป็นมา

จึงได้รู้ว่าเป็นเทวรูปของย่าหม่อม ซึ่งเป็นผู้สร้างพระธาตุนี้ขึ้น และปกป้องรักษาสมบัติในพระธาตุแห่งนี้ ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือต่อย่าหม่อมเท่ากันกับเคารพพระธาตุแห่งนี้ และได้ร่วมกันนำหินทรายมา แกะสลักเป็นเศียรของย่าหม่อมต่อเข้ากับหุ่นปั้นส่วนตัวที่มีอยู่ประดิษฐานไว้ ณ วัดพระธาตุจำปาขันบ้าน ตาเนร ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เมื่อกรมศิลปากรเข้ามาบูรณะชุดแต่งพระธาตุ จำปาขัน ได้สั่งให้ชุมชนเคลื่อนย้ายเอารูปปั้นย่าหม่อมจำลองที่อยู่หน้าพระธาตุนั้นออกจากเขต โบราณสถาน พร้อมกับโบสถ์ 1 หลัง ที่ตั้งอยู่ด้านข้างพระธาตุองค์นี้ แต่ทว่าชาวบ้านได้ร่วมกันคัดค้าน คำสั่งดังกล่าว จนกระทั่งกรมศิลปากรได้ยกเลิกคำสั่งเคลื่อนย้าย แต่ห้ามมิให้ก่อสร้างเพิ่มเติมแทน

ภาพประกอบ 29 ย่าหม่อมหินแกะสลักวัดพระธาตุจำปาขัน และย่าหม่อมหน้าพระธาตุจำปาขัน

ตำนานวีรบุรุษผู้ทำหน้าที่ปกป้องพุทธศาสนา พุทธสถาน รวมทั้งสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามความเชื่อแบบพุทธ ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นกลวิธีการต่อรองเชิงอำนาจแบบผสมผสาน ที่สามารถยอมรับกันได้ ตามแนวทางการเชื่อแบบ พราหมณ์ พุทธ และผี ของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ลักษณะการต่อรองเช่นนี้หลีกเลี่ยงการเผชิญหน้าที่เน้นการเอาชนะกัน แต่เป็นการเกื้อกูลกัน ส่งเสริมกันทั้งวิถีปฏิบัติ และวัฒนธรรมความเชื่อ การดำรงอยู่อย่างสันติระหว่างสิ่งที่มีอยู่อย่างดั้งเดิม สู่การนิยามความหมายใหม่อย่างพุทธตลอดจนการมีอำนาจของผีประจำถิ่น เป็นการปรองดองกันในเชิงสังคม โดยอาศัยตำนานเรื่องเล่าศักดิ์เป็นสัญลักษณ์ในการอธิบายความสัมพันธ์ดังกล่าว

การต่อสู้และต่อรองกับระบบทุนนิยม

กระแสการพัฒนาเศรษฐกิจ การค้า และการพัฒนาผลผลิตทางการเกษตรที่เข้ามามีส่วนสำคัญต่อวิถีชีวิตชาวทุ่งกุลาร้องไห้ แนวความคิดเรื่องระบบทุนนิยม “อุดมการณ์” (Ideology) หรือ ทศนคติ/มุมมอง/กรอบในการมองโลก ซึ่งความคิดและสัญลักษณ์ต่างๆ ที่ประกอบขึ้นมาเป็นอุดมการณ์ โดยทั่วไปจะถูกกำหนดขึ้นมาจากชนชั้นปกครอง สิ่งที่ถูกส่งสอนกันมาในระบบทุนนิยม คือ การยอมรับระบบกรรมสิทธิ์เอกชน ความยากจนและการกดขี่เป็นเรื่องธรรมดา รัฐและพรมแดนเป็นเรื่องธรรมชาติ สถาบันกษัตริย์ ศาสนาเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ผลประโยชน์ที่คนบางกลุ่มได้รับเป็นผลประโยชน์ของทุกคน หรือผลประโยชน์ของชาติคือผลประโยชน์ของทุกคน ที่เข้ากันได้กับแนวคิดลัทธิชาตินิยม กษัตริย์นิยม ที่วางกรอบคิดระบบรัฐรวมศูนย์การปกครองไว้ที่ส่วนกลาง (พจนาน วลัย, 2556)

ด้วยการเปลี่ยนวาทกรรม “พื้นที่แห้งแล้ง” ให้เป็น “พื้นที่ผลิตทางการเกษตร” ถือเป็นแนวนโยบายของภาครัฐเพื่อใช้ในการพัฒนาระบบการค้า การลงทุนภายในทุ่งกุลาร้องไห้ แม้ว่าความมุ่งหมายของประเทศคือเพื่อให้ประชาชนมีความเจริญอยู่ดีกินดี แต่การที่สังคมในทุ่งกุลาร้องไห้ยอมรับระบบทุนนิยมในรูปแบบทั้งที่มีอิสระและแบบที่ควบคุมได้เมื่อทุนนิยมเป็นใหญ่ การแผ่อำนาจของระบบทุนนิยมจึงขยายวงกว้างมากขึ้น จากกลุ่มวิสาหกิจภายในชุมชน ในลักษณะกลุ่ม OTOP สู่การลงทุนในระดับกลุ่มทุนจากประเทศไปสู่ประเทศ เพราะฉะนั้น การรุกเข้าสู่ความเป็นมหาอำนาจโดยทุนนิยม จึงเป็นดาบสองคม มีทั้งคุณทั้งโทษการรวมกลุ่มของชุมชนเป็นกลุ่มเครือข่ายภายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อต่อรองกับทุนนิยมก็เช่นกัน เป็นดาบสองคม จะถูกระบบทุนนิยมครอบงำได้สะดวกขึ้น หรือมีอำนาจต่อรองมากขึ้น

ในขณะเดียวกัน รัฐก็พยายามจะขัดตมมมองที่ว่า เรามีความแตกต่างทางชนชั้น บดบังร่องรอยการแบ่งแยก ความขัดแย้ง การลุกขึ้นสู้ของชนชั้นผู้ถูกปกครอง เช่น ข่าวสารในสื่อของรัฐมักจะถูกขัดเกลาล้างแล้วล้างเอาจากอุดมการณ์ของชนชั้นปกครอง กล่าวคือ มีการนำเสนอข่าวสารแต่เฉพาะนักการเมืองระดับสูง ภาพความร่วมมือระหว่างผู้นำภาคธุรกิจ และความสามัคคีปรองดองกันระหว่างกลุ่มทางสังคมและชนชั้นต่างๆ ส่วนภาคการเมืองการต่อสู้ของประชาชนถูกทำให้เลือนลางลงไปเพื่อเป็นการนำเสนอภาพแห่งความสำเร็จมากกว่าการที่จะให้ความใส่ใจกับความแตกต่างทางชาติพันธุ์ ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในสังคม (พจนาน วลัย, 2556) อย่างไรก็ตามระบบทุนนิยมที่แท้จริงคือการยอมรับกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนบุคคล เปิดโอกาสให้บุคคลมีสิทธิและเสรีภาพในการประกอบกิจการทางเศรษฐกิจได้เพื่อให้ได้มาซึ่งกำไรหรือประโยชน์อื่นใดตามความสามารถและความปรารถนาของแต่ละบุคคล โดยที่รัฐจะเข้าไปแทรกแซงน้อยที่สุดตามแนวทางของระบบทุนนิยมคือ ประชาชนเป็นเจ้าของ ให้สิทธิในการค้าขายแบบเสรี เพื่อให้ชุมชนเกิดการแข่งขันกันเอง แต่การที่ให้อิสระในการแข่งขันแบบทุนนิยมนี้ สิ่งที่มาคือ นายทุนนอกพื้นที่ที่จะเกิดขึ้นได้ง่ายเช่นกัน ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของชุมชนภายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ที่เกิดจากการรับกระแสทุนนิยมคือการเกิดขึ้นของห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ การส่งเสริมให้เกษตรกรผลิตสินค้าเพื่อส่งเข้าสู่วัฒนาค้าขนาดใหญ่มากกว่าการที่จะผลิตเพื่อการค้าภายในชุมชน สิ่งที่มาคือการพยายามเพิ่มพื้นที่การผลิตสินค้าเพื่อค้าขาย มากกว่าการทำมาหากินแบบพื้นบ้าน อาทิ การประกาศให้พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เป็น “แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิของโลก” ส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าวมากขึ้นเพื่อเพิ่มผลผลิต ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติ อาทิ ป่าไม้ ป่าโคก แอ่งน้ำถูกปรับให้เป็นแหล่งเพาะปลูก ปรากฏการทางสังคมเกษตรกรรมเหล่านี้ทำให้ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก

การแข่งขันกันทางสังคมที่เกิดขึ้น ทำให้ตำนานเข้ามาเกี่ยวข้องในการต่อรองอำนาจกับภาคการลงทุน ด้วยการพยายามที่จะรักษาแหล่งทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติ การป้องกันไม่ให้ผืนป่า แหล่งน้ำ ถูกทำลายด้วยวาทกรรม “การพัฒนา” จึงเกิดขึ้นภายใต้เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ และการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างเครือข่ายในการต่อรองกับระบบทุนนิยมที่กำลังเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชน โดยชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ได้ใช้ตำนานเพื่อกำหนดข้อห้าม หรือการใช้ตำนานเพื่ออนุรักษ์แหล่งทรัพยากรที่ต้องใช้ร่วมกัน โดยเฉพาะพื้นที่เพาะปลูก แหล่งน้ำ แหล่งเกลือ เป็นต้น ด้วยตำนานเจ้าพ่อผู้ปกป้องพื้นที่ หรือการใช้ตำนานอธิบายเหตุเพื่อการจัดการทรัพยากรและการสร้างกลุ่มเครือข่ายเศรษฐกิจของชุมชนเพื่อต่อรองกับกระแสการพัฒนาหลักที่พยายามรวมกลุ่มทุ่งกุลาร้องไห้ให้กลายเป็นเอกวัฒนธรรม

ตำนานกับการกำหนดอัตลักษณ์พื้นที่และผลิตภัณฑ์ชุมชน

ตำนานเจ้าพ่อประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ นอกเหนือจากการเป็นตำนานศักดิ์สิทธิ์แล้ว บทบาทการเป็นเรื่องเล่าเชิงนิเวศ คือเรื่องเล่าที่การศึกษาเกี่ยวข้องกับการติดต่อระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ผ่านความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญลักษณ์ (signifier) กับความหมายสัญลักษณ์ (signified) ต้องการที่จะสื่อสารกับธรรมชาติ ตรวจสอบและแบ่งปันความหมายของธรรมชาติผ่านสัญลักษณ์ของระบบ ธรรมชาติเป็นสิ่งที่สังคมประกอบสร้างขึ้น ธรรมชาติเป็นสื่อภายใต้สิ่งซึ่งเราใช้กับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์เพื่อการยอมรับมนุษย์ ธรรมชาติเป็นทุนทางสังคมประเภทหนึ่ง (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2559: 243) เกิดจากระบบนิเวศที่มีอยู่ในแต่ละชุมชนได้เกิดดินป่าไม้ป่าโคกป่าช้าแหล่งน้ำลำน้ำเป็นต้นทุนธรรมชาติเหล่านี้ในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้พึ่งพาเพื่อการสร้างปัจจัยสี่สำหรับดำรงชีพร่วมกันทุกคนลักษณะทรัพยากรธรรมชาติในแต่ละชุมชนมีการคงอยู่สูญหายไปและเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทสิ่งแวดล้อมทางสังคมและแต่ละมิติเวลา

ทุนธรรมชาติของชุมชนคนทุ่งกุลาร้องไห้ ปี พ.ศ. 2490-2503 มีความอุดมสมบูรณ์ของหลากหลายทางชีวภาพจากป่าโคกป่าบึงป่าทามแหล่งน้ำที่ดินสาธารณะเป็นที่ราบลุ่มที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงและที่ราบสูงทรัพยากรเหล่านี้ยังคงความอุดมสมบูรณ์เนื่องมาจากจากทุนทางธรรมชาติยังไม่ได้ถูกทำลายไปมากคนทุ่งกุลาร้องไห้พึ่งพาทุนธรรมชาติสร้างเศรษฐกิจเกิดขึ้นในครัวเรือนและชุมชนระบบนิเวศของคนทุ่งกุลาร้องไห้จากสภาพภูมิประเทศของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้มีระบบนิเวศใหญ่ๆ 3 ระบบแบบป่าโคก แบบป่าบึงและแบบทุ่งทำให้ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นแหล่งเลี้ยงวัว-ควายที่สำคัญแห่งหนึ่งนอกจากนี้ยังเป็นเส้นทางผ่านจุดนัดพบของ “นายฮ้อยวัว-ควาย” ที่ตะเวนซื้อวัว-ควายไล่ต้อนไปขายตลาดภาคกลางถึงแม้ว่าการใช้พื้นที่ในทุ่งกุลาร้องไห้เปลี่ยนเป็นที่นาที่เลี้ยงสัตว์ลดลงมีการปรับตัวในการเลี้ยงวัว-ควายที่มีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพพื้นที่ประกอบกับปัจจุบันการเลี้ยงวัวมีความเสี่ยงในการขาดทุนน้อยเป็นกิจกรรมเศรษฐกิจอันดับต้นๆของอาชีพทางเลือกของคนในชุมชนปัจจุบัน (ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2537: 5) ระบบนิเวศที่ราบลุ่มแม่น้ำ(ทุ่งหญ้า) เป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของทุ่งกุลาร้องไห้สภาพเดิมเป็นทุ่งหญ้าโขงมีต้นไม้ใหญ่อยู่ประปรายพื้นที่ลักษณะนี้เหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์และปลูกข้าวเนื่องจากเป็นสถานที่ราบลุ่มแม่น้ำ (The Flood Plains) เป็นที่ราบบริเวณลุ่มแม่น้ำโดยเฉพาะแม่น้ำมูลซึ่งถือเป็นแม่น้ำสายหลักของทุ่งกุลาร้องไห้ ที่ราบบริเวณนี้เหมาะแก่การปลูกข้าว โดยเฉพาะข้าวหอมมะลิ เนื่องจากเป็นพื้นที่ดินร่วนปนทราย เหมาะแก่การปลูกข้าวนาปีข้าวหอมมะลิที่สุด นอกจากนั้นก็เป็นแหล่งทรัพยากร แหล่งผลิตเกลือ ซึ่งเมื่อกฎหมายควบคุมการทำนาเกลือเกิดขึ้นใน

การจัดการพื้นที่ในการเพาะปลูก พื้นที่ป่า น้ำ ซึ่งเป็นต้นทุนการผลิตทางการเกษตรของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตำนานศักดิ์สิทธิ์ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการจัดการพื้นที่ คติความเชื่อและการให้ความเคารพต่อเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ และการสร้างเครือข่ายเจ้าพ่อเพื่อการจัดการพื้นที่ทางธรรมชาติ หรือระบบนิเวศให้เกิดการพึ่งพาซึ่งกันและกันในลักษณะกลุ่มชุมชน เป็นการต่อรองเชิงสัญลักษณ์กับระบบทุนนิยม ที่เน้นการแปรรูปวัฒนธรรมสู่การผลิต แม้ว่ากระแสการพัฒนาจะพยายามผลักดันให้ “ข้าว” เป็นทุนอย่างหนึ่งทางระบบเศรษฐกิจ แต่ในขณะเดียวกันการรวมกลุ่มกันในนาม “คนทุ่งกุลาร้องไห้” ก็เป็นการต่อสู้กันกระแสการลงทุน (เดช ภูสองชั้น, 2558: สัมภาษณ์) การรวมตัวกันภายใต้ความเชื่อตำนานเดียวกันซึ่งสร้างเครือข่ายทางสังคมไว้แล้ว ตั้งแต่ระดับเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ เช่นเจ้าพ่อเฒ่าเต่า ที่ผูกสัมพันธ์กับเจ้าพ่อเสือหาญ ทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคมอย่างเห็นได้ชัด คือ ชุมชนเกษตรกรชาวอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย ร่วมกับเกษตรกรชาวอำเภอสหัสขันธ์ อำเภอกันทรวิชัย และชุมชนในเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อตั้ง โรงสีข้าวชุมชน โรงคัดแยกเมล็ดข้าวร่วมกันภายใต้กลุ่ม “นักวิจัยทุ่ง

กลา” ขึ้นตั้งแต่ปี 2548 เพื่อศึกษาวิจัยความเป็นทุ่งกุลาร้องไห้ ในทุกด้าน เพื่อบริหารจัดการภายในพื้นที่ของตนเอง (อำคา แสงงาม, 2558: สัมภาษณ์)

การรวมกลุ่มของเกษตรกรเพื่อต่อรองกับทุนนิยมขนาดใหญ่ด้วยการผลิตผลผลิตทางการเกษตรแบบชุมชนเพื่อชุมชนนั้น ส่วนหนึ่งอาศัยการรวมกลุ่มแบบเครือญาติทางวัฒนธรรม คือการรวมกลุ่มตามบุคคลในตำนาน ด้วยการอาศัยตำนานบรรพบุรุษร่วมกัน อย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ การรวมกลุ่มกันของกลุ่มชนชาวลาวในทุ่งกุลาร้องไห้ การอพยพมาจากกลุ่มวัฒนธรรมเดียวกันภายใต้การนำพาของบรรพบุรุษร่วมกัน ตามตำนานของเจ้าแก้วมงคล บรรพบุรุษชาวลาวที่นำพาผู้คนมาจากจำปาสักเข้าสู่ทุ่งกุลาร้องไห้ กลุ่มชนเหล่านี้กระจายอยู่ทุกพื้นที่ในทุ่งกุลาร้องไห้ ตลอดจนตำนานการอพยพเข้ามาของกลุ่มชาวกูยผ่านตำนานศรีนครเตา และการครอบครองพื้นที่ของกลุ่มเขมร ผ่านตำนานเจ้าพ่อทุ่งกลา ทั้งหมดล้วนแล้วแต่ส่งผลสู่การสร้างอัตลักษณ์ให้แก่กลุ่มชาติพันธุ์ของตน รวมไปถึงการสร้างความสามารถด้านการทำนา เลี้ยงสัตว์ และทอผ้า เมื่อเกิดการรวมกลุ่มเพื่อสร้างผลิตภัณฑ์ชุมชน กลุ่มชนที่มาจากวัฒนธรรมเดียวกันจึงพยายามกำหนดอัตลักษณ์ทางสินค้าให้แก่กลุ่มตนเองผ่านตำนานบ้านเมืองที่มีความเชื่อร่วมกัน อาทิ ผ้าทอศรีภูมิ ข้าวหอมมะลิทุ่งกลา ผ้าไหมพยัคฆ์ ผลิตภัณฑ์ช้างสุรินทร์ ทั้งหมดนี้ล้วนแต่เกิดจากการพยายามสร้างผลิตภัณฑ์ของชุมชนเพื่อต่อรองกับระบบเศรษฐกิจที่กำลังแข่งขันกันอย่างหนักหน่วง

การกำหนดคุณค่าของสินค้าที่เกิดจากการรวมกันสร้างผลิตภัณฑ์ชุมชนนี้ แม้ว่าจุดกำเนิดอาจจะมาจากนโยบายของภาครัฐที่พยายามผลักดันให้เกิดขึ้น แต่เมื่อกระแสโลกการค้าและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ความกดดันทางการตลาด ทำให้แต่ละชุมชนพยายามสร้างคุณค่า และผลิตภัณฑ์ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน เพื่อแข่งขันกับการตลาดขนาดใหญ่ การผลิตข้าวที่มีผู้ผลิตอยู่ทั่วไป แต่ทว่าการสร้างวาทกรรม “ข้าวทุ่งกลา” สามารถสร้างมูลค่าของข้าว ให้ดีกว่าข้าวจากแหล่งผลิตอื่นได้เป็นอย่างดี ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ มีการยกย่องเชิดชูข้าว ผ่านทางประเพณีและพิธีกรรมตามตำนาน เรื่องราวตำนานข้าว ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ ในฐานะ ตำนานพืชศักดิ์สิทธิ์ ตำนานข้าวถูกเล่าขานให้สอดคล้องทั้งในมิติพุทธศาสนา ที่เชื่อว่าข้าวเกิดมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้ากัสปะก่อนที่ข้าวจะบินหนีไปในสมัยพุทธกาล ให้พระพุทธเจ้าต้องตามไปเรียกกลับมา หรือตำนานแบบพราหมณ์ที่ว่านางสาวเทวี เป็นมเหสีของพระอินทร์ และกำหนดบริจากร่างกายตนเองเพื่อสร้างบารมีก่อนที่จะเข้าพิธีแต่งงานกับพระอินทร์ เพื่อเลี้ยงมนุษย์ ชาวทุ่งกุลาร้องไห้เชื่อว่าข้าวเป็นพืชที่มีจิตวิญญาณ ดังนั้นการเทิดทูนข้าวให้เป็นธัญพืชที่มีความพิเศษ ศักดิ์สิทธิ์จึงเป็นการสร้างคุณค่าให้แก่ผลิตภัณฑ์ชุมชนให้มีความเป็นอัตลักษณ์เฉพาะ พิธีกรรมสู่ขวัญข้าวของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ ตลอดจนการปฏิบัติต่อข้าวด้วยความเคารพจึงเป็นอัตลักษณ์สำคัญที่สร้างความพิเศษให้แก่ผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร นอกเหนือจากข้าวซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจหลักของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อการต่อรองทางเศรษฐกิจของชุมชนต่อระบบทุนขนาดใหญ่ การให้คุณค่ากับตำนานที่ส่งผลต่อผ้าทอ คือการแสดงออกเพื่อต่อสู้ทางผลิตภัณฑ์ที่ชัดเจนอย่างยิ่ง ด้วยการนำเอาตำนานที่ปรากฏในท้องถิ่น เพื่อสร้างเป็นลวดลายอัตลักษณ์ เช่นการทอผ้าลายเสือ อัตลักษณ์ประจำถิ่นพยัคฆ์พิสัย ผ้าศรีภูมิ ลายสาเกตุ หรือแม้แต่ผ้ากลุ่มชาติพันธุ์เขมร ผ้าลายลูกแก้ว ล้วนเกิดจากความเชื่อและตำนานประจำถิ่นที่ก่อเกิดการสร้างอัตลักษณ์แก่สินค้าของชุมชน

ภาพประกอบ 30 ผ้าไหมลายเสือ ผ้าลายสาเกตู ผ้าลายอัตลักษณ์กลุ่มชาติพันธุ์

จากการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของคนทุ่งกุลารวมทั้งด้านการสร้างผลผลิตทางการเกษตรและการผลิตสินค้าเชิงวัฒนธรรมเพื่อการค้า ส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิ 105 เพื่อขายมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตคนทุ่งกุลารวมทั้งด้านบวกและลบในด้านบวกนั้นพบว่ารายได้ของเกษตรกรพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้มีรายได้เพิ่มขึ้นดังกล่าวนมาแต่ผลกระทบในด้านลบพบว่าในช่วง พ.ศ. 2524-2539 บทบาทของทุนนิยมและรัฐเข้ามาอย่างเต็มที่ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้การดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่ายการผลิตเพื่อพอกินพอใช้ได้เปลี่ยนไปสู่การหาเงินเพื่อนำมาใช้จ่ายซื้อสินค้าและบริการจากภายนอก (ประสพสุข ฤทธิเดช, 2550 : 141)

ชุมชนคนทุ่งกุลารวมมากประกอบอาชีพการเกษตรปลูกข้าวเป็นอาชีพหลักรายได้ในครัวเรือนไม่สมดุลกับรายจ่ายเพราะราคาผลผลิตสินค้าการเกษตรตกต่ำเนื่องจากประชากรส่วนใหญ่จะยึดการทำนาเป็นหลักผลผลิตข้าวได้มากแต่ราคาไม่สมำเสมอเท่ากับรายจ่ายการใช้ประโยชน์ที่ดินไม่คุ้มค่าเพราะมีค่านิยมผิดๆหลงจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วนิยมนิยมนเผาตอซังข้าวคิดว่าเผาแล้วดินจะดีและให้ความสะดวกขึ้นโดยไม่ทราบผลเสียที่ตามมาเช่นหน้าดินเสียทำลายจุลินทรีย์ที่เป็นประโยชน์ต่อการย่อยสลายซากพืชสภาพดินและหน้าดินเป็นด่างทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพที่เคยมีลดน้อยลงไปเวลาทำนาปลูกข้าวต้องใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มผลผลิตข้าวส่งผลให้ต้นทุนการผลิตสูงก่อให้เกิดภาวะหนี้สินเกิดขึ้นตามมาต้องขายข้าวใช้หนี้ค่าปุ๋ยค่ายาปราบศัตรูพืช (เดชภู สองชั้น, 2558: สัมภาษณ์) ปัญหาเหล่านี้ล้วนแต่เป็นอุปสรรคต่อการสร้างความมั่นคงให้แก่การรวมกลุ่มทางการค้า เพื่อต่อรองกับอำนาจทุนที่ยึดที่พร้อมจะครอบครองพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้

การต่อรองกับอำนาจทุนนิยมของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จากการศึกษาพบว่า ตำนานเรื่องเล่าเชิงนิเวศมีความสำคัญเป็นอย่างมากต่อการสร้างภาพลักษณ์ อัตลักษณ์ให้แก่ผลผลิตทางการเกษตร รวมทั้งสร้างคุณค่าให้แก่สินค้าทางวัฒนธรรม อีกทั้งตำนานยังสามารถสร้างพลังให้แก่ชุมชนด้วยการเป็นเครื่องมือเชิงสัญลักษณ์ในการรวมกลุ่มกัน ในนาม “คนทุ่งกุลา” อันหมายถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางกลุ่มชาติพันธุ์ เชื้อชาติ และชุมชนร่วมกัน อีกทั้งตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ยังมีบทบาทในการจัดสรรพื้นที่ในการเพาะปลูกให้แก่ชุมชน ผ่านพิธีกรรม ความเคารพที่ผู้คนมีต่อพื้นที่ผ่านตำนานศักดิ์สิทธิ์ผู้ปกป้องพื้นที่ของบรรพบุรุษ

การต่อสู้และต่อรองกับการท่องเที่ยว

ส่วนการท่องเที่ยวแบบใหม่ของภาคอีสาน ประเพณีท้องถิ่นของชาวอีสานที่ปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาคือ ประเพณีฮีต 12 ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อให้สมาชิกในสังคมได้พบและร่วมกันปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ร่วมกันเป็นประจำในปัจจุบันได้พัฒนาเป็นกิจกรรมการปฏิบัติเฉพาะของแต่ละจังหวัดและหลายประเพณีได้กลายเป็นงานสำหรับนักท่องเที่ยวอีกด้วย เช่น จังหวัดยโสธรจัดงานบุญบั้งไฟจังหวัดอุบลราชธานีจัดงานประเพณีแห่เทียนเข้าพรรษา จังหวัดร้อยเอ็ดจัดงานประเพณีบุญผะเหวดจังหวัดสกลนครจัดประเพณีไหลเรือไฟ จังหวัดมุกดาหารจัดงานประเพณีแข่งเรือออกพรรษาจังหวัดขอนแก่นจัดงานเทศกาลไหมและผูกเสี่ยว จังหวัดกาฬสินธุ์จัดงานผ้าแพรวา จังหวัดเลยจัดงานผีตาโขนและจังหวัดศรีสะเกษจัดงานดอกคำวนวน เป็นต้น

การที่จะพื้นที่อีสานเป็นแหล่งท่องเที่ยวสำคัญที่คนสนใจเข้ามาศึกษาประวัติศาสตร์ ประเพณีวิถีชีวิต ควรเตรียมความพร้อมเพื่อรองรับการท่องเที่ยวไว้หลายประการ เช่น สร้างสำนึกให้เห็นคุณค่าและมรดกทางวัฒนธรรม เช่น ตึกดินเก่า สิมอีสานถูกเปลี่ยนรูปไป ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องควรหาทางสร้างจิตสำนึกให้มากยิ่งขึ้น การสร้างสำนึกให้เห็นตัวตน (อัตลักษณ์) ของคนท้องถิ่น การสร้างสำนึกให้เห็นตัวตนของคนในท้องถิ่นเป็นพลังสำคัญ การจัดอบรมการทำเครื่องเงินทำให้พื้นอดีตชุมชนกลับมาทำเครื่องเงินอีกครั้ง สร้างความเข้มแข็งทางวิชาการให้กับชุมชนท้องถิ่นทำให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถศึกษาและทำวิจัยเบื้องต้นด้วยตนเองได้ เพื่อให้เรื่องของท้องถิ่นคงอยู่และคนรุ่นหลังมีโอกาสกับประสบการณ์ความเป็นมาในอดีต การจัดทำพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องจำเป็นในปัจจุบัน ผู้บริหารท้องถิ่นและคนท้องถิ่น ต้องมีความเข้าใจกระแสการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นและเตรียมโครงสร้างพื้นฐานที่เอื้ออำนวยต่อการท่องเที่ยวและดำเนินการด้วยความเข้าใจมากกว่าการทำโดยไร้จุดหมาย และควรให้คนท้องถิ่นเข้าใจหน้าที่ บทบาทแนวทางที่ถูกต้องในการดูแลท้องถิ่นของตน (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2554 : 3-12)

การจัดการท่องเที่ยวแบบชุมชนเน้นที่การนำเอาอัตลักษณ์เด่นของชุมชนของตนมาเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยว นั้น ริชชีและซินซ์กล่าวไว้ว่าการนำเอาลักษณะวัฒนธรรมท้องถิ่นที่เป็นเสน่ห์ให้นักท่องเที่ยวมาเยือนได้อันประกอบด้วย 1) หัตถกรรม 2) ภาษา 3) ประเพณีเช่นเทศกาลหรือพิธีกรรม 4) อาหารการกิน 5) ศิลปะและดนตรีรวมถึงคอนเสิร์ต 6) ประวัติของภูมิเขตรวมถึงสิ่งที่มองเห็นให้ระลึกถึงอดีตได้ 7) รูปแบบวิถีชีวิตของกิจกรรมการทำงานและเทคโนโลยีที่ใช้ 8) สถาปัตยกรรมที่อาจเด่นในบริเวณนั้น 9) ศาสนารวมถึงสิ่งที่การเผยแพร่ให้เห็นได้ 10) ระบบการศึกษา 11) เครื่องแต่งกายและการแต่งกาย 12) กิจกรรมยามว่าง Richie และ Zins (n.d. อ้างถึงใน อำคา แสงงาม, 2553: 26) นำเอาสิ่งเหล่านี้มาเป็นจุดเด่นเพื่อจัดการท่องเที่ยว เพื่อเป็นการต่อสู้กับการจัดการท่องเที่ยวในกระแสหลักที่เน้นการขาย การทำกำไรจากนักท่องเที่ยว ส่วนการจัดการท่องเที่ยวของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

หลังจากเกิดการรวมกลุ่มเพื่อสร้างมูลค่าให้แก่ชุมชน จากการศึกษาพบว่า ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ได้นำเอาตำนาน เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ผลิตเป็นผลิตภัณฑ์เพื่อการท่องเที่ยว ตามสิทธิในการจัดการท่องเที่ยว ซึ่งภาครัฐได้ออกกฎไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยพุทธศักราช 2540 กล่าวถึงสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทยไว้ในมาตรา 66 ว่าบุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนชุมชนท้องถิ่นหรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณีภูมิปัญญาท้องถิ่นศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติและมีส่วนร่วมในการจัดการการบำรุงรักษาการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมรวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุลและยั่งยืนหน้าที่ของชนชาวไทย (นรนิติ เศรษฐบุตร และคณะ, 2550) ตามกฎหมายดังกล่าวทำให้ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เริ่มค้นหาอัตลักษณ์ของตนเพื่อผลิตเป็นแหล่งท่องเที่ยวภายในชุมชน การต่อรองเชิงการท่องเที่ยว จึงเป็นการจัดการท่องเที่ยวเที่ยวของชุมชนด้วยต้นทุนที่สังคมใน 2 ลักษณะ ได้แก่ การจัดการท่องเที่ยวเชิงสถานที่ในตำนาน และการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ดังนี้

การจัดการท่องเที่ยวเชิงสถานที่

การตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณในทุ่งกุลาร้องไห้จะพบกระจุกค่อนข้างหนาแน่นบริเวณใกล้ลำน้ำที่ราบน้ำท่วมถึงได้แก่ลำน้ำมูลลำน้ำเสียวใหญ่ลำน้ำเสียน้อยลำน้ำเตาลำน้ำพลาลาดตลอดจนแม่น้ำสาขาย่อยอีกหลายสาย หลักฐานการเริ่มตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณที่ปรากฏตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายอายุประมาณ 2500 ปีมาแล้วในช่วงระยะเวลาดังกล่าวชุมชนโบราณต่าง ๆ มีความเป็นอยู่แบบสังคมเกษตรกรรมระดับหมู่บ้าน (Village Farming Society) มีการปลูกข้าวทอผ้าทำเครื่องปั้นดินเผาเลี้ยงสัตว์ทำเกลือสินเธาว์และถลุงโลหะยังมีความสัมพันธ์กับประเพณีการฝังศพครั้งที่ 2 (สุกัญญา เบาเนิด, 2546: 220) โดยเฉพาะที่โนนเตี้ยมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาถึงการสร้างศาสนสถานเขมร สิ่งปลูกสร้างโบราณสถานเหล่านี้ เป็นต้นทุนหลักของชุมชนที่ครอบครอง อีกทั้งบริเวณลำน้ำเสียวใหญ่ยังพบแหล่งเกลือโบราณในเขตอำเภอเกษตรวิสัยอำเภอสว่างวีรญาติจังหวัดร้อยเอ็ดในเขตบ่อพันขันและบริเวณทางตอนใต้ริมน้ำเสียวของเมืองจำปาขันที่บ้านตาเฒ่าปรากฏเนินดินขนาดใหญ่และสูงทับถมกันเนื่องมาจากทำเกลือมาหลายศตวรรษและหลายแห่งซึ่งมีความสัมพันธ์กับเศษเครื่องปั้นดินเผาขอมด้วยเป็นแหล่งผลิตเกลือขนาดใหญ่ที่สำคัญในระดับภูมิภาคจึงมีการตั้งชุมชนหนาแน่นและมีการติดต่อค้าขายสินค้ากับภายนอกเป็นเหตุให้มีความสัมพันธ์กับแคว้นเจนละและอาณาจักรกัมพูชาส่งผลต่อการสร้างชุมชนบ้านเมืองและศาสนสถานในลัทธิฮินดูของขอมอย่างแพร่หลายในบริเวณนี้ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533: 96)

ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ได้พยายามสร้างการท่องเที่ยวโดยอาศัยแหล่งโบราณสถานเป็นสินค้าทางการจัดการท่องเที่ยว แต่เนื่องจากสถานที่ต่างๆ ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งแห่งนี้ ไม่ได้มีความมหรรศจรรย์เหมือนเช่นสถานที่ท่องเที่ยวอื่นๆ ในภูมิภาค เช่นปราสาทหินพิมาย ปราสาทหินพนมรุ้ง ที่มีความยิ่งใหญ่ อีกทั้งยังได้รับการโปรโมทจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ดังนั้นเพื่อการจัดการท่องเที่ยวสำหรับแหล่งท่องเที่ยวขนาดเล็กในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ สระแก้วกระโดนคู่กาสิงห์ภูพานวิญญูพนระฆังภูพัฒนาภูหินกองคูอารามภูพระโกนาภูคันธนามภูพานโคกม้า (กรมศิลปากร, 2546: 42-43) ให้เป็นที่รู้จัก และน่าสนใจ การสร้างอัตลักษณ์ความศักดิ์สิทธิ์ จึงเป็นกลวิธีในการสร้างอัตลักษณ์เพื่อต่อรองกับการจัดการท่องเที่ยวในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวขนาดใหญ่

ตำนานปราสาท ตำนานเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ และตำนานวัตถุศักดิ์สิทธิ์ต่างๆเป็นเรื่องราวศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกสร้างเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแหล่งท่องเที่ยวในทุ่งกุลาร้องไห้ การใช้ความพิเศษของเรื่องเล่าประจำถิ่น (Meth) เพื่อเป็นจุดขายเฉพาะ สามารถนำมาเป็นจุดต่อรองด้วยการจัดการท่องเที่ยวชุมชนของผู้คนในทุ่งกุลาร้องไห้ การวิจัยของอำคา แสงงาม (2553) ได้ทำการวิจัยเรื่องการศึกษาศักยภาพทรัพยากรและการจัดการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมโดยชุมชนเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวในเขตทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อเป็นการศึกษาสภาพปัจจุบันการจัดการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมโดยชุมชนและเพื่อศึกษาการจัดการและส่งเสริมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมโดยชุมชนในเขตทุ่งกุลาร้องไห้สภาพปัจจุบันการจัดการกุสุมาลย์เมืองสระน้ำมีสิทธิทับซ้อนระหว่างชาวบ้านกับทางราชการซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการจัดการท่องเที่ยวของชาวบ้านในชุมชนชาวบ้านถือว่าโบราณสถานเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์จัดการโดยประกอบพิธีกรรมตามคติผีพุทธและพราหมณ์ประเพณีบุญบั้งไฟในพิธีบุญกู่แข่งขันเรือยาวเพื่อบูชาผีเจ้าพ่อสงกรานต์เพื่อสงฆ์พระธาตุศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น การจัดกิจกรรมทางประเพณีวัฒนธรรมเหล่านี้เพื่อสร้างความสำคัญให้แก่สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นการสร้างมูลค่าเพื่อการท่องเที่ยวแก่ชุมชน

การต่อรองทางการท่องเที่ยวแบบอาศัยสถานที่สำคัญของชุมชนที่มีอยู่ เพื่อเป็นมูลค่าทางการท่องเที่ยว นอกเหนือจากการสร้างรายได้ให้แก่ชุมชนโดยตรงแล้ว ยังถือเป็นสัญลักษณ์แห่งการท่องเที่ยวเชิงอำนาจระหว่างแนวคิดท้องถิ่นกับการจัดการแนวคิดหลักของภาครัฐ

การจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

ชุมชนชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีวัฒนธรรมประเพณีสืบทอดกันมานานในรอบปีจะมีการทำบุญตามฮีตสิบสองคือการทำบุญและพิธีกรรมตามประเพณีประจำเดือนทั้ง 12 เดือนโดยการถือธรรมนิยมปฏิบัติ แบบให้ความสำคัญกับวิถีพุทธ พราหมณ์ และผี อาทิ เดือนอ้ายบุญเข้ากรรม เดือนยี่บุญคูณลานให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมข้าว เดือนสามบุญข้าวจี เดือนสี่บุญร่วเสสันดร เดือนห้าสงกรานต์สงน้ำพระ เดือนหกบุญบั้งไฟและการเลี้ยงผี เดือนเจ็ดบุญข้าฮะ (บุญเบิกบ้าน) เดือนแปดบุญเข้าพรรษา เดือนเก้าบุญข้าวประดับดิน เดือนสิบบุญข้าวสาก บุญอุทิศหาผีบรรพบุรุษ ผีตาแฮก เดือนสิบเอ็ดบุญออกพรรษา เดือนสิบสองบุญกฐิน (อภิศักดิ์ โสมอินทร์, 2538: 1-5) นอกจากนี้ยังมีขนบธรรมเนียมประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา เช่น งานประเพณีตามความเชื่อต่างๆ ตามวัฒนธรรมความเชื่อของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น การจัดกิจกรรมเรียกขวัญข้าวหอมมะลิที่ใหญ่ที่สุด กิจกรรมงานแซนโหม่งตาของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร งานแสดงช้างประจำปี หรือการจัดกิจกรรมเชิงวัฒนธรรมประเพณีของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ประเพณีกินดอง (แต่งงาน) พิธีเลี้ยงผี ฟ้อนผไท้การละเล่นพื้นบ้านที่แสดงในงานต่างๆ ได้แก่ การแข่งกะต๊ับข้าวหมอลำหมอลำแคน เป็นต้น สำหรับเครื่องดนตรีอีสานเช่นแคนพิณซอโปงลางซึ่งล้วนแต่เป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่น่าสนใจ

ทุ่งกุลาร้องไห้ในสภาพปัจจุบันการจัดการท่องเที่ยวแบบเน้นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม มีการจัดการในเชิงกิจกรรมท่องเที่ยว หลังจากที่ภาครัฐให้การสนับสนุนให้มีการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวขนาดใหญ่ เช่นการส่งเสริมการจัดแห่เทียนพรรษาอุบลราชธานี กิจกรรมบุญบั้งไฟโสธร เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้เป็นเสมือนต้นแบบแห่งการจัดการท่องเที่ยวแบบชุมชนด้วยวาทกรรมท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เช่น งานบั้งไฟล้าน บั้งไฟสืบสาน ปัจจุบันกำหนดบั้งไฟโกฏี ให้มีลักษณะงานที่ยิ่งใหญ่เทียบเท่ากิจกรรมการท่องเที่ยวระดับประเทศได้ หรือการยกระดับของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ในตำนานศักดิ์สิทธิ์เข้ามามีบทบาทต่อกิจกรรมเชิงวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยว อาทิ การจัดการบวงสรวงผีบรรพบุรุษเพื่อการท่องเที่ยว อาทิ กิจกรรมการบวงสรวงเจ้าพ่อศรีนครเตา ในวัน

เพ็ญเดือนห้า เพื่อบวงสรวงดวงวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ ในกิจกรรมมีการจุดบั้งไฟบวงสรวง หรือกิจกรรมการบวงสรวงเจ้าพ่อผ่าน ณ อำเภอสุวรรณภูมิ และการบวงสรวงเจ้าพ่ออุปฮาด เจ้าพ่อตงภูดิน ณ อำเภอราศีไศล มีลักษณะเหมือนกัน คือเป็นการจัดกิจกรรมแข่งเรือยาว เพื่อบวงสรวงเจ้าพ่อ ปัจจุบันได้ยกระดับเป็นการจัดกิจกรรมระดับอำเภอ มีหน่วยงานภาครัฐ เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ และแบ่งสรรผลตอบแทนที่เกิดจากการจัดกิจกรรมท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมนี้อย่างเท่าเทียมกันระหว่างรัฐกับชุมชน

การต่อรองและต่อสู้กับการจัดการท่องเที่ยวของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยการจัดการของชุมชนเพื่อต่อรองกับอำนาจรัฐ และการสร้างความสนใจในแบบฉบับของชุมชนนั้น จากการศึกษาพบว่า ตำนานเรื่องเล่าประจำถิ่น มีบทบาทสำคัญต่อการกำหนดอัตลักษณ์แก่พื้นที่ การสร้างเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและรูปแบบกิจกรรมของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ อันส่งผลให้การจัดการท่องเที่ยวของชุมชนมีความน่าสนใจ และเป็นการบริหารจัดการแบบชุมชนเพื่อชุมชนโดยตรง เพื่อต่อรองกับการจัดการท่องเที่ยวแบบส่วนกลางของภาครัฐที่พยายามเชิดชูเอาเอกลักษณ์เด่นเพื่อด้านเดียวเท่านั้น

ภาพประกอบ 31 ป้ายประชาสัมพันธ์งานบวงสรวงเจ้าพ่อศรีนครเตาทำวเรือ

การต่อสู้และต่อรองกับกระแสการพัฒนา

การพัฒนาท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อปรับเปลี่ยนภูมิทัศน์จาก “ทุ่งแล้ง” สู่ความเป็นเมือง “อีสานเขียว” ภาครัฐพยายามให้เกิดการพัฒนาทั้งแบบรัฐเป็นเจ้าของการพัฒนาตามนโยบายและการพัฒนาทางเลือก (Alternative Development) ซึ่งเป็นข้อวิจารณ์หรือเป็นฝ่ายตรงข้ามกับการพัฒนากระแสหลักที่มุ่งแต่การสร้างความสะดวกสบายทางเศรษฐกิจเป็นทางเลือกจากการพัฒนาโดยรัฐและกลุ่มอำนาจทางเศรษฐกิจต่างๆ แนวทางที่จัดว่าเป็นการพัฒนาทางเลือกอาจใช้ชื่อเรียกอื่นๆ เช่น การพัฒนาอย่างมีส่วนร่วม การพัฒนาที่ยั่งยืน ฯลฯ ซึ่งมักมีกระบวนการทำงานที่เกี่ยวข้องกับชุดคำ เช่น การมีส่วนร่วม ประชาชนรากหญ้า องค์กรพัฒนาเอกชนหรือเอ็นจีโอ การเสริมสร้างความเข้มแข็ง การปลูกจิตสำนึก กระบวนการประชาธิปไตย พลเมือง สิทธิชุมชน ความหลากหลายทางวัฒนธรรมฯ (อัจฉรา รัญญิตธรรม, 2554: 16)

ว่ากันว่าแนวคิดเรื่องการพัฒนาทางเลือกเป็นการเคลื่อนย้ายเชิงกระบวนทัศน์ (paradigmshift) ของการพัฒนา จากการพัฒนากระแสหลักที่เน้นการพัฒนาทางด้านวัตถุและความเติบโตทางเศรษฐกิจไปสู่การพัฒนามนุษย์อย่างเท่าเทียม มีส่วนร่วม และยั่งยืน ด้วยการใช้แนวทางการพัฒนาแบบใหม่ที่จะต้องมียุทธศาสตร์เรื่องความเสมอภาค ใช้กระบวนการมีส่วนร่วม สร้างความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม และพัฒนาความอยู่ดีกินดีของประชาชน อย่างไรก็ตาม Pieterse (1998) กลับโต้แย้งว่านั่นไม่ใช่การเคลื่อนย้ายกระบวนทัศน์ ยิ่งกว่านี้ เขาเห็นว่าการพัฒนาทางเลือกไม่ควรมีกระบวนทัศน์ใดๆ ของตนเองเลยด้วยซ้ำ เพื่อที่จะไม่เป็นการวางกรอบทางนโยบายที่แข็งตัว และกำหนดให้การพัฒนาทางเลือกกลายเป็นแบบแผนอย่างใดอย่างหนึ่งที่ชัดเจนลงไป ทั้งนี้เนื่องจากเมื่อพูดถึงการเคลื่อนย้ายกระบวนทัศน์ ในมิติของการพัฒนามักจะหมายถึงการเปลี่ยนแปลงกรอบนโยบายในการพัฒนาจากแบบหนึ่งไปสู่อีกแบบหนึ่ง เช่น รัฐไทยมีนโยบายส่งเสริมการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยยึดประชาชนหรือชุมชนเป็นศูนย์กลาง ไม่ใช่การพัฒนาที่กำหนดโดยรัฐอีกต่อไป แต่การวางนโยบายมักเป็นการกำหนดกรอบหรือทิศทางว่าจะต้องเป็นไปในแนวทางดังกล่าวเพียงแบบเดียวเท่านั้น และนำไปสู่การกำหนดรูปแบบการพัฒนาที่ตายตัว และจำกัดไม่ให้มีการคิดค้นหรือสร้างสรรค์แนวทางการพัฒนาในแบบอื่นๆ แนวทางดังกล่าวจึงขัดแย้งกับแนวคิดที่ว่าท้องถิ่นควรมีอำนาจกำหนดทิศทางการพัฒนาตนเองอย่างแตกต่างหลากหลาย โดยให้สอดคล้องกับบริบทและเงื่อนไขทางนิเวศวัฒนธรรมและสังคมของท้องถิ่น ดังนั้น Pieterse จึงเสนอว่าแทนที่จะสร้างกระบวนทัศน์ของการพัฒนาทางเลือกซึ่งจะกลายเป็นแบบแผนวิธีการ(Programmatic) หรือหลักการตายตัว การพัฒนาทางเลือกควรมีสถานะเป็นข้อโต้แย้งหรือข้อวิจารณ์ที่ทำลายการพัฒนากระแสหลักมากกว่า

การรวมกลุ่มกันเพื่อพัฒนาตนเองของชุมชนในถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ในรูปแบบสหกรณ์ องค์กรกลุ่มวัฒนธรรม จึงเป็นเสมือนการต่อรองกับอำนาจรัฐที่พยายามควบคุมสังคมให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยที่ประชาชนเป็นเพียงผู้รับนโยบายมากกว่าเป็นผู้มีส่วนร่วมในการเสนอนโยบายเพื่อพัฒนาชุมชนของตน เนื่องจากชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ ถูกขนานนามเสมอมาว่า “พื้นที่แห้งแล้ง” ซึ่งเป็นพื้นที่ขาดแคลน ตั้งแต่อดีตเรื่อยมา ตำนานเรื่องเล่าได้สะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้ถูกมองแบบด้อยค่า มาโดยตลอด ตั้งแต่ “เขมรป่าดง” “ทุ่งหมาหลง” และ “ทุ่งกุลาร้องไห้” วาทกรรมเหล่านี้ สะท้อนมุมมองที่ส่วนกลางมองพื้นที่ทุ่งกว้างแห่งนี้ว่าเป็นพื้นที่แห่งความยากลำบาก ไม่สามารถเพาะปลูก หรือสร้างมูลค่าได้

สมมติฐานเรื่องการสร้าง “ชุมชน” พึ่งพาตนเองแม้ว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจะถูกวิพากษ์วิจารณ์มาเป็นเวลาหลายสิบปีแต่มันก็ยังได้รับการผลิตซ้ำและเผยแพร่อย่างกว้างขวางทั้งในและนอกวงการพัฒนา ดังสะท้อนจากการแพร่หลายของชุดคำต่างๆ เช่น ป่าชุมชน โฉนดชุมชน เกษตรกรรมยั่งยืน ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่เป็นส่วนหนึ่งของผลผลิตจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ขณะที่แนวทางการทำงานและการจัดสรรเงินทุนเพื่องานพัฒนาขององค์กรในกำกับของรัฐ เช่น พอช. และ สสส. ก็วางอยู่บนฐานคิดแบบเดียวกันอย่างชัดเจน เช่น การสนับสนุนทุนตรงไปที่ชุมชนท้องถิ่น การส่งเสริมการรวมกันเป็นเครือข่ายชุมชน หรือการสนับสนุนทุนแก่องค์กรที่ทำงานกับชุมชน เพื่อพัฒนาระบบการผลิตหรือการตลาด เพื่อเพิ่มศักยภาพในการพึ่งพาตนเองและช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชุมชนชุมชนนิยม (communalism) ในแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีนัยต่อการพัฒนาทางเลือกอย่างน้อยสองประการ ประการแรก ชุมชนนิยมถูกนำเสนอเป็นทางเลือกเพื่อปฏิเสธหรือต่อต้านระบบทุนนิยม ในการสำรวจ

แนวคิดต่างๆ ที่จัดว่าเป็น “การพัฒนาทางเลือก” พบว่าหลักสำคัญประการหนึ่งที่สำคัญยิ่งกันมาก และเป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้การพัฒนาทางเลือกแตกต่างและท้าทายการพัฒนากระแสหลัก

การรวมกลุ่มเพื่อต่อสู้กับการพัฒนากระแสหลัก ของชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยการอาศัย สัญญา ที่แฝงในอนุภาคของตำนานประจำถิ่น แสดงให้เห็นว่า การนำเสนอภาพพจน์ของทุ่งแห่งนี้ แล้งนี้ เป็นมุมมองที่ผิด แท้ที่จริงแล้ว ชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ พยายามนำเสนอภาพแห่งความอุดมสมบูรณ์ผ่านตำนานบ้านเมือง อาทิ ตำนานชื่อบ้านนามเมืองที่สะท้อนความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศ เช่น เมืองพยัคฆภูมิพิสัย แปลว่า บ้านเมืองเสือ การที่เสือจะอาศัยอยู่ ที่ป่าแห่งใด แสดงว่าป่านั้น มีความอุดมสมบูรณ์มากๆ เสือจึงจะอยู่ได้ พบว่าตำนานที่พูดถึงเสือ ช้าง อันเป็นสัตว์ใหญ่ปรากฏอยู่กระจายทั่วไปของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งนาม ไพรขลา แปลว่าป่าเสือ ทุ่งกุลา แปลว่าทุ่งเสือ ในภาษาเยอ บ้านดอนหมี่ ซึ่งหมายถึงเมืองที่มีหมี่อยู่ หรือตำนานดงสติ๊ก ที่แสดงให้เห็นความสมบูรณ์ของแหล่งน้ำ สติ๊ก แปลว่าน้ำ ในความหมายของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร การเล่าตำนานชื่อบ้านนามเมืองเพื่อแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศเพื่อต่อสู้กับกระแสการพัฒนาที่กำลังจะพยายามเปลี่ยนวิถีชีวิตของคนในทุ่งกุลาร้องไห้

การใช้ตำนานเพื่อสร้างกลุ่มย่อยเพื่อต่อต้านกระแสการพัฒนาหลัก ด้วยคติความเชื่อเรื่อง การผิดผี การกระทำล่วงละเมิดต่อผีบรรพบุรุษ เนื่องจากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์อันเป็นที่อยู่ของวิญญาณ ศักดิ์สิทธิ์ภายในทุ่งกุลาร้องไห้ ส่วนมากคือพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งอาหาร และที่อยู่อาศัยหลักของทุ่งกุลาร้องไห้ ดังนั้นบทบาทหน้าที่ของตำนานศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ นอกเหนือจากการทำหน้าที่เป็นเรื่องเล่าเพื่อดูแลระบบนิเวศให้แก่ทุ่งกุลา ทั้ง น้ำ ป่า แหล่งแร่ธรรมชาติแล้ว เมื่อกระแสการพัฒนาเข้ามามีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชาวทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการสร้างถนน ขุดลอกแหล่งน้ำ ทำลายป่า โคกป่าดอนอันเป็นพื้นที่เก็บหาของป่าของชุมชนชาวทุ่งกุลาร้องไห้ ให้เป็นแหล่งผลิตผลผลิตทางการเกษตร หรือสถานที่รับซื้อผลผลิตทางการเกษตร ของภาครัฐและนายทุนนอกพื้นที่ การรวมกลุ่มด้วยพลังมวลชนเพียงอย่างเดียวอาจจะดูไม่ค่อยได้ผลสำหรับการต่อต้านเท่าใดนัก แต่การใช้อำนาจศักดิ์สิทธิ์เพื่อจัดการกับกระแสการพัฒนาเห็นจะได้ผลดี ด้วยการกำหนดเขตแดนของดวงวิญญาณ จะเห็นได้จากบ่อพันขัน อันเป็นที่อยู่ของพระยานาค เจ้าพ่อผาน บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ หากมีการจะกระทำการใดๆ โดยที่ไม่ขออนุญาตต่อวิญญาณเจ้าพ่อ มักจะมีอันเป็นไป ตำนานเจ้าพ่อที่ยิ่งใหญ่และเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่ช่วยดูแลภูมินิเวศทางสิ่งแวดล้อมเพื่อต่อสู้กับการพัฒนาลุ่มน้ำมูล ด้วยการก่อสร้างเขื่อนราษีไศล คือตำนานเจ้าพ่อดงภูดิน หรือเจ้าพ่ออุปฮาด “ป่าดงภูดิน” เป็นป่าสงวนแห่งชาติ ตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลหนองแค มีจำนวนเนื้อที่กว่า 5,100 ไร่ ดงภูดินเป็นเนินเขาเตี้ยๆ ริมลำน้ำมูล อยู่ห่างจากตัวอำเภอราษีไศลไปประมาณ 10 กิโลเมตร เป็นศูนย์รวมความเชื่อของคนแห่งลุ่มน้ำมูลตอนกลาง บริเวณกลางป่าดงภูดินน้ำมูลเป็นสถานที่ตั้งศาลเจ้าปู่เล็กๆ ที่ชาวลุ่มน้ำมูลขนานนามว่า “เจ้าพ่อดงภูดิน” แล้วยังมีกลุ่มเจ้าพ่อเจ้าแม่ในป่าที่ชาวบ้านนับถืออีกถึง 20 ตน แต่ละปีจะมีการเลี้ยงผีปู่ตาถึง 2 ครั้ง เลี้ยงในช่วงเดือน 5 และเลี้ยงในช่วงเดือน 11 มีการแข่งเรือในลำน้ำมูลทุกปี โดยเรือแข่งจะต้องมาแข่งขันให้เจ้าพ่อดงภูดินได้ชมเป็นการประเพณีเริ่มแรกก่อน ความเชื่อเรื่องผีเจ้าพ่อได้ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นมาจนถึงปัจจุบัน

การต่อรองอำนาจการพัฒนาด้วยการอาศัยตำนานเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ เป็นสัญลักษณ์แห่งการต่อสู้ เพื่อรักษาขนบธรรมเนียม ประเพณี และอัตลักษณ์ของท้องถิ่นไว้ เพื่อการธำรงรักษาคุณค่าความเป็น “คนทุ่ง” ให้คงอยู่ พร้อมกับการยอมรับเอาสิ่งที่สามารถพัฒนาควบคู่กับแนวคิด ความเชื่อ และค่านิยมของคนทุ่งกุลาได้เป็นอย่างดี

สรุปท้ายบท

ในบทนี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคม ซึ่งผู้วิจัยสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

ประเด็นที่ 1 ตำนานกับการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ ในประเด็นนี้พบว่ามีตำนานที่อธิบายถึงประวัติศาสตร์และความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งได้แก่ กลุ่มชาติพันธุ์ลาว กลุ่มชาติพันธุ์เขมร และกลุ่มชาติพันธุ์กูย ตำนานทั้งหลายเรื่องได้บอกเล่าเรื่องราวและมูลเหตุอันเกิดเป็นชุมชนในปัจจุบัน เป็นลักษณะของนิทานและเชิงประวัติศาสตร์ ซึ่งเนื้อหาทั้งหมดล้วนเป็นแบบมุขปาฐะจากบรรพชนสู่คนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นความภาคภูมิใจของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ได้รู้จักรากเหง้าแห่งบรรพชนว่าตนเองเป็นใครมาจากไหน

ประเด็นที่ 2 ตำนานกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม ประเด็นนี้พบว่า ตำนานได้ทำหน้าที่บ่งบอกอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งผู้วิจัยได้จำแนกไว้ 6 กลุ่ม ดังนี้ 1) อัตลักษณ์วัฒนธรรมผี 2) อัตลักษณ์วัฒนธรรมพุทธ 3) อัตลักษณ์วัฒนธรรมข้าว 4) อัตลักษณ์วัฒนธรรมเกลือ 5) อัตลักษณ์วัฒนธรรมป่าโคกป่าดอน และ 6) อัตลักษณ์วัฒนธรรมลุ่มน้ำ

กลุ่มที่ 1 อัตลักษณ์วัฒนธรรมผีพบว่าชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีความเชื่อเรื่องผี มีการนับถือผี มีพิธีกรรมเกี่ยวกับผี เช่นการบวงสรวงหรือพลีบัตรต่อผี ชาวทุ่งกุลาร้องไห้เกรงกลัวต่ออำนาจของผีผีที่ปรากฏในความเชื่อของชาวทุ่งกุลาร้องไห้ ได้แก่ ผีอารักษ์ ผีบรรพบุรุษ ผีน้ำ ผีป่า และผีปุตตา ซึ่งความเชื่อเรื่องผีเหล่านี้ก็เป็นเสมือนกุศโลบายอย่างหนึ่งที่คนสมัยโบราณสร้างขึ้นเพื่อเป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมให้มนุษย์อยู่ร่วมกับธรรมชาติและเห็นคุณค่าตลอดจนรักษารัฐธรรมชาติให้สมบูรณ์ เมื่อความเชื่อมีบทบาทและนำไปสู่พิธีกรรมก็เกิดเป็นการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องกลายเป็นประเพณีท้องถิ่นสืบต่อกัน

กลุ่มที่ 2 อัตลักษณ์วัฒนธรรมพุทธ พบว่าชาวทุ่งกุลาร้องไห้แม้จะมีความเชื่อเรื่องการนับถือผีแต่ก็มีตำนานที่มีบทบาทนำพาให้เข้าถึงความเป็นพุทธศาสนา เช่น มีตำนานที่กล่าวถึงเรื่องของความศักดิ์สิทธิ์และอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของพระสาวกที่ช่วยเหลือให้มนุษย์พ้นทุกข์ พระอัครสาวกนั้นได้สร้างบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ไว้ ซึ่งมีความเชื่อว่าผู้ที่ไปใช้น้ำในที่นั้นต้องให้ความเคารพและเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีข้อปฏิบัติว่าให้ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรม มีศีล และมีข้อห้ามเป็นตัวกำหนด ให้ทุกคนถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด หากผู้ใดประพฤติผิดจะถูกลงโทษจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกปักรักษาอยู่ที่แห่งนั้น จึงเป็นเหตุให้ชาวบ้านเป็นผู้มีศีลธรรมไม่กล้าประพฤติเพราะเกรงจะถูกลงโทษในลักษณะต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีตำนานความศักดิ์สิทธิ์ของพระอริยเจ้าผู้มีบทบาทนำพุทธศาสนามาเผยแพร่ให้ชาวทุ่งกุลาร้องไห้รู้จักและนับถือพุทธศาสนามากขึ้น ตลอดจนนำพาชาวทุ่งกุลาร้องไห้สร้างศาสนสถานต่าง ๆ เพื่อเป็นสถานที่ให้ชาวบ้านได้มาฝึกปฏิบัติ ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ให้นามให้ท่านเป็นเทพเจ้า

กลุ่มที่ 3 อัตลักษณ์วัฒนธรรมข้าว ชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีตำนานข้าวหลายสำนวนและมีอยู่ในทุกกลุ่มชาติพันธุ์ มีความเชื่อเกี่ยวกับข้าวที่เหมือนและแตกต่างกัน ได้แก่ 1. ความเชื่อว่าข้าวบินมาอย่างฉาบฉวย คนดำข้าว 2. พระฤๅษีเอาข้าวให้มนุษย์ 3. ปลานำข้าวมาให้มนุษย์ 4. แม่โพสพอุทิศสร้างเป็นอาหารให้มนุษย์ และ 5. พ่อโพสพเป็นคนทำนา ในด้านพิธีกรรม ชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีพิธีกรรมการทำขวัญข้าวซึ่งมีความเชื่อเหมือนกันทุกกลุ่มชาติพันธุ์ว่าเป็นการระลึกถึงบุญคุณของแม่โพสพผู้ซึ่งเป็นเทพยดาผู้รักษาข้าว และถือว่าเป็นวัฒนธรรมความเชื่อที่ดั่งงามของชุมชน

กลุ่มที่ 4 อัตลักษณ์วัฒนธรรมเกลือ ชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีเกลือเป็นทรัพยากรอันสำคัญที่ใช้ในการถนอมอาหาร และพัฒนาเป็นสถานที่ท่องเที่ยว ตลอดจนเป็นอุตสาหกรรมสร้างรายได้ให้คนท้องถิ่น เป็นที่ยอมรับว่าเกลือในทุ่งกุลาร้องไห้เป็นเกลือที่ดีที่สุดอีกแหล่งหนึ่งในประเทศไทย อีกทั้งยังมีตำนานความเชื่อเกี่ยวกับเกลือที่กล่าวไว้อย่างพิสดาร คือ ตำนานนกยักษ์พังวังหน้าใหญ่

กลุ่มที่ 5 อัตลักษณ์วัฒนธรรมป่าโคกป่าดอน พื้นที่ป่าธรรมชาติเป็นทรัพยากรที่มีความสำคัญต่อชีวิตชาวทุ่งกุลาร้องไห้มาก เพราะชาวทุ่งกุลาร้องไห้ได้ใช้พื้นที่ทางธรรมชาตินี้เป็นแหล่งอาหารเลี้ยงชีพ ทำให้เกิดความรักความผูกพันต่อผืนป่า ในขณะเดียวกันก็มีตำนานที่สะท้อนให้เห็นคติความเชื่อ คือ คติความเชื่อเรื่องป่าศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีตำนานที่เล่าเกี่ยวกับเทวดาอารักษ์ป่า หรือผีที่ปกครองผืนป่า จึงเกิดมีพิธีกรรมอันเกี่ยวกับป่าขึ้นมา ทำให้ชาวบ้านเป็นผู้ที่ต้องทำหน้าที่รักษาป่า ลักษณะของตำนานที่เกี่ยวกับป่าในกลุ่มนี้ก็มีตั้งแต่เป็นนิทานธรรมดาไปจนถึงตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่มีความพิสดารอยู่ไม่น้อย

กลุ่มที่ 6 อัตลักษณ์วัฒนธรรมลุ่มน้ำ แหล่งน้ำในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้มีอยู่ทุกจังหวัด และแต่ละที่ก็มีตำนานบอกเล่าไว้ ส่วนมากจะกล่าวว่าเป็นแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ให้เกิดการใช้ฤทธิ์เนรมิตขึ้น ซึ่งไม่ได้เกิดขึ้นโดยฝีมือของมนุษย์ และชาวทุ่งกุลาร้องไห้มีความเชื่อว่าแหล่งน้ำแต่ละที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกปักรักษา จึงมีพิธีกรรมเกี่ยวกับการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวตามความเชื่อของแต่ละหมู่บ้าน อีกทั้งยังเป็นการสร้างสำนึกให้ผู้คนในท้องถิ่นได้หวงแหนและรักษาแหล่งน้ำ เพราะน้ำมีคุณค่าต่อทุกสรรพชีวิตที่อุบัติขึ้นมาบนโลก

ประเด็นที่ 3 ตำนานกับการสร้างเครือข่ายทางสังคม ในประเด็นนี้พบว่าความสัมพันธ์ในเชิงการสร้างเครือข่ายของสังคมแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่หนึ่ง การสร้างความเครือข่ายภายในชุมชน ได้แก่ 1) ความสัมพันธ์ทางโครงสร้างของชุมชน การแบ่งหน้าที่ของประชากรในชุมชน ทั้งในระดับเครือญาติและการปกครอง รวมทั้งการพิจารณาถึงการสืบทอดทางวัฒนธรรม 2) การปรับรับวัฒนธรรม 3) การกลมกลืนกันทางวัฒนธรรม จนถึง 4) การรวมกลุ่มกันเป็นพหุสังคม และกลุ่มที่สอง คือ การสร้างเครือข่ายภายนอกชุมชน พิจารณารูปร่างความสัมพันธ์ของตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การเชื่อมโยงบทบาทความสัมพันธ์กันของตำนานด้วยการแสดงความเป็นเพื่อน การเคยร่วมทุกข์ร่วมสุขของบุคคลในประวัติศาสตร์และการเกี่ยวพันกันทางเครือญาติของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ในตำนาน 2) ความสัมพันธ์ด้วยการสร้างความสามัคคีกันทางวัฒนธรรม โดยพิจารณาตำนานเป็นเรื่องราวที่บอกเล่าความสามัคคีร่วมทางชาติพันธุ์ของชุมชนแต่ละชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานเรื่องเล่าต่างๆ และ 3) ความสัมพันธ์ด้วยการใช้พื้นที่ร่วมกัน

ประเด็นที่ 4 ตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรม การศึกษาด้านตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ได้วิเคราะห์ไว้ 4 ประเด็น ได้แก่ 1) การต่อสู้และต่อรองกับพุทธศาสนา พบว่ามี การต่อรองอยู่ 3 แบบ ได้แก่ การต่อรองผ่านมิติการสื่อความหมายพุทธประวัติพื้นบ้าน การต่อรองด้วยการประนีประนอมกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมและพุทธศาสนา และการต่อรองด้วยตำนานผู้ปกป้องพุทธศาสนา 2) การต่อสู้และต่อรองกับระบบทุนนิยม ในประเด็นนี้พบว่าตำนานเป็นสิ่งกำหนดอัตลักษณ์พื้นที่และผลิตภัณฑ์ชุมชน 3) การต่อสู้และต่อรองกับการท่องเที่ยว ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ได้ใช้ตำนานเป็นเครื่องมือในการต่อสู้และต่อรอง 2 แบบ ได้แก่ การจัดการท่องเที่ยวเชิงสถานที่ และการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม และ 4) การต่อสู้และต่อรองกับ

กระแสพัฒนา ในกระแสโลกาภิวัตน์ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปทุกขณะ แต่ชาวทุ่งกุลาร้องไห้ได้ ก็ยังคงรักษาความเป็นท้องถิ่นเอาไว้โดยการใช้ตำนานมาควบคุมการเปลี่ยนแปลง เพราะชาวบ้านมีความเชื่อหลายอย่างจากตำนาน

จากการวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของตำนานที่มีความสำคัญต่อการสร้างพื้นที่ทางสังคมในลักษณะต่างๆ ภายในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการสื่อผ่านทางประเพณี ความเชื่อ พิธีกรรมและการแสดงออกในลักษณะอื่นๆ พบว่า ตำนานช่วยสร้างเครือข่ายให้กับชุมชนภายในทุ่งกุลาร้องไห้ ด้วยการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน ความสัมพันธ์ในรูปแบบเครือญาติ ผ่านตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่เจ้าพ่อใหญ่ประจำทุ่งในพื้นที่ต่างๆ มีความสัมพันธ์กัน อาทิ อพยพเดินทางมาพร้อมกันแต่แยกย้ายกันตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ต่างๆ หรือ การผูกสัมพันธ์กันแบบเพื่อนสนิท “ผูกเสี่ยวกัน” ของเจ้าพ่อ ตลอดจนความสัมพันธ์กันในการปกครอง และความสัมพันธ์ทางสังคม ความสัมพันธ์เหล่านี้ ช่วยส่งเสริมการสร้างอัตลักษณ์ให้กับคนในท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อใช้เป็นเครื่องมือต่อรองทางสังคม อำนาจ และการครอบครองพื้นที่

อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของคนทุ่งกุลาร้องไห้ วัฒนธรรมผี วัฒนธรรมพุทธ วัฒนธรรมลุ่มน้ำป่าไม้ มีลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น การปฏิบัติต่อพื้นที่ต่างๆ ผ่านพิธีกรรมของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์มีความน่าสนใจ และให้ความเคารพต่อสิ่งแวดล้อม การที่จะเปลี่ยนแปลงสิ่งใดให้แกพื้นที่นั้น ชุมชนหรือประชากรส่วนใหญ่ต้องได้รับการยินยอมทั้งจากทางภาครัฐ คือคนกับคนด้วยกัน และความยินยอมของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เจ้าของพื้นที่ ในฐานะผีเจ้าผู้ปกป้องพื้นที่ ความสัมพันธ์เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าการสร้างความหมายของพื้นที่ล้นแล้วแต่มีความสำคัญทั้งต่อการอนุรักษ์ และการพัฒนา ไม่ใช่เพียงการหวงห้าม แต่การอนุญาตให้สามารถกระทำการพัฒนาได้ด้วยความยินยอมของสองฝ่าย ถือเป็นมิติร่วมกันระหว่างโลกแห่งความเป็นจริง และโลกของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในฐานะตัวแทนของธรรมชาติ บทบาทเหล่านี้สะท้อนให้เห็นในกลุ่มตำนานเกี่ยวกับเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ และตำนานพื้นที่อันมีความพิเศษ อาทิ บ่อพันขัน ดงภูดิน หรือผืนป่าของเจ้าพ่อต่างๆ ที่เป็นเขตอนุรักษ์แบบชุมชนกำหนดเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมเอง และจัดสรรพื้นที่บางส่วนให้สามารถดำเนินการทางสังคมได้

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ นอกจากมีบทบาทในการสร้างความหมายให้กับพื้นที่แล้ว อีกประการหนึ่งที่พบว่าตำนานมีบทบาทต่อการจัดสรรพื้นที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ได้อย่างลงตัว ตำนานทำหน้าที่ประนีประนอมความขัดแย้งทางพื้นที่ ทั้งพื้นที่ในอุดมคติ (พื้นที่ทางวัฒนธรรม) และพื้นที่ทางกายภาพ (พื้นที่ราบ) ด้วยการต่อรองทางสังคมและวัฒนธรรม ประการแรก) ตำนานประนีประนอมกับพื้นที่ทางวัฒนธรรม ปรากฏความทับซ้อนทางวัฒนธรรมในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ อย่างเห็นได้ชัดเจน อาทิ ความทับซ้อนระหว่างความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับผี และพุทธศาสนา ที่เข้ามามีบทบาทควบคุมความเชื่อของผู้คน ตำนานเกี่ยวกับพุทธตำนานในทุ่งกุลาร้องไห้ สามารถสะท้อนให้เห็นว่า ความเชื่อเรื่อง นาค ผี สามารถอยู่ร่วมกันได้ ภายใต้การยอมรับเอาพุทธศาสนาเป็นแนวทางปฏิบัติร่วมกัน การยอมรับเอาพระพุทธเจ้า หรือพุทธสาวกให้ควบคุมวิถีปฏิบัติของความเชื่อเรื่องผี ภายใต้เงื่อนไขที่ว่า ผีเองนั้นก็เป็นผู้เอื้ออำนวยความสะดวกให้กับพุทธ แสดงให้เห็นความประนีประนอมซึ่งกันและกันผ่านตำนานประจำถิ่น ประการที่สอง) ตำนานเป็นผู้อธิบายความทับซ้อนทางพื้นที่กายภาพให้กับชุมชนได้ในลักษณะของการยอมรับซึ่งกันและกัน อาทิ การอาศัยอยู่ทับพื้นที่เดิมของกลุ่มวัฒนธรรมขอมโบราณของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว หรือการกำหนดให้ปรากฏในคติความเชื่อของพราหมณ์เป็นอีกมิติหนึ่งของการครอบครองของพุทธศาสนา รวบรวมไปถึงการแก้ไขข้อขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ร่วมกันใน

บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตำนานของเจ้าพ่อที่เดินทางอพยพเข้าสู่ทุ่งกุลาร้องไห้พร้อมกันและมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ต่อมาได้แยกย้ายกันไปตั้งถิ่นฐานคนละพื้นที่ และเป็นบรรพบุรุษของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ต่างกัน ทำให้เกิดการยอมรับซึ่งกันและกันได้อย่างไร้ปัญหา และ ประการที่สาม) ตำนานยังสามารถประนีประนอมต่อรองกับการใช้ทรัพยากรร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การผลิตเกลือ ซึ่งเป็นเสมือนทรัพย์สินที่มีค่าสูงสุดในบริเวณทุ่งแห่งนี้ เพราะมีเกลือทำให้อารยธรรมของทุ่งกุลาร้องไห้มีความรุ่งเรืองมากกว่า 3,000 ปี และเป็นสิ่งที่ทำให้สมัยขอมนั้นเกิดการก่อสร้างเส้นทางลำเลียงสินค้า จากใจกลางทุ่งกุลาร้องไห้ (เมืองจำปาขัน) สู่มืองพิมาย ปรากฏหลักฐานคือ เส้นทางราชมรรคา หรือคูผีแปง คูนาข้าวเต่าอยู่เป็นระยะ ซึ่งการเข้าถึงแหล่งเกลือ หรือการจัดสรรแหล่งเกลือสินธุ์เหาว์ของทุ่งกุลาร้องไห้ สะท้อนผ่านทางตำนานของแต่ละกลุ่ม อาทิ ตำนานบ่อพันขัน ตำนานนกยักษ์ อันหมายความว่าทุกกลุ่มชาติพันธุ์โดยเฉพาะกลุ่มดั้งเดิมคือ กลุ่มเขมร กับกลุ่มใหม่ที่เข้ามาอาศัยในพื้นที่อย่างกลุ่มลาว นั้นมีส่วนเกี่ยวข้องทำให้เกิดเกลือ เพื่อให้เป็นเจ้าของร่วมกัน และสามารถทำการต้มเกลือใช้ หรือจำหน่ายได้เท่าเทียมกัน แม้ว่าปัจจุบันการต้มเกลือจะถูกจำกัดตามกฎหมาย แต่วิถีดั้งเดิมยังคงสะท้อนผ่านตำนานประจำถิ่นนี้ตลอดมา

โดยภาพรวมแล้ว ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ มีบทบาทต่อพื้นที่สำคัญ ทั้งพื้นที่ทางวัฒนธรรม และพื้นที่ทางกายภาพ ซึ่งบทบาทของตำนานแต่ละเรื่องนั้นมีความสำคัญและสนองตอบความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง ด้วยการนำเสนอผ่านรูปแบบที่แตกต่างกัน ทั้งตำนานศักดิ์สิทธิ์ผ่านพิธีกรรม ตำนานที่ถูกนำเสนอผ่านบุคคล ตำนานที่ถูกนำเสนอความสำคัญของพื้นที่ และตำนานที่นำเสนอผ่านวัตถุสิ่งของ แต่ที่สำคัญที่สุดตำนานประจำถิ่นทุกสำนวนนั้นล้วนแล้วแต่มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ความสำคัญต่อ ผู้คน และพื้นที่ สร้างอัตลักษณ์ให้กับผู้คนด้วยวาทกรรม “คนทุ่ง” เพื่อใช้ต่อรองทางพื้นที่ ทั้งกับผู้คนร่วมพื้นที่กันเองและบุคคลอื่น ทั้งภาคสังคมและกระแสการพัฒนาของภาครัฐ จึงทำให้ตำนานเป็นสื่อกลางในการเจรจาที่มีความประนีประนอมมากที่สุดในการสร้างพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ : เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม” เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่มีการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงพื้นที่ ใ้ระเบียบวิธีวิจัยทางคติชนวิทยา เป็นหลักผสมผสานกับระเบียบวิธีวิจัยทางมานุษยวิทยาโดยมีความมุ่งหมายของการวิจัย 2 ประการคือ 1) เพื่อวิเคราะห์ประเภทของเนื้อหาตำนานประจำถิ่นในชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ และ 2) เพื่อวิเคราะห์การสร้างพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานประจำถิ่น ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยเพื่อศึกษาด้านที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีความหมายในการอธิบายปรากฏการณ์ เหตุการณ์ และเกี่ยวข้องกับสถานที่ต่างๆ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งที่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร (Literary source) และข้อมูลมุขปาฐะ (Oral source) โดยการจำแนกขอบเขตการศึกษาออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นขอบเขตด้านตัวบทที่ใช้ในการวิเคราะห์เนื้อหาตำนาน ผู้วิจัยได้รวบรวมตัวบทตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อใช้ในการศึกษา ได้จากการเก็บรวบรวมเอกสาร ตำนานเรื่องเล่า ประวัติสถานที่สำคัญ จากการเก็บข้อมูลภาคสนามและข้อมูลเอกสารในพื้นที่วิจัยดังกล่าว พบตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งเป็นกลุ่มตำนานเชิงนิเวศที่มีความหมายการสร้างพื้นที่พิเศษในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จำนวนทั้งสิ้น 114 ลำดับ จำแนกออกเป็นกลุ่มย่อยได้ 5 กลุ่มตำนาน ได้แก่ 1) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ 2) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพชุมชนและชาติพันธุ์ 3) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถาน 4) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์ และ 5) ตำนานอธิบายเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ จากข้อมูลตำนานประจำถิ่นดังกล่าว ผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์ตามความมุ่งหมายของการวิจัย โดยใช้กรอบแนวคิดตามที่ได้กำหนดไว้คือ แนวคิดการศึกษาประเภทตำนานประจำถิ่น (Myth) เกี่ยวกับการศึกษาด้านตำนาน ซึ่งได้ใช้แนวคิดดังกล่าวจำแนกประเภทเนื้อหาตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ การศึกษาสัญลักษณ์ตำนานเป็นหลักในการศึกษาองค์ประกอบของตำนาน แนวคิดการวิจารณ์เชิงนิเวศ (Ecocriticism) และแนวคิดการสร้างพื้นที่ทางสังคม โดยศึกษาการสร้างพื้นที่ทางภูมิวัฒนธรรมของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานประจำถิ่น

ในบทนี้ผู้วิจัยจะนำเสนอผลการวิจัยออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) สรุปผลที่ได้จากการวิจัย และ 2) อภิปรายผลการวิจัย

สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเรื่องตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ : เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการสร้างพื้นที่ทางสังคม ในงานวิจัยเล่มนี้ผู้วิจัยจึงได้เก็บรวบรวมตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อการศึกษาวิเคราะห์โดยแยกประเด็นการศึกษาออกเป็น 2 เรื่องคือ ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับความหลากหลายของเรื่องเล่าเชิงนิเวศ และตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคม ผลการวิจัยพบว่า

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับความหลากหลายของเรื่องเล่าเชิงนิเวศ

การศึกษาวิจัยในประเด็นนี้ผู้วิจัยได้รวบรวมกลุ่มตำนาน เพื่อการศึกษาโดยสามารถแยกประเด็นการวิเคราะห์ออกเป็น 5 กลุ่ม ได้แก่

1. เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เป็นกลุ่มตำนานที่อธิบายถึงความสำคัญของพื้นที่ทางธรรมชาติในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ผู้ศึกษาได้รวบรวมตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ไว้ 5 กลุ่ม ได้แก่ 1) ทุ่งกว้าง 2) แหล่งน้ำ 3) ผืนป่า 4) พื้นที่แห้งแล้ง และ 5) แหล่งเกลือ ซึ่งมีเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องทั้งสิ้นจำนวน 24 สำนวน โดยตำนานมุ่งกล่าวถึงความเป็นมาของสถานที่ ความสำคัญ และมูลเหตุแห่งการที่สถานที่นั้นๆ เกิดความพิเศษขึ้น เช่นชื่อเรียก ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง การเล่าเรื่องราวตำนานที่มาของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ เป็นการเชื่อมโยงเรื่องราวให้เข้ากับบริบทของพื้นที่และทรัพยากรที่ปรากฏ เช่นเดียวกับ ชื่อเรียกขานว่า ทุ่งหลวง หรือทุ่งใหญ่ ทุ่งหมาหลง จากความเชื่อว่าทุ่งแห่งนี้เคยเป็นทะเลมาก่อน จากการเล่าขานของผู้คนที่อยู่ทางตอนกลางของทุ่งกว้าง และพื้นที่รอบๆ เนื่องจากบริเวณแห่งนั้น น้ำเค็ม เป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ ตลอดจนความสำคัญของแหล่งน้ำที่มีความสำคัญต่อการเป็นที่อยู่อาศัยของผู้มีบุญหรือบุคคลศักดิ์สิทธิ์อันทำให้แหล่งน้ำนั้นกลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และการให้แหล่งน้ำนั้นเป็นสถานที่สำคัญในตำนานท้องถิ่น ดังเช่นแม่น้ำมูล แม่น้ำพลับพลา ลำน้ำเตา ลำน้ำเสียว หรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่เป็นสถานที่สำคัญในเรื่อง อาถิ หนองโพนถั่ว สระสี่เหลี่ยม พื้นที่แหล่งน้ำทางธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตทางการเกษตรที่สัมพันธ์กับตำนานศักดิ์สิทธิ์ เช่นเดียวกับพื้นที่ป่า และแหล่งทรัพยากรเกลือในทุ่งกุลาร้องไห้ ที่มีความสัมพันธ์กับตำนานศักดิ์สิทธิ์ มีเจ้าพ่อเพื่อปกป้องรักษาพื้นที่ ตลอดจนความสำคัญของเจ้าพ่อศักดิ์สิทธิ์ที่มีต่อพื้นที่ทางธรรมชาติในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

2. เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับสภาพชุมชนและชาติพันธุ์ ตำนานเมือง (myth of places) มีเนื้อหามุ่งนำเสนอประวัติของบ้านเมืองโบราณตำนานปรัมปรากลุ่มนี้มีความเกี่ยวข้องกับตำนานวีรบุรุษผู้เป็นผู้นำในการสร้างบ้านแปลงเมือง โดยมากเป็นการเล่าถึงภูมินาม ชื่อบ้านนามเมือง และตำนานเกี่ยวกับการสร้างบ้านแปลงเมือง การเข้ามาในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ เช่นตำนานเมือง ตำนานหมู่บ้านสำคัญ ตำนานการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว เขมร กุลา กูย ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ที่จัดอยู่ในกลุ่มตำนานแบบอธิบายเหตุเกี่ยวกับประวัติเมืองและเรื่องเล่าชาติพันธุ์ที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ผู้ศึกษาได้จำแนกออกเป็น 4 กลุ่มตำนานย่อย คือ 1) หมู่บ้าน 2) เมือง 3) ชาติพันธุ์กลุ่มมอญ-เขมร และ 4) ชาติพันธุ์กลุ่มไท-ลาว ซึ่งรวบรวมมาได้ทั้งสิ้นจำนวน 27 สำนวน จากการศึกษาวิจัยพบว่า ตำนานเกี่ยวกับชุมชนและชาติพันธุ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้นั้น เล่าถึงความสำคัญของชื่อหมู่บ้าน เมือง ในทุ่งกุลาร้องไห้ ให้ความสำคัญกับการศึกษาชื่อสถานที่ ที่มาของชื่อหมู่บ้านนามเมืองต่างๆ ตลอดจนการสื่อความหมายของชื่อบ้านนามเมืองเพื่อความสอดคล้องกับตำนานและชาติพันธุ์ต่างๆ ด้วยการอธิบายว่าการก่อตั้งชุมชนต่างๆ นั้นมีที่มาอย่างไร ผู้นำที่เป็นผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน ชุมชน ขยายความยิ่งใหญ่จนกลายเป็นเมืองใหญ่ในบริเวณทุ่งกว้าง เมื่อสิ้นชีวิตแล้วได้กลายเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลรักษาชุมชนเสมอมา มีสถานภาพเป็นผีเจ้าพ่อ เป็นผีบรรพบุรุษ และวีรบุรุษตามตำนานประวัติศาสตร์ชุมชนตามแนวทางการเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์

3. เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับสถานที่และศาสนสถาน ตำนานเกี่ยวกับการอธิบายความสำคัญของสถานที่เกี่ยวข้องกับศาสนา แหล่งโบราณสถานต่างๆถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ของทุ่งกุลาร้องไห้ด้วยกลวิธีแบบผสมผสานระหว่างวิชาการกับพื้นบ้าน ด้วยการสร้างประวัติศาสตร์แบบพื้นบ้านคือเรื่องเล่าตำนานเข้ามาอธิบายพื้นที่ทางโบราณสถาน อาทิ ตำนานที่เกี่ยวข้องกับปราสาท ภูเขาโกนา ภูเขาสิงห์ ภูเขาพินิจ ผู้ศึกษาได้รวบรวมตำนานที่เกี่ยวข้องกับศาสนสถานสำคัญ จำนวน 28 สำนวน โดยแบ่งออกเป็น 1) กลุ่มตำนานเกี่ยวกับวัดวาอาราม 2) กลุ่มตำนานเกี่ยวกับพระธาตุ พระพุทธรูป 3) กลุ่มตำนานเกี่ยวกับหอผี ศาลผี และ 4) กลุ่มตำนานเกี่ยวกับปราสาท ปรางค์ภู ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นตำนานที่มุ่งอธิบายและให้ความหมายของสถานที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้งแหล่งโบราณ และสถานที่ทางความเชื่อของท้องถิ่น ด้วยการตีความหมายทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกันของแต่ละกลุ่มวัฒนธรรม เช่น การเรียกขานว่า “ภู” นั้นกลุ่มชาวลาวจะใช้เรียกปราสาท ส่วนกลุ่มชาติพันธุ์เขมร จะเรียกว่า “ปราสาท” ซึ่งพบว่าแต่ละชุมชนใช้เรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับปรางค์ภู และปราสาทนี้เพื่อสื่อสารทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ด้วยการกำหนดความสำคัญของสถานที่ผ่านเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ พุทธประวัติ และนิทานพื้นบ้าน โดยแยกเป็นประเด็นดังนี้คือ ตำนานอธิบายที่มาของวัดวาอาราม ตำนานเกี่ยวกับปรางค์ปราสาททั้งทางศาสนา ความเชื่อ และอธิบายหอผีสำคัญในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีความสำคัญต่อชีวิตและความเชื่อของชุมชน ในฐานะเป็นผู้สามารถบันดาลความอุดมสมบูรณ์และผู้ดูแลรักษาทรัพยากรทางธรรมชาติในทุ่งกุลาร้องไห้

4. เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์ จากการศึกษาวิจัยพบว่า ตำนานเกี่ยวกับบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ล้วนเป็นภาพของวีรบุรุษที่ปกป้องดูแลความสงบสุขของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ ตามความเชื่อเรื่องอำนาจผีเมืองที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ผีเจ้าพ่อ ปูตา หรืออื่นๆ ที่มีอำนาจในการปกป้องรักษา หรือสามารถให้คุณให้โทษแก่ผู้ที่ปฏิบัติผิดจารีตประเพณีของท้องถิ่นตามความเชื่อ กลุ่มตำนานใหญ่ๆ ปรากฏอยู่กระจายทั่วไปของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ที่จัดอยู่ในกลุ่มตำนานแบบอธิบายเหตุถึงวีรกรรมของบุคคลสำคัญผู้นำและบุคคลศักดิ์สิทธิ์สามารถรวบรวมได้จำนวน 18 สำนวน ซึ่งจำแนกเป็น กลุ่มตำนานเจ้าพ่อเจ้าแม่ในทุ่ง กลุ่มตำนานเกี่ยวกับมหัศจรรย์หลักเมือง และกลุ่มตำนานบุคคลทางศาสนา พุทธสาวกต่างๆ จากผลการวิจัยพบว่า บุคคลเหล่านี้ล้วนเป็นบุคคลที่มีความศักดิ์สิทธิ์สามารถบันดาลความสุขความทุกข์แก่ผู้คนได้ตลอดจนเป็นเสมือนผู้ดูแลความสงบสุขปกป้องทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งตำนานยังได้อธิบายความเป็นมาของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ ใน 3 ลักษณะ ได้แก่ ประเด็นแรกการเป็นบุคคลที่มีความสามารถในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นผู้นำของชุมชน ผู้นำทางการปกครองชุมชนที่สามารถสร้างความมั่นคงให้แก่ชุมชนได้ เมื่อเสียชีวิตแล้วชาวบ้านตั้งให้เป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ ส่วนมากปรากฏอยู่ในตำนานประเภทมหัศจรรย์หลักเมือง ประเด็นที่สองเป็นกลุ่มบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากความเชื่อเรื่องผีศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน ด้วยความเชื่อว่าสถานที่สำคัญ แหล่งน้ำ ป่า แหล่งทรัพยากรสำคัญนั้นมีผีอารักษ์ประจำอยู่ โดยการกำหนดความสำคัญของผีนี้นักจะอาศัยเรื่องเล่าผ่านปากของหมอทรง เฒ่าจ้ำ หรือบุคคลทางวัฒนธรรมของชุมชนเป็นผู้กำหนดความเป็นมาของผีศักดิ์สิทธิ์ จนกลายเป็นเจ้าพ่อเจ้าแม่ ที่คนในชุมชนให้ความเคารพยำเกรง ประการที่สามกลุ่มตำนานบุคคลทางศาสนาที่มีความสำคัญโดยมากจะปรากฏในการอธิบายสถานที่สำคัญทางศาสนา ด้วยการนำเอาตำนานในพุทธตำนานมาอธิบายความเป็นมาของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่น ปรางค์ภู พระธาตุ พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ วัดวาอารามที่สำคัญ ตำนานบุคคลทางศาสนา โดยมาก

ปรากฏเพียงบุคคลในพุทธศาสนาพระสาวก หรืออริยสงฆ์ในพื้นที่ ที่ชุมชนให้ความเคารพและเชื่อว่าเป็นพระอริยสงฆ์

5. เรื่องเล่าตำนานอธิบายเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ พบว่า ตำนานมีความสำคัญต่อการกำหนดพื้นที่ทางสังคมและภูมิโนทัศน์วัฒนธรรมมาก เนื่องจากการแปลความหมายที่มีต่อสัญลักษณ์ในตำนานสำนวนต่างๆ หมายถึง ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและความเชื่อของสังคม การยอมรับต่อความเชื่อใหม่ จากผืนผ้าผืนต่างๆ ในทุ่งกุลาร้องไห้ สู่การรับเอาพุทธศาสนา เข้ามาผนวกกับพื้นที่ดั้งเดิมคือ อารยธรรมขอม จึงกลายเป็นการผสมผสานทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในพื้นที่ การรวบรวมตำนานกลุ่มอธิบาย จำนวน 18 สำนวน ซึ่งแยกประเด็นศึกษาเป็น กลุ่มตำนานเกี่ยวกับสิ่งของวัตถุศักดิ์สิทธิ์ กลุ่มตำนานเทวรูปสำคัญ และกลุ่มตำนานที่เกี่ยวกับสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ กลุ่มตำนานดังกล่าวเป็นการอธิบายความหมายพิเศษของวัตถุสิ่งของพิเศษที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ อาทิ ก้อนดินที่มีซากสัตว์น้ำทับถม เป็นของวิเศษ พระพุทธรูปโบราณ ตลอดจนสัตว์ในเทพนิยายให้มีความสัมพันธ์กับวิถี ความเชื่อที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ ตลอดจนการนิยามความหมายของสิ่งของเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่สถานที่และการปฏิบัติต่อสถานที่ต่างๆ ผ่านสิ่งของที่ปรากฏของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์

ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคม

ในประเด็นนี้ผู้วิจัยได้นำตำนานประจำถิ่นมาวิเคราะห์ลักษณะการบอกเล่าตำนานสู่พิธีกรรมและการสร้างพื้นที่ต่างๆ อันเป็นแหล่งทรัพยากรของชุมชน ทั้งแหล่งน้ำ ป่าไม้ พื้นดิน แร่เกลือหรืออื่นๆ ด้วยการใช้ตำนานเรื่องเล่าประกอบการจัดสรรพื้นที่ที่เหมาะสมกับอัตลักษณ์ของแต่ละกลุ่ม ในบทนี้ผู้วิจัยต้องการนำเสนอว่าตำนานเรื่องเล่าที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ นั้น ถูกนำมาจัดการกับพื้นที่ หรือสร้างสรรค์พื้นที่ทางวัฒนธรรมในบริเวณทุ่งกว้างนี้ได้อย่างไรโดยใช้แนวคิดทฤษฎีการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และพื้นที่ทางสังคมเป็นกรอบในการอธิบาย ในบทนี้ ผู้วิจัยต้องการนำเสนอให้เห็นลักษณะของตำนานเรื่องเล่าเชิงนิเวศ ที่มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างพื้นที่พิเศษทั้ง 4 กลุ่ม ได้แก่ 1) ตำนานกับการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ 2) ตำนานกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม 3) ตำนานกับการสร้างเครือข่ายทางสังคม และ 4) ตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรม

ผลการวิจัยประเด็นตำนานกับการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ จากการวิเคราะห์เนื้อหาตำนานที่ปรากฏในกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ส่วนมากที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้ง ลาว เขมร กูย พบว่าตำนานมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างสำนึกชาติพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มตำนานบุคคล วีรบุรุษ เจ้าพ่อต่างๆ ซึ่งเป็นตำนานที่กล่าวถึงการนำพาผู้คนมาอยู่ที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ในยุคแรกเริ่มหลังการเสื่อมอำนาจลงของอารยธรรมขอม ปรากฏในตำนานเจ้าพ่อซึ่งเป็นผู้นำคนสำคัญของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ เช่นกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในทุ่งกุลาร้องไห้ เล่าขานการอพยพมาสู่ทุ่งแห่งนี้ ผ่านตำนานมหศักดิ์หลักเมือง จากฝั่งลาวเวียงจันทน์มาสู่นครจำปาสักในยุคสมัยอาณาจักรล้านช้าง และนำพาเข้าสู่ใจกลางทุ่งกุลาร้องไห้ก่อตั้งเป็นเมืองชื่อ “เมืองทุ่ง” เป็นศูนย์กลางของกลุ่มชาวลาว ก่อนที่จะกระจายตัวอยู่ในหมู่บ้านต่างๆ ทั่วทุ่งกุลาร้องไห้ โดยการเล่าตำนานที่เกี่ยวข้องในเชิงอนุภาคอีกมากมาย อีกส่วนหนึ่งได้เข้ามาสู่ทุ่งกุลาร้องไห้จากทางเมืองโคราช ชัยภูมิ ผ่านตำนานของเจ้าพ่อเสือหาญ ซึ่งก็ได้ผูกสัมพันธ์กันกับเจ้าพ่อที่มาจากทางจำปาสักเช่นกัน จึงถือว่ากลุ่มลาวในทุ่งกุลาร้องไห้ นั้น เป็นกลุ่มเดียวกันที่อาจจะแยกย้ายกันไปในยุคที่เวียงจันทน์มีภัย แต่ก็ย้ายกลับมาพบกันที่ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้ ตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏยังอธิบายการเข้าสู่ทุ่งกุลาร้องไห้ของกลุ่มชาติพันธุ์กูย ส่วย ซึ่งเป็นกลุ่มที่มี

การเล่าตำนานการเข้ามาอาศัยอยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ในยุคแรกๆ ผ่านทางตำนานของบุคคลสำคัญ อาทิ ตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตา ตำนานพระยากระตะศิลา โดยการเล่าถึงการเดินทางมาจากเมืองอัตตะปือ ปัจจุบันก็คือทางแขวงจำปาสักของลาวเช่นกัน เจ้าพ่อได้นำพาผู้คนเดินทางเข้ามาอาศัยอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง กลุ่มชาติพันธุ์นี้ยังเล่าตำนานของกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความชำนาญด้านการจับช้าง เลี้ยงช้าง ซึ่งเชื่อมความสัมพันธ์กับรัฐสยามในขณะนั้นด้วย ในส่วนกลุ่มชาติพันธุ์เขมรในทุ่งกุลาร้องไห้นั้น ตำนานไม่กล่าวถึงการเดินทางอพยพมาจากที่ใด แต่มีการเล่าขานการเป็นเมืองเจ้าของพื้นที่ต่างๆ ซึ่งเคยเป็นดินแดนของตน จำพวกปราสาท แหล่งโบราณสถานสำคัญที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ กลุ่มเขมรในบริเวณนี้เล่าถึงการครอบครองของตนในอดีตก่อนที่จะโดนทำลายล้างลงไป ตำนานประจำถิ่นเป็นสื่อที่พยายามเล่าถึงความเป็นมาของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ก่อนที่จะครอบครองพื้นที่ในทุ่งกุลาร้องไห้ และสร้างปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งในเชิงบวก และเชิงลบอีกด้วย

ประเด็นตำนานกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม จากการศึกษาวิจัยพบว่า ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ใช้ตำนานเพื่อสร้างอัตลักษณ์ประจำถิ่นของตนเองผู้วิจัยพบว่าการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ 6 กลุ่ม ดังนี้ 1) อัตลักษณ์วัฒนธรรมผี 2) อัตลักษณ์วัฒนธรรมพุทธ 3) อัตลักษณ์วัฒนธรรมข้าว 4) อัตลักษณ์วัฒนธรรมเกลือ 5) อัตลักษณ์วัฒนธรรมป่าโคกป่าดอน และ 6) อัตลักษณ์วัฒนธรรมลุ่มน้ำ ซึ่งการสร้างอัตลักษณ์ของแต่ละกลุ่มนำเสนออัตลักษณ์ของตนเองผ่านตำนานประจำถิ่นอย่างชัดเจน อาทิ การนับถือผีซึ่งถือเป็นกลุ่มอัตลักษณ์ที่มีลักษณะร่วมกัน ชุมชนให้การนับถือผีเจ้าพ่อ ผีบรรพบุรุษ อย่างเคร่งครัด มีจารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติตนต่อผีที่ทุกคนต้องปฏิบัติตาม มิเช่นนั้นจะถูกผีลงโทษในลักษณะต่างๆ และในลักษณะตรงกันข้ามผียังสามารถดลบันดาลให้เกิดความสมหวังได้ด้วย ซึ่งวัฒนธรรมการนับถือผีนี้จะสอดคล้องกับวัฒนธรรมการนับถือพุทธศาสนา การสร้างอัตลักษณ์ของวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานประจำถิ่นที่ปรากฏคือ การเป็นผู้อบรมสังฆะต่าง ๆ ทั้งผีเจ้าพ่อเจ้าแม่ และผีทั่วๆ ไปให้อยู่ในระบบคุณงามความดี รู้จักศีลธรรม และเป็นผู้ดูแลรักษาพิทักษ์พุทธศาสนา และเป็นผู้ดูแลพิทักษ์ทรัพยากรต่างๆ ในทุ่งกุลาร้องไห้ ดังนั้นการสร้างอัตลักษณ์วัฒนธรรมข้าวก็เช่นกัน แม้จะมีตำนานเกี่ยวกับการกำเนิดและความสำคัญของข้าว ที่ชัดเจนผ่านตำนาน มีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับข้าว ตามฮีต 12 คอง 14 ข้าวมีเทพอารักขา มีเจ้าแม่โพสพดูแล แต่ก็ยังคงอยู่ภายใต้กฎคุณงามความดีศีลธรรมแบบพุทธศาสนา เช่นกันกับอัตลักษณ์วัฒนธรรมการผลิตเกลือในชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งถือเป็นแหล่งผลิตเกลือเพื่อการอุตสาหกรรมที่สำคัญตั้งแต่ยุคขอมโบราณ การสร้างตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับแหล่งกำเนิดเกลือสินเธาว์ ตลอดจนการใช้ตำนานเพื่อสร้างพิธีกรรมเกี่ยวกับเกลือจึงเป็นการสร้างอัตลักษณ์ที่สำคัญของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ภายใต้วาทกรรม “ทะเลหลวง” ในอดีต และความสำคัญในฐานะพืชและเลือดของสัตว์ในตำนาน ในส่วนของอัตลักษณ์ป่าและน้ำนั้น ชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ให้ความสำคัญกับแหล่งน้ำและผืนป่า ด้วยการใช้ตำนานประจำถิ่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งตำนานผู้วิเศษพิทักษ์ป่าและน้ำเป็นสิ่งสำคัญในการกำหนด อัตลักษณ์ผ่านความเชื่อและวิถีปฏิบัติต่อป่า ด้วยการเช่นสรวงเลี้ยงปีเลี้ยงเดือน เพื่อขอบคุณเจ้าพ่อผู้ดูแลผืนป่าและน้ำ อันเป็นแหล่งทรัพยากร และการสร้างอัตลักษณ์คนทุ่งกุลาร้องไห้โดยเฉพาะ

การวิเคราะห์เกี่ยวกับการใช้ตำนานประจำประจำถิ่นเพื่อการสร้างเครือข่ายชุมชนภายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ผู้วิจัยได้สรุปผลการวิเคราะห์เป็น 2 ลักษณะ คือ ประเด็นที่ 1 การสร้างความเครือข่ายภายในชุมชน ได้แก่ 1) ความสัมพันธ์ทางโครงสร้างของชุมชน การแบ่งหน้าที่ของประชากรในชุมชน ทั้งในระดับเครือญาติและการปกครอง รวมทั้งการพิจารณาถึงการสืบทอดทางวัฒนธรรม 2) การปรับรับวัฒนธรรมพบว่าการยอมรับเอาวัฒนธรรมซึ่งกันและกันระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ภายในทุ่งกุลาร้องไห้ด้วยการใช้ตำนานเป็นสื่อในการบอกเล่าพิธีกรรมและเหตุผลทางวัฒนธรรม 3) การกลมกลืนกันทางวัฒนธรรม คือการรับวัฒนธรรมร่วมกันที่มีความกลมกลืนกัน อาทิ การนับถือเจ้าพ่อร่วมกัน การยอมรับบรรพบุรุษร่วมกัน ตลอดจนการผสมผสานกันทางวัฒนธรรมในทุ่งกุลาร้องไห้ ผ่านตำนานต่างๆ จนถึง 4) การรวมกลุ่มกันเป็นพหุสังคมของชุมชนที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันแต่มีตำนานเป็นเสมือนประวัติศาสตร์ของชุมชนร่วมกันเพื่อการสร้างเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม ประเด็นที่ 2 คือ การสร้างเครือข่ายภายนอกชุมชน พิจารณาความสัมพันธ์ของตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การเชื่อมโยงบทบาทความสัมพันธ์กันของตำนานด้วยการแสดงความเป็นเพื่อน การเคยร่วมทุกข์ร่วมสุขของบุคคลในประวัติศาสตร์และการเกี่ยวพันกันทางเครือญาติของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ในตำนาน ความสัมพันธ์ด้วยการสร้างความสำนึกชาติพันธุ์ร่วมกัน โดยการอาศัยตำนานเป็นเรื่องราวที่บอกเล่าความสำนึกร่วมทางชาติพันธุ์ของชุมชนแต่ละชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านตำนานเรื่องเล่าต่างๆ และ 2) ความสัมพันธ์ด้วยการใช้พื้นที่ร่วมกัน พบว่าตำนานเจ้าพ่อเจ้าแม่นั้นแสดงให้เห็นความเชื่อที่นำมาซึ่งการบริหารจัดการแหล่งทรัพยากรร่วมกัน จากการต้มเกลือสินเธาว์ ที่มีศูนย์กลาง อยู่ที่บ่อพันขัน อันมีเจ้าปู่ผ่านเป็นเจ้าของพื้นที่ ตามลำน้ำเสียว ไปบรรจบลงที่ลำน้ำมูลบริเวณอำเภอราชไศล ซึ่งมีเจ้าพ่ออุปราชาเป็นเจ้าปู่ใหญ่ที่ดูแลพื้นที่ป่า และน้ำบริเวณนั้น ย่อมเป็นพื้นที่ที่ต้องประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของผู้คนบริเวณดังกล่าวเพื่อการดูแลป่าไม้ ลำน้ำ และการมีสิทธิในการเป็นลูกหลานเจ้าพ่อเท่าเทียมกัน

ประเด็นตำนานกับการต่อสู้และต่อรองทางสังคมวัฒนธรรมถือเป็นประเด็นสุดท้ายที่ผู้วิจัยได้ วิเคราะห์ความหมายของตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ผลการวิเคราะห์เนื้อหาตำนานและบทบาทของตำนานในประเด็นนี้ ผู้วิจัยเองได้วิเคราะห์ 4 ประเด็น ได้แก่ 1) การต่อสู้และต่อรองกับพุทธศาสนา 2) การต่อสู้และต่อรองกับระบบทุนนิยม 3) การต่อสู้และต่อรองกับการท่องเที่ยว และ 4) การต่อสู้และต่อรองกับกระแสพัฒนา ในแต่ละประเด็นที่ผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์จากข้อมูลตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ พบว่านอกจากตำนานจะทำหน้าที่อธิบายความศักดิ์สิทธิ์ของบุคคล พื้นที่ และพิธีกรรมแล้ว การประกอบพิธีกรรมต่างๆของชุมชนเป็นกลวิธีการต่อรองทางอำนาจของชุมชนที่พยายามต่อรองกับอำนาจต่างๆที่เข้ามาสู่ชุมชนสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระแสการพัฒนา ที่มีอิทธิพลต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชนและเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ดังนั้นการปรับตัวของชุมชนโดยอาศัยตำนานเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์เป็นสื่อกลางทั้งการต่อรองกับความเชื่อดั้งเดิมที่กำลังถูกความเชื่อใหม่คือแนวความคิดเรื่องพุทธศาสนาเข้ามาแทนที่ที่ทำให้ตำนานเจ้าพ่อหรือตำนานศักดิ์สิทธิ์นั้นหลีกเลี่ยงด้วยการเป็นผู้พิทักษ์หรือเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนา ตลอดจนกระแสทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตการเกษตรของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ ภายใต้วาทกรรม “พัฒนา” จากทุ่งแห้งแล้งให้กลายเป็น “อู่ข้าวอู่น้ำ” จนทำให้ระบบทุนเข้าครอบงำการผลิตแบบพื้นบ้าน ปรากฏการณ์ต่างๆ เหล่านี้

ทำให้ชุมชนพยายามสร้างอัตลักษณ์ของตนเองขึ้นโดยผ่านตำนานประจำถิ่นและต่อรองกับอำนาจการจัดการจากภายนอก ทั้งเศรษฐกิจ การปกครอง ศาสนา และการท่องเที่ยวภายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

อภิปรายผลการวิจัย

ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยใครขอแบ่งการอภิปรายผลออกเป็น 3 ประเด็น ได้แก่ 1) ความหลากหลายของตำนานในบริบททุ่งกุลาร้องไห้ และการนิยามความหมาย 2) การสร้างพื้นที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ 3) การนำแนวคิดทฤษฎีมาวิเคราะห์ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้

1. ความหลากหลายของตำนานในบริบททุ่งกุลาร้องไห้ และการนิยามความหมาย

ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่แห่งอารยธรรมที่เก่าแก่ มีความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์และความเชื่อ ที่ผสมผสานอย่างซับซ้อนและสามารถอยู่ร่วมกันได้ภายใต้บริบทแห่งวัฒนธรรมร่วมกัน ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้เป็นการนำเสนอภาพลักษณ์ที่ชุมชนภายนอกนิยามให้แก่ทุ่งกว้างแห่งนี้ว่าเป็น “ดินแดนกันดาร” ภาพความแห้งแล้งกันดาร ขาดแคลน ถูกขยายความผ่านตำนาน ชาวกลาที่เดินข้ามทุ่งกว้าง แห้งแล้งหาร่มไม้ แหล่งน้ำไม่มีจนถึงขั้นต้องร้องไห้ ทำให้ดินแดนแห่งนี้ถูกนิยามให้บุคคลภายนอกรับทราบในด้านความแห้งแล้งมากกว่าการเป็นแหล่งอุตสาหกรรมเกลือที่รุ่งเรืองตั้งแต่สมัยขอมโบราณ ปรากฏหลักฐานการอาศัยอยู่ของมนุษย์ที่มีอารยธรรมมากมาย โดยเฉพาะปราสาทปรางกูที่สำคัญ อาทิ กู่กาสิงห์ กู่พระโกนา พระธาตุจำปาขัน ปราสาทนางบัวตูม และกลุ่มปราสาทที่กระจายอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำมูลตลอดเรื่อยมาจนถึงปราสาทพิมาย ซึ่งเป็นปราสาทหินขนาดใหญ่และศูนย์กลางของอารยธรรมขอมในดินแดนแอ่งโคราช หลักฐานในตำนานสามารถตีความได้ว่าทุ่งกุลาร้องไห้ยังเป็นแหล่งผลิตเกลือที่สำคัญเพื่อลำเลียงสู่เมืองพิมายผ่านถนนราชมรรคา ซึ่งปรากฏหลักฐานร่องรอยตั้งแต่กู่กาสิงห์จนถึงปราสาทพิมาย อาทิ ถนนผีแปง คูผีแปง คูนาท้าวเต่า เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ายุคขอมนั้นมีการลำเลียงสินค้าในถนนสายนี้ โดยเฉพาะการต้มเกลือ และการปั้นเครื่องปั้นดินเผาที่เมืองจำปาขัน บ่อพันขัน ปรากฏหลักฐานเศษหม้อดินเผาแตกเกลื่อน จนเกิดเป็นนิทานตำนานเศษหม้อข้าวคนโบราณ

ความเจริญรุ่งเรืองของดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้ที่เหมาะสมต่อการผลิตเกลือสินเธาว์และการเพาะปลูกเนื่องจากเป็นดินเค็มที่มีเกลือผิวดินอยู่โดยทั่วไป พื้นบ้านเรียกว่า “ดินเอือด” เป็นดินที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าวนาปี และการปลูกพืชผลจะให้ผลผลิตที่หวานกว่าที่ดินแหล่งอื่นๆ เนื่องจากเกลือจะช่วยให้ผลผลิตมีรสชาติดี แต่จำเป็นต้องอาศัยฝนฟ้าที่ตกถูกต้องตามฤดูกาล ไม่ใช่พื้นที่แห่งแล้งกันดารดังที่บุคคลทั่วไปเข้าใจ ด้วยเหตุนี้ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้จึงเป็นเป้าหมายของการอพยพเข้ามาจับจองเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและแหล่งเพาะปลูก ซึ่งกลุ่มแรกที่เดินทางเข้ามาสู่ดินแดนแถบนี้หลังจากขอมเสื่อมอำนาจลงนั้นตามตำนานการเล่าขานคือกลุ่มที่เดินทางมาจาก อตปือ แสนปาง หรือทางตอนใต้ของลาว กลุ่มนี้เป็นชาวข่า ขมุ บรู และกวย ตามตำนานศรีนครเตา และเป็นผู้นิยามชื่อของทุ่งแห่งนี้ ที่มีความอุดมสมบูรณ์พอสมควร ด้วยความเป็นทุ่งโล่งสลัดกับพื้นที่ป่าโคกขนาดใหญ่ ทำให้เหมาะแก่การอาศัยอยู่ของสัตว์ป่า โดยเฉพาะช้าง และเสือ ซึ่งชาวกวยมีความสามารถในการจับช้างป่ามาใช้งานตั้งแต่บรรพบุรุษแล้ว จึงได้ยึดพื้นที่ป่าดงริมแม่น้ำมูล เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยเนื่องจากบริเวณดังกล่าวอุดมสมบูรณ์และมีช้างป่าให้จับได้ แต่บริเวณขอบทุ่งแห่งนี้ยังคงรกร้างและปรากฏมีเสืออยู่จำนวนมาก

ตำนานประจำถิ่นหลายเรื่องกล่าวถึงเสือ ตลอดจนมีการเล่าสืบต่อมาว่าเสือออกมาจับวัวควายชาวบ้านกินมากมาย ดังนั้นชาวกูย จึงขนานนามทุ่งแห่งนี้ตามภาษาบูร ซึ่งเป็นภาษาดั้งเดิมของตนแต่ปัจจุบันกำลังจะเลือนหายไปว่า “กุลา” อันแปลว่า “เสือ” ทุ่งแห่งนี้เป็นที่อยู่ของเสือ จึงเรียกว่า “ทุ่งกุลา” หรือ “เมืองเสือ” หรือพหุคณภูมิพิสัยในปัจจุบัน ก่อนที่ชาวกูยเองจะเรียกเสือตามภาษาเขมรในปัจจุบันว่า “ขลา” ซึ่งปรากฏในตำนานเก่าแก่คือ “บ้านไพรขลา” ก่อนที่ชาวลาวจะเริ่มอพยพตามเข้ามาในทุ่งแห่งนี้ภายหลังในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะเรียกขนานนามทุ่งนี้ตาม และเล่าตำนานอันเป็นเกี่ยวข้องกับชาวไทยใหญ่ที่เดินทางเข้ามาค้าขายในบริเวณลุ่มน้ำมูล ซึ่งชาวลาวเรียกชาวไทยใหญ่ว่า “กุลา” ทำให้ตำนานทุ่งกุลา ถูกนิยามความหมายเพื่อสอดคล้องกับความหมายของภาษาลาว โดยนิทานนำเอาบริบททุ่งกว้างที่สลับป่าที่อยู่ห่างไกล และแห้งแล้งในหน้าแล้งว่าชาวกุลาได้ร้องไห้เพราะความลำบาก จึงเรียกทุ่งแห่งนี้ว่า “ทุ่งกุลาร้องไห้” การนิยามความหมายเช่นนี้เป็นการนิยามความหมายของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ต่อพื้นที่เดียวกัน แม้ปัจจุบันเสือจะเหลือเพียงสัญลักษณ์ของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ แต่ตำนานต่างๆ ยังคงสามารถเชื่อมโยงความหมายและการให้คำนิยามได้เป็นอย่างดี

ความหลากหลายของเรื่องเล่าเชิงนิเวศในทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นการใช้ตำนานศักดิ์สิทธิ์เพื่อการอนุรักษ์ และการครอบครองพื้นที่ทางธรรมชาติโดยชอบธรรมของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งแฝงไปด้วยรหัสที่สามารถชี้ให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ทางด้านทรัพยากรธรรมชาติ อาทิ เกลือ แหล่งผลิตข้าว สัตว์น้ำ รวมไปถึงพื้นที่ป่า การจัดการทรัพยากรเหล่านี้ผ่านตำนานศักดิ์สิทธิ์ สู่การสร้างพิธีกรรมที่นำมาซึ่งการอนุรักษ์ และนิยามความหมายให้ทุ่งกุลาเป็นดินแดนสวรรค์มากกว่าการเป็นพื้นที่กันดารแห้งแล้ง รหัสของตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ภูมินาม” ยังชี้ให้เห็นว่า การตั้งชื่อตามลักษณะภูมิประเทศ หรือสัตว์ป่าประจำพื้นที่ เจ้าของพื้นที่ป่าแต่ดั้งเดิม สะท้อนเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของทุ่งอันอุดมสมบูรณ์และเป็นศูนย์กลางทางการผลิตเกลือ และสินค้าแหล่งใหญ่ที่สุดของอาณาจักรขอมโบราณ ก่อนจะถูกรุกคืบเข้ามาอยู่ของกลุ่มชาวลาวในยุคที่ขอมเริ่มเสื่อมอำนาจลง อีกทั้งตำนานยังสะท้อนให้เห็นว่า ทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นดินแดนที่กลุ่มผู้อพยพเพื่อแสวงหาดินแดนใหม่ที่อุดมสมบูรณ์นั้นแสวงหา เนื่องจากมีความพร้อมทั้งทางด้าน พื้นที่โล่ง (ทุ่ง) ป่าไม้ แหล่งน้ำ เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน จึงทำให้ทุ่งกุลาร้องไห้แห่งนี้มีประชากรที่หลากหลายกลุ่มชาติพันธุ์ อาศัยอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ใช้ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน มีความหลากหลายทาง ความเชื่อ พิธีกรรม แต่อยู่ภายใต้การกำหนดอัตลักษณ์เดียวกันคือ “คนทุ่ง”

2. การสร้างพื้นที่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้

ชุมชนแบบพหุวัฒนธรรมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ภายใต้การบริหารจัดการด้วยแนวทางของรัฐบาลที่พยายามพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ให้เป็น “แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิ” จนกระทั่งวาทกรรม “อีสานเขียว” แทนความแห้งแล้งทำให้วิถีชีวิตของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปในทุกด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงวิถีวัฒนธรรม ความเชื่อ อันส่งผลสู่การขยายพื้นที่ป่า น้ำ ให้เป็นแหล่งผลิตข้าวไม่ยุคลิปตัส ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงศิลปวัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้าทางการท่องเที่ยว ทำให้คนทุ่งกุลาย้ายมาตั้งถิ่นฐานแสดงตัวตนเพื่อไม่ตกอยู่ในอำนาจของการจัดการภาครัฐในทุกๆ ด้าน ดังนั้นแล้วการสร้างพื้นที่ทางสังคมของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จึงเกิดขึ้น โดยการยึดถือเอามรดกทางวัฒนธรรมที่สั่งสมมาเป็นต้นทุนในการต่อรองอำนาจ และแสดงตัวตนของแต่ละกลุ่ม โดยเฉพาะกลุ่มชาวลาว เขมร และกูยในทุ่งกุลา ที่พยายามสร้างพื้นที่และตัวตนของตนเองผ่านประเพณี พิธีกรรม พยายามบริหารจัดการตนเองให้ได้เพื่อต่อรองกับนโยบายพัฒนาดังกล่าว ทั้งการจัดการพื้นที่สิ่งแวดล้อม ดังที่ชาว

สมอาสา ได้ทำการวิจัยเรื่องการต่อรองเชิงอำนาจเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวชุมชนบ่อพันขัน ในปี 2552 ซึ่งแสดงให้เห็นว่า คนทุ่งกุลาร้องไห้ไม่ได้ยอมรับต่อการพัฒนาจากภาครัฐ แต่พยายามพัฒนาและจัดการด้วยวิถีวัฒนธรรมของตนเอง การจัดการพื้นที่ด้วยการอิงอำนาจของผีเจ้าพ่อ เป็นผู้ควบคุมไม่ให้เกิดการละเมิดทำลายพื้นที่และสภาพแวดล้อมสำคัญ เป็นแนวทางที่คนทุ่งกุลาร้องไห้ภูมิปัญญาจัดสรรพื้นที่และยังเป็นการแสดงอัตลักษณ์ตัวตนของคนทุ่งอย่างแท้จริง

นอกเหนือจากการจัดการพื้นที่สภาพแวดล้อมการจัดการทางวัฒนธรรม เพื่อสร้างแหล่งท่องเที่ยวในทุ่งกุลาร้องไห้ ตามนโยบายของภาครัฐเพื่อนำวัฒนธรรมมาแปรรูปเป็นสินค้าเพื่อโปรโมทขาย การท่องเที่ยว ก็เป็นอีกหนึ่งประเด็นที่น่าสนใจในภูมิปัญญาการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อต่อรองกับอำนาจการจัดการภาครัฐ ครูอำคา แสงงาม (2533: 812) ได้ทำการวิจัยเกี่ยวกับการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในทุ่งกุลาร้องไห้บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ สรุปว่าการจัดการท่องเที่ยวในทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งอยู่ตอนใต้ของจังหวัดร้อยเอ็ด เป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิที่มีชื่อเสียงของโลกแห่งหนึ่ง มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ขอมที่ปน โบราณสถานจำนวนมาก จังหวัดร้อยเอ็ดได้กำหนดยุทธศาสตร์ที่จะพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตทุ่งกุลาร้องไห้ จึงได้จัดทำแผนและงบประมาณพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวโดยชุดงบประมาณโบราณสถานขอม กุลาสิงห์ ภูพระธาตุพันขัน ดอนขุมเงิน โนนขันหมาก เป็นต้น ประกอบกับผู้นำชุมชน นักวิจัยท้องถิ่นได้จัดกิจกรรมการเรียนรู้ค้นหาอัตลักษณ์พัฒนาก่อให้เกิดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้และการท่องเที่ยวอย่างต่อเนื่องสอดคล้องกับ บัญชร แก้วสอง (2549: 18-19) ได้สังเคราะห์งานวิจัยท้องถิ่นภาคอีสานด้านการท่องเที่ยวพบว่าจุดขายของชุมชนจะมุ่งเป้าไปที่ทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นหลัก

การจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนจัดเพื่อชุมชน การพยายามนำเอาพิธีกรรมที่สำคัญเพื่อนำเสนอให้สังคมภายนอกรับรู้ เช่นการจัดเลี้ยงผีเจ้าพ่อคงภูดิน ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยเพื่อจัดเป็นกิจกรรมแข่งขันเรือยาวลุ่มน้ำมูลชิงถ้วยพระราชทานไปในตัวเพื่อเป็นการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยว หรือการจัดการเลี้ยงผีเจ้าพ่อศรีนครเตาในประเพณีบุญบั้งไฟ กิจกรรมทางวัฒนธรรมเหล่านี้ถือเป็นแนวทางใหม่ในการแสดงตัวตน และการนิยามพื้นที่ทางวัฒนธรรมในรูปแบบใหม่ของชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้ ตลอดจนการรวมตัวเพื่อสร้างเครือข่ายทางสังคมโดยไม่ได้แบ่งแยกกลุ่มชาติพันธุ์เช่นดั้งเดิมที่ผ่านมา แต่การสื่อสารผ่านตำนานเรื่องเล่าแสดงให้เห็นว่าการพยายามรักษาพื้นที่ และสิ่งแวดล้อมให้ทุ่งกุลาร้องไห้คงอยู่อย่างเหมือนเดิมเป็นสิ่งที่ผู้คนในชุมชนต้องการอย่างแท้จริง โดยสรุปว่าการสร้างพื้นที่ในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้จากการวิจัยครั้งนี้พบว่า ตำนานมีบทบาทต่อการสร้างพื้นที่วัฒนธรรม และพื้นที่ทางสิ่งแวดล้อมเพื่อต่อสู้กับกระแสการพัฒนาที่กำลังจะเปลี่ยนแปลงทุ่งกุลาร้องไห้ให้เป็นแหล่งผลิตสินค้าเพื่อเข้าสู่ตลาดทุนนิยม

การสร้างพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ยังพบว่าการสร้างอัตลักษณ์ของตนเองผ่านตำนาน พิธีกรรม ตลอดจนการแสดงออกทางวัฒนธรรม มีความโดดเด่นเป็นอย่างยิ่ง คนทุ่งกุลาร้องไห้ มีการนับถือผี ควบคู่กับพุทธศาสนา โดยเฉพาะผีบรรพบุรุษ เจ้าพ่อ ผู้ดูแลพื้นที่ต่างๆ ความเชื่อเหล่านี้นำมาซึ่งการประกอบพิธีกรรม อันเป็นการกำหนดพื้นที่ทางวัฒนธรรมให้กับชุมชน นอกเหนือจากการปฏิบัติตามค่านิยมของสังคมทั่วไป ตามหลัก ศีลธรรม ประเพณี คนทุ่งกุลาร้องไห้กำหนดอัตลักษณ์ของตนเองผ่านกิจกรรมทางวัฒนธรรม เช่นการเซ่นผีเจ้าพ่อ ก่อนจึงสามารถ แข่งเรือหรือการจุดบั้งไฟเพื่อบวงสรวงเจ้าพ่อ หรือการเสี่ยงทาย การกำหนดกิจกรรมของสังคมเหล่านี้ สะท้อน

ถึงตัวตนคนทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อการต่อรอง และเพื่อแสดงตนให้สังคมอื่นรับรู้ และการสร้างวัฒนธรรมให้แก่เชื้อสายรุ่นต่อไปให้ยึดถือปฏิบัติตาม

จะเห็นว่าการสร้างพื้นที่ทางสังคมผ่านตำนานศักดิ์สิทธิ์ของคนในทุ่งกุลาร้องไห้จากการศึกษานั้น พบว่า มีการสร้างพื้นที่ใน 3 รูปแบบ คือ รูปแบบที่ 1 พื้นที่ทางธรรมชาติ เพื่อเป็นการอนุรักษ์ เน้นที่ความศักดิ์สิทธิ์ของผู้ดูแลพื้นที่ ในการปกป้อง ป่า น้ำ แหล่งแร่ธรรมชาติ ด้วยอำนาจของผู้ดูแล มีการเช่นไหว้ ขอบมาเพื่อใช้ประโยชน์ส่วนรวมได้ แต่ไม่สามารถใช้เพื่อส่วนตัวได้ รูปแบบที่ 2 การสร้างพื้นที่เชิงอัตลักษณ์ เพื่อต่อรองทางสังคม ทั้งภายในชุมชนของตนเอง และภายนอกชุมชน ตลอดจนการต่อรองกับกลุ่มอำนาจรัฐที่พยายามเข้ามาปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมของชุมชน ด้วยการกำหนดอัตลักษณ์ชาติพันธุ์ อัตลักษณ์วัฒนธรรม อัตลักษณ์ของประเพณีของชุมชน ทุ่งกุลาร้องไห้เด่นชัด ด้วยวิธีการรวมกลุ่ม การสร้างสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่ม หรือแม้แต่การสร้างผลิตภัณฑ์ของตนเองในรูปแบบการรวมกลุ่ม และการสร้างพื้นที่ในรูปแบบที่ 3 คือ การสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม พื้นที่พิเศษที่มีความซับซ้อนทางอำนาจ ความเชื่อ และมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตคนทุ่งกุลาร้องไห้เป็นอย่างยิ่ง ด้วยการใช้อำนาจผีอำนาจเหนือธรรมชาติเพื่อจัดการสังคม และพื้นที่ ดังที่ พงษ์พร นันทวิศรุต (2555) ได้กล่าวว่า ผู้คนนั้นสามารถสร้างพื้นที่ทางจิตวิญญาณด้วยการนำโลกทัศน์และวิถีวัฒนธรรมที่ผูกพันกับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาตินำมาให้ความหมายและอธิบายการเกิดของพื้นที่กายภาพที่เกิดจากการสร้างของบุคคลศักดิ์สิทธิ์หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ จึงทำให้พื้นที่ในทุ่งกุลาร้องไห้กลายเป็นพื้นที่อันมีความหมายเพื่อการดำรงอยู่ของผู้คน สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม

3. การนำแนวคิดทฤษฎีมาวิเคราะห์ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางคติชนวิทยา แนวคิดการวิจารณ์เชิงนิเวศ และแนวคิดทางสังคมมาวิเคราะห์ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ให้พบว่าสามารถทำให้ค้นพบองค์ความรู้ใหม่และเข้าใจตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ประเพณีวัฒนธรรม และวิถีชีวิตทางสังคมของคนในชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ในฐานะที่ตำนานเป็นสื่อทางวัฒนธรรมที่แสดงความต้องการที่แท้จริงของชุมชนที่ต้องการสื่อสารกับผู้คนภายในชุมชนและสังคมภายนอก แนวคิดทฤษฎีที่นำมาเป็นแนวทางในการตีความหมายตำนานประจำถิ่นจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะสามารถทำให้เข้าถึงความหมายที่แท้จริงได้

การศึกษาดำเนินตามแนวทางทฤษฎีคติชนวิทยา ทำให้เห็นบทบาทที่แท้จริงของตำนานประจำถิ่นที่เป็นสื่อกลางในการแสดงให้เห็นว่าพื้นที่พิเศษในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีความสำคัญอย่างไร และการสร้างความสำคัญให้แก่พื้นที่พิเศษนั้นๆ ย่อมเกิดจากหน้าที่ของตำนานเป็นเสมือนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการอธิบายเหตุ ตำนานยังใช้อธิบายประวัติความเป็นมาของสิ่งสำคัญๆ ในชุมชนนั้นๆ ตามแนวทางของ ศิราพร ณ ถลาง (2539: 1) ที่สามารถสรุปได้ว่า ตำนานอธิบายเหตุ เป็นตำนานที่เล่าถึงการก่อกำเนิดเกิดขึ้นของสิ่งต่างๆ เช่นการกำเนิดโลก กำเนิดสิ่งของ หรือสถานที่ต่างๆ ที่ผิดแปลกไปจากสถานที่ทั่วไป ตลอดจนตำนานยังเป็นเสมือนผู้ทำหน้าที่อธิบายบมทางสังคมบางประเด็นที่ไม่สามารถอธิบายได้อย่างชัดเจน อาทิ พิธีกรรมการบูชาและการให้ความเคารพต่อสถานที่ เจ้าพ่อ หรือวัตถุสิ่งของต่างๆ ที่ปรากฏในท้องที่ทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีความพิเศษอย่างขึ้นกอินทรีย์ตามความเชื่อของชุมชนที่เชื่อว่าเป็นยาวิเศษ สามารถฝนผสมน้ำดื่มรักษาโรคได้ ตลอดจนตำนานประจำถิ่นยังเป็นเสมือนประวัติศาสตร์ที่ถูกบอกเล่าโดยชุมชนเอง ตามกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เช่นตำนานเจ้าพ่อต่างๆ ที่เป็นทั้งบุคคลในประวัติศาสตร์และบุคคลศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ เช่นเจ้าพ่อศรีนครเตา นำพาชาวภูยกเข้าสู่ทุ่งกุลาร้องไห้

ร้องไห้ในยุคอยุธยาตอนปลาย เจ้าแก้วมงคลได้นำชาวลาวเข้าสู่ทุ่งกุลาร้องไห้ในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น หรือแม้แต่เจ้าพ่อเสือหาญที่นำพาผู้คนชาวลาวมาจากทางฝั่งนครราชสีมา ชัยภูมิมาผูกเสี่ยวกับเจ้าศรีนครเตา ก็เป็นเสมือนประวัติศาสตร์ของชุมชนที่ชาวบ้านเชื่อว่าบุคคลเหล่านี้เป็นมากกว่านิทานปรัมปรา แต่เป็นประวัติศาสตร์เป็นวีรบุรุษของชุมชน และดวงวิญญาณเป็นผู้ปกป้องพื้นที่ ผู้คนอยู่เสมอมา

ตำนานที่ปรากฏในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ส่วนมากแล้วเป็นตำนานที่มุ่งให้ความสำคัญกับพื้นที่ สภาพแวดล้อม ทั้งพื้นที่ทางกายภาพ และพื้นที่ในเชิงอุดมคติ คือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ทำให้การศึกษาภายในแนวคิดเรื่องเล่าเชิงนิเวศสามารถอธิบายได้อย่างถ่องแท้ว่า แท้ที่จริงแล้วเรื่องเล่าตำนานต่างๆ ที่ปรากฏในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ มีส่วนเกี่ยวข้องกับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติทั้งสิ้น พื้นที่ป่าชุมชน แหล่งน้ำ แหล่งเกลือ ถูกกำหนดให้มีความหมายเชิงวัฒนธรรม เป็นพื้นที่ในอุดมคติของชุมชน เป็นแหล่งที่พักอาศัยของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำท้องถิ่น การนำแนวคิดนี้มาอธิบายตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ทำให้เห็นว่าแนวคิดของของดาร์วินทร์ ประดิษฐ์ทัศนีย์ (2559) ที่ได้นำเสนอแนวคิดการวิจารณ์เชิงนิเวศไว้ว่า การวิจารณ์เชิงนิเวศคือ การศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ การศึกษาแนวโน้มนำเอามุมมองที่ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพมาศึกษาตำนานประจำถิ่น ทำให้เห็นว่าตำนานต่างๆ อธิบายความเอาใจใส่ต่อสิ่งแวดล้อมของชุมชนที่พยายามรักษา ดูแลพื้นที่สิ่งแวดล้อมไว้อย่างแยบยล การชอนนัยยะความศักดิ์สิทธิ์ไว้ในพื้นที่ป่าศักดิ์สิทธิ์ แหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์เป็นนัยแฝงที่ทำให้เกิดจิตสำนึกพิทักษ์สิ่งแวดล้อม และสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะคุ้มครองคนให้อยู่เย็นเป็นสุข ซึ่งความจริงก็คือเมื่อผู้คนดูแลสิ่งแวดล้อมไว้ได้ระบบนิเวศไม่ได้ถูกทำลาย ความอุดมสมบูรณ์ก็ไม่ถูกทำลายไป อันเป็นเหตุผลเบื้องต้นที่ทำให้สุขภาพจิต สุขภาพคนดีขึ้นด้วย ดังเช่นการที่นำเครื่องจักรเข้าแผ้วถางป่าโคก ทำให้ผิผิ หรือการใช้สารเคมีฆ่าปู ปลา ทำให้ผิผิ นัยแฝงแห่งการผิผินี้ล้วนแล้วแต่เกี่ยวข้องกับ การดูแลระบบนิเวศในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ทั้งสิ้น

การนำแนวคิดด้านการศึกษาเชิงนิเวศเพื่อวิเคราะห์ตำนานในทุ่งกุลาร้องไห้ยังสอดคล้องกับแนวคิดการศึกษาการสร้างพื้นที่ทางสังคม ด้วยแนวคิดทางพื้นที่ของศรีศักดิ์ วัลลิโภดม ที่ได้นิยามพื้นที่ทางสังคมไว้ว่า “พื้นที่” (space) ทำหน้าที่เชื่อมโยงพื้นที่ชนิดอื่น จำแนกออกได้ 2 ชนิด คือ พื้นที่ในอุดมคติ (the utopias) พื้นที่ชนิดพิเศษ (heterotopias) เป็นพื้นที่ซึ่งมีรูปแบบพบเห็นได้ในสังคม มีสถานที่จริงเชื่อมโยงสะท้อนอยู่ระหว่างพื้นที่ในอุดมคติกับพื้นที่จริง เมื่อนำแนวคิดทฤษฎีดังกล่าวมาวิเคราะห์เนื้อหาตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้พบว่า ตำนานประจำถิ่นมีจุดประสงค์การนำเสนอเพื่อสร้างพื้นที่เชิงอุดมคติ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ชุมชน โดยทุกชุมชนพยายามเชื่อมโยงพื้นที่ของตนเองกับตำนานหลักของทุ่งกุลาร้องไห้ หรือการหยิบเอาอนุภาคของตำนานเพื่อสร้างพื้นที่เชิงอุดมคติ ดังจะเห็นได้จากตำนานชื่อบ้านนามเมือง ที่พยายามเชื่อมโยงกับตำนานหลักๆ เช่นบ้านคำแพง แสนสีที่เชื่อว่าท้าวฮาดคำโป่งนำนางคำแพง นางแสนสีไปซ่อนไว้ในป่าแห่งนั้น หรือ ดงครั้งน้อย ดงครั้งใหญ่ ที่เกี่ยวข้องกับตำนานทุ่งกุลาร้องไห้ หรือชื่อบ้านนามเมืองอีกหลายแห่งในทุ่งกุลาร้องไห้ ล้วนมีความสัมพันธ์กับอนุภาคตำนานประจำถิ่น

โดยสรุปแล้วการใช้แนวคิดทฤษฎีทั้งสามทฤษฎีเพื่อวิเคราะห์เนื้อหาตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ทำให้เห็นว่าตำนานประจำถิ่นเป็นเครื่องมือเพื่อบอกเล่าประวัติศาสตร์ สร้างความชอบธรรมให้แก่พื้นที่ การอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนเป็นเครื่องมือในการต่อรองเชิงอำนาจระหว่างภาครัฐกับชุมชน การใช้ตำนานเพื่อจัดการความเรียบร้อยภายในชุมชน และการแบ่งสรรแหล่งทรัพยากรเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน ตลอดจนการสร้างเครือข่ายทางสังคมโดยการอาศัยตำนานเรื่องเล่า

เป็นผู้ประสานความสัมพันธ์จนทำให้พิธีกรรม ประเพณีคนทุ่งกุลาร้องไห้เป็นที่โดดเด่นและใช้เป็นสินค้าทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวได้อีกประการหนึ่งด้วย

ข้อเสนอแนะ

1. วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นการวิจัยที่มุ่งศึกษาวิเคราะห์ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ประเด็นบทบาทหน้าที่ของตำนานที่มีส่วนในการสร้างพื้นที่ทางสังคมในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการศึกษาในประเด็นบทบาทเรื่องเล่าตำนานในหน้าที่อื่นๆ ด้วย เพื่อเป็นการขยายความสำคัญของตำนานที่มีส่วนเกี่ยวข้องและอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์ผลิตภัณฑ์ชุมชน รวมทั้งบทบาทของตำนานเรื่องเล่าสู่การประกาศเป็นพื้นที่ทางสิ่งแวดล้อมของโลก
2. ประเด็นการกำหนดกรอบพื้นที่การศึกษาที่เน้นการศึกษาเฉพาะกลุ่ม หรือชุมชนที่มีพื้นที่ไม่กว้างเกินไปจะทำให้การศึกษาเกิดประสิทธิภาพในการศึกษาอย่างแท้จริงและสามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหาชุมชน และการพัฒนางานวิจัยให้ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ในการสร้างสรรค์ผลิตภัณฑ์ของชุมชน สร้างอัตลักษณ์ที่เด่นชัดให้แก่ชุมชนได้อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น
3. การศึกษาเกี่ยวกับตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ในประเด็นการใช้ตำนานเพื่อการสร้างพื้นที่พิเศษยังคงมีประเด็นที่น่าสนใจสำหรับการศึกษาต่อยอดอีกหลากหลาย อาทิ ตำนานกับการสร้างมูลค่าผลิตภัณฑ์ชุมชน หรือตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ อันจะส่งผลให้เห็นตัวตน และสามารถพัฒนาทุ่งกุลาให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นได้ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ และจิตวิญญาณควบคู่กับการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาท้องถิ่น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2552). พระราชบัญญัติ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 พร้อมด้วยกฎหมายที่เกี่ยวข้อง. กรุงเทพฯ: สยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์.
- กรรณิการ์ พรหมเสาร์. (2536). พุทธศาสนากับการเยียวาธรรมชาติ. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่น. ก่อแก้ว วีระประจักษ์. (2550). จารึกดอนชุมเงิน. ร้อยเอ็ด: กรมศิลปากร.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, คณิศร เต็งรัง, ราตรี ปันแก้ว และวรัญญา เพ็ชรคง. (2545). วิถีชุมชนคู่มือการเรียนรู้ที่ทำงานชุมชนง่ายได้ผลและสนุก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ดีไซร์จำกัด.
- ขนิษฐา จิตชินะกุล. (2545). คติชนวิทยา. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ขาว สมอาสา. (2543). การต่อรองเชิงอำนาจเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวชุมชนบ่อพันขัน. วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโทคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- . (2552). เส้นทางสายปลาแดก บ่อพันขัน. ร้อยเอ็ด: มุลนิธิบ่อพันขันรัตนโสภณ.
- คำพูน บุญทวี. (2543). ผจญภัยทุ่งกุลาร้องไห้. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ไพบีชัย.
- จันนิภา ดวงวิไล. (2556). ดำเนินพระพุทธรูปในชุมชนชายแดนไทย – ลาว : การสื่อความหมายทางวัฒนธรรมและบทบาทการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม. วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. (2542). ดำเนินในกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาว : ความสัมพันธ์ระหว่างตำนานกับบริบททางสังคม. ใน คติชนกับคนไทย-ไท : รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม. กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. หน้า 30-35.
- เจริญ เพียรเจริญ. (2535). โครงการพัฒนาทรัพยากรธรณี (Mineral Resource Development Project), ใน เอกสาร 100 ปกรมทรัพยากรธรณี: กรมทรัพยากรธรณี กระทรวงอุตสาหกรรม. หน้า 105-109. กรุงเทพฯ: กระทรวงอุตสาหกรรม.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. (2527). ผีเจ้านาย. กรุงเทพฯ: พายัพ ออฟเซต พรินท์.
- ชำนาญ ศรีชัย และบรรลพ ทองใจ. (2556). ภูพระโกนา. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอสถ. (2543). วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจความรู้ความจริงเอกลักษณ์และความเป็นอื่น = Development Discourse Power Knowledge Truth Identity and Otherness. กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรามหาวิทยาลัยเกริก.
- . (2549). วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ความจริง เอกลักษณ์ และความเป็นอื่น. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรามหาวิทยาลัยเกริก.
- ดารินทร์ ประดิษฐ์ทัศน์. (2559). เอกสารจากการสัมมนาทางวิชาการ “การวิจารณ์วรรณกรรมแนวนิเวศ (ecocriticism) : หลากแง่หลายมุมจากวรรณกรรมไทยและวรรณกรรมต่างประเทศ. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพมหานคร.
- ดิเชล พลอาสา. (2545). ทุ่งกุลาร้องไห้กับกุ๊กกาสิงห์เอกสาร 80 ปีโรงเรียนบ้านกุ๊กกาสิงห์. ร้อยเอ็ด: โรงเรียนบ้านกุ๊กกาสิงห์.

- เดช ภูสองชั้น. (ม.ป.ป.). *คนทุ่งกุลารั้วไธสง*. ร้อยเอ็ด: หันใจการพิมพ์.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2549). *ท้องถิ่นอีสานกับการท่องเที่ยว*. มหาสารคาม: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ไทยรัฐออนไลน์. (2557). *ตำนานช้างไทย สุสานช้างสุรินทร์*. [ออนไลน์] ได้จาก: www.thairath.co.th/content [สืบค้นเมื่อวันที่ 14 ตุลาคม 2557].
- ธนพงษ์ ลมอ่อน. (2554). *การสร้างพื้นที่ทางสังคมของชาวมุสลิมในอำเภอเวียงแก่น ภายใต้บริบทของการเป็นชายขอบ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2559). *แว่นวรรณคดี ทฤษฎีร่วมสมัย = Contemporary literary theory*. ปทุมธานี: นาค.
- ธาดา สุทธิธรรม. (2544). *ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. ขอนแก่น: พิมพ์วัฒนา.
- ธิดา สารระยา. (2537). *รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. ใน รวมบทความจากวารสารเมืองโบราณ ปี พ.ศ. 2519-2534*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- . (2529). *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- เจียรชาย อักษรดิษฐ์. (2550). *ตำนานพระเจ้าเลียบโลก : การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมล้านนา เอกสารสรุปผลงานวิจัยโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน*. *วารสารไทยคดีศึกษา*, 4(1), 16-31.
- นรนิติ เศรษฐบุตร และคณะ. (2550). *ร่างรัฐธรรมนูญ แห่งราชอาณาจักรไทย : ฉบับลงประชามติ*. กรุงเทพฯ: สภาร่างรัฐธรรมนูญ.
- นฤพนธ์ ตัววิเศษ, พิเชฐ สายพันธ์ และสมรักษ์ ชัยสิงห์. (2558). *ชาติพันธุ์ได้อ่านาจ: เสียงแห่งชาติพันธุ์ในโลกเสรีนิยมใหม่*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). *พื้นที่ในคติไทย. ใน ผ้าขาวม้า, ผ้าจีน, กางเกงในและ ฯลฯ*. หน้า 130-149. กรุงเทพฯ: มติชน.
- นิภาวดี ทะไกรราช. (2544). *การศึกษานิเวศวัฒนธรรม : ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านโคกกลาง หมู่ที่ 5 ตำบลแคน อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดมหาสารคาม*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาชนบทศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- เนียม จันทร์สระคู และสุทัศน์ กองทรัพย์. (2546). *ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้*. *วารสาร จ. จอมสุรินทร์*, 2(9), 32-33, ธันวาคม 2545- มกราคม 2546.
- บุญขร แก้วส่อง. (2545). *การจัดการและการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: อักษราพัฒนา.
- บุญทัน กมล และคณะ. (2552). *ศึกษาดำเนินการเพื่อเสริมสร้างและพลังความเชื่อที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเพื่อค้นหาแนวทางการพัฒนาชุมชนหัวเมืองเตาที่ยั่งยืนบ้านเมืองเตา อำเภอยะผิงบุรีรัมย์ จังหวัดมหาสารคาม*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น.
- บุญยงค์ เกศเทศ. (2542). *สถาบันป่าดอนปู่ตาและบทบาทพฤติกรรมของเผ่าเจ้าในชุมชนอีสาน*. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม*, 17(2), 1-15.

- ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2542). *การวิเคราะห์ตำนานสุริยคราสและจันทรคราสของชนชาติไท*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2543). การใช้ตำนานในการจัดกลุ่มคนไท-ไทย. *วารสารภาษาและวรรณคดีไทย*, 17, 203-226.
- _____. (2547). *ตำนานและพิธีการบูชาผีเมือง : การสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ของไทยพวนและผู้ไทยในประเทศไทย. ความเป็นไทย/ความเป็นไท*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- _____. (2549 ก). เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับปฏิบัติการสร้าง ความหมายว่าด้วยสิทธิชุมชน. *วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง (Journal of Mekong Societies)*, 3(10), 162-167.
- _____. (2549 ข). *เอกสารประกอบการสอนวิชา 0106444 คติชนวิทยา*. มหาสารคาม: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- _____. (2550). *กาลครั้งหนึ่ง : ว่าด้วยตำนานกับวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2554). *ตำนานพระพุทธรูปล้านนาพลังปัญญาทางความเชื่อและความสัมพันธ์กับท้องถิ่น*. เชียงใหม่: แม็กซ์พรินติ้ง (สำนักมรดกล้านนา).
- _____. (2557). ดงภูดิน: เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับปฏิบัติการสร้างความหมายว่าด้วยสิทธิชุมชน. *วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง*, 10(3), 167-192.
- ปรมินท์ จารุวรรณ. (2547). *ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2549). *ความขัดแย้งกับการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประเมศวร์ พรหมบุตร. (2534). *การศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ : กรณีศึกษา อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดบุรีรัมย์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาการวางแผนภาคและเมืองมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประคอง นิมนานเหมินท์ และสุกัญญา สุฉฉายา. (2545). *วัฒนธรรมข้าวของชนชาติไท: ภาพสะท้อนจากตำนาน นิทาน เพลง*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประคอง นิมนานเหมินท์. (2542). พญาเจือง: วีรบุรุษในตำนานของชนชาติไทย. ใน *คติชนกับคนไทย-ไท : รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม*. หน้า 1-12. กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2543). *นิทานพื้นบ้านศึกษา*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประจวบ จันทรหมื่น. (2550). *การบูรณาการคติความเชื่อเพื่อการดูแลลูกหลาน*. รายงานการวิจัย. ศรีสะเกษ: มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ.
- ประจิต หาสนาม และวิไล ศรีภา. (2556). *ตำนานท้าวเชียงผู้ครองทุ่ง เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ*. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- ประดิษฐ์ สิลำบุตร. (2554). *เรื่อง เยอศรีสะเกษ: อดีต ปัจจุบัน และอนาคต*. ศูนย์ศรีสะเกษศึกษา: มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ.
- ประเวศ วะสี. (2547). *การบริหารจัดการภาครัฐแนวใหม่*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ประสงค์ โสมรัตนานนท์. (2546). *สภัญญ์เพลงขับแห่งจริยธรรม กลุ่มชาติพันธุ์ลาว กุยและเขมร จังหวัดสุรินทร์*. รายงานการวิจัย. สุรินทร์: สถาบันราชภัฏสุรินทร์.
- ประสพสุข ฤทธิเดช. (2550). *การปรับตัวของชุมชนชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้*. วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโทศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์. (2537). ความหลากหลายทางชีวภาพของป่าบุ่ง ป่าทาม. *จุลสารดอกดักบัว*, 7(3), 84-85.
- ปริตรดา เณนิมเฒ่า กอนันตกุล (2536). *ภาษาของจิตรกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์. (2529). *มานุษยวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เผด็จ กาญจนกุล. (2528). *การบรรยายเรื่องโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ พ.ศ. 2528 – 2529*. รอยเอ็ด: ศูนย์พัฒนาที่ดินรอยเอ็ด โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้.
- พจนา วลัย. (2556). Alienation: การสร้างสภาวะแปลกแยกโดยระบบทุนนิยม. *หนังสือพิมพ์ประชาไท*, ฉบับวันที่ 27, กุมภาพันธ์ 2556.
- พยุพ นนทวิศรุต. (2555). *ตำนานผีเจ้านาย : พลวัตของเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับการสร้างพื้นที่ทางสังคมในชุมชนชายแดนไทย-ลาว*. วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- พรพิไล เลิศวิชา. (2550). เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน. *วารสารไทยคดีศึกษา*, 4(1), 50-77.
- พระอุดมเวทย์. (2559). *ประวัติวัดพระบาทพนมดิน*. [ออนไลน์] ได้จาก: www.web-pra.com/Amulet [สืบค้นเมื่อวันที่ 31 ตุลาคม 2559].
- พิชญณี เจริญศิริ. (2542). *การศึกษาวรรณกรรมนิทานไทยตามทฤษฎีโครงสร้างนิทานของวลาดิมีร์ พอพอฟ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิเชฐ สายพันธ์. (2542). น้ำเต้าปูง : วรณกรรมปรัมปรากับการศึกษาเชิงโครงสร้าง. ใน *สังคมและวัฒนธรรมประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- พีรัช ลิขิตสมบุญ. (2552). *สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ : ภาพสลักสัตว์มงคลขอบสระแก้ว เพื่อให้เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของพราหมณ์และพุทธ*. *วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 17(27), 101-115.
- ไพจิตร วสันตเสนานนท์. (2550). *การจัดการขยะมูลฝอยในชุมชนบ้านเมืองบัวอย่างมีส่วนร่วมของชุมชน ตำบลเมืองบัว อำเภอกะหรัง จังหวัดร้อยเอ็ด*. การวิจัยพัฒนา. กรุงเทพฯ: กรมการปกครอง.
- ไพฑูรย์ มีกุล. (2542). กว : “ชาติพันธุ์”. ใน *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน (เล่ม 1) มุลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: ธนาคารไทยพาณิชย์ กรุงเทพมหานคร.
- ไพโรจน์ ไชยเมืองชื่น. (2543). ความหมายของพื้นที่ในลัทธิพิธีทรงเจ้าเข้าผีเมืองลำปาง. ใน *ลำปางในมิติวัฒนธรรม*. หน้า 35-59. ลำปาง: สำนักศิลปวัฒนธรรมสถาบันราชภัฏลำปาง.
- ภราดร ศักดา. (2557). จากทุ่งกุลาร้องไห้ สู่มืองสาเกตุนคร. ใน *สยามรัฐรายลับดาหวิจรรย์*. ฉบับเดือนเมษายน, หน้า 50-51.

- กัณณั โขติกันตะ. (2531). *นิยายปรัมปราเรื่องแฉก : วิเคราะห์ความเชื่อตามพงศาวดารล้านช้าง*.
 วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ภูริทัต ไชยเศรษฐ์. (2547). *ชุมชนป้อมพระกาฬ : การสร้างและต่อรองความหมายในพื้นที่ทางสังคม*.
 วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาชุมชน มหาวิทยาลัย
 ธรรมศาสตร์.
- มณีนัย ทองอยู่. (2546). *การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาอีสาน: กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง*.
 กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์
- มานิตย์ นวลละอ. (2540). *การเมืองไทยยุคสัญลักษณ์รัฐไทย*. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองรัตนพันธุ์.
- มานิตย์ ไศกค้อ. (2554). *ตำนานปลาบึก : พหุลักษณะและความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์*. วิทยานิพนธ์
 ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. (2542 ก). *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 5*. กรุงเทพฯ:
 มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.
- . (2542 ข). *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 6*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรม
 วัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.
- ยศ สันตสมบัติ. (2540). *มนุษย์กับวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ฤทัย ใจจรงค์. (2532). *เรือนไทย*. ใน *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 13*. กรุงเทพฯ:
 โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 13.
- . (2540). *เรือนไทยเดิม*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สุวีพัฒน์.
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2544). *ตำนานและพิธีกรรมคุณปู่ศรีราช : ภาพสะท้อนบูรณาการทางสังคม
 วัฒนธรรมที่บ้านยี่สาร*. วิทยานิพนธ์ปริญญามนุษยวิทยามหาบัณฑิต สาขาวิชา
 มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วาสนา ละอองปลิว. (2546). *ความเป็นชายขอบและการสร้างพื้นที่ทางสังคมของคนพลัดถิ่น :
 กรณีศึกษาชาวदारะฮ์ในอำเภอเชียงดาว*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
 สาขาวิชาการพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วิจิตร ว่องวาริทิพย์. (2549). *การจารึกความทรงจำของท้องถิ่น: สิ่งที่ปรากฏในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์*.
วารสารไทยคดีศึกษา, 4(1), 84-131.
- วิจิตรนาวี นามสะพรั่ง. (2543). *ศึกษาเปรียบเทียบนิทานพื้นบ้านลาว เขมรและกวย ศึกษากรณี :
 บ้านศรีษะแตร อำเภอพุทไธสง บ้านประโคนชัย อำเภอประโคนชัยและบ้านหนองบัว
 เจ้าป่า อำเภอสะตึก จังหวัดบุรีรัมย์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
 สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- วิเชียร มีบุญ. (2544). *พิธีกรรมจับปลาบึกในลุ่มน้ำโขง บ้านหาดไคร้ ตำบลเวียง อำเภอเชียงของ
 จังหวัดเชียงราย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา
 มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- วีระ สุดสังข์. (2554). *เอกสารประกอบการเสวนาประวัติศาสตร์ราชินี*. ศรีสะเกษ: กลุ่มศึกษา
 ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลุ่มน้ำมูล (ราชินี).
- วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง. (2556). *อีสานบ้านเฮา*. กรุงเทพฯ: สารคดี.

- วุฒินันท์ แทนนิล. (2549). การสร้างพื้นที่ทางสังคมเพื่อหลักหนีความเป็นชายขอบของคนพลัดถิ่นชุมชน
กะเหรี่ยงพลัดถิ่นตำบลบ้านคา อำเภอบ้านคา จังหวัดราชบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญา
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการภาครัฐและภาคเอกชน มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2533). *อีสานแห่งอารยธรรม*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2533.
- _____. (2544). พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์
พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน).
- _____. (2550). มายาคติ. *บทบรรณาธิการวารสารเมืองโบราณ*, 33(1), 7-10.
- _____. (2551). ความหมายของภูมิวัฒนธรรมการศึกษาจากภายในและสำนึกของท้องถิ่น.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์.
- _____. (2559). วัฒนธรรมทุ่งกุลารักบานตาม. *มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์*, 12 พฤษภาคม
- ศิริพร ฐิตะฐาน. (2531). สังข์ทอง: ความแตกต่างในการตีความโดยบุคคลต่างสถานภาพในครอบครัว.
วารสารธรรมศาสตร์, 16, 109-144.
- _____. (2534). รามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่นไทย: การปรับเปลี่ยนและการดำรงอยู่ในชีวิตวัฒนธรรม
ท้องถิ่นไทย. ใน *รามเกียรติ์ในศิลปะและวัฒนธรรมไทย*. หน้า 49-65. กรุงเทพฯ:
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- _____. (2536). การปรับเปลี่ยนนิทานพื้นบ้านไทยเมื่อผ่านสื่อโทรทัศน์: กรณีศึกษา
เปรียบเทียบละครจักรๆ วงศ์ๆ ช่อง 3 และช่อง 7 2535-2536. รายงานการวิจัย. กรุงเทพฯ:
ภาควิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริพร ณ ถลาง. (2530). ละครนิทานจักรๆ วงศ์ๆ ในโทรทัศน์: กระจุกสะท้อนความสับสนและความ
ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย. *วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช*, 6, 66-80.
- _____. (2538). เจ้าพารา-ปู่ขวัญข้าว: พุทธกับผีในระบบความเชื่อและศาสนาของคนไทเมืองขอนแก่น
ใน คนไทใต้คง: ไทใหญ่ในยูนนาน. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2539 ก). การวิเคราะห์ตำนานสร้างโลกของคนไท. รายงานการวิจัย. กรุงเทพฯ:
ภาควิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2539 ข). ตำนานข้าวในความเชื่อของชนชาติไท. บทความเสนอในการสัมมนาเรื่อง
“ชนชาติไทกับวัฒนธรรมข้าว”. หน้า 1-12. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.
- _____. (2540). การวิเคราะห์ตำนานการสร้างโลกของคนไท. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัย.
- _____. (2541). โครงการประเมินสถานภาพนักศึกษา: คติชาวบ้านและวรรณกรรม. กรุงเทพฯ:
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2540-2541.
- _____. (2542 ก). ตำนานสร้างโลกของชนชาติไท: ตัวอย่างการศึกษาวัฒนธรรมจากตำนาน.
ใน *คติชนกับคนไทย-ไท: รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม*.
เอกสารชุดคติชนวิทยา ลำดับที่ 1. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2542 ข). ชาดกพื้นบ้านในการรับรู้ของชนชาติไทย. *วารสารภาษาและวรรณคดีไทย*, 16
(ธันวาคม).
- _____. (2552). *ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน – นิทานพื้นบ้าน*.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ศิริพร ณ ถลาง. (2542). *คติชนกับคนไทย-ไท : รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2548). *ทฤษฎีคติชนวิทยา : วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน*. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริพร ณ ถลาง และสุกัญญา สุธงษา. (2545). *การสร้างสรรคคติชนสมัยใหม่ในบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: ศูนย์คติชนวิทยา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์. (2551). *หลวงพระบางเมืองมรดกโลก : พื้นที่พิธีกรรมและการต่อรองเชิงอัตลักษณ์ในกระแสโลกาภิวัตน์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโทศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ศุภชัย นวการพิศุทธิ. (2548). *การปฏิบัติการโบราณคดีโนนชั้นหมาก ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด*. ร้อยเอ็ด: สำนักงานศิลปากรที่ 10.
- สงวน บุญเจริญ. (2536). *ประวัติอำเภอสุวรรณภูมิ*. มหาสารคาม: อภิชาติการพิมพ์.
- สนธยา พลศรี. (2550). *เครือข่ายการเรียนรู้ในงานพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- สมทรง บุรุษพัฒน์. (2538). กำเนิดของคำว่าลาว . *สารภาษาและวัฒนธรรม: เพื่อนบ้าน-ถิ่นไทย*, 1(2), 8 – 10.
- สมศรี ศิริขวัญชัย. (2541). *การวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาวัฒนธรรมเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ : กรณีศึกษาชุมชนมอญเกาะเกร็ด จังหวัดนนทบุรี*. วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สมักร จันทะเรือง. (ม.ป.ป.). *แนะนำร้อยเอ็ด*. มหาสารคาม: ศูนย์เอกสารอีสานสิรินธร มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- สะอาด ชันอาสา. (2531). *การอพยพย้ายถิ่นเข้าสู่ทุ่งกุลาร้องไห้ ระหว่างปี พ.ศ. 2512-2529 : ศึกษากรณีบ้านสระโพนทองตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- สำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2546). *กรอบแนวคิดทางทฤษฎีของเศรษฐกิจพอเพียง*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด. (2525). *เมืองโบราณบ่อพินัน*. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- สำนักงานสถิติจังหวัดร้อยเอ็ด. (2557). *รายงานวิเคราะห์สถานการณ์การจัดทำข้อมูลเชิงพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ดแผนพัฒนาจังหวัดร้อยเอ็ด ปี พ.ศ. 2557-2560*. ร้อยเอ็ด: สำนักงานสถิติจังหวัดร้อยเอ็ด.
- สายป่าน บุริวรรณชนะ. (2552). *ตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลาง: ความสมานฉันท์ในความหลากหลาย*. พิมพ์ลักษณ์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สินทรัพย์ ยืนยาว. (2555). *ตำนานปราสาทหิน : ความหมายและการสร้างอุดมการณ์ทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่อีสานใต้*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- สุกัญญา เบาเนต. (2546). *วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้*. ทุ่งกุลลา อาณาจักรเกลือ 2500 ปี จากยุคแรกเริ่มล้ำหลัง ถึงยุคมั่งคั่งข้าวหอม. *วารสารเมืองโบราณ*, 29(2), 207-243.

- สุกัญญา สุจนายา. (2542). พระร่วง: วีรบุรุษในประวัติศาสตร์และวีรบุรุษทางวัฒนธรรม. *วารสารภาษาและวรรณคดีไทย*, 16, 212-216.
- _____. (2543). *คติชนในภาพเชิงบานหน้าต่างพระอุโบสถวัดพระเชตุพน*. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุจิตต์ลักษณ์ ดิมตุง. (2543). *ชื่อหมู่บ้านในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย: กาญจนบุรี นครปฐม ประจวบคีรีขันธ์ เพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร*. นครปฐม: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2530). *เจ๊กปนลาว*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- _____. (2546). ฟุ่กุลา 2,500 ปีมาแล้วแห่งอารยธรรมสุวรรณภูมิ ใน *อาเซียน: หนังสือฟุ่กุลา “อาณาจักรเกลือ” 2,500 ปี*. หน้า 13-26. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- _____. (2558). *ร้อยเอ็ดมาจากไหน. ในหนังสือ ถิ่นพระราชทาน วัดบึงพระลานชัย พระอารามหลวงตำบลในเมือง อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด*. พิมพ์ครั้งที่ 3. ร้อยเอ็ด: ธนาคารกรุงเทพ จำกัด (มหาชน).
- สุทัศน์ กองทรัพย์. (2536). *ความสำคัญของหัวเมืองคูขันธ์ สังฆะ และสุรินทร์ พ.ศ. 2302-2450*. ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.
- สุทัศน์พงษ์ กุลบุตร. (2536). *ประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับพระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- สุเทพ สุนทรเสถียร (2548). *ชาติพันธุ์สัมพันธ์*. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. (2523). *รายงานการวิจัยพุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออกสมัยกรุงศรีอยุธยา*. สงขลา: มงคลการพิมพ์.
- _____. (2546). *เปิดกบุดชาวสาวผู้หลกภาคใต้มองผ่านวรรณกรรมเรื่อง พระปรมัตถ์คำภาพย์*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สุนทรธรรมประยูทธ (เจ้าคุณ). (2524). *ตำนานเมืองร้อยเอ็ด นิยายเรื่องฟุ่กุลาร้องไห้ และนิทานท้าวศรีโคตรบองผู้เรืองฤทธิ์*. กรุงเทพฯ: วรุณการพิมพ์.
- สุพจน์ หินกอง. (2546). *ภูคั่นธนาม ฟุ่กุลาร้องไห้ -ความเป็นอยู่และประเพณี*. *วารสารศิลปวัฒนธรรม*, 24(4), 110-119.
- สุมาลี ทองหนา. (ม.ป.ป.). *รายงานการพัฒนาหมู่บ้านหญ้าหนอง (VDR) หมู่ที่ 8 ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด*. รายงานการวิจัย. ร้อยเอ็ด: ม.ป.ป.
- สมิตร์ ปิติพัฒน์. (2546). *การศึกษาชนชาติไทในสาธารณรัฐประชาชนจีน : ประเด็นทางวัฒนธรรมกับบทพฤษฏีถิ่นกำเนิดไทย*. *วารสารไทยคดีศึกษา*, 3(1), 1-60.
- สุริยา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิตติอาษา. (2547). *ว่าวไทยว่าวฟ้า : ว่าวกับจินตนาการเรื่องพื้นที่ทางอากาศของผู้ชายในวัฒนธรรมไทย*. นครราชสีมา: มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.
- สุวรรณภา เกรียงไกรเพ็ชร. (2542). *พูเฮย-เขี้ยวหมุย : ตำนานกำเนิดมนุษย์ของชาวเย้า. ใน คติชนกับคนไทย-ไท : รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. (2533). *นิทานพื้นบ้านเปรียบเทียบ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์รามคำแหง.
- _____. (2540). *นิทานพื้นบ้านเปรียบเทียบ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ห้างหุ้นส่วนจำกัด พรอนันต์ก่อสร้าง. (2548). *การขุดค้นแหล่งโบราณคดีวัดเกาะพันชั้นรัตนโสภณ ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี และเนินพระธาตุพันชั้น ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด*. ร้อยเอ็ด: สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- อภิญญา เฟื่องฟูสกุล. (2546). *การทบทวนทฤษฎี และกรอบแนวคิด*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- อภิลักษณ์ เกษมผลกุล. (2552). *ตำนานพระศรีอารียในสังคมไทย : การสร้างสรรค์และบทบาท*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อภิศักดิ์ โสมอินทร์. (2538). *ทุ่งกุลารุท*. เอกสารอ่านประกอบวิชาโลกทัศน์อีสาน. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.
- อมรา พงศาพิชญ์. (2537). *วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อมรา พงศาพิชญ์. (2549). *ความหลากหลายทางวัฒนธรรม (กระบวนการทัศน์และบทบาทในประชาสังคม* พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อมฤต หมวดทอง. (2548). *นิเวศวัฒนธรรมซึ่งสัมพันธ์กับภูมิทัศน์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในชุมชนริมคลองรางจระเข้ อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อมาวสี เถียรถาวร. (2532). *เจ้าพ่อศรีนครเตา : บทบาทและความสำคัญของการถือผีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กรณีศึกษาบ้านเมืองเตา ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อัจฉรา รักยุติธรรม. (2554). *การพัฒนาทางเลือกกระแสหลัก. วารสารสังคมวิทยา มานุษยวิทยา*, 30(2), 13-43.
- อนันท์ กาญจนพันธุ์. (2543). *ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิธีคิด: รวมบทความทางประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- อารีย์รัตน์ โนนสุวรรณ. (2555). *ตำนานวีระบุรุษลาวกับการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม*. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- _____. (2557). *ตำนานวีระบุรุษลาว : การสร้างสำนักของอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม*. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี*, 5(1), มกราคม – มิถุนายน.
- อำคา แสงงาม. (2553). *การศึกษาศักยภาพทรัพยากรและการจัดการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมโดยชุมชนเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้*. วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- _____. (2558). *สู่กาสิงห์การท่องเที่ยวบนฐานวิถีชุมชน*. กาฬสินธุ์: ประสานการพิมพ์.
- อุจจัย พาลุกาภิรักษ์ (พระครู). (ม.ป.ป.). *นิทานตำนาน เรื่องท้าวคันธนาม*. ร้อยเอ็ด: ม.ป.พ.

- เอกศักดิ์ เนตรวิเชียร. (2549). *การศึกษากระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ (ไทใหญ่, ปกาเกอญอ, ม้ง) : กรณีศึกษาทางสถานีวิทยาชุมชน เอฟเอ็ม 99 เมกะเฮิร์ตซ์ จังหวัดเชียงใหม่*. การค้นคว้าแบบอิสระศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสื่อศิลปะและการออกแบบสื่อ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Appadurai, Arjun. (1990). Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. In Mike Featherstone (Ed.). *Theory, Culture and Society*, 7, 295-310.
- Bowie Katherine A. (1992). Unraveling the Myth of the Subsistence Economy: Textile Production in Nineteenth –Century Northern Thailand. *The Journal of Asian Studies*, 51(4), 797-823.
- Durkheim. (1917). *The Elementary forms of the Religious life, a Study in Religious Sociology*. G. Allen & Unwin. New York: Macmillan. London.
- Lefebvre Henri. (2004). *Critical of Everyday Life Volume 2: Foundations for a Sociology of the Everyday*. London: Verso.
- Michel Foucault. (1986). *Of Other Spaces*. Source: Diacritics, 1986.
- Mitchell, W.J.T. (1994). *Landscape and Power*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Pieterse, Jan Nederveen. (1998). My Paradigm or Yours? Alternative Development, Post Development, Reflexive Development. *Development and Change*, 29(2), 59-65.
- Sorensen, R. Birgitte. (1997). The Experience of Displacement: Reconstructing Place and Identities in Sri Lanka. In Karen Fog Olwig and Kirsten Hastrup. *Siting Culture: The Shifting Anthropological Object*. London and New York: Routledge.
- Thompson, Stith. (1977). *The Folktale*. USA.: University of California Press.
- Tresidder, R. (1999). Tourism and Sacred Landscapes. In Crouch, D. (Ed). *Leisure/Tourism Geographies: Practices and Geographical Knowledge (Critical Geographies)*. Routledge.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
รายนามผู้ให้สัมภาษณ์

รายนามผู้ให้สัมภาษณ์

- กิ่งแก้ว ชนแข็ง. (พฤษภาคม 2558). *สัมภาษณ์*. หมอลำ. ที่สำนักงานหมอลำวีระศักดิ์ ชนแข็ง
อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม.
- ขาว สมอาษา. (พฤษภาคม 2558). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัด
ร้อยเอ็ด.
- จรรณู คำสงค์. (มิถุนายน 2558). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านม่วงหวาน ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี
จังหวัดร้อยเอ็ด.
- จวน ชมแก้ว. (มิถุนายน 2558). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านม่วงหวาน ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี
จังหวัดร้อยเอ็ด.
- จันดี โคตรสุวรรณ. (พฤษภาคม 2558). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านหนองเม็ก ตำบลจำปาขัน อำเภอ
สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.
- ชาติรี คำแสนทึบ. (ตุลาคม 2559). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านเลขที่ 35 ตำบลหินลาด
อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์.
- ดวน สมทุม. (เมษายน 2559). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านเลขที่ 67 หมู่ 9 บ้านคันธนาม ตำบลยางคำ
อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด.
- เดช ภูสองชั้น. (พฤษภาคม 2558). *สัมภาษณ์*. กำนัน. ที่บ้านตาหยวก ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ
จังหวัดร้อยเอ็ด.
- ถนิม แคนดี. (ตุลาคม 2559). *สัมภาษณ์*. ประชาชนชาวบ้าน. บ้านหนองกก ตำบลเมืองเสือ อำเภอพยัคฆ
ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม เมื่อเดือนตุลาคม 2559.
- ทอง สอนงาม. (มิถุนายน 2558). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์
อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด.
- บัว เทพคูบอน. (เมษายน 2558). *สัมภาษณ์*. ประชาชนชาวบ้าน. ที่บ้านเลขที่ 31 หมู่ 4 ตำบลไพรขลา
อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์.
- บุญจัน ชูชีพ. (เมษายน 2558). *สัมภาษณ์*. หมอลำ. ที่บ้านเลขที่ 24 หมู่ 8 ตำบลกู่สวนแตง อำเภอบ้าน
ใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์.
- บุญชู พงษ์จันโอ. (มิถุนายน 2559). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านเลขที่ 52 บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอ
ราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ.
- พระครูวิบูลย์ เจริญนุรักษ์. (มิถุนายน 2558). *สัมภาษณ์*. พระ. ที่วัดพระธาตุตาแฉ่ง ตำบลจำปาขัน
อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.
- พระมหาสมเกียรติ สุทธิจิตโต. (เมษายน 2559). *สัมภาษณ์*. พระอธิการ. ที่วัดบ้านหนองกก-หนองยาว
ตำบลเมืองเสือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม.
- พระอุดมเวทย์. (ตุลาคม 2559). *สัมภาษณ์*. พระ. วัดพุทธบาทพนมดิน บ้านเหล่าอ้อย ตำบลท่าตูม
จังหวัดสุรินทร์.
- พรหมา สอนวิชา. (กรกฎาคม 2559). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านเลขที่ 81 หมู่ 12 บ้านม่วงหวาน
ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด.

- มี ไผ่ดง. (ตุลาคม 2559). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านหนองฮี หมู่ 15 ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม.
- สงบ ดาวดวงใหม่. (สิงหาคม 2558). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่ตำบลหนองบ่อ อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม.
- สนั่น พงษ์อินทร์วงศ์. (ตุลาคม 2559). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านเลขที่ 40 บ้านสระแคน ตำบลราษฎร์พัฒนา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม.
- เหลา โคตรสุวรรณ. (พฤษภาคม 2557). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านหนองเม็ก ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.
- อำคา แสงงาม. (มิถุนายน 2558). *สัมภาษณ์*. ครู. ที่บ้านเลขที่ 79 บ้านหนองเมืองแสน ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด.
- เฮ้า สร้อยทอง. (ตุลาคม 2558). *สัมภาษณ์*. ราษฎร. ที่บ้านเลขที่ 53 หมู่ 17 ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

ภาคผนวก ข
กลอนลำตำนานทุ่งกุลาร้องไห้

กลอนลำตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้

1. กลอนลำทางสั้นเรื่อง ศรีนครเตา

โดยหมอลำ สนั่น พงษ์จันโอ

ฟังประวัติเล่าว่าประวัติเก่านครเตา
มีลูกชายไขว้ 7 คนประวัติว่า
ท้าวจันทร์ทองสร้อย ท้าวน้อยบุญชู
ยังชุมหัวเมืองเตาไล่ไปสมัยนั้น
ชุดเป็นคู่คี่หนึ่งซึ่งควมทุ่งเตา
เตาคือเตาดีเหล็กหล่อทางเล็กกล้า
บ่อนไปฟันแต่ก็สตีกันแน่นคง
จึงเป็นดงแสนต่อต่อมาเฮฮู้
เห็นแต่เตาลัดขึ้นเป็นยังชู้วัน
อยากได้อรพินนางผู้ดีงามย้อย
บัดนี้ตอนได้ดุ่มปะหลานได้จ้งได้
เอ็ดเมืองเสีย เมืองเกีย เมืองลิง เมืองแล้ง หนองแขว
ตั้งแต่ก่กแต่เค้าขึ้นส่วยสารคาม
ศรีคอนเตาเขาจะเอ็น เมืองเตาเขาจะว่า
ชุดเป็นคู่คี่หนึ่งสี่เหลี่ยมเป็นสระ
คนจ้งพากันเอ็นว่าป่าหลานข้างท่ง
เผ่านี้อะเลยฮอดบ้านใหญ่กระทะดอนหมี
ตกกะเทินไปพุ้นนี้กะถึงบ้านกู
พุทไธสงท่งนั้นมาส่งหลานกลับ
แล้วฮ่านี่สารคามมาตั้งฟังดูทีแรก
เมืองท่าตูม เมืองแล้ง หนองแขว เมืองซิด

บ้านเมืองเตาพญาศรีต่อมาถึงพี
มีท้าวท่าสานนอน ท้าวคอนสวรรค์
มีท้าวหุสามแ่ง มีท้าวแย้มมูลมั่ง
พญาศรีมาตั้ง เมืองเตาก่อนหมู่
คุยเผ่าเต่าว่านั่นเป็นบ่อนคือถนน
หล่อเข้าไปฟันไม้ในดงแต่คราวก่อน
ฟันมือนั้นมือนี่ลัมท้าวแสนต่อ
ก่อนนไปอยู่บ่อนคูนาท้าวเตา
ถนนนั้นลัดใส่เมืองปะหลาน
ชื่อพญาคำสร้อยศรีคอนเตาคิดก่อน
ศรีคอนเตาท่านกะได้บอกให้ลูกทั้ง 7
เมืองเกษ เขตภูเขแบ่งปันปันไว้แม่นเตา
ถามเบ้งเด้อล่งเด้อท้าวเตามาทางนี้
บ่อนจุดหมายแต่ก็จ้งมาสร้างกันบึง
บ้านป่าหลานเมืองลิงแ่งเสียมจนล้ำ
นี้หละดงบ่อนบ้านยายเผ่าสั่งหลาน
มาฮอดสิคอนเตาจ้งเล่าเขาเขาเอ็น
จ้งมาอยู่สืบสร้างทางบ้านกู่กาสิงห์
ตามน้องสาวตามเคยเรื่องราวตอนนี้
แตกจากเมืองยักย้ายมาขึ้นจักภูมิ
เหตุมันเป็นจ้งซิดจำไว้จ้อเอา

2. กลอนลำ ตำนานเจ้าพ่อศรีนครเตา

โดย คุณพ่อบุญจัน ชูชีพ (หมอลำบุญจัน เข้าเฝ้าอ่อน) 24 หมู่ 8 ตำบลกุสวณแตง
อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์

ฟังเอาเคื้อคนเฒ่าประวัติศรีนครเตา บางคนเอ็นท์้าวเต่า ศรีนครเตาแต่เค้านามเอ็นท์้าวสี่
น้องชายเพิ่นผู้นี้มีชื่อ ว่าเชียงลืออ๊อดตะป้อแสนปางบ่อนเดิมเนายัง เว้าแต่หลังเมืองนี้ประชาชนเป็นส่วย
ข้าก็ปนอยู่ด้วยภาษาเว้าต่างเฮา ตามได้อ่านต้นเค้าประวัติเกาเห็นคัก ตะวันออกเมืองนครจำปาสักอ่าน
เห็นเรียนได้ สมัย 2300 ฝนบ่อค่อยทยอยแสนแต่แล้งแห้งโง่ เจ็ดแปดปีแต่ได้ ฝนแล้งสิ้นประมาณ คนพา
กันแตก บ้านอพยพหลบหนีคนสำคัญคนดีว่ามีถึงห้า คนที่หนึ่ง ผู้ที่เป็นหัวหน้ามาอยู่จจะปะนึ่ง ชื่อว่า
อ้ายเชียงฆะ ทุกมือนี่เรียกว่าสังฆะ ให้จื่อจำเอาไว้ คนที่สองหัวหน้าพาคุมแม่นเชียงปุม จัดว่าเป็นคนดีได้
เล่าพาพลย้าย พวกกันกายมาเข้าเมืองเฮาถึงที่ มาอยู่บ้านเมืองที่เขตเมืองไทยพิน้องจำไว้ใส่ใจ คนที่สาม
บอกไว้หัวหน้าหมู่โดยตรงแม่นเชียงสงพาพลหลังมาบ่อมีนึ่ง บ้านเมืองสิงดอ์ท่านให้จำเอาเคื้อพ่อ คนที่สี่
นี่นอแม่นเชียงศรีลือเว้าคนเฒ่าจื่อเอาเฒ่าเชียงศรีนี่เพิ่นเว้าว่าพาหมู่มาหลาย บ้านแรกมาตั้งต่อ เอ็นท์ว่า
บ้านกุดหวาย มีพลหลายมาพักอยู่นานอนยังคนที่ห้าแม่นเชียงพันหัวหน้า นำพลย้ายดวนมาอยู่บ้าน
ลำดวน เขตเมืองไทยพิน้องเมืองบ้านหมู่เฮาหัวหน้าหมู่พิกันบุกบั่นเข้าซุดกันโพนถาง ดงสะตาวแตก
บ้างได้ทำฮั่วโชนา ท่งพลับพลาแม่นเชียงศรีผู้คุมภัก์เขียนไว้ ต่อมาไซซานเอ็นท์ว่าเชียงศรีท้าวเต่า เป็นจ้ง
ซี้ดอกเจ้าเขาเอ็นท์ในนาม เมืองสยามเฮานี้กรุงศรีได้เกิดเรื่อง มีช้างเผือกพระยาเมืองของหลวงเอกทัศน์
เจ้าได้ค้นดวนหนี แล่นมาทางแถวพื้ แดนอีสานบ้านส่วยกลางข้าง เผือกมันชวยถ้ามันแตกแยกม้างหรือ
ย้ายที่ไป เหตุทำนั้นทำให้ไทยเสียแคว้นแดนดินให้มอญผ่านพม่ารุกรานเสียกรุงศรีहांนั้น ไผกะฮู้ฮู้คน
พวกติดตามข้างต้นได้แก่สุรสีห์ กับพระยาจักรีผู้เป็นหัวหน้า ให้เสนาตามกันสามสิบคนคุมไพร่ ข้างมากิน
ข้าวโฮ่ องค์เชียงศรีจ้งจับข้างไล่หนี สามสิบคนเสนานี้ได้ตามไปถึงโฮ่ จ้งได้ไต่ถาม ว่าเห็นข้างเผือกแก้ว
วมาหนีมือก่อนไหม พวกส่วยตอบท่อนไห้ บ่อเห็นดอกกุญชรตอบว่าเห็นแต่พญาดอนขาวล่งมาเถิงหนี
พระจักรีก็เลยย้อนบ่อเข้าใจคำว่าดอน แล้วทำอั้งสะนอนลูกเชียงศรีจ้งซี้ถามข้อต่อคดี ไท่กุญชรลือจ้งซี้ละ
เจ้า ข้างดอนตัววันวาน พระญมารจักรีคิดดูกะเลยฮึม โตเฮานี้ซี้วพอบานของถิมมูลมั่งบ่อมีค่า เหลือแต่เป
นพระยา บ่อฮู้จักฮอดข้างตัวเจ้าดอนขาว เปรียบเทียบความแต่ก่อน เจ็กบ่อฮู้จักชาวลาวบ่อฮู้จักยี่
เปรียบเทียบกับแล้วจ้งซี้ เฮานี้กะดั่งกัน เผือกกับด่อนว่านั้นมันกะแม่นแนวเดียว ท่านพระยาจักรีจ้งได้ชวน
เชียงศรีเฮาจมากลมเกลียวผูกกันเป็นเพื่อน เชียงศรีเพิ่นว่าบ่อพอใจแหล่วแนวอายุพอกันคั่นบ่อผูก
เป็นเสี่ยว พระยาจักรีจ้งเกี่ยวถามสื้อว่าแม่นหยัง อ้ายเชียงศรีกะพอฮู้ว่าเพื่อนแม่นแนวใด เมียเชียงชัยแก
เคยลงไปไทยจึงได้มาจาเอือน เสี่ยวสหายเกลอเพื่อนอันเดียวกันนั้นละท่า มีแต่คนกล้า ๆ มาพ้อพบกััน
ว่าแล้วหัวสะบั้นบางคนซักสะอึกแอ พอแต่แปลภาษาฮู้กันดีแล้ว พระจักรีจ้งผูกเป็นเกลอแก้วกับเชียงศรี
ผู้เป็นพื้ ส่วนพระยาสุรสีห์กับเชียงลือผู้น้องกะเป็นมันเสี่ยวกัน แล้วก็สัญญาไว้ถ้าเชียงศรี เชียงชัย เชียง
ฆะและเชียงปุม ถ้าคุมจับข้างได้ลือขอตังให้หนึ่งเมือง หัวหน้าส่วยฮู้เรื่องทั้งสี่เดินจร พวกกันตามกุญชรอย่าง
พลันขึ้นต้อน จ้งไปจับกุญชรได้ที่หนองบัวขี้ตะโลกล หนองโซคเขากะเอ็นท์ประเมินว่าเล่ามา เขตอำเภอสังขะว
ากันทุกวันด้วย พอแต่มาถึงห้วยพบพระยาจักรี สุรสีห์กับหมู่เดินทัพ ตามให้ฮู้นำสันหมู่กัน ห้วยแห่งนั้นจ้งมี
ชื่อลือมา ห้วยทัพพันเขาจาต่อมาทุกวันนี้ พระยาจักรีคีนมาถึงบ้านเชียงศรีสหายส่วย มาเห็นดาบบ่อส่วย
แต่ว่ามันหากเข้า จ้งขอเว้าเสี่ยวตน เชียงศรีจ้งบ่อยอมให้เพราะบ่อเข้าปานใดฟาดฟันเพื่อร้อยท่อน ดาบ
ดวงนั้นมันอ่อนหมดคมซุกกะผ่องนั้นคือใช้ตั้งแต่นาน หาเหล็กมาให้ท่านศรีตีดาบดวงพระจันทร์ดาบใหม่

นั้นว่าแต่ยอแยงฟันให้ขาดถอนแสนต้น พระยาจักรีทะเลยขนาให้ตามใจคู่ส้อย่าง ขนมา 7 แห่ยข้างตางให้เสียสหาย อีกตอนปลายให้คณว่า ลำกันไปต่อ รอถ้าฟ่งเพินพุ่น กลอนหน้าอย่าสิดา เด็กเข้ามา หน้าหน้าปานกุลาหาบพุ่น ย้านแต่ทางฝ่ายเจ้าโดนฮ้านแล่นหนี ลำบอดีเสียหน้าอีกกับเจ้าศรีท -ธำบ่อ ยากจ้างอีกต่อ องค์จักรีเสียเชียงศรีเพินสิได้ดาบบ่อ เหล็กทั้ง 7 แห่ยข้างสิตีได้ก็ดวงศรีคอนเตาเพินค่วงลองดาบดวงใดใช้อย่างมาซุบดาบจึงตีดวงกล้า ส่วยสี่คน คือเชียงศรี เชียงชัย เชียงพุ่นและเชียง ปุม ผู้เขาเป็นหัวหน้า ตามไปจับข้างมาได้ครองเมืองได้ละท่าน ดาบนั่นต้อยนานถึงจักปีก็มีขอเว้ากล่าวกลอนตอนตีดาบองค์เชียงศรีจึงได้ส่งลูกชายว่าให้ หกแก่นท้าวไปตั้งแต่งเตาได้บ่อนนอละเจ้าประวัติหัวเมืองเตา ลูกชายพอใหญ่เตา ไปตั้งเตาก่อไว้ สถานนั้นบ่อนได้บอกเบ้งตุ้คนเจ้าได้ ลูกชายเพินหก คนแม่นมีนามกรได้จื่อไชจาแจ้ง แผลงมาเคอทางเจ้าประวัติหัวเมืองเตา เว้ามาให้ฟ่งต่อ เพินนังรอรอยากผู้มีเรื่องจั่งใด

ฟ่งเคอผมสิอ้างประวัติหว่างเชียงศรี พระยาจักรีชนเหล็กส่งเสนอเกลอแก้ว ล้วนแต่แนวเหล็กกล้าแข็งสะกาวเหล็กปิด ส่งมาทิด ๆ ก้อง เสียงข้างระหว่างทาง เค็มมา 7 แห่ยข้างขนมาให้ท้าวเต่า องค์เชียงศรีจั่งสั่งให้ หน่อไท้ ตั้งแต่งเตา หกท้าวนี้มีชื่อติดกัน หนึ่งชื่ออั้งชะนอน สองคือพรสวรรค์ สามแม่นจันทรทองท้าว สี่ท้าวน้อยบุญชู ห้าท้าวหุสามแห่ หกท้าวแม่บุญยัง หกคนนี้พากันไปติดตั้งทำเตาที่หัวเมืองเตาจั่งมีนามกล่าวไว้คนเขาเอิ้นว่า เต่า เริ่มตีดาบเดือน 9 ขึ้น 1 ค่ำ ปีมะเส็ง ถึงเดือนสามวันเพ็ญเรียบบรรณเสร็จสิ้น กินเวลานานได้หกเดือนอีพอใหญ่ สิบห้าวันนับได้โบราณเว้าว่ากัน ถ้านับ พ.ศ.นั้น 2304 เหล็กตั้ง 7 แห่ยข้างมาตีได้ 1 ดวง เสร็จแล้วลองฟันไม้ดงมูลลัมเป็นหล่า ฟันที่เดียวมีดเข้าแสนต้นฤทธิ์ไกล จั่งได้เรียกชื่อไม่ว่าดงสะตาว เป็นภาษามครต่อมาจากว่า แผลเป็นไทยเฮนนี้ ตาวตีแผลว่าดาบ พระขันธ์ยาวมีดจ้าวแนวนั้นกะว่ากัน ดาบดวงตีมีฤทธิ์กล้า จั่งได้ชื่อเป็นตาว มีความยาวทุกวัน เรียกตาวบ่อมีได้ ตาวนั้นคอยฟันไม้คักดาฤทธิ์เดช มีพิเศษฤทธิ์กล้าจั่งมาเอิ้นว่าตาว องค์เชียงศรีซุบจ้าวก่อเดชตีเค็ด เอาชีเปิดมาซุบดาบจั่งตีดวงนั้น วิธีการของท่านเอาชีเปิดเจ็ดคอก คาบาบอกเสกจ้าวสิขอเว้าสู่ฟ่ง เป็นคาถาของพระร่วงมีอยู่ 3 บทตามได้จดมาจ้าวว่า *อิมัง สัจจะวาจัง อธิฐามิ ทุตยัมปิ อิมัง สัจจะวาจังอธิฐามิ ตะตยัมปิ อิมังสัจจะวาจังอธิฐามิ* มี 3 บทพ่อนี้เชียงศรีใช้เสกพระขันธ์ ครั้งหนึ่งนั้นพระร่วงเสกใส่หม้าให้ซังอยู่ในชะลอมครวที่ขอมมาทวงช่วยไปเมืองละโว้ บอกให้เอาไปย้อยในชะลอมก็ซิมหัว บอกให้หยุดกะได้ดีแต่คู่แนวจนนักคลุ้มนักแคล้วเจ็ดหน้าจนพอตาย นำชะลอมไปถวายต่อพระพันมูมเจ้า ท่านกะเอาคาถานี้เสกสนานวารสะกดไว้บ่อให้หัว เสกปราบขอมคำดินกะแม่นท่านนั้นละตัวเมืองสุโขทานั้นดั่งสะท้านเกลื่อนไกลเตโชลูกบ่อได้สาบแช่งให้เป็นหิน ฉันสิเสกให้คุณเป็นมลทินทำใดกะยังได้ แต่กลัวเป็นภัยต้องตามสนองตอบส่ง จั่งบ่อทำให้หลงพอให้คนว่าได้บ่อทำให้หัวนไหว พวกจับข้างมาได้ คนหนึ่งคือเชียงฆะ ตั้งให้เป็นหลวงบุรีจั่งจะอยู่ที่เมืองสังขะประเทศไทยจำไว้ ส่วนเชียงชัยนั้นเป็นหลวงสุริวงค์จื่อจำเอาเคอเจ้าท่านได้ไปเนายังเมืองลิงจั่งว่า ส่วนเชียงปุมเป็นสุริเสนหาประทานยศที่นั้นเมืองท่านฝ่ายประชา อยู่ต่อมาองค์พระพุททยอดฟ้าได้เปลี่ยนชื่อเป็นสุรินทร ส่วนเชียงศรีว่ามีมลทินบ่อช่วยสินประทานให้ เหตุจั่งได้จั่งบ่อตั้งชื่อให้ คอยฟ่งไปอีกก่อน คือจั่งซี้บั้งบ่อน ตีดาบเสร็จเรียบบร้อยไปให้ส่งสหาย แนวไปฝากก็มีห่วยสามโค้ง ส่วนว่าโค้งสามห่วยกลับกันแล้วมัน บ่อคอง ส่วนลิมสามกระบองนั้นคือกระบองสามเล่มว่าไว้ไบไม้ห่อซี้ยาง ลิมหนึ่ง ๆ นั้นอ้างว่ามีอยู่เพียงสิบ จำไว้เคอบัณฑิตหนุ่มคะนองผุ่นน้อย อันตะกูปตะกั๊บคือเต่าสองตัว ส่วนละอองละอองสีอันขอแจ้ง คือเนื้อกวางฟานแห้ง เขามัดเป็นอัน ๆ รวมกันมีสี ะระวีระวอนบั้งห้าไปหน้าสีว่าหยิง คือหม้าเผิงห้าบั้งหายแล้วไปส่งสายนี่เชียงศรีเอาไปฝากสหายครวนั้น พอแต่ไปเห็นท่านพระจักรียศใหญ่ คลานเข้าไปแต่ไกล ๆ ย้อนว่าตกขมะเห็นสีหน้ากะหล่านำ กำเอาของไปด่อนยกถวายภูธรพระยาจักรีสีผัดว่า มอบให้แล้วเอา

สาพระยาถวายขาน้อยพระคุณท่านโปรดทิ เพราะพูดกันจึงชี้มาตั้งแต่ได้ ๆ เรียกสองไพร่เขาว่าไพร่สอง ให้ไตร่ตรองเอาไว้ จึ่งว่าภาษาใช้หลายคนก็สับสน อย่างส่อนับคนเขาผิดว่าจิ้งจิกหนึ่งหนึ่งมีง นับกันเข้าซึ่ง ๆ บ่อมิพจกที นับบัดได้โห่หยาหนีแต่กะเห็นเพียงเก่า ให้มีงเอาลายยันตีหัวเสาเดื่อลายเปแล้ว วัตอย่า เอลายหางน้อย ๆ ตีหัวข่อยบ่อตาย แต่นั้นเชียงศรีได้ยอดดาบนำถวาย พระจักรีบ่อมิบาย กล่าวหาไปว่า เอลายเหล็กไปให้สามเกวียนขึ้นเต็ม จังได้ดาบเพียงดวงเดียวท่อนี้เป็นนำหน่วยสองเหล็ก 7 แห่ข้างสั่งมาได้ดาบบ่อหลาย ทำท่าสีย้ายคิดคดบ่อถือสัง ให้จัดเหล็กมาแทนเสาบ่อเอาดอกเต้ท่าน พอฝ่ายสีกะเลยด้านขานเบา ๆ เว้าค่อย ๆ บ่อเป็นหยักดอกขาน้อยสียหาให้ตอบแทน นึกขึ้นมาแล้วกะ แค้นลากดาบสียากลับ พอขยับสียลงปรางค์ปราสาทพังเป็นสับสน ฤทธิ์พระขันธมณีกล่าวว่าแต่หันทางคมไม้ มั่นลัมเป็นหลาว เพียงลากดาบท่อนั้นหยักกะม้วนหมุนทะลาย พระจักรีเห็นอยากได้กะตายขาดทันท้องค้ เชียงศรีย่านดาบหลุดถูกสหายจังได้โยนถิ่ม ดาบจึงหันลงจิมพสุธาเป็นสระใหญ่ บ่อแห่งเหล็กแห่งทอง มีนามขานกล่าวไว้เฝะย่านสูบ่อไหว สระนั้นจังได้เรียกไว้ให้ถูกช่องทำนองหลัก สระกัดเหล็กกัดทองต่อ มาเดียนี่ อยู่ในกรุงศรีแก้วนครหลวงเมืองเก่า พระจักรีของเฮาจังบ่อได้ดาบใช้ดวงกล้าเดชตีตอนเชียง ศรีกลับ บ้านพระยาจักรีจัดการขอตราตั้งให้เป็นใหญ่ เสนานำช่วงใช้เสนอให้ส่งสาร หนังสือขึ้นผัด บ่อได้ส่งท่านอุปราชเมิงอุบล จัดให้คนไปหาส่งเชียงศรีพัน สียเลยหนุพบบังดูสารการก่อน มหาอุปราช หาวาลูอำนาจ ท่านจังจำไซ้ใส่คอ ตำรวจจับผูกจ้อไซ้ใส่แขนขา ผิดอาญาทางศาลจังได้จำตรวนหัว ตำรวจ พาสีตั้งลงกรุงบ่อหวังปล่อย พอไปถึงแก่งค้อยให้ผู้สาวสุ่น้อยค้อยถ้ากระท่อมนา สาวติดตามทั้งห้ามีสาว บัวสาวดาสน้อยสาวไซ้ และสาวเสกไซ้ไปด้วยหมู่เขา เชียงศรีสั่งบอกไว้ให้ค้อยพ่อยาหนีเดื่อ อีกสามมี สียมาเจตตำวคินดอกน่าน้อย ผู้สาวครองค้อยถ้าบ่อเห็นมากลับตำว สาวทั้งห้าฝั่ง พาวเดินเร่งด่วนไวนางสาวเสก ผัดเลยให้เพราะว่าอุกหัวใจค้อยแล้วค้อยเล่า พวกกันอุกอ้งเอาใจส่มข่มแคน อุกหัวใจอ้ง แค้นย่านบ่อเห็นกับ แพนทั้งห้าผัดให้วื่อ เพ็นจังได้ตัวชื่อว่าแก่งค้อยบอกไว้สาวให้ต่อมา ส่วนเชียงศรีนั้นหนาตำรวจพักพานอน ตก กลางคินจังได้ฮวยคาถาไซ้กระเด็นหลุดได้ แล้วกะเร็วไวฟาวกลับคินมาหาสาวเห็นกันแล้วพาหย่าง ข้ามระหว่ างป่าไม้ผาซ้อนช่องชัน ดงบ่อนั้นเรียกชื่อพญาไฟ ถ้าว่าคนจังเฮาไปบอกว่าตายบ่อเหลือได้ เพราะแต่ก่ อนมากันดาร์เอาฮ้ายเสียสางข้างเถื่อน สมัยรัชกาลที่ 5 เพ็นจังได้มาเปลี่ยนเพราะมันเกิดเดือดฮ้อนไผซ้ ามไคแต่ตาย เปลี่ยนจากพญาไฟนั้นได้มาชื่อพญาเย็น ตอนเกณฑ์คนไปทำทางรถไฟสมัยนั้น เชียงศรีพา สาวตั้นนอนพนามาทั่ว พอมาถึงหนองบัวมีวันเพ็ญแจ่มจ้าเดือนแจ่มพักนอน เปิดเบ็งกกาฮ่อนนอน หงายแจ่มกระจ่าง เบ็งผู้ใดแตกมูมูม้าย้า สนุกขึ้นไซ้เขา ฮ้ายเชียงศรีจังเรียกนามออกแล้วออกชื่อปรากฏตัว ชื่อหนองบัวขาคุนต่อมาแต่คราวพัน สีกะยังกล้วยานเกรงกลัวนายตำรวจจังได้หนีบวสร้างเป็นเจ้ายศ นาม คราวไปบวชนั้นได้เป็นใหญ่อุปชฌาย์ อยู่บ้านไพรขลาชื่ออุปชฌาย์เมื่อย มีคนไปหาเรื่อยเรียนวิชา มหาราช พูดถึงเดชดีฮีเพ็นนี้ลือชื้อไกล บ้านเพ็นอยู่นั้นได้ชื้อว่าไพรขลา ปวงประชาได้อาศัยเพ็ง บุญคุณท่าน อีกต่อมาพวกลูกหลานของเฒ่าจังได้พากันย้ายเฮือนขานบ้านใหม่ ไปตั้งอยู่ห้วยแก้วแนว ภูผาผ่านไหล พระจักรีจังได้สืบหาเสียวเทียมมายาม ถามข่าวหาทางได้ก็บ่อเห็นบ่อนนายั้ง พระจักรีเลยตั้ง ให้ท้าวอังชนะนอนเป็นหลวงศรีนครเตาเจ้าพระยาแทนพ่อ ส่วนผู้น้องนั้นนอพรสวรรค์นั้นใช้พระองค์ตั้งให้ สืบแนว ให้อยู่เมืองห้วยแก้ว แล้วเปลี่ยนเป็นรัตนะ ส่วนว่าอนุชาชื่อจันทองห้าว ให้ลาวไปครองตั้งเมือง เสือพันละหมู่ อันท้าวบุญช้อยอยู่เมืองเจียเชื่อบ้อที่ผมเว้าเล่ามา พวกกันภูผาเดื่อเจ้าสีกาพ่อแม่ อีกท้าวหู สามแห่งอยู่เมืองชุมพลที่ตั้งเมืองบ้านอยู่ฝั่งมูล ส่วนท้าวแม่บุญยังตั้งให้ไปอยู่พันรวมกลุ่มชุมแสงอยู่ท่าตุม เดื่อคุณให้จ้อเอาไปว่า ลำมานี้บ่อแมนเดาหรือดั้นเอาความจริงมาว่า เปิดตำราอ่านพ้อเห็นแล้วจังจา...

3. กลอนลำ กลอนเดินชมทุ่ง

โดย หมอลำกึ่งแก้ว ชันแข็ง

เว้า...(ท้าวเต่า ศรีคอนเต่าท้าวเต่า เป็นนิทานพื้นเก่าเรื่องทุ่งศรีภูมิ กู่กาสิงห์ ศรีภูมิ สระแพต บ้านตากแดด กู่พระโกนา มีสหายปรึกษาพากันสร้างก่อ พากันสร้างน้ำบ่อขึ้นกู่กาสิงห์ ปั้นรูปตัวผู้หญิงสี่ตัวรูปแข็ง เลยว่าจะจีแรงว่าแข็งสี่ตัว ว่าผู้หญิงเอาผิวผู้ชายออกลูก คันออกลูกกะผัดออกทางขา ในหว่างศาสนาทำปูทำปู ปั้นรูปคนยืนอยู่มีลูบายขา ท้าวคอนเต่าขึ้นมาจากสระสี่เหลี่ยม น้ำมันล้นเต็มเปี่ยม ท้าวเต่าเดินตาม เลยพากันสร้างผามแต่งค้ายสร้างค่าย ทำค่ายขึ้นหัวหมูเทิงกู่ เลยเอ็นบ้านหัวหมูท้าวกะละซุมือปางนั้นในสนาม)

ลำ...เอาฮานีพอคราวแล้วข้ามลำบรรจง บ่เดินดงเดินดอนบ่อนคนเดินแล้ว เดินไปหาแนวไม้เสื่อวางข้างป่า ฟังเสียงนกเสียงกาฟังชะนีมันฮ้องดังก้องกล่อมหู ชีค่านบูป่าไม้ ชีค่านไล่สัตว์หนี ชีค่านฟังชะนีโอดโอยน้ำซู้ หมอลำอดสาส์นเดินดูในทุ่ง มีจักท่งแท้ๆ ยาวเ็นอยู่ไกล ท่งบ่มีต้นไม้ท่งใหญ่ศรีภูมิ จากท่าตุมกลับมาท่งกุลาหลงบ้าน ท่งป่าหลานริมช่งพุทไธสงคอนจอบ เทิงชูดคุรอบไว้ในนั้นมันหาสระสี่เหลี่ยมนั้นหนามีนามว่าเมืองเตา ท่งกุดคุดคุดท่งเทียวเถิงเตา หมอลำเดินไปเข้ากะมีเตาจั่งว่า ไปเถิงห้วยพลับพลา ท่งหมาหิวมันหนากุลาไหย่งปี ท่งผืนใหญ่โคราชนี้มีท่งสัมฤทธิ์ เฮาเหลียวไปจิดปิดแดดเผากอหญ้า แต่ก่อนป่าหลายล้นสับปndonแห่น ตลาดแคร่จอดลิ่วทิวไม้อยู่ไกล ท่งเมืองบัวฟ้งไ้เมืองจากเมืองยาง จดโดดด่าลงมูลโดดจำพาจ้ำ หมอลำเดินไปหน้าโงมาเป็นหุ่ม จ่มกะมุ่มกะม้อยคอยเยียงเรื่องไกล ตะวันออกไ้ได้ท่งใหญ่พนมไพร มันแสนไกลเอาเหลียวเมื่อไปพ้อ บาดนึ่งอลงไว้กะลายาวเจ้าชมท่งเบ็งก่อนหนา...

เว้า...แม่ใหญ่เอ๋ยหญ้ากะหมงเกิดขึ้นบ่อนมีไม้กเง้งอย แดดอกเป็นหิงห้อยยับเยินนำทิวทัศน์ จนสุดตาจิดปิดไ้หมกควันเอ้า เห็นแต่นาต่อข้าวนาใส่เตาต่อเพียงแก่ แม่เ็นเอาสาแท้ๆ กกไม้บ่ค่อยมี ฮ่มลิซันจั่งซี้บ่มีฮ่มสิไปเซา จนหงอยเหงาคอนคานผ่านไปถึงคาค้อง เฒ่ากุลาจนหลงฮ้องมองไปไ้มีแต่ท่ง บ้านเสาหงส์ ดงครั้ง บ่แม่นอยู่ไกลๆจนหลงไ้ย่างบ่ไหว เพ็นจิงไ้ซื้อไ้ไ้อานามไ้ติดตามมาท่งกุลาสุวรรณภูมิจอตท่าตุมทางนั้น ปัจจุบันเดี๋ยวนีกลายเป็นนาแล้วหละแม่ ซอยเป็นเหมืองเป็นฮองน้ำปิดกันเป็นบ่อปลา ท่งป่าหลานนี่นาหลานกับปูไ้หลงกัน หลานกะหลงพอลานปู้ลัดหาไปตามช่งจิงพายลงไปห้อยงอยโพนาป่าจอตท่ง พุทไธสงกะไ้ไ้เอ็นป่าหลานถ่มจั่งลัดหา เพ็นว่าอิดอ่อนล้าลากเสียมแก่จนเป็นคอง มาฮอดดงสตีกชูดเผือกมันครวณั้น จิงไ้มีบ่บ้นคองเสียมหรือคองจอบท่งป่าหลานหมุ่นป่าหลานถ่มอีหลี... ก่อนสิเป็นจั่งซี้มาฮอดท่งยะวิก พอไ้มาเห็นยักขลาดตระเวนล่อนน้ำ เลยเอานามมาใช้ในตำราว่าเมืองยักข ก่อนสิออกจากหั้นกะเลยเอ็นบาดตื้นเสื่อ ตื้นเสื่อแล้วบ่แล้วบาดมาตื้นโตหมี ผัดยังมีนิทานเอ็นว่าเมืองเสื่อร้าย กลายเป็นดอนหมีเข้านิทานเฮาตั้งแต่ก่อน มีกระเท็น้ำฮ้อนยีนไ้กลั่นน้ำมัน ก่อสิเป็นจั่งซี้ว่ากระเทดอนหมี เฒ่าหลวงสิไ้สนนทจากชุมพลบุรีอดีตกาลแต่ตอนต้น หันมาดูทางก้ำไทยกันเองโจมกะเตียว ท่งสัมฤทธิ์ชอดเคียวสมัยนั้นเฮ็ดนา นางยายบัวจั่งซี้หนาเป็นแม่อรพิมอาศัยลงปักดาอยู่ท่งนากลางแจ้ง แบ่งไปเถียงนาย้งทำนาอยู่กลางท่ง ชื่อสัมฤทธิ์แท้ๆ บิดาเหง้าพ้ออินางท้าวปาจิตจั่งไ้ค้ำอยู่กับแม่ยายบัว จิงพัพพามาเถิงว่านิทานเป็นการฮ้อน จั่งว่าบ้านสวนหม่อน จารยตำรานิทานว่า ไ้จำไ้หนอเถิดหนานิทานเค้าแม่เ็นเก่าเฮา พ้อใหญ่เอ๋ย...

ภาคผนวก ค
ประมวลภาพ

ประมวลภาพการลงพื้นที่เก็บข้อมูล

ผู้วิจัยกับแม่บุญชู พงษ์จันโอ อายุ 77 ปี บ้านเลขที่ 52 บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราศีไศล
จังหวัดศรีสะเกษ

ผู้วิจัยกับพ่อดวน สมทุม อายุ 65 ปี บ้านเลขที่ 67 หมู่ 9 บ้านคันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพธิ์ทราย
จังหวัดร้อยเอ็ด

ผู้วิจัยเก็บข้อมูลแหล่งโบราณคดี ดอนชุมเงิน

ผู้วิจัยกับพ่อจันดี โคตรสุวรรณ อายุ 98 ปีบ้านหนองเม็กหมู่ที่ 1 ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

ผู้วิจัยกับพระมหาสมเกียรติ สุทธจิตโต วัดบ้านหนองกก-หนองยาว ตำบลเมืองเสือ
อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

ผู้วิจัยกับพระอาจารย์ ดร.มหาขาว สมอาสา วัดบ่อพันขันรัตนโสภณ ตำบลเด่นราษฎร์
อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด

สภาพดอนเจ้าพ่อศรีนครเตา บ้านเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

เอกสารข้อมูล ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้บางส่วน

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ	นายสมปอง มูลมณี
วันเกิด	วันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2529
สถานที่เกิด	อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	บ้านเลขที่ 30 หมู่ที่ 5 บ้านหินลาด ตำบลหินลาด อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ 31180
ตำแหน่งหน้าที่	อาจารย์พิเศษ
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ เลขที่ 439 ถนนจิระ ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ 31000
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2548	มัธยมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนโนนเจริญพิทยาคม
พ.ศ. 2552	ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (ศศ.บ.) สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
พ.ศ. 2560	ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

